

1. Szociális és etnikai konfliktusok

1. Szociális és etnikai konfliktusok

Válogatott tanulmányok (1975–2010)

**Ladányi, János
Csanádi, Gábor
Gerő, Zsuzsa
Liskó, Ilona
Szelényi, Iván
Virág, Tünde
Nemeskéry, Artur**

---

1. Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975–2010)

A gazdasági élet szociológiája

írta Ladányi, János, Csanádi, Gábor, Gerő, Zsuzsa, Liskó, Ilona, Szelényi, Iván, Virág, Tünde, és Nemeskéry, Artur

Publication date 2010

A kiadvány az Európai Unió támogatásával,

az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg,

a TAMOP-4.1.2-08/2/A/KMR-0043

„A szociálpolitikus és szociális munkás képzés megújítása

az ELTE és a BCE együtt működésében (SZOCMEG)” projekt keretében.

Felelős kiadó Németh István

Olvasószerkesztő Nemeskéry Artur

Borító Rác György

Könyvterv Krauter Tamás

Készült a Kánai nyomdában

Felelős vezető Kánai József

Tartalom

A kiadó előszava	8
I. REDISZTRIBÚCIÓ ÉS SZOCIÁLPOLITIKA	1
Fogyasztói árak és szociálpolitika	3
A fogyasztóiár-rendszerről	3
A fogyasztóiár-eltérések társadalmi hatása	5
Fogyasztóiár-rendszer és szociálpolitika	12
A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika	16
JEGYZETEK	27
A vállalatok „társadalmi áldozatvállalásának” funkciói	31
JEGYZETEK	36
II. ISKOLA, TUDÁS ÉS ÉRTELMISÉG A VÁLTOZÓ STRATIFIKÁCIÓS TÉRBEN	41
Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák	43
Iskolák közötti különbségek és az iskolákon belüli hierarchia	44
Kisegítő iskolába járó gyerekek	47
JEGYZETEK	54
Az általános iskolai rendszer belső rétegződéséről	59
I. Iskolák közötti különbségek	59
II. Iskolán belüli hierarchia	62
III. A hierarchikus különbségek megjelenése az iskola nem hivatalos értékelésében. Az iskolák szelekciós stratégiája	65
IV. Iskolarendszer és társadalmi struktúra	68
JEGYZETEK	71
Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban	77
1. Változások a magyar felsőoktatás szerkezetében	77
2. A felsőoktatás belső rétegződése	79
3. Végzetek és lemorzsolódottak	83
4. A felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének időbeni változásai	84
5. Iskolarendszer és felsőoktatási szelekció	89
Jegyzetek	92
A felsőoktatás hallgatói rétegződésének térbeni megjelenése Budapesten	93
Iskola, tudás és értelmiség a változó stratifikációs térben	107
A „megszüntette megőrzött gyógyó”	111
A kisegítő iskola egy nyomonkövetéses vizsgálat tükrében	111
Összegzés	118
Javaslatok a hátrányos helyzetű gyerekeket koncentráló óvodák és iskolák fenntartásáról	122
Az iskolai integrációról	125
Mít tanultam a Könyvesben	127
III. ROMÁK KÖZÉP-KELETEURÓPÁBAN	130
Romák Közép-KeletEurópában	132
Ki a cigány?	146
Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez	154
A hazai kislelvek népességcseréje a huszadik század utolsó harmadában	154
Csenyéte: egy csereháti cigány kislelusi gettó	155
Csenyétei cigányok a faluban? A csenyétei cigányság történetének első szakasza (1830-1895)	157
Élet a telepen, visszaintegrálódás a faluba és a cigány kislelusi gettó kialakulása (1895-1998)	163
A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában	167
Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában	175
Hogyan emlékeznek a romák az államszocialista korszakra?	175
A romák életkörülményeinek átalakulása 1988-2000 között	177

Roma szegénység a posztkommunista kapitalizmus struktúrái megszilárdulásának időszakában	179
Roma szegénység 2000-ben	180
A roma szegénység társadalmi meghatározottsága	181
A társadalmi kirekesztettség különböző formái az egyes országokban	185
A társadalmi kirekesztettség különböző dimenziói	186
A kirekesztődések összekapcsolódásai	187
Következtetések	189
Új Trianon készül?	191
„Szisztematikus önsorsrontás”	195
A társadalom etno-szociális rétegződése összehasonlító elméletének vázlata	202
A másság jellegének kijelölése	202
A határvonalak természetéről és változékonyságáról	204
A csoportok mérete változik attól függően, hogy ki végzi a besorolást	205
Többes identitások	206
Az identitás attól is függ, hogy milyen körülmények között kerül sor a besorolásra	206
Az etnicitás és a szociális helyzet összefüggései	207
Etnikai és szociális alapú lakóhelyi szegregáció	209
Konklúzió: a társadalmak etno-szociális rétegződése	210
IV. AZ ÚJ SZOCIÁLDEMOKRÁCIA LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI	212
Egy posztkommunista „New Deal” esélyei	214
Visszatekintés a New Dealre	214
A szociáldemokrácia és a jóléti állam válsága	215
A posztkommunista átalakulási válság	218
A posztkommunista „baloldali” fordulatról	219
Modernizációs modellek	220
1. A bürokratikus-autoriter modell	221
2. Neoliberális modell	222
3. Egy szociáldemokrata modell körvonalai	223
A szociálliberális stratégia mint a posztkommunista New Deal?	228
Vázlat az „esélyteremtő állam” elméletéhez	232
Bevezető megjegyzések	232
A hagyományos jóléti állam válsága	234
A neokonzervatív válasz és annak kudarca	236
Az „esélyteremtő állam” felemelkedése?	237
Az „Új Társadalmi Szerződés”	238
Utóirat: Az államszocialista államon túl	239
Az új szociáldemokrácia lehetőségei és korlátai az átalakuló közép-európai társadalmakban	241
Az új szociáldemokrácia hegemoniája a kilencvenes években a fejlett nyugati társadalmakban	241
Az új Demokrata Párt és az amerikai gazdasági „csoda”	241
Mi az új az új szociáldemokrácia politikájában?	242
Az új szociáldemokrácia relevanciája az átmeneti társadalmakban	244
Szegény szegények	247
Milyen legyen az állam: gondoskodó vagy esélyteremtő?	247
Összemosás	247
Hétszáz ezer leszakadó	248
Alanyi vagy rászorultsági elv?	249
Képmutatás	249
Vissza a társadalomba	250
Politikai minimum	251
V. VÁLSÁG ÉS SZOCIÁLPOLITIKA	252
A harmadik út csődje	254
Hecckampány és erőszakhullám	257

Egymásra torló válságok	262
Az antiszociális szociálpolitika formáinak átalakulásai	264
Milyen lett?	264
A jóléti állam szerepe az új válságban	266
Paramilitáris válságkezelés	269
Kompország az Európai Unióban	271

A táblázatok listája

1. 1 Az összes nettó kiadás után érvényesülő redisztribúció foglalkozási csoportonként (egy főre jutó éves adatok)	9
2. Az összes nettó kiadás után érvényesülő redisztribúció rétegenként és jövedelemcsoportonként (egy főre jutó éves adatok)	10
1. A munkából és a társadalmi juttatásokból származó jövedelmek növekedési üteme, 1964-1973	16
2. Az egy keresőre jutó munkából származó jövedelem nagysága a háztartásfő foglalkozási viszonya és munkajellege szerint	16
3. A társadalmi juttatások alakulása a főbb népességcsoportokban	18
4. A társadalmi juttatások alakulása a főbb népességcsoportokban	19
5.	19
6. Az aktív keresős háztartások természetbeni társadalmi juttatáshoz jutásának esélye (az oktatási juttatásoknál átlagos gyerekszámmal számolva) az egy főre jutó havi jövedelem nagysága szerint 9	20
7. Az R-alapból finanszírozott vállalati béren kívüli juttatások nagysága a vállalat „eredményessége” szerint 1968-1972 között átlagosan	22
8.	28
1. A vállalati béren kívüli juttatások egy vállalati dolgozóm jutó évi összege 1972-ben a vizsgált 100 vállalatnál	31
2. Az egy főre jutó más szerv részére történt átutalás nagysága 1972-ben (Ft)	32
3. Az egy főre jutó más szerv részére történt átutalás nagysága 1972-ben felügyeleti szerv, székhely és a dolgozók létszáma szerint (Ft)	32
1. Az általános iskolai hierarchia a gondviselő társadalmi-foglalkozási csoportja szerint (%)	46
2. A gyerekek megoszlása az áttelepítés indokoltsága szerint	51
3. A gyerekek megoszlása a gondviselő összevont társadalmi-foglalkozási csoportja és az áttelepítés elkerülhetősége szerint (%) ²³	52
1. A magyar felsőoktatás 1937-1938-as tanévhez viszonyított hallgatólétszám-növekedésének megoszlása (%)	77
2. Az 1970 és 1976 között beiratkozott hallgatók megoszlása apjuk társadalmi-foglalkozási csoportja, az intézmény jellege és tagozata szerint (csak aktív kereső apák, %)	79
3. A fizikai dolgozó szülők gyermekeinek aránya a felsőoktatási intézmények nappali tagozatos, I. évfolyamos hallgatói között, évenként (%)	85
4. Az 1980-ban nappali tagozatra felvételizők megoszlása a felvételi eredménye és a jelentkezők szüleinek foglalkozása szerint (%)	91
1. A társadalmi-foglalkozási csoportok megoszlása clusterenként (%)	95
2. A fizikai dolgozók aktív keresők közötti, valamint a budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatók „megfelelő korúak” közötti aránya clusterenként (%)	96
3. A budapesti egyetemekre járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók megoszlása clusterenként és „tanulmányi áganként” (%)	97
4. A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók, valamint a budapesti 15-39 éves lakónépesség megoszlása clusterenként (%)	98
5. A budapesti egyetemek és főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatói, valamint a 15-39 éves lakónépesség elkülönülését kifejező szegregációs indexek	99
6. A budapesti egyetemek és főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatóinak megoszlása apjuk társadalmi foglalkozási csoportja szerint, intézményenként (csak aktív kereső apák, %)	100
7. A hasonló képzési irányú budapesti egyetemek és főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatóinak területi elkülönülését kifejező disszimilaritási indexek	100
8. A budapesti egyetemek állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatóinak területi elkülönülését kifejező disszimilaritási indexek	101
9. A különböző jellegű budapesti főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatóinak területi elkülönülését kifejező disszimilaritási indexek	101
10. A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező összes nappali tagozatos hallgató és közülük az „érmesek” megoszlása intézménytípusonként (%)	102
11. A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók, valamint a közülük „érmesek” megoszlása clusterenként (%)	103

12. Az 1978/79-es tanévben budapesti kiségitő iskolába járók és a 0-14 évesek megoszlása clusterenként (%)	104
1. Kiségitő iskola utáni összes tevékenység megoszlása az áttelepítés elkerülhetősége szerint (%)	114
2. A volt kiségitő iskolások összes foglalkozásának megoszlása az áttelepítés elkerülhetősége szerint (%)	115
3. A volt kiségitő iskolások összes foglalkozásának megoszlása nem és az áttelepítés elkerülhetősége szerint (%)	116
4. A kérdezett legmagasabb iskolai végzettsége	117
5. Utolsó foglalkozás szerinti megoszlás (%)	117
1. A romák aránya országoként (%)	135
2. A magyarországi cigányháztartások aránya a kérdőívben alkalmazott különböző minősítések alapján	135
3. A kérdőívben alkalmazott különböző minősítések alapján képzett roma csoportok néhány adata (csak Magyarország!)	136
4. Az egy háztartásra jutó személyek száma	137
5. A gyermekek száma országoként	137
6. A lakóhely (ahol az interjú készült) jellege országoként (%)	138
7. A válaszadó legmagasabb iskolai végzettsége országoként (%)	139
8. A válaszadó foglalkoztatottsági státusa 1988-ban és 1993-ban, országoként (%)	140
9. Az 1988-ban állásban lévő megkérdezettek foglalkoztatási státusa 1993-ban, országoként (%)	140
10. A válaszadók foglalkozása 1988-ban és a kérdés időpontjában országoként (összes foglalkoztatott = 100%)	142
11. A roma háztartások megoszlása az össznépeség egy főre jutó jövedelem szerint képzett tizedei között, országoként (%)	143
1. A magyarországi cigány népeség arányának különféle becslései (%)	147
2. A különböző minősítések alapján képzett roma csoportok nagysága és társadalmi összetétele Magyarországon a Szelényi-Treiman-féle kutatás alapján (%)	149
1. 1. táblázat. A szűrővizsgálatok során romának minősített válaszadók megoszlása a kérdőíves vizsgálat kérdezőbiztosának minősítése szerint (%)	171
2. 2. táblázat. Az önmagukat romának minősítők aránya azok körében, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosá romaként kategorizált (%)	172
3. 2. táblázat. Az önmagukat romának minősítők aránya azok körében, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosá romaként kategorizált (%)	173
1. 1. táblázat. A gyermekkori éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell eseményhányadosai (a 14. életévüket 1989 előtt betöltött megkérdezettek körében)	175
2. 2. táblázat. A roma etnicitás hatása a szegénységre (1988-2000 [%])	177
3. 3. táblázat. Hogyan ítéli meg életszínvonalának változását? (1988- 2000, [%])	178
4. 4. táblázat. Az 1988 és 2000 közötti életszínvonal-változást magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai	179
5. 5. táblázat. A szegények aránya országoként és etnikai csoportok szerint (%)	181
6. 6. táblázat. A szegénység néhány szociális és demográfiai meghatározója (az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson átszámított 4,30 USD napi kiadási szint alatt élők aránya országoként és etnikai csoportonként, %)	182
7. 7. táblázat. A kutatás időpontjában mért éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai	182
8. 8. táblázat. Az abszolút szegénység meghatározói (egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson átszámított 2,15 USD kiadási szinten) Bulgáriában, Magyarországon és Romániában (logit becslések, esélyhányadosok)	184
9. 9. táblázat. A különböző típusú kirekesztettségek előfordulásának gyakorisága (%)	186
10. 10. táblázat. A kirekesztődések összekapcsolódásának típusai	187
11. 11. táblázat. A kirekesztődések összekapcsolódása (%)	188
12. 12. táblázat. A romák felnőtt népeségben belüli aránya és a romák aránya a többszörösen kirekesztett népeség körében (%)	188

A kiadó előszava

Ez a könyv részben azonos Ladányi Jánosnak kiadónknál 2005-ben megjelent tanulmánykötetével (Ladányi János [2005]: *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piagazdasági átmenet időszakából - 1987-2005.* Budapest: Új Mandátum Kiadó), azonban jelentős mértékben el is tér a korábbi válogatástól. Kimaradtak belőle a 2. számú Függelékben közölt vitacikkek, mert azok korábbi közlésével azon cél, hogy ezek a nehezen hozzáférhető szövegek együtt, egy helyen olvashatók legyenek már teljesült. Ezzel szemben, a válogatás horizontját visszafelé és előre is kitolva, ebben a kötetben közöljük a szerző 1987 előtt és 2005 után megjelent fontosabb munkáit is. Lényegében időről-időre ugyanazokhoz a társadalmi problémákhoz visszatérő szerzőről lévén szó, ez nem tette szükségessé a korábbi válogatás alapvető szerkezeti átalakítását: a kötet - az egyes időszakokban legaktuálisabbnak gondolt társadalmi problémákra reagáló - legelső és legutolsó fejezetekkel bővült, a közöttük lévő fejezetek pedig egyszerűen kiegészültek a legrégebben és a legutóbb készült tanulmányokkal.

Az egyes fejezetekben közölt tanulmányok sorrendje megjelenésük időpontját követi, ami esetenként évekkel később volt, mint e tanulmányok keletkezésének időpontja.

I. rész - REDISZTRIBÚCIÓ ÉS SZOCIÁLPOLITIKA

Tartalom

Fogyasztói árak és szociálpolitika	3
A fogyasztóiár-rendszerrel	3
A fogyasztóiár-eltérések társadalmi hatása	5
Fogyasztóiár-rendszer és szociálpolitika	12
A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika	16
JEGYZETEK	27
A vállalatok „társadalmi áldozatvállalásának” funkciói	31
JEGYZETEK	36

Fogyasztói árak és szociálpolitika

Ladányi, János

1975

A fogyasztói ár-rendszerőről

Tanulmányunkban szociálpolitikánk egyik leglényegesebb elemével, a fogyasztói ár-eltérítések rendszerével foglalkozunk. Fogyasztói ár-eltérítésen itt most az állami preferenciáknak és diszpreferenciáknak azt a rendszerét értjük, amely segítségével az állam egyes termékek fogyasztói árát az előállításukhoz szükséges társadalmi költségeket többé-kevésbé jól kifejező termelői árak alatt, egyes termékekét pedig ezek felett határozza meg. Az állami diszpreferenciák forgalmi adók, az állami preferenciák pedig dotációk (negatív forgalmi adók) formájában realizálódnak.

A fogyasztói ár-eltérítések rendszere a nemzeti jövedelem tekintélyes részének elvonását és újraelosztását szolgálja, hiszen nem nehéz belátni, hogy ha a különböző termékek és szolgáltatások árai nem felelnek meg az előállítási költségeknek, mert a fogyasztói árak, a forgalmi adók és dotációk bonyolult rendszere segítségével, a tényleges ráfordítások felett, illetve alatt vannak, akkor ez azon rétegek számára biztosít rejtett jövedelem-átcsoportosítást, amelyeknél a dotációk és forgalmi adók egyenlege magasabb összeget ad. A kérdés csak az, hogy milyen a jövedelemelvonási és újraelosztási rendszer hatása, melyek azok a rétegek, amelyeket ez a szisztéma kedvezően érint.

A fogyasztói ár-eltérítésekkel kapcsolatban - elsősorban a különböző árviták során - érvelések és állásfoglalások tömege hangzott el az utóbbi években. Itt csak a legjellemzőbb érvek vázlatos ismertetésére vállalkozunk.

A fogyasztói ár-rendszer problémáival foglalkozó szerzők véleménye általában erősen különbözik azzal kapcsolatban, hogy a ráfordításokhoz igazodó, vagy az azoktól eltérített árak hatnak inkább az optimális termelési és fogyasztási szerkezet irányába. A szerzők egy része lényegében azzal érvel, hogy a fogyasztói ár-eltérítések rendszere, amely hídként működik a társadalmi ráfordításokat kifejező árak és azok az árak között, amelyekben a lakosság vásárlásai ténylegesen lebonyolódnak, hasznos eszköz lehet ugyan arra, hogy a forgalmi adók és a dotációk differenciált, alkalmazásával megteremthető legyen a kínálat és a kereslet pillanatnyi egyensúlya, hosszú távon azonban a társadalmi ráfordításoktól eltérített árak a termelési, fogyasztási és külkereskedelmi szerkezet optimális aránya, tehát a társadalmi munka hatékony felhasználása ellen hatnak.

Ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatban más szerzők teljesen ellentétes álláspontot fejtenek ki, amely alapján úgy tűnik, hogy egy ráfordításokkal arányos árrendszer semmivel sem biztosítja jobban az optimális termelési és fogyasztási szerkezet kialakulását, mint a jelenlegi, ráfordításoktól jelentős mértékben eltérített árrendszer. A szerzők bizonyítékainak felvonultatására itt most nem vállalkozunk, hiszen feladatunknak nem valamelyik árforma melletti érvelést, hanem a fogyasztói ár-eltérítések társadalmi hatásainak bemutatását, és ezzel kapcsolatban néhány, árrendszerünkről alkotott tipikus vélemény felvázolását tekintjük!

Az árrendszerrel kapcsolatos viták másik fontos kérdése az, hogy mennyire teszi lehetővé a jelenlegi árrendszer a munka szerinti elosztás érvényesítését. A témával foglalkozó közgazdászok véleménye ezzel kapcsolatban sem egységes, sőt egymással teljesen ellentétes álláspontokkal is találkozhatunk.

Azok a szerzők, akik amellett érveltek, hogy a társadalmi ráfordításoktól eltérített fogyasztói árak rendszere az optimális termelési és fogyasztási szerkezet kialakulása ellen hat, többnyire azt állítják, hogy csak ráfordításarányos árrendszer mellett valósulhat meg a munka szerinti elosztás elve, míg az első kérdésben ellentétes nézeteket vallók ezzel kapcsolatban is éppen az ellenkezőjét állítják.

Az előző kérdésekkel kapcsolatos viták, az egymással gyakran teljesen ellentétes álláspontok - amelyeket csak az általuk legjellemzőbbnek tartott nézetek felvázolásával kívántunk érzékeltetni - után, első pillantásra meglepőnek tűnhet az az általános nézetazonosság, az árvitákban egyébként egymással szembenálló szerzőknek az a teljes egyetértése, amelyet a fogyasztói ár-rendszer szociálpolitikai hatásaival kapcsolatos nézetek tükröznek.

Akik az árrendszert a gazdasági hatékonyság oldaláról támadták, ezzel a kérdéssel kapcsolatban megállapítják, hogy a fogyasztói áraknak a ráfordítási költségektől való eltérítése ugyan sérti a gazdasági hatékonyság elvét, ugyanakkor azonban tartós szociálpolitikai funkciót tölt be, mert a különböző rétegek közötti jövedelmi különbségek nivellálása irányába hat. Hiszen „statisztikai adatok bizonyítják, hogy az alacsonyabb jövedelműek étel- és ital-fogyasztásának részaránya összefogyasztásaikhoz képest magasabb, mint például a nagy jövedelműeké. Ha tehát az étel- és italarak a társadalmi ráfordításoknál alacsonyabbak (dotációsak), akkor az alacsonyabb jövedelműek összefogyasztási lehetősége nagyobb a végzett munkájuknál, míg a magasabb nominálbérű dolgozóké alacsonyabb végzett munkájuknál; vagyis az alacsonyabb és magasabb munkabérek közötti különbség reálértékben összeszűkül. A statisztikai adatok azt is igazolják, hogy az alacsony jövedelműek ruházati fogyasztásának aránya viszonylag alacsonyabb, mint a magas jövedelműeké. Ha a ruházati cikkek fogyasztói árai a társadalmi ráfordításoknál magasabbak (forgalmi adósak), a végzett munka különbségét kifejező nominális béreltérések a vásárlások során szintén összeszűkülnek. Hazánkban a fogyasztói árak az étel- és ital tekintetében általában dotációsak, a ruházati termékek tekintetében általában forgalmi adósak, ezért a munka arányában kapott alacsonyabb és magasabb munkabérek reálértéke kisebb különbséget mutat, mint azok nominális értéke.”¹

Sajnálatos módon azonban a szerző utóbbi állítását nem igazolja statisztikai adatokkal.

Ugyanehhez a kérdéshez, a fogyasztói árakban kifejeződő preferenciák rendszeréhez kapcsolódik a következő - egyazon szerzőtől származó² két vélemény is: „Általános szabályként olyan termékek ára alacsony (vagy deficit), amelyek jelentős súlyt képviselnek az alacsony keresetűek fogyasztási szerkezetében, és olyan termékek ára magas, amelyek a létfenntartással nincsenek szorosabb kapcsolatban. Különösen jellemző az alapvető élelmiszerek (20-40%-os), a tüzelőanyagok és személyszállítási tarifák (45-55%-os), továbbá az egyéb szolgáltatások és elsősorban a lakbér (165%-os) igen jelentős mértékű állami támogatása.”

„... nemigen beszélhetünk arról, mintha jelenlegi fogyasztóiár-viszonyainkban valamilyen tudatos, cikkenként determinálható preferenciarendszer fejeződne ki. Más szóval : a fogyasztói árak nem valamilyen adott preferenciarendszerben formálódnak, hanem azért, olyanok, amilyenek, mert az általános árviszonyoktól önállósult fogyasztóiár-politika a fogyasztóiár-stabilitást (a fogyasztói árak változatlanóságát) mindennél fontosabb követelménynek tekintette.”

Ebben a kérdésben Hoch Róbert véleménye is igen hasonló, annak ellenére, hogy az árrendszer más fontos kérdéseit illetően, a fenti szerzőkkel teljesen ellentétes álláspontot, vall. „Statisztikailag közvetlenül is kimutatható: minél magasabb egy család jövedelme, kiadásainak annál nagyobb hányadát (és nemcsak összegét) fizeti forgalmi adóként (...) Mindez még külön az élelmiszerekre is kiszámítható. Az alacsony jövedelműek étel- és ital-kiadásaiiban jelentős dotációt élveznek, a dotáció részaránya a jövedelem növekedésével csökken, a magas jövedelműek pedig átlagosan már pozitív forgalmi adót fizetnek étel- és ital-kiadásaiiban.”³

Az eddigiekben néhány fogyasztóiár-rendszerünk sarkalatos kérdéseivel kapcsolatos tipikus állásfoglalást ismertettünk. Az áreltérések gazdasági hatásaira vonatkozó nézetekkel kapcsolatban nem kívánunk állást foglalni, hiszen tanulmányunk célja csupán a fogyasztóiár-eltérések különböző rétegek jövedelmére és fogyasztására gyakorolt., hatásának vizsgálata. Nem kívánunk tehát egyik vagy másik árforma mellett állást foglalni, még azt sem vitatjuk, hogy egyáltalán szükség van-e a fogyasztói árakat a „társadalmi ráfordításoktól” tartósan eltéríteni, csak azt kívánjuk leszögezni, hogy az eltérésnek szociálpolitikai szempontból értelme csak úgy lehet, ha az ennek nyomán létrejövő újraelosztás csökkenti a különböző rétegek közötti jövedelmi egyenlőtlenséget. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy a magyar fogyasztóiár-rendszer, az arról vallott elveknek megfelelően, valóban így működik-e.

¹Jávorka: i. m. 12–13.

²Csikós-Nagy Béla: *Magyar gazdaságpolitika*. Kossuth, 1971. 130. és 134.

³Csikós-Nagy Béla: *Magyar gazdaságpolitika*. Kossuth, 1971. 130. és 134.

A fogyasztóiár-eltérések társadalmi hatása

(*A számítások során alkalmazott módszer*)⁴ A fogyasztóiár-rendszer szociálpolitikai hatásainak kimutatásához fontos segítségül szolgálhat, ha számszerűsíteni tudjuk az annak következtében lezajló redisztribúciós folyamatot. A redisztribúciót - anélkül, hogy annak részletes ismertetésére, a gazdaság egészét átszövő szerepének bemutatására vállalkoznánk - itt lényegében a korábban definiálttal megegyező értelemben használjuk.⁵

Redisztribúción tehát a javaknak és szolgáltatásoknak a termelés közvetlen egységeitől való központi elvonását, majd ezen centralizált erőforrások központi allokációját értjük. Ennek a többletermék egy részének elvonása és olyan központi elosztása felel meg, amely nem követi a piaci kapcsolatok logikáját. Ez az elosztás a társadalmi erőviszonyoknak megfelelő arányok szerint történik, emiatt a redisztribúció tanulmányozása azért is fontos feladat, mert segítségével közelebb juthatunk a társadalmi struktúra lényegi vonásainak leírásához.

Ahhoz, hogy a fogyasztóiár-eltérések következtében létrejövő redisztribúciót számszerűsíthessük, arra van szükség, hogy megtudjuk, hogy a társadalmi előnyök és hátrányok milyen arányban jelentkeznek az egyes rétegeknél ezen a téren. Ki kell számítanunk tehát, hogy az egyes rétegek vásárlásaik során mennyi forgalmi adót fizetnek, és mennyi dotációhoz jutnak.

Ehhez kétféle adatra van szükség. Egyrészt pontos adatainknak kell lenni a vizsgált rétegek vásárlásainak összetételéről és értékéről, másrészt tudnunk kell, hogy az egyes fogyasztott termékekben és szolgáltatásokban mekkora forgalmi adó, illetve dotáció realizálódik.

Az egyes rétegek teljes és részleges fogyasztásáról országos reprezentatív adatok, tudomásunk szerint, a KSH által évenként végzett háztartásstatisztikai felvételeken kívül nem állnak rendelkezésre, ezért számításaink során ezeket az adatokat használtuk fel, annak ellenére, hogy ez számos nehézséget okozott.

A legjelentősebb probléma a háztartásstatisztikai felvételeknél alkalmazott mintavételi módszerből adódik. A mintába ugyanis csak a munkás, a szellemi, a paraszt és a kettős jövedelmű háztartásfők háztartásai kerültek bele, tehát „a megfigyelés nem terjed ki az olyan háztartásokra, amelyek tagjai között önálló kisiparos, kiskereskedő és egyéb szabadfoglalkozású kereső, vagy fegyveres testület hivatásos tagja van, továbbá amelyekben nincs aktív kereső, csak nyugdíjas. (Ez utóbbiak közül kivételt képeznek azok a termelőszövetkezeti nyugdíjas-járulékos paraszti háztartások, amelyek jövedelmének túlnyomó többsége nem nyugdíjból, hanem mezőgazdasági tevékenységből származik.) Nem szerepelnek továbbá a külterületi (tanyasi) háztartások.”⁶ Ezen kívül: „... a háztartásstatisztikai megfigyelésben tényleges arányuknál kisebb a nagyon alacsony és a magas jövedelműek aránya, és nagyobb a közepes nagyságú jövedelemmel rendelkezők.”⁷

A fentieket a következtetések levonásánál feltétlenül figyelembe kell vennünk, nehogy abba a hibába essünk, hogy az egész népességre vonatkozó következtetéseket vonjunk le olyan vizsgálat adataiból, amelyeknél „a mintába be nem vont rétegek össznépességén belüli aránya a tanyákon élőkkel együtt közel 20 százalék.”⁸

Egy számításnál mindig ismertetni kell a használt adatok pontosságát. Ugyanakkor azonban azt is tudnunk kell, hogy önmagukban „pontos” vagy „pontatlan” adatok nem léteznek, egy adat pontosságát mindig a belőle levont következtetések jellege dönti el. Az általunk a továbbiakban leírt fontosabb összefüggések és tendenciák azonban - mint később látni fogjuk - olyan erősen érvényesülnek, hogy még ezen viszonylag pontatlan adatokkal is kimutathatók, illetve az adatok pontatlansága csak annyiban jelentkezik, hogy mivel a mintavétel fent röviden ismertetett sajátosságai szinte egyértelműen

⁴Helyhiány miatt itt most nem térhetünk ki azoknak a módszertani nehézségeknek az ismertetésére, amelyeket a számítások során meg kellett oldanunk. Az alkalmazott módszer leírása, valamint a számítás részletes adatai is megtalálhatók a kutatásról írott beszámolóban. (Ladányi János: *A fogyasztóiár-eltérések hatása az egyes rétegek jövedelmére és fogyasztására*. Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények, Bp. 1975.)

⁵A redisztribúció fogalmát Polányi integrációs sémáinak felvázolása során fejtette ki. A fogalom szociálpolitikára való alkalmazását először Szelényi Iván adta. (K. Polányi-C. M. Arensberg-H. W. Pearson [szerk.]: *Trade and Market in the Early Empires. New York-London, 1957. Magyarul: Polányi Károly gazdaságtörténeti munkáiból (összeállította: Kiss János-Márkus György)*. Filozófiai Szemle, 1971. 5-6. sz. Részletek. Szelényi Iván: *Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1973.*)

⁶Háztartásstatisztika 1972. KSH, 1974. 7.

⁷Baranyai István: A jelenlegi háztartásstatisztikai megfigyelés és az 1972. évi kísérleti felvétel. *Statisztikai Szemle*, 1973. 12. sz. 1211.

⁸I. m. 1209.

a különböző társadalmi csoportok közötti különbségek mérséklésének irányába hatnak, a feltárt tendenciák a valóságban erősebben érvényesülnek, mint ahogy az adataink alapján látható.

A számítás pontosságának növelése érdekében, azt nem a Háztartásstatisztika című kiadványokban közölt adatokkal, hanem a gépi feldolgozásnál használatos, jóval részletesebb adatokkal végeztük el. Ezek a csoportok már elég részletesek és homogének, úgyhogy a különböző rétegek egyes cikkszoportokon belüli fogyasztása már alig tér el egymástól, amit az egyes rétegek cikkszoportonkénti vásárlásainak átlagára vonatkozó, kontrollként elvégzett számításaink is igazolnak.

A második típusú adat, amelyre a fogyasztóiár-eltérésekkel bekövetkező redisztribúció társadalmi rétegenkénti hatásának kiszámításhoz szükségünk van, a forgalmi adók és dotációk mértéke, az általunk használt cikkszoportonkénti bontásban. A félreértések elkerülése végett külön kiemeljük, hogy számításainkkal csak a fogyasztói áraknak a „társadalmi ráfordításokat” többé-kevésbé jól kifejező termelői ártól való eltérését igyekeztünk kimutatni, tehát figyelmen kívül hagytunk minden különböző indokkal és címen jelentkező termelőiár-eltérést, nyílt vagy rejtett dotációt, adót, vámot stb., hiszen ezek a fogyasztóiár-eltérések rendszerén kívül jelentkeznek, túlnyomó többségükben deklarált céljaik szerint sem szociálpolitikai indításúak, hanem egyes népgazdasági arányok megváltoztatását, különféle termékek termelésének ösztönzését, a termelés, a külkereskedelmi forgalom összetételének befolyásolását stb., szolgálják. Mi itt csupán a fogyasztóiár-eltérések szociálpolitikai hatását vizsgáljuk, tehát ezek a kérdések messze meghaladják témánk kereteit. Egyébként a fogyasztóiár-eltéréseken kívüli áreltérések sokféleségük, sokirányúságuk és rejtettséjük miatt minden bizonynyal annyira nehezen tanulmányozhatók, hogy általában teljesen rejtve marad az egyes termékek előállításához szükséges társadalmi ráfordítások valóságos mértéke és aránya, és így a jelen pillanatban valószínűleg csaknem lehetetlen lenne egy, a társadalmi ráfordításoktól való teljes áreltérésre irányuló pontos számítás elvégzése, mint amennyire szükség lenne erre.

A forgalmi adó, illetve az árkiegészítés mértéke a fogyasztói forgalomba kerülő termékek többségénél kulcsos formában (százalékban) van meghatározva. A százalékos forgalmi adókulcs vetítési alapja az adóköteles termék értékesítése alkalmával elért, forgalmi adót is magában foglaló teljes árbevétel. Az árkiegészítési kulcsok vetítési alapja ugyancsak a termék értékesítése alkalmával elért árbevétel, azzal az eltéréssel, hogy az árbevétel az árkiegészítést nem tartalmazza. A magyar forgalmiadó-rendszer szerint a forgalmi adót a nagykereskedelmi vállalatok fizetik a kiskereskedelem, illetve közvetlenül a fogyasztók részére történő értékesítéskor. Ugyanígy történik az árkiegészítés igénylése is. Számításaink során tehát a háztartásstatisztikából nyert, az egy főre jutó vásárolt fogyasztás értékét tartalmazó adatokból, a kiskereskedelmi ár és segítségével ki kellett számolnunk a nagykereskedelmi árat (a fogyasztóiár-eltérések vetítési alapját), majd ezt a fogyasztóiár-eltéréssel megszorozva kaptuk meg az áreltérés mértékét. Az államilag megadott áreltérítési kulcsok a költségvetés szempontjából tükrözik a forgalmi adókat és dotációkat. Mivel mi ezeknek az egyes rétegekre gyakorolt hatását vizsgáltuk, meg kellett cserélnünk az előjeleket, hiszen ami a költségvetés szemszögéből kiadás, az a lakosság részéről bevételként jelentkezik.

Itt kell még megemlítenünk, hogy adataink között nem szerepelnek a társadalmi juttatásokért (művelődési, oktatási, egészségügyi juttatások, lakásdotáció stb.) fizetett térítések, illetve a társadalmi juttatásként kapott dotációk. A társadalmi juttatásokért fizetett térítések ugyanis igen alacsonyak, a kapott árak vagy szolgáltatások értékének csak csekély hányadát fedezik, emellett szinte teljesen függetlenek a társadalmi ráfordításoktól, így az értük fizetett térítés nem nevezhető „ár”-nak. Egyébként a társadalmi juttatások és a fogyasztóiár-eltérések szerepe és működése szociálpolitikai rendszerünkben csaknem megegyezik, így a társadalmi juttatások nyomán létrejövő redisztribúcióból származó összeghez nyugodtan hozzáadhatjuk a fogyasztóiár-eltérések mértékét. A redisztribúció iránya is megegyezik, tehát a társadalmi juttatások és a fogyasztóiár-eltérések nem egymást gyengítő, hanem egymást kölcsönösen erősítő egyenlőtlenségrendszert alkotnak.⁹

A redisztribúciós kulcsoknál a forgalmi adóról és a fogyasztóiár-kiegészítésről szóló 1973. december 31-én hatályos jogszabályok és leirati utasítások adó, illetve árkiegészítési kulcsaiból indultunk ki. Az adatokat az általunk kért csoportosításban a Pénzügyminisztérium bocsátotta rendelkezésünkre, a folyamatosan végzett számítógépes adatfeldolgozás révén rendelkezésükre álló adó-, illetve árkiegészítési alapokkal való súlyozás után. Az egyes rétegek fogyasztására vonatkozó adataink az 1973. évi háztartásstatisztikai megfigyelésből származnak.

(A fogyasztóiár-eltérések következtében létrejövő redisztribúció) Fogyasztóiárrendszerünk legfőbb sajátosságai - mint később látni fogjuk - alapvetően még a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején alakultak ki, és a jelenlegi rendszer

⁹A társadalmi juttatások egy főre jutó értékének rétegenkénti alakulásáról lásd: Ladányi János: Anyagi ösztönzés - vállalati béren kívüli juttatások - szociálpolitika. *A dolgozók társadalmi-gazdasági ösztönzése* című tanulmánykötetben. Kossuth.

számos tekintetben ezen „öröklődött” problémákra való reagálásként fogható fel. Mindezek ellenére - mivel feladatunknak inkább egy konkrét szisztéma elemzését, mint valamiféle történeti áttekintés nyújtását tekintettük - célszerűbbnek tartottuk a jelenlegi helyzet vizsgálatából kiindulni, és csak ezután rátérni az azt, magyarázó körülmények és okok felvázolására.

A számításainkhoz felhasznált 183 cikkcsoport a fogyasztóiár-eltérések iránya szerint a következőképpen oszlott meg:

forgalmi adós	66
áreltérítés nélküli	59
dotációs	49

míg 9, egyébként dotált cikkcsoporttal - a már ismertett okok miatt - itt nem számoltunk, mert ezek természetbeni társadalmi juttatásként kerülnek elosztásra.

A továbbiakban az adatokat kiadási főcsoportonként vizsgáltuk. A magyar fogyasztóiár-rendszer egyik legfontosabb sajátossága az élelmiszerek árának magas, 20,6%-os átlagos dotációja. Ebben a kiadási főcsoportban csak néhány termék (étolaj és margarin, édességek, kakaó, fűszerek) forgalmi adós, a cikkcsoportok mintegy fele (tojás, cukrászsütemények, az összes zöldség, gyümölcs és főzelék) árkiegészítés nélküli, és az összes idetartozó cikkcsoport valamivel kevesebb, mint a fele dotált. Legmagasabb a zsiradékok mintegy kétharmados dotációja, ezt követi a tej és tejtermékek, valamint a hús és húskészítmények több, mint kétötödös árkiegészítése. A cereáliák már csak kevesebb, mint egytizednyi dotációban részesülnek, míg a cukor árkiegészítése elhanyagolható. Az áreltérések mértékének egyes csoportokon belüli szóródása is igen nagy, ezt azonban a jelen cikk keretei között csak a fogyasztás összetételének befolyásolása szempontjából vizsgáljuk.

A fogyasztóiár-eltéréseknek a deklarált célkitűzések szintjén kettős - egymással lényegében ellentmondásos - szociálpolitikai funkciója van: az alacsony jövedelműek fogyasztásának támogatása mellett, a fogyasztás szerkezetének „kedvező irányba” történő befolyásolása. Ez az - egyébként tudatosan vállalt - ellentmondásosság abból fakad, hogy a „kedvező szerkezetű” fogyasztás általában viszonylag drága, és emiatt jelentősen eltér az alacsony jövedelműek tényleges fogyasztási szerkezetétől.

Először azt vizsgáltuk, hogyan realizálódik a „korszerű fogyasztási szerkezetre” való ösztönzés célkitűzése az élelmiszerek fogyasztói árainak eltérése terén, mennyire szolgálják ezek az „egészséges táplálkozási szerkezet” kialakítását. Az elemzést az egymást helyettesítő termékek viszonylatában láttuk célszerűnek elvégezni, hiszen a fogyasztási szerkezet átalakulása mindig ezek arányainak megváltozásán keresztül megy végbe.

Az első szembevetendő jelenség az étolaj 7,2 és a margarin 22,6%-os forgalmi adója, amivel szemben az étkezési sertésszár 32, a zsírszalonna 22,8 és a vaj 81,4%-os ártámogatása áll. Élettanilag önmagában igen kedvező a hús és húskészítmények 42,8%-os átlagos ártámogatása, viszont azt, hogy ez az egészséges táplálkozási szerkezet érdekében van így, kérdésessé teszi, hogy ezen belül például a sertéshús 44,6%-os dotációjával szemben a baromfi 28,8 és a hal mindössze 10,6%-os ártámogatása áll. Hasonló képet kapunk a további legfontosabb két fehérjeforrás ártámogatásnak összehasonlításakor is: míg a tej és tejtermékek 45,9%-os ártámogatást élveznek, az élettanilag igen értékes védőtáplálékokat, teljes értékű fehérjét, fontos ásványi sókat és vitaminokat tartalmazó tojás nem kap dotációt. Meg kell még említenünk, hogy a cereáliák 8,3%-os átlagos ártámogatásával szemben a fontos vitamin- és ásványisóforrást jelentő zöldség- és főzelékfélék semmiféle fogyasztóiár-kiegészítésben nem részesülnek, továbbá, hogy a hazai és a déligyümölcsök ára szintén nem tartalmaz fogyasztói dotációt.

Úgy gondoljuk, hogy az itt felsoroltakkal sikerült rámutatnunk, hogy az élelmiszerekre érvényes fogyasztóiár-eltérések rendszere nem az - egyébként önmagában is csak igen problematikusán definiálható - „egészséges táplálkozási szerkezet” irányába, hanem inkább az ellen hat, és hogy az ebből a szempontból egyébként kedvezőnek tűnő intézkedések is elsősorban más, az egészséges táplálkozás célrendszerén kívül álló tényezőkkel magyarázhatók. A probléma okainak elemzésére egyébként még az árrendszer ellentmondásainak tárgyalásakor visszatérünk.

Az élvezeti cikkek kivétel nélkül forgalmi adósak, forgalmi adójuk átlagosan 47,2%. Ez azt jelenti, hogy ezen termékek vásárlásakor a „társadalmi ráfordításoknak” átlagosan csaknem másfélszeresét fizetjük árként.

Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy a szeszes ital és dohányfogyasztás megadóztatását önmagában helyesnek tartjuk, mert ezen termékek fogyasztásának csökkenése irányába hat. Sokkal problematikusabbnak tűnik már a kávé- és teafogyasztás megadóztatása, ami mögött valószínűleg az húzódik meg, hogy ezek a termékek jelenlegi fogyasztóiár-

rendszerünk kialakulásakor még luxuscikkeknek számítottak, és árcsökkentésük üteme nem tartott lépést alapfogyasztási cikké válásuk ütemével.

Az egyes cikkszoportok fogyasztóiár-eltérítésének egymáshoz viszonyított arányát vizsgálva feltűnő, hogy a bor forgalmi adója lényegesen alacsonyabb, mint a söré. (A különbség azóta a bor fogyasztói árának emelése következtében némiképp csökkent.) Említésre méltó még, hogy a teának magasabb a forgalmi adója, mint a kávénak. Mindezek elég kétségessé teszik, hogy a fogyasztóiár-eltérítések e kiadási csoporton belül alkalmazott rendszere alapvetően „az egészséges fogyasztási szerkezet” kialakításának irányába hat.

A ruházati cikkek vásárlása után átlagosan 19,5%-os forgalmi adót fizetünk. Az idetartozó cikkszoportok legnagyobb része forgalmi adós. Kivételt csak a ruhakészítési és javítási kiadások jelentenek, amelyek forgalmiadó-mentesek, továbbá a csecsemőruházati termékek, valamint a gyermekcipők ára, amelyek jelentős mértékű dotációt tartalmaznak. Ez utóbbiak mögött az a szociális cél húzódik meg, hogy az állam az árrendszeren keresztül is magára vállalja a gyermeknevelési költségek egy részét. Hasonló cél ismerhető fel abban, hogy a gyermekruházati cikkek forgalmi adója lényegesen alacsonyabb, mint a férfi és női ruháké.

A felnőtt ruházati cikkek fogyasztóiár-eltérítését szemlélve, fontos jelenség, hogy a fogyasztói árak jelenlegi rendszere csaknem teljesen egyértelműen, a jó minőségű, tartós és divatos öltözködésre való ösztönzés ellen hat. Ez azért van így, mert az áreltérítési kulcsok általában egységesen érvényesek egy-egy termékcsoporthoz, ez pedig magától értetődően azt is eredményezi, hogy a jó minőségű, tartós, divatos, következésképpen rendszerint, drágább termékek után magasabb a forgalmi adó összege, mint egy hasonló rendeltetésű, de általában silányabb minőségű termék után. Ugyanakkor például a fonalak, a szövetek, kelmék és egyéb textíliák esetében ezen túl még az is igaz, hogy a termékcsoporthoz tartozó termékek között is differenciált forgalmiadó-kulcsok általában az értékesebb alapanyagú termékcsoporthoz tartozó termékek kárára térnek el egymástól. Ugyanezt a tendenciát erősíti a divatosnak minősített termékek átlagosnál magasabb forgalmi adója is.

A magyar fogyasztóiár-rendszerben az áreltérítések a legnagyobb súllyal az eddig elemzett három fogyasztási főcsoporthoz tartozó termékek áraiban érvényesülnek. Ez jól látható már abból is, hogy míg az élelmiszerek, az élvezeti cikkek, valamint a ruházati termékek az összefogyasztásnak csak valamivel több, mint a felét teszik ki, addig az összes kiadásnál érvényesülő redisztribúciónak már csaknem háromnegyedét jelentik.

A fennmaradó hat kiadási főcsoport is (Lakbér, lakáskarbantartás, fűtés, világítás, lakóházépítés; Háztartás- és lakásfelszerelés; Közlekedés; Művelődés, oktatás, sport, szórakozás; Egészségügy, testápolás; Egyéb kiadások) szerepel számításainkban, azonban az adataikat „Egyéb” címszó alatt összevonva, az eddigieknél kevésbé részletesen tárgyaljuk. A fentiek terjedelmi okon túl elsősorban az teszi indokoltá, hogy míg az eddig elemzett csoportok a fogyasztóiár-eltérítések szempontjából viszonylag homogének voltak, az ebben a fejezetben elemzésre kerülő kiadási csoportoknál alkalmazott áreltérítések mind irányukat, mind pedig nagyságukat tekintve meglehetősen vegyes képet alkotnak, és már az egyes cikkszoportok áreltérítési kulcsait, valamint az ezzel kapcsolatos nézeteket szemlélve is úgy tűnik, hogy azokat, még ezzel kapcsolatos elképzelések szintjén sem, valamilyen többé-kevésbé következetesen alkalmazott szociálpolitikai célrendszer szerint alakították ki.

Ez alól lényegében kivételt csak azok a kiadástípusok képeznek, amelyek valamilyen arányban, vagy teljes egészében társadalmi juttatásként kerülnek elosztásra, és bár az ezekért fizetett térítési összegek nagyságát az itt érvényesülő fogyasztóiár-eltérítések mértéke is meghatározza (ezek a termékek és szolgáltatások rendszerint dotációsak is), de - mint a bevezető módszertani részben már említettük - a társadalmi juttatásként elosztásra kerülő termékek és szolgáltatások után érvényesülő redisztribúció összegét a fogyasztóiár-rendszer szociális hatásainak kimutatására irányuló számításainknál nem vettük figyelembe. Ennek oka, hogy a társadalmi juttatásokért fizetett térítések, a társadalmi ráfordításoktól való szinte teljes függetlenségük következtében legfeljebb a pénzügyi finanszírozás technikai szempontjai miatt sorolhatók az ártámogatások körébe, valójában azonban a társadalmilag termelt többletermék újraelosztásának egy további, és ezért általunk külön vizsgált típusát alkotják.

A fogyasztóiár-rendszer fontosabb jellemzőinek ismertetése után nézzük most hogy a különböző irányú és intenzitású áreltérítések egyenlegeként hogyan alakul a társadalmi juttatásokért fizetett térítések összegével csökkentett összes nettó kiadás után érvényesülő redisztribúció összege. Arra vagyunk tehát kíváncsiak, hogy a fogyasztóiár-eltérítések nyomán mekkora előnyhöz, illetve hátrányhoz jutnak az egyes rétegek, valóban igaz-e az, hogy a fogyasztóiár-eltérítések kö-

vetkeztében „a munka arányában kapott alacsonyabb és magasabb munkabérek reálértéke kisebb különbséget mutat, mint azok nominális értéke”.

Vizsgálódásaink során két, részben különböző problémát látszott célszerűnek különválasztani:

1. Milyen súllyal szerepelnek a dotációs, az áreltérítés nélküli és a forgalmi adós termékek a különböző rétegek vásárlásaiban, mekkora az egyes társadalmi rétegek *egységnyi kiadásainak* reálértéke. Ezt legegyszerűbben a következő képlettel tudjuk vizsgálni:

Ez a mutató például az élelmiszerek esetében azt jelenti, hogy az élelmiszerek fogyasztói árában levő átlagosan 20,6%-os dotáció miatt, egy forint élelmiszerre fordított kiadáskor a vásárló átlagosan 20,6 fillér pénzbeni juttatásban részesül.

A kiadások reálértéke természetesen nem minden esetben magasabb a tényleges kiadásnál: könnyen belátható, hogy a forgalmi adós terméknel (például élvezeti, ruházati, tartós fogyasztási cikkek) annál alacsonyabb, áreltérítés nélküli termékeknel (például zöldség, gyümölcs) pedig pontosan megegyezik azzal.

2. A másik probléma az, hogy az egyes rétegek mekkora összegű dotációhoz jutnak a különböző nagyságú és szerkezetű *összes kiadásai* után. Ez utóbbi problémára a különböző dotációk és forgalmi adók egyenlege ad választ.

Vizsgáljuk először meg az adatok alakulását társadalmi rétegek szerint. A Központi Statisztikai Hivatal által a háztartásstatisztikai megfigyeléseknél alkalmazott módszer miatt, az adatok csak igen elnagyolt foglalkozási csoportonkénti bontásban álltak rendelkezésünkre. Az adatokból azonban - ha a valóságnál torzítottabban is - jól kiolvashatók a legfontosabb tendenciák.

1. táblázat - 1 Az összes nettó kiadás után érvényesülő redisztribúció foglalkozási csoportonként (egy főre jutó éves adatok)

Foglalkozás	Reálérték	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Redisztribúció
		forint		százalék [*]		
Vezető állású és értelmiségi	1,048	24 084	25 232,4	171,1	172,8	1148,4
Egyéb szellemi	1,049	21 174	22 208,0	150,4	152,1	1034,0
Szak- és betanított munkás	1,044	16 534	17 266,8	117,5	118,2	732,8
Segédmunkás	1,038	14 076	14 604,9	100,0	100,0	528,9
Szellemi összesen	1,049	21 770	22 827,4	154,7	156,3	1057,4
Munkás összesen	1,043	16 133	16 832,5	114,6	115,3	699,5
Kettős jövedelműek	0,981	14 035	13 789,6	99,8	94,4	-245,4
Parasztok	0,989	12 694	12 560,5	90,2	86,0	-133,5

¹*

¹* segédmunkás =100%.

A táblázat első oszlopában az egységnyi kiadásra fordított összegek reálértéke látható. Ez a szellemieknél magasabb, mint a munkásoknál, de mindkét rétegnél 1 felett van, ami azt is jelzi, hogy ezek a rétegek a fogyasztóiár-eltérítések során összességében több dotációhoz jutnak, mint amennyi forgalmi adót fizetnek. Fordított a helyzet a parasztok és a kettős jövedelműek rétegénél, az ide tartozó háztartásokat a fogyasztóiár-eltérítések már egységnyi kiadásaik után is kedvezőtlenül érintik.

A reálértékek a szellemiek rétegén belüli két foglalkozási csoportnál lényegében megegyeznek, a munkásokon belül a kvalifikáltabb munkát végzőknek kedveznek, és a kettős jövedelműeknél alacsonyabbak, mint a paraszti háztartásoknál.

Az egységnyi kiadások után érvényesülő redisztribúció ilyen alakulása után már nem meglepő, hogy ha a foglalkozási hierarchián felfelé haladva egyre magasabb reálértékeken túl, az ugyancsak egyre magasabb kiadási összegeket is figyelembe vesszük, az egyes foglalkozási csoportok által élvezett. redisztribúciós összegek már számottevő eltéréseket mutatnak.

Mindenekelőtt szembevetendő, hogy a paraszti-kettős jövedelmű háztartásokhoz tartozók számára a fogyasztóiár-eltérítések rendszere évenként egy főre számítva átlagosan több, mint ezer forintos rejtett jövedelemelvonást jelent a munkás-alkalmazotti háztartásokhoz képest. Az adatok azonban az egyes rétegeken belül is a társadalmi hierarchiának megfelelően alakulnak. A szellemiek másfélszer annyi dotációhoz jutnak, mint a munkások, a kvalifikáltabb munkát végző munkások szintén másfélszer annyit, mint a kvalifikálatlanok stb.

Meg kell említenünk még, hogy a fogyasztóiár-eltérítések következtében létrejövő redisztribúció nemcsak az egyes csoportok közötti abszolút különbségeket növeli, hanem valamelyest növeli az egyes rétegek közötti relatív különbségeket is (lásd negyedik és ötödik oszlop).

2. táblázat - Az összes nettó kiadás után érvényesülő redisztribúció rétegenként és jövedelemcsoportonként (egy főre jutó éves adatok)

Egy főre jutó nettójövedelem	MUNKÁSOK						SZELLEMI DOLGOZÓK					
	Reál-érték	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Redisztribúció	Reál-érték	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Redisztribúció
		százalék*	forint		százalék			forint				
9 600 Ft alatt	1,052	7 726	8 124,5	100,0	100,0	398,5	1,059	11 370	12 044,9	100,0	100,0	674,9
9 601-14 400 Ft	1,049	10 571	11 086,5	136,8	136,5	515,5						
14 401-19 200 Ft	1,043	13 781	14 372,5	178,4	176,9	591,5	1,061	15 179	16 107,2	133,5	133,7	928,2
19 201-24 000 Ft	1,045	17 774	18 581,3	230,1	228,7	807,3	1,054	19 091	20 113,7	167,9	167,0	1022,7
24 001-28 800 Ft	1,046	21 557	22 547,1	279,0	277,6	990,1	1,051	22 843	24 002,5	200,9	199,3	1159,5
28 800 Ft felett	1,034	27 201	28 122,3	352,1	346,1	921,3	1,040	31 587	32 837,0	277,8	272,6	1250,0

Egy főre jutó nettójövedelem	MUNKÁSOK						SZELLEMI DOLGOZÓK					
	Reálérték védelem	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Redisztribúció	Reálérték	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Kiadás	Kiadás ± redisztribúció	Redisztribúció
		százalék*	forint			százalék		forint				
KETTŐS JÖVEDELMŰEK							PARASZTOK					
9 600 Ft alatt	0,997	8 570	8 543,0	100,0	100,0	-27,0	1,039	5 974	6 209,6	100,0	100,0	235,6
9 601-14 400 Ft							1,007	8 677	8 735,1	145,2	140,7	58,1
14 401-19 200 Ft	0,900	12 283	12 154,3	143,3	142,3	-128,7	0,091	11 271	11 169,4	188,7	179,9	-101,0
19 201-24 000 Ft	0,977	14 324	13 901,0	167,1	163,8	-333,0	0,985	13 516	7 3312,9	226,2	214,4	-203,1
24 001-28 800 Ft	0,979	17 638	17 265,6	205,8	202,1	-372,4	0,987	15 002	15 687,0	266,2	252,5	-214,4
28 800 Ft felett	0,967	22 047	21 317,0	257,3	249,5	-730,0	0,978	21 704	21 228,9	263,3	341,9	-475,1

Legalacsonyabb jövedelemcsoport = 100%

Az adatokat rétegeken belüli jövedelemcsoportonként vizsgálva kitűnik, hogy a reálértékek a jövedelem emelkedésével általában csökkennek. Az egységnyi kiadások reálértékének ilyen alakulása azonban nem eredményezi az összkiadás reálértékének a jövedelem növekedésével párhuzamos csökkenését, az összes vásárlások után kapott redisztribúciós összeg a munkás-alkalmazottak háztartásaiban a legmagasabb jövedelemcsoportnál mintegy kétszerese az alacsonyjövedelműekének.

Hasonló tendencia szerint alakulnak a kettős jövedelműek rétegén belül a jövedelemcsoportonkénti adatok, azonban ellenkező előjellel, tehát összességében minden jövedelmi csoport forgalmi adót fizet, a parasztoknál pedig a magas jövedelműek összkiadása után fizetett forgalmi adóval szemben az alacsony jövedelműek még némi dotációhoz is jutnak. Ez utóbbi tendencia azzal magyarázható, hogy az összes kiadás után jelentkező redisztribúciós összeg nagyságát elsősorban az összkiadás nagysága, az élelmiszerre és élvezeti cikkekre fordított kiadásokon belül a vásárlások hányada, valamint a ruházati cikkekre fordított kiadások aránya szabja meg. Azoknál a csoportoknál, amelyeknél alacsony az élelmiszervásárlásra fordított összeg, mert a szükséglet tekintélyes részét önfogyasztásból fedezik, az erősen forgalmi adós ruházati kiadások - amelyek aránya a jövedelem növekedésével alig változik, tehát összege a jövedelem emelkedésével növekszik - negatív irányba tolják el a dotációk és forgalmi adók egyenlegét.

A fogyasztóiár-eltérések következtében létrejövő redisztribúció az egyes rétegeken belüli jövedelemcsoportok közötti relatív különbségeket valamelyest mérsékli. Fel kell hívnunk azonban a figyelmet arra, hogy ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a fogyasztóiár-eltérések rendszere az egyes rétegek közötti jövedelmi, tehát lényegében a munka szerinti elosztás következtében kialakult különbségeket csökkenti. Ennek két oka is van:

1. Egyrészt az itt közölt táblázatból csak az egyes rétegeken belüli jövedelmi különbségek alakulására következtethetünk. Nem állnak rendelkezésünkre viszont még a háztartásstatistikai adatgyűjtésbe bevont rétegekhez tartozó háztartások jövedelmi csoportok szerinti átlagadatai sem. Ezek kiszámítására sem volt lehetőségünk, mert az alkalmazott minta

a munkás-szellemi, valamint a paraszti-kettős jövedelmű háztartások között nem arányosan rétegzett, azonban a pontos kiválasztási arányok sajnálatos módon nem ismeretesek. Az adatokból azonban így is jól látható, hogy ha rétegektől független, jövedelemcsoportok szerinti adatok állnának rendelkezésünkre, az adatok foglalkozási csoportok szerinti alakulásánál már tapasztalt, egyértelmű negatív redisztribúciós tendencia rajzolódna ki, ugyanis egy csoportba kerülnének az alacsonyabb dotációhoz jutó alacsonyjövedelmű munkás háztartások, az összességében negatív értékkel szereplő kettős jövedelmű, továbbá a szintén igen alacsony dotációhoz jutó paraszti háztartásokkal. Meg kell még jegyeznünk, hogy az adatok még a rétegeken belüli egyenlőtlenségek mértékének összehasonlítására is csak megszorításokkal alkalmasak, minthogy a háztartásstatisztikai megfigyelésekből nyert adatok feldolgozásánál mind a négy mintába került réteg adatait ugyanabba a hat, jövedelmi intervallumba dolgozzák fel. Ez pedig azt eredményezi, hogy a szellemi dolgozóknál és a kettős jövedelműeknél a legalacsonyabb jövedelemcsoportba 6-6 személy került, ami természetesen igen kétségessé teszi e jövedelemcsoport átlagos fogyasztásáról kapott adatok megbízhatóságát, különösen pedig ezek bázisként való felhasználásának jogosságát. Ezért az említett két rétegnél az alsó két jövedelmi csoportot kénytelenek voltunk összevonni, ami növeli az adatok megbízhatóságát, de nem teszi lehetővé a jövedelem szerinti egyenlőtlenségek összehasonlítását a másik két réteggel.

2. Másrészt az, hogy a munkások és szellemiek rétegén belüli jövedelemcsoportok közötti relatív különbségeket a fogyasztóiár-eltérések valamelyest csökkentik, nem jelenti azt, hogy ettől a jövedelmi különbségek csökkennének, hiszen, mint láttuk, a redisztribúció összege a jövedelem növekedésével számottevően emelkedik, tehát egészen pontosan arról van szó, hogy a fogyasztóiár-eltérések rendszere a jövedelmi különbségeket kisebb arányban növeli, mint amekkorák a jövedelmi különbségek.

Végül az adatok értelmezésével kapcsolatban fel kell még hívnunk a figyelmet a háztartásstatisztikai felvételnél alkalmazott mintavételi módszerből - a bevezető részben ismertetett módon - eredő hibákra, amelyek egyértelműen azt eredményezik, hogy az adatainkból kitűnő különbségek kisebbek a valóságban meglévőknél, valamint arra, hogy adataink között a társadalmi juttatásként elosztásra kerülő termékek és szolgáltatások után kapott dotációk nem szerepelnek, és ez szintén az egyes rétegek közötti különbségek mérséklésének irányába hatott.

Fogyasztóiár-rendszer és szociálpolitika

A fogyasztóiár-eltérések, valamint a társadalmi juttatások egyes társadalmi rétegek és csoportok közötti elosztása tendenciáinak ismeretében, már megpróbálkozhatunk azon körülmények és okok felvázolásával, amelyek az előzőekben bemutatott negatív irányú redisztribúciós folyamatot, szociális elosztási rendszerünk végső fokon diszfunkcionális működését¹⁰ magyarázzák.

Ez a tanulmány egy, a szocialista gazdálkodási rendszerek alaptípusai és a társadalmi struktúra összefüggéseit tárgyaló, most készülő munkánk egyik részeként íródott, ezért itt most nem foglalkozunk azokkal az általános kérdésekkel, amelyeket szociális elosztási rendszerünk társadalmi hatásainak elemzése felvet. Azonban már itt előre kell bocsátanunk, hogy sem az árrendszer, sem a szociális juttatások elosztásának vizsgálata nemcsak azért volt fontos számunkra, hogy meglévő társadalmi egyenlőtlenségekre, szociálpolitikánk egyes elemeinek a kitűzött célokkal ellentétes működésére hívjuk fel a figyelmet, hanem sokkal inkább azért, hogy kimutassuk ezen egyenlőtlenségeknél a társadalmi struktúrával való lényegi összefüggését, illetve, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése érdekében életrehívott redisztribúció mögött kimutassuk az azt szabályozó társadalmi érdekeket, és ezzel közelebb jussunk e struktúra lényegi elemeinek leírásához. Újra fel kell tehát hívnunk a figyelmet arra, hogy az elemzéseinkben használt adatok - melyek egyébként, az előzőekben már ismertetett okok miatt, a tényleges különbségeknél többnyire lényegesen kedvezőbb képet mutatnak - nem annyira a társadalomban meglévő egyenlőtlenségek valóságos mértékének leírására, még kevésbé a jövedelmi különbségek magyarázatára szolgálnak, hanem sokkal inkább arra, hogy segítségükkel közelebb jussunk a különböző dimenziókban jelentkező, egymást átható és erősítő társadalmi egyenlőtlenségek okainak megértéséhez.

A fogyasztóiár-rendszer jelenlegi működésének magyarázatához - éppen e rendszer logikájának lényegében változatlan volta miatt - egészen annak kialakulásáig, az 1946. évi stabilizációs valutareformhoz kell visszamennünk. Nem térünk

¹⁰Hasonló eredményre jut a csehszlovák fogyasztóiár-rendszert vizsgálva Josef Adamicek: A csehszlovák kiskereskedelmi árrendszer és a fogyasztás irányítása. *Közgazdasági Szemle*, 1974. 7-8.

ki a hazai fogyasztóiár-politika fontosabb periódusainak ismertetésére, annál inkább, mert ez az említett szerzők idézett műveiben részletesen megtalálható.¹¹ Itt most csak néhány, általunk fontosnak tartott, átfogó tendencia kiemelésére szorítkozunk.

Az 1946. évi valutareform, amely egy addig példátlan méretű inflációs szakasz lezárását jelentette, a termelés háború utáni alacsony színvonala, az újjáépítési periódus közepette valósult meg. Ez egyben azt is jelentette, hogy az árreform bevezetésekor az utolsó, háború előtti békeév áralapjának mintegy 40-50%-a állt rendelkezésre, aminek megfelelően a bérek is ilyen arányban lettek megállapítva (1938-hoz viszonyítva a munkabérek átlagos színvonala 50, az alkalmazotti béreké pedig 35%).

Ilyen körülmények között teljesen érthető, és szociálpolitikai szempontból indokolt volt, hogy az árpolitika a létfenntartási költségek és az alacsony jövedelemszint összhangját nemcsak az árak alacsonyabb színvonalával, hanem a létfenntartással szoros kapcsolatban álló cikkek javára differenciált árarányokkal igyekezett biztosítani. Az élelmiszerek viszonylag alacsony ára egyébként, ha kisebb mértékben, de a felszabadulás előtti magyar árrendszernek is fontos sajátossága volt, és az árarányok nemzetközi összehasonlításakor is megfigyelhető az a tendencia, hogy az alacsonyabb nemzeti jövedelemmel rendelkező országokban az árarányok elsősorban az élelmiszerek javára térnek el. Ez nemcsak az ipar viszonylagos fejletlensége miatt van így, hiszen könnyen belátható, hogy ilyen árarányok mellett a népesség alapvető szükségleteinek kielégítése és viszonylagos elégedettsége a többlettermék szétosztásának alacsonyabb aránya mellett is biztosítható, mint például ráfordításarányos árak közepette, megnövelve ilyen módon a többletterméknek azt a részét, amely a központi hatalom kizárólagos rendelkezése alatt áll.

Az 1946-os stabilizáció során kialakult árarányok fontosabb vonásai a fentiek mellett még azzal is magyarázhatók, hogy a mezőgazdaság háború utáni rekonstrukciója gyorsabb ütemű volt, mint az iparé, ami a mezőgazdasági termékek iparcikkekhez viszonyított relatív bőségét, az ipari termékek termelői és fogyasztói árának gyorsabb emelkedését, és ilyenformán a háború előtt is érvényesülő agrárrolló kiszélesedését eredményezte. A lakbérek és szolgáltatási árak alacsony színvonala pedig az infláció következtében kialakult árarányok rögzítésén túl, a korábban már említett rövid távú jövedelempolitikai célkitűzéseknek volt tulajdonítható.

Az első öt éves terv feszített gazdaságfejlesztési koncepciója, a felemelt terv teljesítését célzó gazdaságpolitikai intézkedések következtében, az 1950-51-es években jelentős mértékben megbomlott a kereslet és a kínálat. egyensúlya, ami súlyos áruhiányt, elsősorban az élelmiszerek szabadpiaci árainak jelentős emelkedését, a jegyrendszer fontosabb közszükségleti cikkekre történt bevezetését eredményezte. Ezek a körülmények vezettek az 1951 végén bejelentett ár- és bérréformhoz, ami a jegyrendszer megszüntetésével járt együtt, és az 1946-ban életre hívott szisztémában már meglévő - a háború utáni gazdasági és szociális helyzettel még részben indokolható - tendenciákat átveve, tovább csökkentette az áru- és pénzviszonyok szerepét, és a redisztribúciót lényegében az ország feszített ütemű fejlesztésének, illetve az elkerülhetetlennek tartott világháborúra való felkészítésének szolgálatába állította.

Ez mindenekelőtt a személyi fogyasztás szférájának jelentős mértékű korlátozását, a létfenntartást meghaladó szükségletek kielégítésének lehetetlenné, vagy viszonylag drágává tételét, illetve az áruviszonyok logikája alól kivont (nagy részben természetbeni), társadalmi juttatások esetében általában nem a jövedelmi különbségek csökkentését, hanem éppenséggel a túlzottan kiegyenlített kereseti arányok differenciálását szolgálta. A fenti tendenciák különösen erősen érintették a parasztságot, ami a beszolgáltatási rendszeren, a különböző adókon, a szociális juttatások számottevő részéből való kirekesztettségén túl, a fogyasztóiár-rendszerben például Úgy jelentkezett, hogy a központilag dotált cikkek a parasztság áruvásárlásában többi rétegnél lényegesen kisebb, a forgalmi adós termékek pedig nagyobb súllyal szerepeltek. Mindez egyben jelentős mezőgazdaságból való jövedelemelvonást is eredményezett.

A fentiek természetesen nem jelentik azt, hogy az ötvenes években létrehívott szociálpolitikai intézkedések kizárólag gazdaságfejlesztési célkitűzéseket szolgáltak. Így az ebben az időben bevezetett fogyasztóiár-eltérítések elemzésekor is szembevetendő, hogy azok kialakításában fontos szociális szempontok is szerepet játszottak, mint például az élvezeti cikkek társadalmi ráfordításoknál magasabb, a gyermekruházati cikkek azoknál alacsonyabb ára stb. Mindez azonban nem változtat az alapvető tendencián, tehát azon, hogy a többlettermék számottevő részének a fent vázolt módon való központosítása és újraelosztása mindenekelőtt az ország feszített ütemű iparosítását szolgálta.

¹¹ A már említetteken kívül lásd erről még Csikós-Nagy Béla igen jó áttekintést adó cikkét: A magyar árpolitika történeti áttekintése. *Gazdaság*, 1975. 1. sz.

Ennek az árrendszernek fontos sajátossága a termelői és fogyasztói árak rendszerének elkülönülése, ami az ötvenes években még a gazdaságirányítás tervutasításos rendszerével volt magyarázható, amelyet ebben a vonatkozásában az árukapcsolatoknak az állami szektorból való teljes kikapcsolása, és ennek megfelelően a jövedelmezőség, érték, ár, hitel, kamat stb. formális kategóriákká, lényegében a központi tervezés, elszámoltatás és adóztatás eszközévé válása jellemez.¹²

Alapvetően a gazdasági mechanizmus korszerűsítésére irányuló kísérletekkel függnek össze a termelőiár-rendszeren belül végrehajtott különböző változtatások, amelyek már 1958-ban megkezdődtek, és a műszaki fejlesztési és garanciális alap, az illetményadó, az eszközleköltési járulék stb. bevezetésével fontos lépést jelentettek a társadalmi ráfordításokat jobban tükröző termelőiár-rendszer irányába. A gazdasági mechanizmus 1968-as reformja pedig a vállalatok önállóságának növelésével, az árukapcsolatok jelentőségének fokozásával, a belföldi és a külkereskedelmi ár összekapcsolásával tovább erősítette a termelői áraknak a ráfordítási költségektől való függését.

Ugyanakkor a termelőiár-rendszer korszerűsítésének fent röviden vázolt folyamata - amelynek részletes ismertetésére, és a legutóbbi években végrehajtott irányváltásainak elemzésére itt most nem térünk ki - nem terjedt tovább a fogyasztói árak körére, így a fogyasztóiár-rendszer egyes elemeinek 1968-ban végrehajtott korrekciói ellenére, a fogyasztóiár-eltérítésének legfontosabb sajátosságai e szisztéma életre hívása óta lényegében nem változtak. Mint az előző fejezetekben láthattuk, a fogyasztói árak jelentős részére máig igaz a társadalmi ráfordítások és az ár különválása. A fogyasztóiár-arányok ma is igen közel állnak az ötvenes évek elején kialakított arányokhoz, napjainkban is igaz, hogy az áreltérítések következtében a társadalmilag megtermelt többletermék számottevő újraelosztása megy végbe, és hogy ennek elsősorban a községekben lakók számára van kedvezőtlen hatása.

A fenti, meglehetősen vázlatos történeti áttekintés alapján talán már nem teljesen megalapozatlan az az állítás, hogy a fogyasztóiár-eltérítések társadalmi hatásainak elemzése nem választható el attól a lényegesen általánosabb jelenségtől, amit röviden a társadalmilag létrehozott többletermék elosztási és újraelosztási folyamatának nevezhetünk, amelynek befolyásolására irányuló képesség mentén a különböző társadalmi rétegek elhelyezkednek. Lényegében ez az oka annak, hogy az általunk vizsgált redisztribúciós folyamat különböző elemei (például a fogyasztóiár-eltérítések és a társadalmi juttatások elosztási rendszere stb.) meglehetősen hasonló szisztémát alkotnak, és hogy ennek következtében a szisztéma egyes elemei, így a fogyasztóiár-eltérítések rendszere sem változtatható a többi elem változtatása nélkül.

A fogyasztóiár-rendszer kialakulásának és belső logikája lényegi változatlanóságának bemutatásával talán már érthetővé válik annak szociálpolitikai célkitűzéseivel ellentétes hatása is. A fogyasztóiár-eltérítések irányának és mértékének meghatározása alapvetően mindig az ország maximális ütemű iparosításának pénzügyi fedezetét biztosítani hivatott redisztribúció céljainak volt alárendelve, és ennek következtében egyenesen szükségszerű volt az egyébként önmagában is meglehetősen ellentmondásos szociálpolitikai megfontolások háttérbe szorulása.

A fogyasztóiár-eltérítések rendszere azonban a fentiekben túl is számos problémát vet fel. Igen kétséges például, hogy a súlyos közellátási nehézségek idején kialakított árarányok, nevezetesen az élelmiszerek érték alatti, az iparcikkek érték feletti árai, napjainkban mennyire felelnek meg az „optimális termelési és fogyasztási szerkezet” követelményeinek, nem lenne-e gazdaságosabb és szociálpolitikailag is indokoltabb a társadalmi ráfordításokhoz közelítő árarányok mellett az alacsonyabb jövedelmű háztartások egyéb módszerekkel (nyugdíj, családi pótlék felemelése, a közétkeztetés kiterjesztése stb.) való támogatása.

Ez annál is inkább indokoltnak látszik, mert könnyen belátható, hogy a kis-árutermelő parasztság fogyasztásának diszpreferálását célzó intézkedések napjainkra, amikor a parasztság döntő többsége időközben termelősövetkezeti taggá vált, amikor az ipari munkások csaknem 40%-a községekben lakik, amikor az ingázók száma már majdnem eléri a másfél milliót, önmagukhoz képest is elvesztették célszerűségüket.

Időközben egy sor, az ötvenes évek elején luxusnak minősített, és ezért erősen forgalmi adós termék vált alapfogyasztási cikké, és ezzel a fogyasztóiár-eltérítések rendszere nem tartott lépést.

Általában ma már sokkal inkább beszélhetünk arról, hogy az esetleges termelői vagy fogyasztóiár-változások határozzák meg az áreltérítések mértékét, mint fordítva. Mindez azonban kérdésessé teszi e rendszer fenntartásának szükségességét is.

¹²Szabó Béla: Gazdaságirányítás, szabályozás, érdekek. *Valóság*, 1974. 11. sz. 2.

A fogyasztóiár-rendszer hibáit ma már csaknem minden e témával foglalkozó szerző világosan látja, a szerzők jelentős része azonban - általában szociálpolitikai indokokra hivatkozva - az áreltérítések logikájának változatlanul hagyása mellett, lényegében annak „korszerűsítését” követeli. E cikk egyik fő célja, az árrendszer szociális funkcióival kapcsolatos illúziók cáfolatán túl, éppen az, hogy bebizonyítsa, nem a szisztéma egyes korrigálható elemei, hanem maga a szisztéma vált idejétmúlttá. A fogyasztóiár-eltérítések rendszere az ipar maximális ütemű extenzív fejlesztését elsődleges célnak tekintő időszak terméke, amely napjainkban már nem hozható összhangba gazdasági és társadalmi célkitűzéseinkkel.

Míndez természetesen nem azt jelenti, hogy egyáltalán nincs szükség redisztri butív beavatkozásokra a fogyasztóiár-rendszer területén, azonban úgy gondoljuk, hogy a beavatkozásoknak csak igen kisszámúaknak, és valóságos szociálpolitikai beavatkozásoknak szabad lenni. A fogyasztóiár-eltérítéseknek a jövedelempolitika egyéb területein életre hívott redisztribúcióval való összefüggése miatt, az árarányoknak ráfordításarányokhoz való közelítését pedig csak a redisztributív elemek általános csökkentésével, illetve az áremelkedéseket kompenzáló szociálpolitikai intézkedésekkel együtt célszerű végrehajtani, hogy a szükségessé váló árváltozások egyetlen réteget se érintsenek hátrányosan. A jelenlegi fogyasztóiárrendszer szociálpolitikai jelentősége ugyanis véleményünk szerint elsősorban abban áll, hogy - viszonylagos árstabilitás biztosításával - a jelenlegi redisztributív szisztémában is intézményes garanciát jelent a megélhetési költségek emelkedésének megakadályozására.

A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika

Ladányi, János

1980

1. A címben jelzett témákkal kapcsolatban kérdéseink röviden a következők: Mennyiben és milyen irányban változtatta meg a gazdaságirányítás 1968-ban életbe lépett reformja - amelynek egyik legfontosabb célkitűzése a teljesítményelv fokozott érvényesítése, a keresetek vállalati és egyéni munka eredményességétől függő differenciálásának növelése volt - a társadalom különböző csoportjai jövedelmeinek összetételét és arányait? Hogyan alakította át a mechanizmus-reform - amelynek legkövetkezetesebb végrehajtása minden bizonnyal a vállalati szférában valósult meg (ezért hatásainak elemzésére is itt nyílik legjobban mód) - a vállalatok szociális tevékenységét, a hatékonysági szempontok előtérbe kerülése nem eredményezte-e szociális funkciók visszaszorulását az 1968 után ebben a tekintetben is összehasonlíthatatlanul önállóbb döntési jogkörhöz jutott vállalatoknál?

Problémánk szempontjából alapvető kérdés: hogyan befolyásolta a reform a jövedelmek színvonalát, összetételét és szóródását. Vizsgáljuk először meg, hogyan alakult a jövedelmek összetétele a vizsgált időszakban. Ha az 1964-1973 közötti időszakot három, egyenlő hosszúságú, viszonylag homogén szakaszra bontjuk, és a növekedés ütemét vizsgáljuk, a következő főbb tendenciák rajzolódnak ki:

1. táblázat - A munkából és a társadalmi juttatásokból származó jövedelmek növekedési üteme, 1964-1973^a

	Munkából származó jövedelem indexe	Társadalmi juttatásból
1967/1964	113,9	124,8
1970/1967	121,4	130,9
1973/1970	119,3	136,7

^aA lakosság jövedelme és fogyasztása 1060-1973. KSH 1975. 6. l. alapján számított adatok.

A társadalmi juttatásokból származó jövedelmek tehát mindhárom időszakban gyorsabban növekedtek, mint a munkából származó jövedelmek. A növekedés tendenciája is eltér egymástól: a társadalmi juttatások növekedésének közel állandó ütemével szemben a munkából származó jövedelmek növekedési ütemében az 1967-1970 közötti felgyorsulás után 1971-től valamelyes visszaesés mutatkozik. A társadalmi juttatások növekedésének gyorsabb üteme miatt arányuk az összjövedelmen belül 1964-1973 között 20,2%-ról 25,3%-ra módosult.

Ezek után vizsgáljuk meg az adatok főbb társadalmi csoportok szerinti alakulását. A társadalmi struktúrára vonatkozó adatok csoportosításával kapcsolatos irányelvek és rendelkezések változása miatt az 1972-es jövedelemfelvétel adataiból 1975 végéig közölt adatok témánk vonatkozásában, sajnálatos módon, csak a túloldali összehasonlítást teszik lehetővé.

2. táblázat - Az egy keresőre jutó munkából származó jövedelem nagysága a háztartásfő foglalkozási viszonya és munkajellege szerint^a

	1967	1972	1967=100%
Alkalmazásban állók			
Szellemiek	2395	3071	128,2
Nem mezőgazdasági fizikai	1901	2402	126,3
Mezőgazdasági fizikaiak	2028	2575	127,0

	1967	1972	1967=100%
Együtt	2039	2603	127,7
Mezőgazdasági termelősövetkezeti tagok			
Szellemiek	3054	3802	124,5
Nem mezőgazdasági fizikaiak	2100	3099	147,6
Mezőgazdasági fizikaiak	2010	2961	147,3
Együtt	2060	3056	148,3
Önállóak			
Szellemiek	3292	3698	112,3
Kisiparosok, kiskereskedők	1857	2995	161,3
Parasztok	1767	2291	129,7
Együtt	1871	2772	148,2

^aA család jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben. KSH 1975. 34-35. l.

Az adatok tanúsága szerint a munkából származó jövedelmek leglassabban az alkalmazásban állók körében emelkedtek, míg a mezőgazdasági termelősövetkezeti tagok és az önállóak munkajövedelmeinek növekedési üteme a vizsgált időszakban megegyezik. Figyelemre méltó az alkalmazásban állókon belül a különböző csoportok erősen kiegyenlített növekedési üteme, így a köztük lévő arányok is lényegében változatlanok.

A fenti jelenség azzal az ismeretes körülménnyel magyarázható, hogy a mechanizmus-reformmal kapcsolatos intézkedések következtében számottevően csökkent a munkaerő helyhez kötöttsége, ami - egyebek mellett - a különben is szűkös mennyiségben rendelkezésre álló munkaerőért folytatott verseny kiéleződését és ezzel kapcsolatban a munkabérek korábbinál gyorsabb emelkedését eredményezte. Ez a folyamat azonban már kezdetétől fogva sem egyforma intenzitással játszódott, le a gazdaság különböző területein, és az állami iparban volt a leglassúbb, ahol viszonylag a legkisebb változásokkal sikerült fenntartani a munkaerő- és bérgazdálkodás előző rendszerét, és ezzel kapcsolatban a bérek korábbi színvonalát és arányait, illetve itt a bérek emelkedése nem többé-kevésbé spontán és folyamatos módon, hanem - az állami iparban dolgozó munkások bérének a bérszínvonal emelkedéséhez való időnkénti „hozzáigazítása” révén - központi beavatkozásra és szakaszosan ment végbe.

A háztartások jövedelmi színvonalának és a jövedelem összetételének alakulására vonatkozó 1972-es adatokat a KSH nem közölte a háztartásfő társadalmi-foglalkozási csoportja szerinti bontásban, a főbb tendenciák azonban így is nyomom követhetők.

Az adatok¹ tanúsága szerint 1967-1972 között az egy főre jutó munkaviszonyból származó jövedelmek átlagosan 44,3%-kal, az ezen kívül a mezőgazdasági termelősövetkezetből, a háztáji (egyéni) gazdaságból és egyéb munkából származó jövedelmeket is tartalmazó munkajövedelmek átlagosan 34,5%-kal, a társadalmi juttatások átlagosan 59,6%-kal (ezen belül a pénzbeniek 74,6, a természetbeniek 48,2%-kal) a munkajövedelmen és társadalmi juttatásokon kívül még több, egyéb családi jövedelmet is tartalmazó összes jövedelem pedig átlagosan 40,5%-kal emelkedett.

A munkáscsaládokban a munkaviszonyból származó jövedelmek valamivel kisebb ütemben emelkedtek, mint a szellemieknél (30,5, illetve 32,7%), hasonló tendencia szerint alakultak a munkával szerzett összes jövedelmek (30,5, illetve 35,2%) míg a társadalmi juttatásoknál ellentétes a tendencia (52,5, illetve 48,3%). Mindent egybevetve az alapvető jövedelmi arányok 1967-ben és 1972-ben a következők voltak:²

	1967 (átlag = 100%)	1972
Munkások	95,6	92,4

¹I. m. 69. és 87. l. adatai, illetve az azok alapján végzett számítások.

²I. m. 69. és 87. l. adatai, illetve az azok alapján végzett számítások.

	1967 (átlag = 100%)	1972
Parasztok	95,5	98,0
Kettős jövedelműek	98,2	103,5
Szellemiek	127,3	126,4
Önállóak	98,3	117,4
Nyugdíjasok	76,5	71,6
Összesen	100,0	100,0

Az adatokból kitűnik, hogy a főbb népességcsoportok egymáshoz viszonyított helyzetében 1967-1972 között alapvető változás nem történt. A munkások és nyugdíjasok jövedelmi helyzete viszonylag romlott, a szellemieké lényegében változatlan maradt, a parasztoké és a kettős jövedelműeké kis-, az önállóké pedig - feltehetőleg elsősorban a csoport összetételének megváltozása miatt - viszonylag nagymértékben javult. Ugyanakkor a különböző csoportok közötti egyenlőtlenséget kifejező mutatók csak kismértékben növekedtek: például a legmagasabb és legalacsonyabb átlagos jövedelmű népességcsoport egy főre jutó jövedelme közötti különbség 1967-1972 között 663-ról 1004 Ft-ra (az aktív kereső háztartásokon belül 415-ről 622 Ft-ra) növekedett, ami az átlagos jövedelemszintnek 50,8, illetve 54,8%-a (az aktívaknál 31,8, illetve 33,9%-a) volt.

A jövedelmek eloszlásának 1967-1972 közötti alakulását vizsgálva³ feltűnő, hogy sem az egyes népességcsoporton belül, sem pedig átlagosan nem történt számottevő változás a különböző jövedelmű népességcsoportoknak az összjövedelemből való részesedésében. Nem változott a jövedelemelosztás tömörebb jellemzésére szolgáló „egyenlőtlenség mértéke” sem, amit ebben az esetben úgy számítottak ki, hogy egyes népességcsoportokhoz tartozó, átlagosnál magasabb jövedelműek átlagos jövedelmi színvonalát elosztották az átlagosnál alacsonyabb jövedelműek jövedelem-színvonalával.

Vizsgáljuk meg ezután a társadalmi juttatások egyes társadalmi csoportok közötti elosztását is.

3. táblázat - A társadalmi juttatások alakulása a főbb népességcsoportokban^a

	Pénzbeni	Természetbeni	Összes		Pénzbeni	Természetbeni	Összes	Összes jövedelem
	társadalmi juttatások				társadalmi juttatás (átlag=100%)			
	a jövedelem %-ában			egy főre, Ft				
1967								
Munkások	8,8	13,5	22,3	3 336	87,3	101,2	95,2	95,6
Parasztok	4,8	9,6	14,4	2 160	47,6	72,3	61,6	95,5
Kettős jöv.	5,2	9,4	14,6	2 232	52,4	72,3	64,4	98,2
Szellemiek	7,5	14,2	21,7	4 320	98,4	142,2	123,3	127,3
Önállóak	3,7	11,2	14,9	2 292	37,3	86,7	65,4	98,3
Nyugdíjasok	45,3	18,5	63,8	7 832	358,7	110,8	217,8	76,5
Összesen	9,7	12,7	22,4	3 504	100,0	100,0	100,0	100,0

^aI. m. 69. és 87. l.

³I. m. 66. l.

4. táblázat - A társadalmi juttatások alakulása a főbb népességcsoportokban^a

	Pénzbeni	Természetbeni	Összes		Pénzbeni	Természetbeni	Összes	Összes jövedelem
	társadalmi juttatások				társadalmi juttatás (átlag=100%)			
	a jövedelem %-ában			egy főre, Ft				
1972								
Munkások	10,9	14,1	25,0	5 088	84,1	97,2	91,4	92,4
Parasztok	7,5	10,8	18,3	3 948	61,4	78,9	70,9	98,0
Kettős jöv.	6,6	10,3	16,9	3 864	57,3	79,7	69,4	103,5
Szellemiek	8,7	14,3	23,0	6 408	91,8	135,0	115,1	126,4
Önállóak	4,8	10,1	14,9	8 864	47,3	88,6	69,4	117,4
Nyugdíjasok	49,2	17,4	66,6	10 476	293,2	92,7	188,1	71,6
Összesen	12,0	13,4	25,4	5 592	100,0	100,0	100,0	100,0

^aI. m. 69. és 87. l.

Az adatok tanúsága szerint a társadalmi juttatások, amelyeknek egyik fő feladata a társadalom különböző csoportjai között kialakult jövedelmi különbségek csökkentése lenne, összességében nem csökkentik, hanem valamelyest még növelik is a jövedelmi különbségeket. Különösen szembejövő a parasztok és a kettős jövedelműek kedvezőtlen helyzete e téren (a társadalombiztosítás kiterjesztésére hozott rendelet a különbség csökkenésének irányába hat), valamint a munkások és a szellemiek társadalmi juttatásokból való részesedésének eltérése. A nyugdíjasok adatait, véleményünk szerint, a többi népességcsoporttól külön kell vizsgálnunk, hiszen az e népességcsoport által kapott juttatások döntő többségét kitevő nyugdíj - legalábbis a társadalmi juttatásokhoz jutási *esélyek* vonatkozásában - inkább tekinthető e speciális korösszetételű csoport munkája után többé-kevésbé automatikusan járó jövedelmének, mint a különböző rétegek esélyeinek megítélésére alkalmas szelektív juttatási formának.

Lényegében hasonló okok miatt kell korrigáló számításokat végezni a munkások és a szellemiek *esélyeinek* megítéléséhez, ugyanis az előbbi népességcsoportban viszonylag magasabb a gyerekek száma, és ez a természetbeni juttatások tekintélyes részét képező általános iskolai juttatások révén nagymértékben torzítja a valóságos tendenciát, hiszen az általános iskolai juttatások tekintetében - legalábbis ha (mint az elemzésünk alapjául szolgáló felvételen) figyelmen kívül hagyjuk a különböző színvonalú általános iskolákból adódó különbségeket lényegében egy automatizmus érvényesül. Ezért az oktatási juttatásokhoz jutási esélyek kiszámításánál igyekeztünk kiszűrni a gyerekek eltérő számából eredő különbségeket, amit oly módon értünk el, hogy ún. standard összetétellel számoltunk, tehát számításainkat úgy is elvégeztük, mint ha a munkások és a szellemiek átlagos gyerekszámát megegyezné. A számítások eredménye (a szellemiek összetételével számolva) a következő:⁴

5. táblázat -

	Munkások		Szellemiek			
	Oktatási	Összes természetbeni	Oktatási	Összes természetbeni	Oktatási	Összes természetbeni
	társadalmi juttatások egy főre jutó évi összege (Ft)			munkás=100%		
1967						
Korrigálatlan	757	2014	1084	2829	143,2	140,5
Korrigált	673	1930	-	-	161,1	146,6
1972						
Korrigálatlan	1168	2870	1646	3983	140,9	138,8

⁴I. m. 25. és 87. l. adatai, illetve az azok alapján végzett számítások.

	Munkások		Szellemiek			
	Oktatási	Összes természetbeni	Oktatási	Összes természetbeni	Oktatási	Összes természetbeni
	társadalmi juttatások egy főre jutó évi összege (Ft)			munkás=100%		
Korrigált	998	2700	-	-	164,9	147,5

Mindent összevetve, az adatokból kitűnik, hogy mind a pénzbeni, mind pedig a természetbeni társadalmi juttatások rendszere növeli az egyes népességcsoportok közötti jövedelmi különbségeket, az egyes rétegek közötti relatív eltérések vizsgálata pedig azt mutatja, hogy a társadalmi juttatások az aktív népességcsoportokon belül a munkások és a szellemiek rétegét érintik, a többi népességcsoport rovására, közel azonos mértékben kedvezően. A tendencia a pénzbeni és a természetbeni juttatások elosztásánál lényegében megegyezik, azzal az eltéréssel, hogy a pénzbeni juttatások valamivel egyenlőbben oszlanak el a különböző népességcsoportokon belül, mint a természetbeniek, ami elsősorban az elosztásukat szabályozó automatizmusok nagyobb súlyának tulajdonítható.

Hozzá kell azonban tennünk, hogy az 1972-es jövedelemfelvételtől rendelkezésre álló adatok alapján nem állt módunkban az adatoknak a háztartásfő munkajelleg-csoportja, szerinti alakulását is megvizsgálni, pedig az 1967-es felvétel adatai szerint, az utóbbi módon képzett csoportok jobban magyarázzák mind a jövedelmek, mind pedig a társadalmi juttatások elosztását, továbbá, hogy az 1967-es és az 1972-es jövedelemfelvétel korántsem terjedt ki minden „szelektív módon” elosztott juttatásra, illetve, hogy az egyes juttatásokkal való kiemelt ellátás hatását - az általános iskolával kapcsolatban már jelzett okok miatt - egyáltalán nem tükrözik, így az adatok a valóságosnál mindenképpen nivelláltabb képet mutatnak.

A pénzbeni és a természetbeni társadalmi juttatások jövedelemcsoportok szerinti alakulása alapján⁵ úgy tűnik, hogy mindkét vizsgált időszakban a pénzbeni juttatások összege a jövedelem emelkedésével párhuzamosan csökken, a természetbeniek pedig közel állandó marad, aminek következtében a társadalmi juttatásoknak az összjövedelmen belüli aránya a jövedelem emelkedésével csökken. Az adatok részletesebb elemzése alapján azonban, ha - a korábban már ismertetett okok miatt - az aktív keresős háztartásoktól külön kezeljük a nyugdíjasok adatait, és kiszűrjük a gyermekek eltérő számából eredő különbségeket, a túloldali kép rajzolódik ki.

6. táblázat - Az aktív keresős háztartások természetbeni társadalmi juttatáshoz jutásának esélye (az oktatási juttatásoknál átlagos gyereksszámmal számolva) az egy főre jutó havi jövedelem nagysága szerint⁹ [27]

Egy főre jutó havi jövedelem, Ft	Oktatási juttatás		Összes természetbeni juttatás			
	Korrigálás nélkül, Ft	Korrigálva, Ft	Korrigálás nélkül, Ft	Korrigálva		
				Ft	Ajövedelem %-ában	800 Ft alattiak = 100%
1967						
800 Ft alatt	992	493.	1956	1389	14,9	100,0
801-1000	961	683	2052	1746	13,6	125,7
1001-1200	827	770	2004	1912	12,6	137,7
1201-1400	769	973	1932	2122	12,2	152,8
1401-1600	713	1255	1956	2454	12,4	176,7
1601-1800	589	1645	1956	3011	13,5	216,8
1801-2000	416	1584	1884	3145	12,8	226,4
2001-2400	413	2086	1932	3563	12,8	256,5

⁵A lakossági jövedelmek színvonala és szóródása 1967. KSH. 1972. 188. és 233. l., valamint A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben. KSH. 1975. 71. és 89. l. adatai.

Egy főre jutó havi jövedelem, Ft	Oktatási juttatás		Összes természetbeni juttatás			
	Korrigálás nélkül, Ft	Korrigálva, Ft	Korrigálás nélkül, Ft	Korrigálva		
				Ft	Ajövedelem %-ában	800 Ft alattiak = 100%
2400 Ft felett	429	3154	2316	5040	13,3	362,8
Összesen	813	813	1992	1949	12,2	140,3
			1972			
800 Ft alatt	1414	471	2660	1716	17,0	100,0
801-1000	1518	764	3005	2244	16,1	130,8
1001-1200	1431	850	3009	2436	15,0	142,0
1201-1400	1482	1083	3127	2736	14,6	159,4
1401-1600	1334	1300	2997	1764	8,4	102,8
1601-1800	1249	1582	2988	3324	14,2	193,7
1801-2000	1196	1977	2953	3732	14,5	217,4
2001-2400	1018	2461	2952	4356	15,0	253,8
2400 Ft felett	796	4041	2854	6180	15,5	360,1
Összesen	1264	1264	2939	2976	13,1	173,4

Az egyes jövedelemcsoportokhoz tartozók tényleges gyerekszámára alapján úgy tűnik, hogy az oktatási juttatások az alacsony jövedelműeknek kedveznek, hiszen például a legalacsonyabb jövedelmű csoportokba tartozók mintegy kétszer annyi egy főre jutó oktatási juttatásban részesülnek, mint a legmagasabb jövedelműek. Hogy ez nem a teljes igazság, azt nemcsak az iskolarendszerre irányuló kutatások bizonyítják egyértelműen,^{10 [27]} de kitűnik már a különböző csoportokból a felsőfokú oktatási intézmények nappali tagozatára járó gyerekek arányának vizsgálatából is.^{11 [28]}

Az oktatási juttatások azért magasabbak az alacsonyabb jövedelmi csoportokban, mert ezekben a rétegekben magasabb a gyermekek száma, és emiatt ezek a rétegek eleve nagyobb eséllyel jutnak az oktatási, így az azok nagy részét kitevő és kötelező érvénnyel járó általános iskolai juttatásokhoz is. Ha azonban mindegyik jövedelemcsoportban az átlagos gyermekszámmal számolunk, és így kiszűrjük az esélyeknek ebből adódó eltérését, már kirajzolódik a valóságos tendencia: a magasabb jövedelműek oktatási juttatásokhoz jutási *esélye* többszörösen meghaladja az alacsony jövedelműekét, a korrigált oktatási juttatásokkal számított összes természetbeni juttatás összjövedelmen belüli aránya a jövedelem emelkedésével közel állandó, illetve kismértékben csökken, és a legmagasabb jövedelmű csoport mintegy három és félszer akkora eséllyel jut természetbeni társadalmi juttatáshoz, mint a legalacsonyabb jövedelműek.^{12 [28]}

Míndezek alapján megállapíthatjuk, hogy a társadalmi juttatások rendszere, amely a különböző helyzetű népességcsoportok közötti különbségeket nem mérsékelte, hanem tovább növelte, a társadalom különböző jövedelmű csoportjai között is fokozza a kialakult különbségeket. Ebben a vonatkozásban a fogyasztói-árrendszer^{13 [28]} lényegében ugyanúgy funkcionál, mint a társadalmi juttatások rendszere, ami mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy az egyes rétegek közötti - áru- és pénzviszonyokat bizonyos fokig felhasználva, de központilag kialakított - „ekvivalenciák” és a társadalmi juttatásoknál érvényesülő, a piaci viszonyokat kikapcsoló „tisztá” redisztribúció kimenetele csak ugyanazon redisztributív szisztéma strukturális hatásainak két megnyilvánulását, a központilag definiált többletermék elosztási folyamatának befolyásolására való képességet fejezik ki. A tendencia azonban a vizsgált időszak alatt - az adatok főbb népességcsoportok szerinti alakulásához hasonlóan - szinte semmit sem változott, ami témánk szempontjából különösen azért érdemel figyelmet, mert adataink alapján a mechanizmus-reformot közvetlenül megelőző, valamint a reform lényegesebb irányváltoztatásai előtti időszak összehasonlítására, tehát a reform szociális hatásainak vizsgálatára van módunk.

A társadalmi juttatások növekedésének ütemére és elosztásának főbb tendenciáira vonatkozó adatok után vizsgáljuk most meg a vállalati béren kívüli juttatások vizsgált időszak alatti alakulását is. Minthogy a termelési költségek terhére elszámolt

„béren kívüli juttatások” elsősorban a munkavégzés elemi feltételeinek biztosítását szolgálják, ezért témánk szempontjából elsősorban az R-alapból finanszírozott^{14 [28]} juttatások alakulása érdekes.^{15 [28]}

A vizsgált időszakban a vállalati ráfordítások összege kivétel nélkül mindegyik juttatásnál számottevően emelkedett, a részesedési alapból finanszírozott juttatások értéke több mint kétszeresére nőtt. Figyelemre méltó, hogy míg a növekedés az 1968-1971-es időszakban 24,7%-os, 1971-1974 között már 69,2%-os volt, ami számottevően meghaladja mind a munkából, mind pedig a társadalmi juttatásból származó jövedelmek azonos időszak alatti növekedési ütemét.

Érdekes azonban azt is megnéznünk, hogy mely juttatástípusok növekedtek az átlagtól eltérő ütemben. Mindenekelőtt a vállalati étkezés súlyának igen erős csökkenése érdemel említést, figyelemre méltó még a vállalati gyermekintézményekre fordított kiadások arányának csökkenése is. Ez utóbbival kapcsolatban nem szabad azonban megfeledkeznünk arról a viszonylag új formáról, amelyet a vállalatok által közösen fenntartott gyermekintézmények jelentenek, és amelyek költsége nem szerepel adataink között. 1974-ben R-alapból összesen 83 889 Ft más szerv részére való átutalás történt, és ennek az összegnek tekintélyes része minden bizonnyal óvodák és bölcsődék üzemeltetését szolgálta. Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy a vállalatok elsősorban az egy juttatásban részesülőre jutó magas költségek miatt nem szívesen vállalkoznak önálló gyermekintézmények létesítésére, ami ezen juttatási forma arányának csökkenésében is kifejezésre jutott.

A segélyekre fordított kiadások, kisebb ingadozásokkal, az átlaggal lényegében megegyező ütemben emelkedtek. Az általánosnál kismértékben magasabb volt a vállalati üdültetés, valamint a szociális, kulturális és sportkiadások növekedési üteme. Igen érdekes képet mutatnak a tanulmányi ösztöndíjakra és a lakásépítések munkáltatói támogatására vonatkozó adatok. Mint később látni fogjuk, e két juttatási forma elsősorban a vállalat számára fontos szakemberek megszerzését, illetve vállalathoz kötését szolgálja. Mindkét juttatási forma viszonylag újnak számít, és 1968 után az ezekre a célokra fordított kiadások rohamosan emelkedtek. Ezért igen figyelemre méltó az R-alapból lakásépítések támogatására fordított kiadások aránynövekedésének - a közben született központi intézkedések ellenére bekövetkezett - erős csökkenése, miközben az F-alapból e célra fordított, összegek erősen növekedtek, valamint a tanulmányi ösztöndíjakra fordított kiadások szerepének gyengülése.

Vizsgáljuk most meg, milyen összefüggés van a vállalati gazdálkodás különböző mutatókban kifejezett „eredményessége” és e vállalati juttatások nagysága között. A gazdálkodás „eredményessége” megítélésének a jelenlegi szabályozórendszerben való szerfelett problematikus volta miatt, annak mérésére hat különböző mutatót használunk. Annak érdekében, hogy következtetéseink minél függetlenebbek legyenek attól, hogy melyik mutatót választjuk, itt most mind a hat mutató szerinti eredményt közöljük.

A vállalatok szociális juttatásokkal kapcsolatos magatartását, mint már mondtuk, legjobban az R-alapból nyújtott juttatások nagyságával és összetételével tudjuk érzékeltetni, hiszen a költség terhére elszámolt juttatások finanszírozásának eltérései egyrészt lényegében a vállalatok tevékenységének sajátosságaiból vezethetők le, másrészt pedig a költség terhére elszámolt juttatásokra (üzemi öltözők, fürdők, balesetvédelmi felszerelések, munkásszállás és munkásszállítás stb.) egy sor központi előírás is vonatkozik. Az 1968-1972 közötti adatok átlagos nagyságát vizsgáltuk, majd az adatokat nagyság szerint sorba rendeztük, és három azonos nagyságú csoportba (tercilisbe) soroltuk.^{16 [29]}

7. táblázat - Az R-alapból finanszírozott vállalati béren kívüli juttatások nagysága a vállalat „eredményessége” szerint 1968-1972 között átlagosan

Tercilisek	(A)	(B)	(C)	(D)	(E)	(F)
Összes R-alapból nyújtott juttatás/fő (Ft)						
Alsó	613,2	628,3	763,7	657,0	798,1	634,6
Középső	837,9	871,2	805,5	813,7	712,6	766,9
Felső	841,0	791,5	721,3	821,7	782,3	892,9
Összes R-alapból nyújtott juttatás/R-fix (Ft)						
Alsó	114,0	137,1	123,8	146,5	126,9	157,5
Középső	136,8	163,8	156,2	170,5	151,4	149,2

Tercilisek	(A)	(B)	(C)	(D)	(E)	(F)
Felső	200,9	180,1	201,5	163,7	203,8	174,4
Összes R-alapból nyújtott juttatás/nettó R-alap (Ft)						
Alsó	65,5	64,4	88,4	65,2	91,2	70,6
Középső	54,3	55,6	45,0	52,4	44,8	49,2
Felső	32,4	32,0	21,0	34,6	18,8	32,9

$$(A) = \frac{\text{Nyereség}}{\text{Árbevétel}}$$

$$(D) = \frac{\text{Nyereség}}{\text{Fő}}$$

$$(B) = \frac{\text{Nyereség}}{\text{Béreköltség}}$$

$$(E) = \frac{\text{Nettó R-alap}}{\text{Fő}}$$

$$(C) = \frac{\text{Nettó R-alap}}{\text{Béreköltség}}$$

$$(F) = \frac{\text{Nyereség} + \text{Béreköltség}}{\text{Fő}}$$

Az 1968-1972 közötti átlagadatok tanúsága szerint nincsen semmiféle összefüggés az egy főre jutó R-alapból nyújtott juttatás nagysága és a vállalati gazdálkodás „eredményessége” között, az egyébként meglehetősen kiegyenlített adatok „eredményesség” függvényében való alakulásának tendenciája attól függően (és szinte minden elképzelhető variáció szerint) változik, hogy az „eredményesség” mérésére melyik mutatót használtuk. Ilyen körülmények között és a vállalatok közötti adatok ismeretében nem láttuk különösebb értelmét annak, hogy bármiféle számítást végezzünk az összefüggés szorosságának, illetve magyarázó tényezőinek meghatározására.

Hozzátehetjük, hogy nemcsak az R-alapból nyújtott béren kívüli juttatások nagysága, de összetétele is lényegében független a vállalati gazdálkodás eredményességétől, az erre vonatkozó adatok közlésétől azonban most terjedelmi okok miatt eltekintünk.

Igen fontos tendenciáról tájékoztatnak azok az adatok, amelyek az R-alapból nyújtott juttatásoknak az R-fixhez viszonyított arányára vonatkoznak. Mint ismeretes, a költségvetés 1968-tól R-fixként (a részesedési alap garantált részeként) átengedi a vállalatoknak azt az összeget, amelyet 1967-ben is hasonló célokra fordítottak. Az R-alapból nyújtott juttatás/R-fix mutató tehát lényegében azt a pótlólagos ráfordítást jelzi, amelyet a vállalatok saját részesedési alapjából szociális juttatásokra költöttek. Az adatok tanúsága szerint csaknem egyértelműen rajzolódik ki az a tendencia, hogy a vizsgált időszak alatt „eredményesebb” vállalatok 1967-hez viszonyítva jobban növelték az R-alapból szociális juttatásokra fordított összegeket. Ezen összegek nettó R-alaphoz viszonyított aránya egyébként az „eredményesség” növekedésével párhuzamosan egyértelműen csökken.

Itt tehát egy vállalatok közötti kiegyenlítődési folyamattal van dolgunk, amelynek keretében az „eredményesebben” gazdálkodó vállalatok részesedési alapjuknak egy viszonylag kisebb hányadát fordítják szociális juttatásokra, de ez az összeg még így is lényegesen nagyobb arányban haladja meg azokat a kifizetéseket, amelyeket 1967-ben hasonló célokra fordítottak, mint a „kevésbé eredményes” vállalatoknál. Ez témánk szempontjából azért érdemel különös figyelmet, mert ily módon csökkennek az egyes vállalatok között e téren kialakult különbségek, tehát a vállalati béren kívüli juttatáshoz jutási esélyek különbsége szempontjából csökken annak a jelentősége, hogy a dolgozó melyik vállalatnál van alkalmazásban.

1968 után tehát nemcsak hogy nem csökkent, hanem fokozódott a vállalatok szociális tevékenysége, de még arról sem beszélhetünk, hogy a „piacibb” feltételeket jobban kihasználó vállalatok a korábbihoz vagy az alkalmazkodni kevésbé képes vállalatokhoz képest „elhanyagolták” volna szociális tevékenységüket, sőt az adatok éppen az ellenkezőjét mutatják. Így például egyrészt többé-kevésbé igaz az a meglehetősen elterjedt felfogás, hogy a „nagy vállalatok” magasabb színvonalú béren kívüli juttatásban részesítik dolgozóikat, mint a kisebb vállalatok, azonban az adatok részletes elemzése itt is erős kiegyenlítődést mutat, mert a juttatások nagysága 1968 után lényegesen gyorsabban növekedett a kisebb vállalatoknál. A kiegyenlítődési tendencia azonban - mint látni fogjuk - nem jelenti a béren kívüli juttatások bértkiegészítő funkciójának csökkenését vagy megszűnését, hiszen ezen juttatásoknak munkaerőpiacot befolyásoló volta nem vállalatok között általában, hanem csak viszonylag kisszámú, a vállalat számára „fontos” dolgozó vonatkozásában érvényesül. Ez azonban már egy további kérdést, a juttatások elosztásának problémáját veti fel.

Eddig végzett kutatásaink ^{17 [29]} alapján megállapítható, hogy a vállalati béren kívüli juttatások elosztásánál lényegében három szempont, illetve hatalmi tényező szerepel.

1. Már a szociális juttatásokra fordítható kiadások nagyságának és főbb arányainak kialakításánál, de különösen a juttatások elosztásánál igen erősen jelentkeznek a vállalat gazdasági érdekei, amelyet elsősorban a gazdasági vezetés fogalmaz meg, illetve juttat érvényre.

Ez mindenekelőtt a „fontosabb” - a vállalatoknál rövidebb-hosszabb ideje megállapodott, nehezen pótolható munkát végző, az azonos foglalkozásúaknál jobban dolgozó - igénylők előnyben részesítésében nyilvánul meg. Ezt a „fontos-ságot” a vállalatok - a központi bérintézkedések kötöttségei miatt - csak nagyon kismértékben tudják a fizetésekben is kifejezésre juttatni, így - végső soron bérkiegészítésként - vállalati juttatások biztosítására kényszerülnek, ami egybeesik a központi szervezetnek azzal a törekvésével, hogy a társadalmi juttatások növekvő részét a vállalatokra hárítsák át.

2. A vállalatok szociális tevékenységének kialakításában a gazdasági érdekek kizárólagos érvényesítésével szemben központi szempontok állnak. Ezek egyrészt az idevonatkozó rendeletekben, másrészt a társadalmi összefogást, a vállalatok szociális áldozatvállalását ösztönző központi „elvárásokban”, illetve a vállalatoknál az osztálytársadalmi érdek képviselőjében fellépő társadalmi szervek tevékenységén keresztül fejeződnek ki. A gazdasági és központi érdekek a társadalmi áldozatvállalás kérdésében lényegében egybeesnek. Más a helyzet viszont a juttatások elosztásánál, hiszen a szociális szempontból leginkább rászorulók - a kvalifikálatlan munkaerőben lévő erős hiány ellenére - általában a vállalat számára „kevésbé fontos” dolgozók közül kerülnek ki. A helyi társadalmi szervek talán legfontosabb feladata a juttatások elosztásánál tehát éppen e réteg érdekeinek védelme lenne. A kutatásainkba bevont vállalatoknál azonban ez sehol sem jutott tartósan és következetesen érvényre.

A központi és gazdasági szempontok nem egyforma erősséggel jelentkeztek a különböző vállalatoknál. Ott, ahol a vállalat egész tevékenységében felismerhető volt a gazdaságossági szempontok érvényesítése, ez a juttatások elosztásánál is az átlagosnál jobban nyomon követhető volt, míg máshol kevésbé volt megfigyelhető a „fontos” dolgozók előnyben részesítése, valószínűleg nem annyira szociális megfontolások, mint inkább a központi hatások erőssége és a gazdasági szempontok határozatlansága miatt.

3. A juttatások elosztására irányuló, különböző vállalatoknál végzett kutatásaink egyértelműen bizonyítják azt, hogy a juttatások többé-kevésbé szociális (a tanácsi szervek által végzett elosztásnál mindenesetre szociálisabb) elosztása, a munkások viszonylag kedvező esélye, döntően annak tulajdonítható, hogy a vállalati juttatások szétosztása elég széles nyilvánosság előtt folyik, amelynek tudata számottevően befolyásolja az elosztó szervek munkáját.

Ezen informális kontroll érvényesülését egy vállalat elosztási tevékenységének vizsgálatán belül legjobban az bizonyítja, hogy a központi szervek ellenőrzésének gyengülésével, annak helyébe lépve, tartós és következetes tényezőként tud fellépni az elosztásban, elsősorban gazdasági érdekek érvényesítésére törekvő gazdasági vezetéssel szemben. Lényegében ugyanerre az eredményre jutunk, ha több vállalat elosztási tevékenységét hasonlítjuk össze: az elosztás eredményét illetően meghatározó jelentőséggel bír, hogy milyen szinten történik a tényleges elosztás, tehát milyen mértékben érvényesülhet a vállalati nyilvánosság hatása. A döntés szintjének emelkedése minden vizsgált esetben együtt járt a szociális szempontok háttérbe szorulásával, és a munkások arányának csökkenésével.

A gazdaságirányítási reformmal kapcsolatos fenntartások egyik leglényegesebbike az volt, hogy a hatékonyságra való törekvés fokozódásától sokan az állami és vállalati szociális szemlélet és tevékenység szerepének csökkenését, a szociális juttatásoknak a bér jellegű jövedelmekkel szembeni visszaszorulását várták. Általában elmondhatjuk, hogy a reformmal kapcsolatban a korábban meglehetősen periférikus jelentőségű szociálpolitika vagy legalábbis a szociális felhangú érvelések valóságos reneszánsza kezdődött meg. Ezen megalapozott vagy kevésbé megalapozott ellenvetéseknek egyik legfőbb közös vonása talán az volt, hogy a reformtól - egyébként nem teljesen alaptalanul - a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését várták.

Ezért is van nagy jelentősége az ezen időszakra irányuló kutatásoknak és adatgyűjtéseknek, mert ezekre támaszkodva, valamint az azóta eltelt idő és pillanatnyilag eldőltnek tűnő viták „távlatából”, már szenvedélyektől mentesen vállalkozhatunk a fenti kérdések megválaszolására. Mint az előzőekből kitűnt, a vállalatok önállóságának növekedése, a teljesítményelv előtérbe kerülése nem eredményezte az állami és vállalati szociális tevékenység gyengülését, hanem éppen

ellenkezőleg, a társadalmi és vállalati szociális juttatások volumene - elosztásuk alapvető tendenciáinak változatlansága mellett - a bér jellegű jövedelmeknél is gyorsabban növekedett. Különösen gyors volt a vállalati béren kívüli juttatások növekedési üteme, amely részben a vállalatok szociális tevékenységének erősödésével, részben pedig a költségvetési szerveknek azzal a törekvésével magyarázható, hogy a társadalmi juttatások növekvő hányadát a vállalatokra hárították át. A vállalati szociális tevékenység jelentőségének ilyen mértékű növekedése véleményünk szerint csak a gazdasági struktúra egészével, illetve a társadalmilag megtermelt többlettermék elosztásának főbb tendenciáival való összefüggésben értelmezhető.

Hogyan lehetséges tehát, hogy a mechanizmus-reform, amely a gazdasági hatékonyság fokozott érvényesítésére törekedett, nem eredményezte a társadalom főbb rétegei közötti jövedelmi arányok lényeges változását és a társadalmi és vállalati szociális tevékenység visszaszorulását?

A negyvenes évek végén hazánkban a gazdaságirányítás ún. tervutasításos modellje honosodott meg, mely a javak és szolgáltatások feletti rendelkezésnek a termelés alapegységeitől való központi elvonásán, majd ezen centralizált erőforrások központi, döntően természetes formában való újraelosztásán alapult. Ennek olyan életszínvonal-politika felelt meg, amelynek legfontosabb sajátosságai közé egyrészt a munkabérek viszonylag alacsony színvonalon tartása, másrészt pedig - és ezzel összefüggésben - az avval kapcsolatos tényleges költségek egy részének az állami költségvetésbe központosítása, s elméletileg az alacsony munkabérek kiegészítő juttatásokra való felhasználása tartoztak. Ezek az intézkedések persze nem kis mértékben szociális célkitűzésekkel magyarázhatók, mindenekelőtt azzal, hogy az állam minden polgára számára biztosítani kívánta a megtermelt javaknak és szolgáltatásoknak bizonyos, az életlehetőségek és művelődés szempontjából alapvetőnek minősített részét. Lényegében ennek felelt meg az ebben a korszakban kialakított fogyasztói árrendszer,^{18 [29]} amely az árarányoknak a ráfordítási költségektől való elszakításával, mindenekelőtt az alapvető élelmiszerek magas dotációjával, illetve a „nem alapvetőnek” minősített ruházódás, tartós fogyasztási cikkek stb. magas forgalmi adójával határozottan valamiféle létminimum biztosítására törekedett, valamint a szintén ebben a korszakban kialakított (elsősorban természetbeni) társadalmi juttatások rendszere,^{19 [29]} amely a lakbérért, egészségügyi és oktatási juttatásokért stb. fizetett igen alacsony térítésekkel annak megvalósítását tűzte ki célul, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt helytől és a jövedelmi különbségektől függetlenül minden rászoruló egyenlő eséllyel juthasson ezen juttatásokhoz.

A jövedelempolitika terén életre hívott redisztributív rendszer, amint azt nemcsak következményei, de már születésének körülményei és módozatai is bizonyítják, a negyvenes évek végétől kezdve elválaszthatatlanul összeforrott a gazdaság egészét egyre inkább átszövő redisztributív szisztémával, amely a gazdálkodás szempontjából alapvető javaknak és szolgáltatásoknak a gazdaság alapegységeitől való elvonásával és központosított újraelosztásával mindenekelőtt az ipar maximális ütemű, extenzív fejlesztését, illetve az országnak az elkerülhetetlennek tartott harmadik világháborúra való felkészítését szolgálta.

Az már teljesen törvényszerű, hogy a javak erőteljes szűkösége közepette a juttatásokhoz szükségszerűen azok a rétegek jutottak nagyobb eséllyel, amelyek nagyobb befolyással bírtak az elosztás társadalmi folyamatára, e rétegeket, azonban a társadalom „fontosabb” tagjainak is tekinti, amit, munkabérükben is igyekszik kifejezésre juttatni.^{20 [29]} Itt tehát a nemzeti jövedelem egy részének újrafelosztásával van dolgunk, amelynek következtében a magasabb státusú és jövedelmű rétegek jutnak nagyobb eséllyel a központi juttatásokhoz.

A negyvenes évek végétől, az ötvenes évek elejétől már elég tisztán rajzolódik ki az a tendencia, hogy az e célra rendelkezésre álló erőforrások gyakran igen súlyos szűkösége mellett, a javak másodlagos és gyakran burkolt elosztásán keresztül, a kedvezőbb helyzetű rétegek különböző gazdasági és szociális előnyöket (jó minőségű, olcsó bérű állami lakás, az átlagosnál jóval kedvezőbb kórházi ellátás, egyes hiánycikkkel való kiemelt áruellátás stb.) tudtak maguknak biztosítani. Annak ellenére, hogy még közelítően pontos adatok sem állnak rendelkezésre arról, hogy a javak elosztásának ez a formája mekkora előnyt jelentett az ebből a szempontból privilegizált, viszonylag szűk rétegnek, valószínűnek látszik, hogy e korszak erősen nivellált jövedelmi viszonyai, a mainál jóval alacsonyabb életszínvonala mellett, az ily módon létrehozott különbségek nagyobbak voltak, mint napjainkban. Az egyes rétegek közötti, a juttatások elosztásának terén is érvényesülő különbségek tehát nem tekinthetők új jelenségeknek, semmiképpen sem beszélhetünk arról, hogy a mechanizmus-reform óta számottevően növekedtek volna, sokkal inkább arról van szó, hogy az előnyök és hátrányok eddig egyértelműen hierarchikus elrendeződési elvét a reform gazdaságiakkal szötte át, ill. a burkolt különbségeket részben láthatóvá tette.

A gazdaság intézményesülési módjában alapvető változást jelentett, hogy a mechanizmus-reform következtében 1968 után jelentősen csökkent a vállalatoknál megtermelt többlettermék központi elvonása, ami a vállalatok önállóságának megnövekedése irányába hatott. Ezzel a változással azonban a gazdaság más területein nem tartott lépést a redisztribúció szerepének csökkenése. Úgy tűnik, hogy ez az az ellentmondás, amelyből a témánkat érintő kérdések nagy része levezethető.

A mechanizmus-reform, amely a gazdasági természetű döntések decentralizálása felé tett lépésekkel kétségtelenül a társadalmi részvétel jelentőségének növekedése irányába hatott, de amely a „társadalmi mechanizmuson” lényegében nem változtatott, ezzel szoros összefüggésben kevésbé változtatta meg a gazdaságnak a tervutasításos rendszerben kialakult intézményrendszerét is.^{21 [29]} Lényegében változatlan maradt a gazdaságirányítás szervezeti struktúrája, mind az ágazati minisztériumok, mind pedig az országos funkcionális szervek külső és belső tagozódása tekintetében. Továbbra is jellemző a gazdasági egységek szigorú ágazati-területi tagozódása, a nehézipar néhány ágazatának testére szabott szervezetben működő vállalatok túlságosait nagy súlya stb.

Míg a vállalatok redisztributív kötöttségeinek mérséklésére irányuló intézkedések már az '50-es évek második felében megindultak, és az 1968-as mechanizmusreform egyik legfontosabb következményeként lényegesen csökkent a vállalatoktól való központi elvonás, megteremtve a feltételét annak, hogy a vállalatok tényleges gazdasági egységekké váljanak, a reform lényegében érintetlenül hagyta a területfejlesztés redisztribúciós rendszerét,^{22 [29]} amelynek lényege, hogy az egyes területi egységek gyakorlatilag nem részesülnek a náluk megtermelt többlettermékből, hiszen ezt a költségvetés elvonja, majd valamilyen - lényegében az adott erőviszonyokat követő - logika szerint újra elosztja. Bár az 1971. évi tanács törvény nagymértékben megnövelte a tanácsi szervek jogkörét, az önálló jogkör növekedését nem követte a gazdasági önállóság növekedése. Részen átmeneti és korántsem egyértelmű lépések ellenére, lényegében változatlan maradt a munkaerő- és bérgazdálkodás redisztribúciós rendszere, amely a különböző bérszabályozókkal, majd szakmai bértáblázatok bevezetésével, a munkahely-változtatás megnehezítésére irányuló ismételt törekvésekkel stb. hatékonyan útját tudta állni a bérek emelésére irányuló vállalati törekvéseknek.

Ilyen körülmények között a bérek emelésére és erősebb differenciálására irányuló vállalati törekvések számára a vállalati juttatások emelése csaknem kizárólagosan járható útnak ígérkezett. Ez a gazdaságirányítási szervek részéről is helyesléssel találkozott, hiszen a társadalmi juttatásoknak a vállalatokra való áthárítása a költségvetés terheinek csökkenése irányába hat, ugyanakkor a reformmal kapcsolatban a vezető közgazdászok egy részének az a véleménye fogalmazódott meg, hogy a társadalmi juttatásokra (illetve azok valamekkora részére) napjainkban már nincs szükség, ezért helyesebb az azokra fordított összegeket is az anyagi ösztönzés szolgálatába állítani (illetve másoknál: pénzben megváltani).

A vállalatok szociális tevékenységének bővülése azon szervek részéről is helyesléssel találkozott, amelyek egyébként nem értettek egyet a teljesítmények szerint való differenciálás szerepének növelésére irányuló törekvésekkel, mert a mechanizmus-reformmal kapcsolatos aggodalmaik elsősorban társadalmi jellegű érvek formájában fejeződtek csak ki, és mivel e téren a két koncepció között az ellentétek lényegében csak a differenciált vagy kiegyenlített jövedelmi viszonyok körül forogtak, gyakran ideologikus felhangot kapva, egy kevésbé egységes és következetes egalitáriánus társadalomeszmény formájában fogalmazódtak meg, amelyeknek egyebek mellett nagyon jól megfelelt, hogy az ipari vállalatok (inkább, mint a mezőgazdasági, vagy ipari szövetkezetek), elsősorban a nagyvállalatok (tehát inkább, mint a kisvállalatok) „társadalmi összefogás” keretében dolgozóiknak különböző szociális juttatásokat „adnak”.

Annak, hogy a nagyvállalatok különösen élen jártak a béren kívüli juttatások finanszírozása terén, a fentiekén kívül elsősorban az volt az oka, hogy a mechanizmus-reform ezeket a vállalatokat a korábnál viszonylag kedvezőtlenebb helyzetbe hozta, hiszen ezek kisebb mozgékonyáguk miatt nem voltak képesek kialakítani azokat a módszereket, amelyekkel munkaerőpiacon való versenyképességüket biztosíthatták volna, ugyanakkor hatalmas, a tanácsokét gyakran többszörösen meghaladó erőforrásokkal rendelkeztek, amelyből nem ütközött különösebb nehézségbe egy részt szociális célokra fordítani.

A vállalati juttatások körének és összegének erőteljes bővülésével párhuzamosan a központilag finanszírozott szociális juttatások szerepe is megnövekedett. Anélkül, hogy itt e jelenség okainak részletes elemzésére vállalkoznánk, megállapíthatjuk, hogy ez lényegében ugyanazokra a tényezőkre és érdekelletétekre vezethető vissza, amit korábban már leírtunk. A rendelkezésre álló nagyobb pénzügyi lehetőségeken kívül itt lényegében arról van szó, hogy a juttatások egy része a fent ismertetett módon és okok miatt a vállalatokra hárult át, ami - rövid távon - már eleve megnövelte a költségvetés

lehetőségeit, másrészt pedig itt is szerepet játszott az a fent röviden vázolt érdekellentét, amely a vállalati juttatások bővülését eredményezte, kiegészülve, illetőleg végső soron ebből adódóan megtoldva azokkal a következményekkel, amelyeket a különböző ifjúság-, nő- és népesedéspolitikai határozatok teljesítéséhez szükséges feltételeknek akár csak részleges biztosítása is jelent.

A különböző érdekek eredőjeként tehát a központi és a vállalati szociális juttatások szerepének növekedése következett be. Népgazdasági szinten ez végső soron nem jelent mást, mint a munkabérek burkolt emelését, valamiféle rejtett „szociális adót”, amelynek mértéke azonban központilag nincs meghatározva. A gazdasági szabályozásnak e területet érintő változásai pedig véleményünk szerint egy lépést jelentenek ezen „adó” láthatóvá tételére, egyszersmind mértékének központi szabályozására. A „vállalati szociális alap” képzésének főbb kulcsai ugyanis lényegében a juttatások mai színvonalának megfelelő költségekből lettek „visszaszámolva”, amit az erre irányuló számítások is jól bizonyítanak.^{23 [29]}

A helyzet tehát a kétféle szabályozórendszerben lényegében változatlan, hiszen az új szabályozókba is különböző biztosítékok vannak beépítve a visszaesések megakadályozására. Más kérdés, hogy mivel a költségként elszámolható juttatások kulcsa a bérköltség százalékában van megadva, és mivel a bérköltség növekedési üteme rendre alacsonyabb a vállalati béren kívüli juttatások növekedési üteménél, az új szabályozás feltehetőleg nemcsak a vállalatoknak e téren jelentkező különbségek csökkenésére, hanem lényegében a juttatások „szinten tartásának” irányába is hat majd. Ennyiben az új szabályozás hatása igen hasonló a most megszüntetett R-fixhez, bár kétségtelenül racionális, hogy a „vállalati szociális alap” garantált része nem abszolút összegben, hanem a foglalkoztatottak számát jól tükröző bérköltség százalékában van megadva.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy annak megengedése, hogy a vállalatok költségként számolják el az olyan juttatásokat, amelyek finanszírozására a magas költségek miatt (gyermekintézmények) eddig kisebb hajlandóságot mutattak, bár bizonyára növelni fogja a vállalatok „társadalmi áldozatvállalásra” való hajlandóságát, mindenképpen csak látszatmegoldást jelent, hiszen nem csökkenti, hanem a vállalatok ez irányú szakértelmének hiánya, a létesítmények elaprózottsága miatt, éppenséggel növeli az államra nehezedő szociális terheket.

A szociális terhek egy részének termelési költségként való elszámolása lényegében a nemzeti jövedelem infrastruktúrára fordított hányadát növeli burkoltan, az ehhez kapcsolódó illúziók azonban végső soron a jelenlegi szisztémán való tényleges túllépés elodázását eredményezik. A vállalati béren kívüli juttatások jelenlegi rendszere tehát, mintegy hézagpótlóként működik a többlettermék elosztásának redisztributív szisztémájában, és jelentőségének fokozódása azzal magyarázható, hogy e szisztéma ellentmondásai napjainkban a vállalatok szintén jelentkeznek a legélesebben, ugyanakkor - és jórészt ennek következtében - a vállalati gazdálkodás szintjén teremtődött meg először e szisztémán való túllépés lehetősége.

Másrésztől látnunk kell azt is, hogy az, hogy a társadalmi gondoskodás szerepe a mechanizmus-reform következtében nem csökkent, illetve, hogy jelentősége a reform után tovább fokozódott, alapvetően a többlettermék elosztásával kapcsolatos érdekellentétekkel, illetve a kérdéses érdekek képviselőiben fellépő csoportok ellentéteivel és erőviszonyainak pillanatnyi alakulásával magyarázható, tehát kevésbé vezethető vissza az ezzel kapcsolatban felmerülő tényleges igényekre, lehetőségekre és törekvésekre, amit nem utolsósorban a szociális ellátás mechanizmusának, illetve társadalmi funkcióinak alapvető változatlansága bizonyít. A fenti alternatívák keretei között alapvetően e csoportok erőviszonyainak alakulásától függ az is, hogy a „teljesítményelv” fokozott érvényesítésére irányuló törekvések - amelyek *egyik* lehetőségként a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez vezethetnek - valóban ezen egyenlőtlenségek fokozódását eredményezik, illetve, hogy az ezzel bizonyos fokig szemben álló, egyenlőséget, társadalmi gondoskodást előnyben részesítő szemlélet és politikai gyakorlat - amely azonban nem eredményez feltétlenül ilyen irányú társadalmi haladást is - valóban a társadalom szociálisabb berendezkedésének irányába hat.

JEGYZETEK

9 *A lakossági jövedelmek színvonala és szóródása 1967.* 34. és 233. l., valamint *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben.* 30. és 89. l. adatai, illetve az ezek alapján végzett számítások.

10 Lásd Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1972/1.

11 Az iskolába járó eltartottak közül egyetemre járók aránya az egy főre jutó havi jövedelem nagysága szerint, az aktív keresős háztartásokban 1972-ben:

8. táblázat -

	Munkások	Parasztok	Kettős jöv.	Szellemiek	Önállóak	Összesen
800 Ft alatt	0,4	-	1,8	2,6	-	0,4
801-1000 Ft	0,9	0,8	0,4	7,5	10,7	1,7
1001-1200	2,0	0,4	-	6,1	1,6	1,9
1201-1400	2,0	1,5	1,9	7,7	10,4	3,0
1401-1600	1,2	2,8	0,5	8,9	10,0	3,4
1601-1800	2,3	3,6	2,6	10,0	-	4,7
1801-2000	2,9	1,5	-	13,1	11,6	6,7
2001-2200	3,9	3,6	3,5	13,9	5,3	8,0
2201-2400	6,8	0,8	2,3	11,7	-	7,9
2400 Ft felett	14,7	3,8	-	15,5	4,2	11,8
Összesen	1,8	1,7	1,2	10,6	6,6	3,6

A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben.

KSH. 1975. 76-81. old. adatai, illetve az ezek alapján végzett számítások.

12 Fentiek természetesen nem a különböző jövedelmi csoportokba tartozó háztartások által élvezett egy főre jutó társadalmi juttatások tényleges nagyságára vonatkoznak, hiszen itt – e tényező egy főre jutó jövedelem nagyságára (és így a háztartások jövedelmi intervallumok közötti megoszlására) való számított evő befolyása miatt – természetesen nem tekinthetünk el a gyermekek eltérő számától. Egy ily módon számított mutató azonban – az automatikusan járó juttatások miatt – alkalmatlannak tűnik a társadalmi juttatások strukturális hatásainak bemutatására. Számításainkban ezért – az idézett felvétel módszerével számított – oktatási és egyéb természetbeni társadalmi juttatásokhoz jutási *esélyek* kimutatására törekedtünk, amivel szociális elosztási rendszerünknek a társadalmi előnyök és hátrányok eloszlására gyakorolt hatását igyekeztünk – a rendelkezésünkre álló adatok által körülhatárolt lehetőségek között – operacionalizálni, ehhez pedig ki kellett szűrni az egyes csoportok eltérő átlagos gyerekszámából adódó hatást.

13 A fogyasztói árrendszeréről, annak társadalmi hatásairól és történetéről részletesen írtam Fogyasztói árak és szociálpolitika című cikkemben. *Valóság*, 1975/12.

14 A különböző juttatástípusokról, azok funkcióiról részletesen írtam Anyagi ösztönzés, vállalati béren kívüli juttatások, szociálpolitika című tanulmányomban, *A dolgozók társadalmi-gazdasági ösztönzése* című tanulmánykötetben. Kossuth, 1975.

15 A vállalati R-alapból finanszírozott béren kívüli juttatások nagysága és megoszlása:

	1968		1971		1974	
	eFt	%	eFt	%	eFt	%
Étkezés	725,3	53,7	804,9	47,8	1199,6	42,2
Üdültetés	119,0	9,8	169,8	10,1	353,2	12,4
Gyermekint.	129,7	9,6	154,5	9,2	225,6	7,9
Szocialista kultúra, sport	229,6	17,0	309,1	18,4	592,4	20,8

	1968		1971		1974	
	eFt	%	eFt	%	eFt	%
Segélyezés	114,8	8,5	134,3	8,0	254,0	3,9
Tanulmányi ösztöndíj	24,4	1,8	55,1	3,3	83,3	2,9
Lakásépítés	7,7	0,6	57,8	3,2	136,4	4,8
Összesen	1348,4	100,0	1681,5	100,0	2844,5	100,0

16 Az adatok a *Szocialista vállalat* kutatási főirány keretében 1972-75 között általam végzett vizsgálatból származnak, amelyet egy, az ország vállalatait és ipari szövetkezeteit reprezentáló, 100 munkáltatóra kiterjedő mintán végeztünk. Beszámoló a *Vállalati szociális ellátás helyzete* című kutatásról, *Szocialista vállalat* című kutatási főirány dokumentációja. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtára, 1976.

17 Ez irányú kutatásokat eddig az Egyesült Izzóban, a Ganz Mávagban és a Csepel Vas- és Fémműnél, valamint az Ikarusban, az EMG-nél, továbbá a KISZ-lakásakcióban részt vevő vállalatoknál, valamint egy 100 munkáltatóra kiterjedő mintán végeztünk. (Lásd: Garzó Lilla-Ladányi János: *Vállalati lakásépítés és munkaerő-gazdálkodás*. Előtanulmányok a Szocialista vállalat című témához 1. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1972.; Beszámoló a Csepel Vas- és Fémművek, a Ganz-Mávag és az Egyesült Izzó által szervezett lakásakciókról készített vizsgálatokról, MKKE. 1973.; Ladányi János: *Egy budapesti vállalat és szövetkezet munkáslakás-építésével kapcsolatos tevékenysége; a felépült lakások elosztásának szociológiai problémái*. Szövetkezeti Kutató Intézet dokumentációja, 1975.

18 Lásd erről Ladányi János: Fogyasztói árak és szociálpolitika. *Valóság*, 1973/12.

19 Lásd erről Ferge Zsuzsa: Társadalompolitika, szociálpolitika és a központosított újraelosztás típusai. *Közgazdasági Szemle*. 1975/6., valamint Ladányi János: *Anyagi ösztönzés, vállalati béren kívüli juttatások, szociálpolitika*.

20 Hasonló következtetésekre jutott lakásrendszerünk példáján Szelényi Iván: Lakásrendszer és társadalmi struktúra című cikkében. *Szociológia*, 1972/1.

21 Lásd erről Bauer Tamás: A vállalatok ellentmondásos helyzete a magyar gazdasági mechanizmusban. *Közgazdasági Szemle*, 1975/6. 729-732. 1.

22 Lásd erről Szelényi Iván: *Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1973.

23 A tervezett szabályozási rendszer alapján képezhető vállalati jóléti alap egybevetése az R-alapból fedezett béren kívüli juttatásokkal

Megnevezés	Az új szabályozók szerint képezhető vállalati jóléti alap	Az R-alapból fedezett béren kívüli juttatások
	a béralap százalékában	
Bányászat	5,08	2,51
Villamosenergia-ipar	3,28	2,99
Kohászat	3,20	3,46
Gépipar	3,32	3,14
Építőanyag-ipar	3,32	2,71
Vegyipar	3,43	3,52
Könnyűipar	3,75	3,57
Egyéb ipar	3,09	2,01

Megnevezés	Az új szabályzók szerint képezhető vállalati jóléti alap	Az R-alapból fedezett béren kívüli juttatások
	a béralap százalékában	
Élelmiszeripar	3,31	2,59
Ipar	3,36	3,12
Kivitelező építőipar	3,01	4,06
Építőipari tervezés	3,01	2,79
Együtt	3,28	3,20

Forrás: *A vállalati béren kívüli juttatások*. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. 1974. 37. 1.

A vállalatok „társadalmi áldozatvállalásának” funkciói

Ladányi, János

1978

Ez a tanulmány a vállalatok által más szervezeteknek szociális, kommunikációs, kulturális stb. célokra átutalt összegek nehezen definiálható csoportjával foglalkozik. A vállalati szociális tevékenység ezen formájának egyértelmű rendeleti szabályozása - annak ellenére, hogy ily módon a vállalatok más szervezeteknek gyakran igen nagy összegeket utalnak át - csak a legutóbbi években történt meg.^{1 [36]} Ennek megfelelően ezen összegek nagyságáról, rendeltetéséről eddig nem rendelkezünk részletes és pontos adatokkal. A juttatások finanszírozásának ez a módja ugyanis gyakran még akkor is a törvényesség határán mozgott, ha az ezeket bonyolító központi szervek „elvárásainak” megfelelően cselekedtek. Mindez természetesen erősen megnehezítette azt, hogy viszonylag széles körben is megbízható adatokhoz jussunk. A vizsgálatunk^{2 [36]} számára reprezentatív módon kiválasztott 100 vállalatból és nem mezőgazdasági szervezetektől azonban - kísérletként - megkérdeztük, hogy 1972-ben mekkora összeget, milyen alapokból, milyen szervezeteknek és milyen célból utaltak át. Előre kell bocsátanunk, hogy az adatokat, azok bevallásos (illetve be nem vallásos) volta következtében legfeljebb tájékoztató jelleggel szabad használnunk, továbbá, hogy azok - éppen a fentiek miatt - mindenképpen alsó értéket jelentenek. Tudnunk kell még azt is, hogy a más szerv részére történő átutalások a vállalatok „társadalmi áldozatvállalásának” csak egyik finanszírozási formáját képezték. (Egyes vélemények szerint például a költségként elszámolt vállalati juttatások értéke ennél is magasabb volt.) Az adatok azonban - éppen e forma kevéssé szabályozott volta miatt - jól tájékoztatnak a vállalatok béren kívüli juttatásokkal kapcsolatos törekvéseiről, illetve azokról az okokról, amelyek ezen juttatások szerepének növekedését eredményezték.

Az adatok tanúsága szerint a mintába került 100 vállalat és nem mezőgazdasági szervezet közül 45 utalt át kisebb-nagyobb összeget más szerv részére. A mintába került gazdasági egységek által más szerv részére átutalt összegek egy vállalati dolgozóra jutó értéke átlagosan 108, annál a 45 vállalatnál pedig, amelyek átutalást eszközöltek, átlagosan 194 Ft volt. Érdekes ezeket az adatokat összehasonlítani a részesedési alap és a termelési költségek terhére elszámolt béren kívüli juttatások nagyságával.^{3 [36]}

Az alább közölt táblázat szerint tehát a más szerv részére F- és R-alapból történt átutalások 1972-ben 16,1%-át teszik ki a részesedési alap, és 6,1%-át a költség terhére elszámolt vállalati béren kívüli juttatásoknak. Érdekes megjegyeznünk azonban, hogy míg az első két finanszírozási formára vonatkozó adatok vállalati mérlegadatok, a más szerv részére történt átutalások - a már ismertetett okok miatt - feltehetőleg jóval alacsonyabbak a valóságos értékeknél, valamint, hogy - később elemzendő okok miatt - valószínűnek tartjuk, hogy 1972 után a vállalati átutalások összege lényegesen gyorsabban növekedett az R-alap és a termelési költségek terhére elszámolt juttatásokénál.

1. táblázat - A vállalati béren kívüli juttatások egy vállalati dolgozóm jutó évi összege 1972-ben a vizsgált 100 vállalatnál

Finanszírozási forma	Egy főre, Ft
Részesedési alapról finanszírozott béren kívüli juttatások	670
Termelési költség terhére finanszírozott béren kívüli juttatások	1767
Átutalás más szervezeteknek	108

Vizsgáljuk most meg, hogy az átutalást végző vállalatok közül melyek azok a vállalat(típus)ok, amelyeknél a vizsgált finanszírozási mód az átlagosnál kisebb, illetve nagyobb súllyal szerepel.

Az adatok ágazat és felügyeleti szerv szerinti alakulása különösebb tendenciát nem mutatott, feltűnő volt azonban az adatok igen nagy szóródása.^{4 [36]}

2. táblázat - Az egy főre futó más szerv részére történt átutalás nagysága 1972-ben (Ft)

Tercilisek	Netto R-alap/fő	Nyereség/fő
Alsó	78	40
Középső	116	79
Felső	131	205
Összesen	108	108

Ezután azt vizsgáltuk, hogyan alakul az átutalások nagysága a vállalati „eredményesség” függvényében. Az egy főre jutó nettó részesedési alapra és nyereségre vonatkozó adatokat először külön-külön nagyság szerint sorba rendeztük, majd három, egyaránt 15 vállalatot tartalmazó tercilisbe soroltuk, végül kiszámítottuk az ily módon képzett csoportok átlagadatait. Figyelemre méltó, hogy - az R-alapból és a költség terhére elszámolt juttatásoknál tapasztalt tendenciával ellentétben^{5 [36]} - az átutalások nagysága a vállalati „eredményesség” fokozódásával párhuzamosan egyértelműen emelkedik, ami azt a feltevést látszik igazolni, hogy az utóbbi juttatási forma inkább képezi részét valamiféle vállalati stratégiának. Ennek elemzésére később még visszatérünk.

A minisztériumi vállalatok az átlagosnak csaknem másfélszeresét, ezzel szemben a nem mezőgazdasági szövetkezetek annak alig több mint a felét, a tanácsi vállalatok pedig nem egész a tizedrészét utalták át átlagosan más szerv részére. Ez utóbbi tendenciát látszik magyarázni az a körülmény, hogy a fővárosban levő vállalatok több mint kétszer akkora összeget utaltak átlagosan át mint a vidékiek, és hogy azon, döntő többségében városi központú, de vidéki telephellyel is rendelkező vállalatok, amelyeknél a központ és a mintánkba került telephely nem esett egybe, a vidéki központú vállalatok által eszközölt átutalásoknak csaknem hatszorosát utalták 1972-ben át más szerv részére. Érdeemes megemlíteni, hogy a közepes és nagy létszámmal dolgozó vállalatok közel azonos egy főre jutó összeget uraltak ár, ez az összeg azonban több mint négyszerese az 1000 főnél kevesebbet foglalkoztató vállalatok és ipari szövetkezetek egy dolgozóra jutó átutalásainak.

3. táblázat - Az egy főre jutó más szerv részére történt átutalás nagysága 1972-ben felügyeleti szerv, székhely és a dolgozók létszáma szerint (Ft)

Felügyeleti szerv	Ft	A vállalat székhelye	Ft	Létszám (tercilisek)	Ft
Minisztériumi vállalatok	148	fővárosban	117	alsó	34
Tanácsi vállalatok	10	vidéki városban	50	középső	140
Ipari szövetkezetek	59	községben	57	felső	150
		A központ és a telephely			
		nem esik egybe	301		
Összesen	108		108		108

A legmagasabb összegeket a tanácsi szervek számlájára utalták át (az ilyen átutalást végző vállalatoknál átlagosan egy vállalati dolgozóra évi 1035 Ft jut, amihez nyugodtan hozzáadhatjuk a vízmű, törpevízmű-társaság címszó alatt található összegeket is (137 Ft), hiszen itt lényegében egy helyi tanácsi feladat megoldásáról van szó. Viszonylag magasak még a társadalmi szervek részére folyósított összegek (648 Ft). Figyelemre méltó, hogy a másik vállalat számlájára történt átutalások összege igen alacsony (182 Ft), ami azt bizonyítja, hogy az átutalások csak nagyon kis részben célozták a vállalatok által közösen épített vagy fenntartott szociális, kulturális stb. létesítmény finanszírozását. A fentiekén túl még néhány, viszonylag kisebb összegű átutalás is volt, ezek közül elsősorban a sport-egyesületek számlájára történt kifizetések érdemelnek említést (131 Ft).

A kifizetések túlnyomó többsége szociális és kommunális célzattal történt (1673 Ft). A döntően kommunális célt szolgáló átutalások aránya nem állapítható meg pontosan, de ennek nem is lenne értelme, hiszen az átutalások jelentős része a tanácsok számlájára került, és ily módon mindenképpen növelte a tanácsok által kommunális célokra fordítható összegüket. Szintén nem állapítható meg pontosan, hogy a szociális-kommunális célú átutalások mekkora hányada érintette közvetlenül a vállalat saját dolgozóit, és mekkora volt a vállalat dolgozóit csak közvetve vagy egyáltalán nem érintő átutalások aránya, az adatokból azonban világosan látszik, hogy a szociális-kommunális célú átutalások minimálisan egynegyed része (365 Ft) egészen biztosan nem érintette közvetlenül annak a vállalatnak a dolgozóit, illetve azok családtagjait, amelyik az összeget átutalta. Viszonylag magasak voltak a valamilyen módon a sporttal kapcsolatos átutalások (404 Ft), míg a kulturális célzatú kifizetések aránya meglehetősen alacsony (143 Ft) volt.

A vállalatok inkább csak székhelyükön levő szerv részére utaltak át, a más területen levő szervezetek átutalt összeg csak mintegy 40%-át tette ki az előbbinek. Ezek mintegy fele-fele arányban oszlottak meg az olyan saját székhelyen kívüli városba, illetve községbe történő átutalások között, ahol a vállalatoknak többnyire valamilyen telephelyük volt található.

Legtöbbet azok a vállalatok utaltak át a székhelyükön kívüli városokba és községekbe, amelyeknél a központ és a fő telephely sem esett egybe. Ezt a fővárosi vállalatok vidéki átutalásai követik, a vidéki városi székhelyű vállalatok székhelyükön kívüli átutalásai még viszonylag jelentősek, míg a községi vállalatok és nem mezőgazdasági szövetkezetek, amelyek ugyan erőforrásaikhoz képest viszonylag magas összegeket utaltak át különböző célokra, ezt döntően saját községük fejlesztésére tették.

Figyelemre méltó, hogy a szociális és kommunális átutalások aránya azoknál a vállalatoknál volt a legmagasabb, amelyeknél a központ és a fő telephely sem esett egybe. Ezeknél a vállalatoknál volt a legnagyobb a tanácsnak és vízműnek való átutalások összes átutaláson belüli aránya is, bár a tanácsai átutalások súlya a vidéki városi székhelyű vállalatoknál is igen magas volt.

Ahhoz, hogy „a vállalati szociális tevékenység” fent elemzett formáinak gazdasági rendszerünkön belüli funkcióit megérthessük,^{6 [36]} túl kell tennünk magunkat mind a vállalatok társadalmi áldozatvállalásával kapcsolatos illúziókon, mind pedig azokon a gyakran kezdetleges kereteken,^{7 [37]} amelyek között ez az „áldozatvállalás” megvalósul. Úgy tűnik, hogy jelenleg nálunk a szociálpolitikai tevékenységhez sokszor valamilyen ideologikus és karitatív szemlélet tapad, amelyet a tényleges helyzettel és igényekkel való számvetés helyett nem ritkán az azok elkendőzésére is alkalmas patetizmus, illetve a szükségletek, jogok és lehetőségek megmutatása helyett az állami és vállalati „gondoskodás” és „áldozatvállalás” kiemelése jellemez.^{8 [37]} Fokozottan igaz ez a különböző gazdasági egységek saját dolgozóikat nem közvetlenül érintő „társadalmi áldozatvállalásával” kapcsolatban. A patetikus hangvételt persze, mint látni fogjuk, az is magyarázza, hogy a „társadalmi összefogás” gyakran az igen égető helyzet egyedüli lehetséges megoldását jelenti, ez azonban nem változtat a vállalati szociális tevékenység tényleges szerepe és funkciói tisztázásának szükségességén.

Könnyű lenne itt a különböző vezetők „mecénási” kedvével érvelni,^{9 [37]} vagy azzal, hogy az „áldozatvállalás” terhei gyakran máshol jelentkeznek,^{10 [37]} hiszen nem nehéz belátni, hogy a térítésmentes vagy mérsékelt áron nyújtott termékek és szolgáltatások végső soron a vállalat önköltségét növelik, érvelhetnénk azzal is, hogy a vállalatok „társadalmi áldozat-vállalással” gyakran olyan, gazdasági tevékenységüktől eltérő feladatok elvégzésére kényszerülnek, amelyekhez nincs meg a szükséges szakértelmük, és ami népgazdasági szinten nem a meglévő munkaerővel és termelési eszközökkel való takarékoskosságot, hanem azok gazdaságtalan felhasználását eredményezi,^{11 [37]} azzal, hogy a területi szociális tevékenység egy részének vállalatokra hárulása szükségszerűen a területi különbségek növekedésének irányába hat^{12 [38]} stb. Mindezek azonban semmit sem vonnak le a társadalmi feladatok megoldásáért általában ténylegesen áldozatot hozó dolgozók érdemeiből, legfeljebb ezen erőfeszítések jobb sorsra érdemes voltát jelzik.

A vállalatok „társadalmi áldozatvállalásával” összefonódó illúziók és fogyatékoságok - korántsem teljes - felsorolása után is meg kell azonban állapítanunk, hogy az elemzett jelenség lényegesen nagyobb jelentőségű annál, hogy a hozzá kapcsolódó fogyatékoságok felsorakoztatása mentesíthetne a tényleges megértésre irányuló törekvés alól. A vállalati szociális tevékenység jelentőségének fokozódása, illetve az, hogy a gazdasági egységek részt vállalnak a különböző helyi problémák megoldásában, véleményünk szerint legalább a következő négy, egymással is összefüggő tényezővel magyarázható:

1. Hazánkban - mind a nemzeti jövedelem színvonalához képest nemzetközi összehasonlításban, mind pedig nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásuk arányában - még mindig viszonylag alacsony az infrastrukturális ágazatoknak a nemzeti jövedelemből való részesedése. A problémára az utóbbi időben elsősorban Konrád György és Szelényi Iván nagy vitát kiváltott cikke^{13 [38]} irányította rá a figyelmet, és a közelmúltban kibontakozott kutatások igen alapos és részletes számításai^{14 [38]} lényegében alátámasztották a cikkben foglalt hipotéziseket. Itt most nem vállalkozunk sem a probléma kifejtésére, sem a kiváltó okok ismertetésére, hiszen ezek az idézett szerzőknél részletesen megtalálhatók, csak azokra az - elsősorban más kérdésekre irányuló - újabb számításokra^{15 [38]} hívnánk fel a figyelmet, amelyek segítségével az infrastrukturális ágazatokból való jövedelemelvonás könnyen számszerűsíthető. Ennek alapján például a jelenleg érvényben levő, főbb arányaiban lényegében az '50-es évek elejének gazdaságpolitikáját megmervítítő árrendszer hatása röviden a következőkben összegezhető: „A bruttó nemzeti termelésen belül egységes inputálási elv alkalmazása esetén az ipar és az építőipar aránya 10 és 15%-kal csökken, a mezőgazdaságé ezzel szemben kb. ugyanilyen mértékben nő. A forgalmi szféránál is az arány csökkenése a jellemző, kb. 20%, amit elsősorban a kereskedelmi tevékenységnél forgalmi adó formájában jelentkező jövedelemkiesés okoz. A szolgáltatás területén az emelkedés radikális ugyan, több mint 50%, de még így is csupán a 15%-os arányt éri el a termelési szerkezeten belül.”^{16 [38]}

A szolgáltatásokra fordított kiadások viszonylag alacsony összege napjainkban már a gazdasági növekedés egyik számottevő korlátját is jelenti. Úgy tűnik, hogy ez a feszültség - a fokozódó munkaerőhiány következtében - egyre erősebben érezteti hatását a vállalatoknál, ami szükségessé teszi például a női munkavállalás egyik feltételét képező bölcsődei és óvodai ellátás,^{17 [38]} de a lakásépítkezések vállalati támogatását is.

2. A gazdasági mechanizmus 1968-ban életbe léptetett reformjának egyik legfontosabb következménye az volt, hogy lényegesen csökkent a gazdálkodás szempontjából alapvető javakkal és szolgáltatásokkal való közvetlen központi rendelkezés, és ezzel együtt a gazdálkodó egységek által megtermelt többletek központi elvonásának és újraelosztásának jelentősége. Ez megteremtette a lehetőségét annak, hogy a gazdaság alapegységei tényleges gazdasági egységekké váljanak, közvetlenül érdekeltek legyenek gazdálkodásuk eredményének növelésében. A gazdaság termelő szférája intézményrendszerének reformjával azonban nem tartott lépést a területgazdálkodás rendszerének hasonló irányú átalakítása, így az továbbra is a gazdasági erőforrások, illetve az ezen erőforrások feletti rendelkezés központosított újraelosztásán alapul. Az 1971-es tanácstörvény ugyan jelentősen kiszélesítette a községi tanácsok jogkörét, ez azonban nem járt együtt gazdasági önállóságuk hasonló mértékű növekedésével.^{18 [38]} Az egyes területi egységek intézményesen továbbra is csak viszonylag csekély mértékben és igen áttételesen érdekeltek a körzetükben levő vállalatok és szövetkezetek eredményességében. Mindezen nem sokat változtat a megyék „önálló redisztributív központtá” válása, hiszen - mint ezt Szegő Andrea kutatásai^{19 [38]} igen szemléletesen illusztrálják ez a lényegében technikai jellegű intézkedés alapjaiban érintetlenül hagyta a területfejlesztés redisztribúciós rendszerét, ráadásul - mint ez Szegő Andrea kutatásaiból szintén kiderül - a IV. ötéves tervidőszak decentralizációs tendenciái is meglehetősen átmenetinek bizonyultak.

A területgazdálkodás redisztributív rendszerének ideológiája lényegében azzal érvel, hogy a többletek elvonása és újraelosztása a területi különbségek kiegyenlítését, a különböző területek induló hátrányainak csökkentését szolgálja, azonban az eddigi végzett kutatások éppen ennek az ellenkezőjét látszanak igazolni.^{20 [38]}

A fenti körülmények által behatárolt lehetőségek következtében a tanácsok a helyi erőforrásokkal való sajátos gazdálkodásra kényszerülnek. Ennek jelei már a tanácstörvényben is megtalálhatók, amely kimondja, hogy: „A tanácsok - területük fejlesztésére, a lakosság szükségleteinek mind teljesebb kielégítése és közös céljaik megvalósítása érdekében - a tanácsai és nem tanácsai szervek tevékenységét szervező munkával gazdasági, hatósági és egyéb jogi eszközökkel kapcsolják össze.”^{21 [39]} Így a helyi tanácsok maguk kénytelenek előteremteni a területük fejlesztéséhez szükséges pénzüsszegek egy részét - hiszen a náluk visszamaradó, illetve nekik juttatott összegek nemcsak a területükön levő gazdasági egységek erőforrásaihoz képest elenyészőek, de gyakran a lakossági megtakarításoknak is csak a töredékét teszik ki. Ezzel magyarázható az, hogy - mint tanulmányunk elején már láttuk - a vállalatok és szövetkezetek elsősorban a tanácsai szerveknek, és döntően a szociális-kommunális célok megvalósítására utalták át a legnagyobb összegeket.

A vállalatok, tsz-ek persze többé-kevésbé maguk is érdekeltek „kerületük”, „megyénk”, „községük” fejlesztésében, ez az érdekeltség azonban annyira áttételes, hogy a kötelező adó befizetésén kívüli, spontán hozzájárulások csak meglehetősen esetlegesek lennének. A tanácsok ezért kénytelenek kialakítani azokat a módszereket, amelyekkel a gazdasági szervek „áldozatvállalása” ösztönözhető és részben kifizetődővé tehető. Ezzel kapcsolatban valamiféle sajátos „kölcsonosság” kialakulása figyelhető meg (a tanácsok a területükön levő gazdasági egységeknek gyakran csak a város vagy község fejlesztésében való - a kötelezőt meghaladó mértékű - részvétele esetén adnak újabb építési területet; bevett gyakorlattá vált, hogy a vállalat dolgozóinak gyermekei bizonyos - alku tárgyát képező - összeg lefizetése ellenében kapnak helyet a tanácsi óvodában; általánosan elterjedt az is, hogy a vállalati lakások felépítéséhez szükséges területet a tanács csak a jogszabályokban meghatározottat meghaladó mértékű befizetés, és/vagy lakások átadása fejében biztosítja; lényegében ehhez hasonló a tanácsi lakások bérlőkijelölési jogának vállalati „megváltása” is, hiszen ilyen lakáshoz elvben csak a rendeletek szerint is igényjogosult dolgozó juthat, de a lakásért a vállalat igen magas, és szintén alku tárgyát képező összeget fizet; a „kölcsonosság” sajátos megnyilvánulása például az is, amikor a tanácsok által környezetszennyezés miatt kiszabható büntetésekkel kapcsolatban tanúsított szigor a vállalat „szociális áldozatvállalásának” függvényében alakul stb.).

Ezek a „társadalmi áldozatvállalás” ösztönzésére alkalmazott formák azonban nem fedhetik el a lényegét, hiszen az ily módon átutalt összegek végső soron egyrészt - nagyon is reális igények kielégítésével - az infrastruktúrára fordított kiadások összegét és arányát növelik, másrészt pedig bizonyos mértékig túlmutatnak a területgazdálkodás jelenlegi rendszerén. Úgy tűnik, hogy ezzel kapcsolatban nincs sok alapunk valamiféle célmaximalizálásra törekvő, rendszeres, racionális cselekvést feltételezni (ennek kialakulását a jelenlegi intézményi rendszer ugyanis lehetetlenné teszi), sokkal inkább többé-kevésbé esetleges, kölcsönösségen alapuló kapcsolatokkal van dolgunk,^{22 [39]} amelyben a helyileg megtermelt erőforrásokkal racionálisan gazdálkodó területfejlesztés csírái ismerhetők fel meglehetősen ellentmondásos formában.^{23 [39]}

3. Az előzőekben elmondottakon túl, de azzal összefüggésben, szólnunk kell még az ipartelepítések gyakorlatáról is. Ennek módszerei, amelyek egyfelől az élenjáró technikával dolgozó nagyüzemek, másfelől a fővárosi vállalatok elavult technikával és gazdaságtalan termékszerkezettel dolgozó üzemrészeinek vidéki telepítésében, ugyanakkor a helyi iparfejlődési törekvések magára hagyásában, vagy visszaszorításában ragadhatók meg, mind az iparfejlődés, mind pedig az urbanizáció előrehaladása szempontjából a szerves úttól alapvetően különböző típusú fejlődést reprezentálnak, az evvel járó összes gazdasági és társadalmi konzekvenciával együtt.^{24 [39]} Ezek közül az ingázók, de különösen a távolsági ingázók magas arányán^{25 [39]} kívül elsősorban azt emelhetjük ki, hogy a területfejlesztés és iparfejlesztés jelenlegi gyakorlata napjainkban már az intenzív szakaszába lépés problémáival küzdő gazdaság fejlődésének is egyik fontos korlátját jelenti, hiszen a jelenlegi intézményi rendszerben jogilag területük „gazdájaként” szereplő helyi tanácsok - az igen alacsony kötelező városi és községi hozzájáruláson kívül - intézményesen alig és csak meglehetősen esetlegesen érdekeltek a területükön előállított jövedelemben, és így - a munkalehetőségekben levő legégetőbb mennyiségi hiány felszámolása után - a gyakorlatban közömbössé, vagy az iparosodással együtt jelentkező szociális és kommunális problémák miatt gyakran egyenesen ellenségessé válnak az ipartelepítési törekvésekkel szemben.^{26 [39]}

A problémát még csak fokozza, hogy a telepített üzemek adójának nagy része, mivel ezen üzemek központja általában városban vagy a fővárosban van, nem a helyi tanácsok bevételeit növeli,^{27 [39]} a tanácsi fejlesztési alapok központi (állami vagy megyei) elosztása pedig a dolog lényegét tekintve nem gazdasági aktus, ahol a megtermelt jövedelemhez való hozzájárulás mértéke csak sokadlagos szempontként jön számításba.^{28 [39]}

Többek között ezek azok az okok, amelyek a helyi tanácsokat a gazdasági egységekkel folytatott sajátos „tranzakciókra” készítik.^{29 [39]} Ennek során a tanácsok a különböző előnyök megadását, de az ipar letelepedését is gyakran a számlájukra fizetett vagy természetben adott (építési vagy fuvarozó tevékenység stb.) támogatáshoz kötik. Az pedig, hogy - mint adatainkból láthattuk - a vállalatok (különösen a nagyvállalatok) székhelyükön kívüli (különösen tanácsoknak folyósított) átutalásai azoknál a vállalatoknál a legmagasabbak, ahol a vállalat székhelye és telephelye nem esett egybe, alapvetően a vállalati adózás jelenlegi területi és szervezeti rendszerének egyfajta korrekcióját jelenti. Nincsen

semmilyen pontos adatunk arra vonatkozóan, hogy az üzemek a hozzájuk nagy számban ingázók falvait támogatják, ezzel kapcsolatban inkább azt tartjuk említésre méltónak, hogy a kérdés egyáltalán felmerült.^{30 [39]}

4. A vállalatok „társadalmi áldozatvállalásának” azok a formái, amelyekkel az előzőekben foglalkoztunk, nagyon gyakran a szocialista brigádmozgalom keretein belül bontakoznak ki. A „társadalmi áldozatvállalással” kapcsolatban korábban már jelzett szemlélet a témával foglalkozó tudósításokban gyakran fokozottan jelentkezik,^{31 [40]} ez azonban nem mentesíthet a mozgalom funkciói feltárásának szükségessége alól. A szocialista brigádmozgalom jelentőségének tárgyalása természetesen messze meghaladná témánk kereteit, ezért itt annak csak „társadalmi áldozatvállalással” kapcsolatos néhány vonásával foglalkozunk.

Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy azok a gyakran meglehetősen ellentmondásos törekvések, amelyeket az eddigiekben vizsgáltunk, végső soron ezen „szocialista”, vagy ezt a címet nélkülöző brigádok „társadalmi” és mindennapi munkáján keresztül valósulnak meg, ezért „áldozatvállalásról” - ha ennek a vizsgált témával kapcsolatban egyáltalán van értelme - elsősorban ebben a vonatkozásban látszik indokoltnak beszélni.

Szólnunk kell az eddigieken túl még arról is, hogy jelenleg a szocialista brigádok hivatottak a szinte minden modern társadalom szociálpolitikai rendszerében fontos szerepet játszók, és nálunk csíráiban is meglehetősen kezdetleges és súlyos anyagi gondokkal küzdő egyéni szociális gondozási hálózat szerepének betöltésére. Ez a munka ugyan talán még az eddig említetteknel is fokozottabb kitartást és szakértelmet, illetve az esetlegesség minimalizálását igényli, amelynek biztosítására a szocialista brigádmozgalom nem tűnik a legcélszerűbb szervezeti keretnek, ez azonban nem változtat azon, hogy szociális gondozásunk jelenlegi rendszerében, mint - egészen más szinten - például egy, a közügyek intézésében részt vevő spontán mozgalom lehetőségeit meglebentve is, a szocialista brigádok számos területen űrt töltenek be.

Tanulmányunkban a vállalatok „társadalmi áldozatvállalásával” kapcsolatos négy funkciót emeltünk ki. Úgy gondoljuk, hogy a „társadalmi áldozatvállalás” különböző formái - azon kezdetleges keretek ellenére, amelyek között az „áldozatvállalások” általában megvalósulnak - számos, és ebben a tanulmányban csak részben érintett területen, igen fontos hiányt pótolnak. Az alkalmazott módszer miatt nem annyira a hibák és a tévedések hangsúlyozására, mint inkább az elemzett jelenség jelenlegi intézményi rendszeren belüli funkcióinak megmutatására koncentráltunk, bár hajlunk arra a feltételezésre, hogy a vizsgált jelenségekhez tapadó illúziók bizonyos körülmények között a rendszer konzerválásának irányába mutathatnak.

JEGYZETEK

1. Lásd elsősorban az 5/1975 (XJ-29.) OT-PM számú együttes rendeletet a fejlesztési célú pénzeszközök tanácsok részére történő átadásának korlátozásáról, továbbá a 41/1976. (XI.13.) PM-MÜM sz. együttes rendeletet a társadalmi munkában végzett tevékenység elszámolásáról, a kapcsolódó 700/24/1976. PM XII. sz. számveteli közleményt, és a rendelet alkalmazásáról a Pénzügyi Közlöny 1976. dec. 17-i számában közzétett tájékoztatót.
2. A vizsgálat részét képezi annak a kutatásnak, amit 1973-75 között a „Szocialista vállalat” kutatási program keretében végeztem. A kutatásról részletes beszámoló is készült (Ladányi János: Beszámoló a „Vállalati szociális ellátás helyzete” c. kutatásról; „Szocialista vállalat” kutatási főirány titkárságának dokumentációja, MKKE Könyvtára 1976.). A vizsgálat lebonyolításához és az anyag feldolgozásához nyújtott igen értékes segítségért köszönettel tartozom Hegyesi Gábornak.
3. A vállalati béren kívüli juttatások típusairól és funkcióiról bővebben írtam „Anyagi ösztönzés, vállalati béren kívüli juttatások, szociálpolitika” c. cikkemben. In.: *A dolgozók társadalmi-gazdasági ösztönzése*. Kossuth, 1975. 199-228.
4. Ágazatonként 37 Ft (Kereskedelem) és 871 Ft (Bányászat), felügyeleti szervenként 7 Ft(BKM) és 289 Ft (NIM) voltak az egy főre jutó éves adatok szélső értékei.
5. Részletesebben írtam erről „A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika” c. cikkemben. *Valóság*, 1976/9.
6. A tanulmányban található fontosabb megállapításokat újságcikkekből vett példák segítségével igyekeztem illusztrálni. Annak ellenére, hogy ezeket a példákat illusztráló és nem bizonyító szándékkal közöltem, felmerülhet, hogy a különböző

újságcikkeket „célzottan válogattam össze”, hiszen példáim több évesek, és viszonylag hosszú időszak újságaiból lettek kiválogatva. Ezért - mintegy a közölt összeállítás kontrolljaként - közvetlenül mielőtt tanulmányomat leadtam, még egyszer áttanulmányoztam a Népszabadság legfrissebb számait. Egy hónap (1977. nov. 25.-dec. 24.) újságtermését vizsgáltam át, és az ezalatt megjelent 26 számban, 14 különböző napon, 22 db témával kapcsolatos cikket találtam, amelyek közül több egymáshoz igen hasonló rész-témával foglalkozott. Az is kiderült, hogy bár az előző válogatásnál semmiféle mintavételi szabálynak sem igyekeztem eleget tenni, az eredeti válogatásban közölt cikkek témájuk és stílusuk szerint nem térnek lényegesen el az utóbb megvizsgált egy hónap azonos témájú cikktermésétől, ami arra utal, hogy a közölt cikkek viszonylag jól tükrözik a témával kapcsolatban a vizsgált újságban megjelenteket. Terjedelmi okokon kívül ezért sem közlöm az újabb cikkekből vett példákat, de a régebbi példák után zárójelben megadom „frissebb megfelelőjük” címét és a cikk megjelenésének idejét. Mint látható, a vizsgált egy hónap alatt - egy kivételtől eltekintve - mindegyik példa valamilyen új változatban ismét előfordult.

7. Álljon itt példának az a kuszaságával zavarba ejtő forma, ahogyan az egyik monori tanácsi óvoda „társadalmi összefogással” felépült:

„A monori téglagyárral kötött megállapodás szerint kétszáz KISZ-fiatal járt a gyárba téglát vetni, s a fizetést téglában számolták el nekik... A helyi vasipari KTSZ fiataljai vasgyűjtésből szerzett, jelentős összeggel járultak hozzá az építéshez. A legnagyobb megmozdulás a helyi Új Élet Tsz-ben szervezett kommunista szombat és vasárnap alkalmával történt. Négyszáz ember jelentkezett sárgarépa-szedésre. A szövetkezet tagjai nem bírták volna kiszedni időben a sárgarépát. Ezért szívesen látták a segítséget, s az elvégzett munkáért járó bér csaknem ötvétezer forint volt. Így megvásárolhatták a hiányzó téglát, amit a szövetkezet a helyszínre fuvarozott... A monori építőipari KTSz mérnökei, technikusai elvállalták - s már el is készítették - az óvoda tervrajzát ingyen. (A tervrajzok elkészítése különben legalább százötvétezer forintba került volna.) A helyi Kossuth Tsz a homokbányájából nyolcvan köbméter homokot fuvarozott díjmentesen a helyszínre. A Monori Állami Gazdaság szakemberei az ajtók, az ablakok, a Mészeg Vállalat munkásai pedig a fűtés- és a villamosberendezés elkészítését és beszerelését vállalták. Az óvoda teljes felépítését az Új Élet Tsz építőbrigádja bonyolítja le. Az udvar, a park fásítására pedig a helyi erdőgazdaság tett ígéretet.” *Népszabadság*, 1972. febr. 5. (Lásd még: „Csinálják utánunk”. *Népszabadság*, 1977. nov. 27.)

8. Lásd erről Ferge Zsuzsa: A társadalompolitika fogalmáról. In.: Szelényi Iván (szerk.): *Társadalmi tervezés és szociológia*. Gondolat, 1973.
9. „A budapesti pártbizottság kezdeményezésére és részvételével elhatározták, hogy még a negyedik ötéves terv idején megkezdik egy budapesti központi sportcsarnok építését. A költségeket kétharmad részben társadalmi erőforrásokból, egyharmad részben a központi sportalapokból kívánják fedezni. Eddig a Csepel Vas- és Fémművek 40 millió, az Egyesült Izzó 30, az V. kerületi külkereskedelmi vállalatok 40 millió, a Fővárosi Tanács 50 millió forintot ajánlottak fel a sportcsarnok megvalósításához.” *Népszabadság*, 1974. ápr. 30. (Lásd még: „Széleskörű összefogás az új sportcsarnokért”. *Népszabadság*, 1977. dec. 1.) A különböző intézmények által „felajánlott” - vajon ki ajánlotta fel? - összegek egyébként többszörösen meghaladják, a dolgozóik számára részesedési alapról folyósított szociális juttatások összegét.
10. „A tervrajzok már elkészültek, a Pest megyei Tanácsi Tervező Vállalat szakemberei készítették el 50%-os árendeménnyel. A számok, a műszaki leírások arról tanúskodnak, hogy az új művelődési ház valóban impozáns, szép épület lesz.” *Népszabadság*, 1973. febr. 3. (Lásd még: „Mi a titkuk? Emberré nevelés a Fóti Gyermekvárosban”. *Népszabadság*, 1977. dec. 15.)

A vállalatok saját kivitelezésben lebonyolított lakásépítő tevékenysége végső soron szintén a vállalati önköltséget növeli. Részletesen foglalkoztunk ezzel Garzó Lillával közösen írt tanulmányunkban (Garzó Lilla-Ladányi János: *Beszámoló a Csepel Vas- és Fémművek, a Ganz-MAVAG és az Egyesült Izzó által szervezett lakásakciókról*. MKKE 1973. sokszorosítva).

11. Például a budapesti pártbizottság által kezdeményezett „félkészház akció”-ban részt vevő vállalatok TMK-jukból saját lakásépítő részleget hoztak létre, ami részben a TMK-munkálatok elvégzését hátráltatta, részben pedig külön e célra foglalkoztatott munkaerő felvételét eredményezte. (Részletesebben lásd: Garzó Lilla-Ladányi János: *i. m.*).

„A legtöbb üzem azonban (Nógrád megyében) a bérlőkijelölési jog megvásárlására fordítja az anyagi lehetőségeit. Nem szívesen vállalkoznak ugyanis önálló lakásépítésre, mert a megoldás tagadhatatlanul sok veszéllyel és gonddal jár. A KNEB-vizsgálat tanúsága szerint mégis a gyári lakás-építkezéseket kellene szorgalmazni, ha másként nem, akkor például több hasonló érdekeltiségű vállalat összefogásával is. Ez a megoldás kínálja az eddig rejtve maradt lehetőségek kiaknázását, a villany-szerelői, a lakatosi, a műszaki apparátusi, tehát a gyári szakmunka hasznosítását az építkezéseken, és végül így lesz valóban több lakás. Ezekről a kérdésekről viszont a helyi ipari vezetőkkel tanácskozik majd a pártbizottság.” *Népszabadság*, 1974. jan. 18. (Lásd még: „Új komfortos lakások a Szolnok megyei állattenyésztő telepeken”. *Népszabadság*, 1977. dec. 9.)

12.„A megyeszékhelyen gyakorlatilag minden iskolának van támogató üze me, némelyiknek még több is, míg az itteni ipari nagyüzemek között csak elvétve található olyan, amelyik falusi vagy tanyasi körzeti iskolát patronálna. A megye legnagyobb vállalata négy iskolával is szerződést kötött, de mind a négy - debreceni. Közben a megyében több mint húsz szegényebb, vidéki kis iskolának egyáltalán nincs patrónusa. Így aztán féltő, hogy azok a bizonyos oktatási feltételbeli különbségek nem csökkennek, hanem esetenként tovább nőnek.

Miért történt ez így? Nagyon sok kapcsolat a már meglévők kiszélesítéseként, vagy személyes ismeretség folytán alakult ki. Ilyen régebbi kapcsolataik a külterületi iskoláknak nem voltak, és az is tény, hogy ezeknek a pedagógusai kicsit bátortalanok voltak a kapcsolatkeresésben, ellentétben az élelmesebb városiakkal. Akadt falusi iskolaigazgató, aki már az első sikertelen próbálkozás után elcsüggedve feladta a további kísérletezést.” *Népszabadság*, 1973. jún. 16. (Lásd még: „A legkisebb településen is”. *Népszabadság*, 1977. dec. 6., és az ezzel kapcsolatban a *Népszabadság* 1977. dec. 17-i számában „Hiábavaló biztatás?” címmel megjelent olvasói levelet.)

13.Konrád György-Szelényi Iván: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 1971/12.

14.Csernok Attila-Ehrlich Éva-Szilágyi György: *Infrastruktúra. Korok és országok*. Kossuth, 1976.; Hegedűs Miklós: *Gazdasági fejlődésünk és az urbanizáció*. Akadémiai, 1973.

15.Szakolczai György-Bárány Borbála: A termelés reális költségei és az árszintproblémák I—II. *Közgazdasági Szemle*, 1975/1., 12.; Dániel Zsuzsa: A gazdasági növekedés „optikája”. Kísérleti számítások az értékben mért szintetikus outputmutatók felülvizsgálatára. *Tervgazdasági Közlemények*, 1975/2, sokszorosítva.

16.Dániel Zsuzsa: *i. m.* 41. old.

17.„Szélesebb körben okoz gondot a gyermekintézményi férőhelyek elégtelensége, annak ellenére, hogy számuk újabban rohamosan gyarapodik. Országosan a múlt évben 40 ezer óvodába jelentkező gyermeket kellett visszautasítani és nem kevés azoknak az anyáknak a száma, akik szülés után nem tudnak a munkahelyükre visszatérni, mert képtelenek gyermekeiket bölcsődében elhelyezni. Ilyen körülmények között mind erőteljesebben vállalati feladat is az intézményrendszer fejlesztése és fenntartása. Ezt ma már a legtöbb gazdasági vezető felismeri. A tanáccsal közösen létesített és annak kezelésében működő gyermekintézményeknél ma már igen magas egy-egy férőhely megváltási ára: 40-50 ezer forintot kell fizetnie a vállalatnak.” *Népszabadság*, 1974. máj. 8. (Lásd még: „Először nem találta a gyárkaput . . . Visszatérőben a GyES-ről.” *Népszabadság*, 1977. dec. 10.)

A mintánkba került vállalatok átutalásainak leggyakoribb célja is gyermekintézményekkel kapcsolatos.

18.Részletesen elemzi ezt a kérdést Szelényi Iván: *Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás* c. tanulmányában. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1973, sokszorosítva.

19.Szegő Andrea: A redisztribúció típusai és az érdekviszonyok. *Szociológia*, 1977/3. Szegő Andrea-Wiener György: A területi igazgatás típusai és az érdekközvetítés. *Valóság*, 1976/10,

20.Lásd Szelényi Iván: *i. m.*; Vági Gábor: *Az infrastrukturális beruházások és a tanácsi fejlesztések területi alakulása 1959-től a IV. ötéves terv időszakáig*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1972.; Vági Gábor: „Mit ér” egy község? „Mit ér” egy megye? (A tanácsi fejlesztések intézményi szerkezetéről). *Közgazdasági Szemle*, 1975/7-8.

21. Tanácsok Közlönye, 1971. 14. sz. 372. old.

22. Hasonló jelenséggel, a reciprocitáson alapuló kapcsolatoknak egy alapvetően redisztributív rendszer alóli „kibújásával” egyébként máshol is találkozhattunk (találkozhatunk): kalákamunka házépítésnél, egyes termékek családok közötti kölcsönös cseréje több terményre kiterjedő beszolgáltatási kötelezettség esetén stb. Hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy erre a redisztributív beavatkozás erősségével párhuzamosan növekvő tendencia érvényesül.

23. „Átalakítottak egy képletet, amely úgy hangzott, hogy »Lakossági Hozzájárulás plusz Automatikus Állami Támogatás«. Tiszakécskén most úgy hangzik: »Átengedett Bevételek plusz Kiaknázható Helyi Lehetőségek« ... Most például a 3850 család közül 900 családdal létesítettek szoros együttműködést vízhálózat kiépítésére és 400 családdal járdaépítésre ... Aztán így vonják be például az érdekelt üzemeket, a tsz-t, az iskolai napköziotthon-, az óvodaépítésbe, így építik fel az új lakótelepen is a száz férőhelyes óvodát.

Hiszen melyik üzem ne segítene, amelyiknek dolgozói - és azok révén ő maga is - érdekelve van! És melyik szülő ne vállalna - ha kéri - szakipari munkát, csak hogy mielőbb elkészüljön a létesítmény gyermekei számára. Így vállalták el az üzemek, a tsz például azt, hogy »beszállnak« egy ún. betegszállító szolgálat létesítésébe, amelynek olykor valóságos életmentő feladatai vannak a tiszakécskei nagy tanyavilágban, amikor nehezen járhatóvá válnak az utak. A község különféle szervei most évi 300 ezer forintot utalnak át a betegszállító szolgálatnak, s minden bizonnyal hasonló támogatásban részesítik az új tervet is, az öregek házának megépítését. Emellett Tiszakécskén minden intézménynek van egy »főrésztvényese«, az az üzem, tsz, vállalat, amely felelős a karbantartásért, felújításért, s ahonnan ezért cserébe a legtöbb gyermek van elhelyezve. S hogy e mozgalom milyen erős és széleskörű, arra álljon még csupán egy adat itt: a tiszakécskei munkások az elmúlt évben több tízezer munkaóra társadalmi munkát áldoztak az óvodásokért és iskolásokért. A tiszakécskei: az öntevékenység módszere. Az itteni emberek megízlelték azt a sikert, amelyet a szervezettebb összefogás értelt. A tiszakécskei »résztvényeket« ugyan nem jegyzik sehol. De ők tudják, hogy ezek a »résztvények« nekik kamatoznak.” *Népszabadság*, 1972. dec. 7. (Lásd még: „A tanácsok a lakosság szolgálatában”. *Népszabadság*, 1977. nov. 27.)

24. Lásd erről Rupp Kálmán: Társadalmi mobilitás és településszerkezet. *Szociológia*, 1973/1.; Galasi Péter: A községekben élő ipari-építőipari munkások, mint a munkaerő sajátos csoportja. *Közgazdasági Szemle*, 1976/3.; Berkovits György: *Világváros határában*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.; Ladányi János: Községekben élő munkások. *Szociológia*, 1977/1.

25. Hazánkban 1970-ben a lakóhelyükön kívül dolgozók száma 1,261 mill. fő volt. A nem naponként ingázók (akiket - jobb adatok híján - a távolsági ingázókkal azonosítottunk) száma mintegy 305 ezer fő. *Magyarország megyéinek munkaerőhelyezete*. KSH. 1972. 24. old.

26. Szelényi Iván: *i. m.*

27. Konrád György-Szelényi Iván: *i. m.*

28. Lásd Vági Gábor: *i. m.*

29. „Előfordul, hogy a tanácsok túlzó kéréseket támasztanak az ipart felépíteni szándékozó üzemekkel szemben, de arra is van példa, hogy az üzem anélkül akar gyáregységet építeni, hogy hozzájárulna az infrastruktúra bővítéséhez, dolgozói számára az ellátás javításához.” *Népszabadság*, 1975. jún. 7. (Lásd még: „Közügyekben-együtt”. *Népszabadság*, 1977. dec. 14.)

30. „Manapság sok községben elmondhatják az emberek, hogy mennyi mindent köszönhetnek az ipar megjelenésének. A falu környékére települt gyár pénzt ad az útépítésre, a közvilágítás javítására, részt vállal óvodák, üzletek létesítésében stb. Közvetlenül is áldoz ilyen célokra anyagi eszközöket, de úgy is, hogy a vállalati nyereség után meghatározottrend szerint, befizet a helyi tanács kasszájába. Nem adakozás ez, hanem az iparvállalat jól felfogott érdeke is, hiszen a közséfejlesztést támogató üzem végül is saját dolgozói életkörülményeit javítja.

De milyen helyzetben vannak azok a munkások, akik lakhelyükről messzire járnak el dolgozni, akiknél otthon nincs kéznél a község fejlődéséért áldozni kész gyár? Már csak attól is, hogy az üzemek szívesebben támogatják működési

területük fejlődését és kevésbé törődnek dolgozóik lakóhely-községének gondjaival, jelentős hátrányaik származnak az ingázó munkásoknak. Pedig jóllehet, ők nagyobb fáradtság árán kapcsolódnak be az ipari termelésbe, mint társaik, akik odahaza dolgozhatnak és szinte automatikusan támogatást élvezhetnek a helyi iparvállalattól. Ezt az ellentmondást feloldandó, a tanácsok igyekeznek kapcsolatot teremteni a távolabbi gyárakkal is, azokkal, amelyekben a helyi lakosság egy része dolgozik. A legtöbbször nem is eredménytelenül. Hogy csak Komárom megye példáját említsük, itta tanácsok elérték, hogy a Budapesti Harisnyagyár hozzájáruljon a piliscsévi óvoda felújításához, a MOM részt vállaljon a dági körzeti iskola bővítéséből, a dorogi Bányagépgyár támogassa Epól, Uny községet. Még, ha az is a látszat, hogy a tanácsok számlát nyújtanak be, a lényeg semmiképpen sem ez. A helyi tanács tulajdonképpen minden esetben azt kéri, hogy az üzem járuljon hozzá dolgozói kulturális felemelkedéséhez, pihenéséhez...

A községi tanácsok, amelyek ma már érzékelik a helyben lakó munkások problémáit és közösen velük életrevaló terveket dolgoznak ki a javításra, saját lehetőségeiket szűkítik, ha figyelmen kívül hagyják az üzemeket. Elsősorban a tanácsokra vár, hogy kezdeményezzenek, javasoljanak a gyár sok munkását adó település érdekében. Ezzel a munkások életkörülményeinek javítására vonatkozó szándék nem marad csupán elképzelés, a jó törekvések szervezett munkában, gyümölcsöző együtt-működésben ölthetnek testet.” *Népszabadság*, 1975. II. 28.

31. „A közösségi munka rangja”. *Népszabadság*, 1972. júl. 29. (Lásd még: „Több mint jótékonykodás - így segítenek a szocialista brigádok”. *Népszabadság*, 1977. dec. 15.)

II. rész - ISKOLA, TUDÁS ÉS ÉRTELMISÉG A VÁLTOZÓ STRATIFIKÁCIÓS TÉRBEN

Tartalom

Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák	43
Iskolák közötti különbségek és az iskolákon belüli hierarchia	44
Kisegítő iskolába járó gyerekek	47
JEGYZETEK	54
Az általános iskolai rendszer belső rétegződéséről	59
I. Iskolák közötti különbségek	59
II. Iskolán belüli hierarchia	62
III. A hierarchikus különbségek megjelenése az iskola nem hivatalos értékelésében. Az iskolák szelekciós stratégiája	65
IV. Iskolarendszer és társadalmi struktúra	68
JEGYZETEK	71
Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban	77
1. Változások a magyar felsőoktatás szerkezetében	77
2. A felsőoktatás belső rétegződése	79
3. Végzetek és lemorzsolódottak	83
4. A felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének időbeni változásai	84
5. Iskolarendszer és felsőoktatási szelekció	89
Jegyzetek	92
A felsőoktatás hallgatói rétegződésének térbeni megjelenése Budapesten	93
Iskola, tudás és értelmiség a változó stratifikációs térben	107
A „megszüntette megőrzött gyógyó	111
A kisegítő iskola egy nyomonkövetéses vizsgálat tükrében	111
Összegzés	118
Javaslatok a hátrányos helyzetű gyerekeket koncentráló óvodák és iskolák fenntartásáról	122
Az iskolai integrációról	125
Mit tanultam a Könyvesben	127

Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kiegészítő iskolák

Csanádi, Gábor
Ladányi, János
Gerő, Zsuzsa

1978

Egy 1974-77 között végzett kutatásunkban^{1 [54]} egy fővárosi kerület általános iskolába járó gyerekeinek példáján kíséreltük meg bemutatni az általános iskolai rendszerünkre ható, illetve az általános iskolai rendszer által életre hívott fontosabb társadalmi mechanizmusokat. Mint ismeretes; a magyar iskolarendszer a középfokú iskolatípustól kezdve nem alkot egységes rendszert. A középfokú továbbtanulás iskolatípusai eltérő mértékben készítének fel a közvetlen munkavállalásra vagy a felsőfokú továbbtanulásra. A középfokú iskolák differenciáltsága, mint ezt az utóbbi években már több vizsgálatból is tudjuk, nem pusztán érdeklődés, képességek stb. szerinti szelekciót eredményez, hanem társadalmi értelmű szelekciót is magával hoz. Ennek következtében a különböző középfokú iskolatípusokban tanulók társadalmi összetétele jellegzetesen eltérő, és a középiskolákban tapasztalt tendenciák az egyetemeken és főiskolákon felerősödve jelentkeznek.

A felsőbb iskolatípusokkal szemben az általános iskola - a deklarált célok szerint - egységes műveltséget, kiindulási bázist, sőt az induló hátrányok bizonyos kiegyenlítését hivatott nyújtani mindenkinek. A közelmúltban végzett ezirányú kutatások meggyőzően bizonyítják azt, hogy az elvileg strukturálatlan általános iskolai rendszer nem tekinthető teljesen egységesnek.^{2 [55]} A kitűzött célokkal részben ellentétes hatást - mindenekelőtt a tagozatos osztályok megjelenését - döntően a szelektív középiskolai rendszer visszaháramló hatásának tulajdonították.

Kutatásunkban azt vizsgáltuk, milyen jellegű és mértékű különbségek jelennek meg az elvileg egységes általános iskolai rendszer keretei között. Ennek részben iskolák közötti, részben pedig az egyes iskolákon belüli vetületeit tanulmányoztuk, amelyek - előzetes hipotézisünk szerint - a társadalmivá váló tanulmányi szelekció mechanizmusaként működnek. Megkíséreltük kimutatni, hogy az általános iskolai rendszer nemcsak (és nem elsősorban) a tagozatos osztályok miatt strukturált, hogy ez a strukturáltság az általános iskolai rendszer egészére érvényes, hogy a hierarchia ellentétes pólusai közötti különbségek a korábban leírtnál lényegesen jelentősebbek. Tanulmányunkban az általános iskolai rendszer néhány strukturális összefüggését igyekeztünk megvilágítani.

Munkánk alapvetően problémafeltáró és módszertani jellegű volt. Nem vállalkoztunk az egész iskolarendszer leírására, még a teljes általánosiskolai-hierarchia bemutatására sem. Az általunk itt felvázolt hierarchia egészen biztosan nem alkalmas, illetve csak igen lényeges változtatásokkal alkalmazható községekben levő iskolák viszonyainak leírására, de az is nagyon valószínű, hogy a modellen már ahhoz is változtatni kellene, hogy a budapesti belső kerületek általános iskolái közötti, illetve egyes iskoláin belüli viszonyok tanulmányozására értelmesen használható legyen. Mindössze arra tettünk kísérletet, hogy kidolgozzuk és egy viszonylag jól körülhatárolható területi egység keretein belül kipróbáljuk egy, az általános iskolai rendszer belső rétegződésének, az iskolarendszer strukturális összefüggéseinek elemzésére alkalmazható fogalomrendszer néhány elemét.

Előre kell bocsátanunk, hogy a vizsgálódásaink színhelyéül választott kerület sok szempontból nem tűnhet túlzottan alkalmasnak egy minden társadalmi réteg gyerekeire egyformán kötelező iskolatípus belső struktúrájának bemutatására. Kerületünk erősen homogén összetételű, az átlagosnál jóval magasabb a kvalifikálatlan munkások aránya, ami itt jelentős mértékben megnehezíti az olyan viszonylag egyszerű magyarázatot, amely az egyes iskolák „elit” vagy döntően munkás összetételével érvelhetne. Egy kerületben, ahol viszonylag nagyok a távolságok, meglehetősen rossz a közlekedés és 70% körüli a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya, nincs túlzottan nagy esély kiugróan magas társadalmi összetételű általános iskolák, osztályok stb. kialakulására.

A vizsgált kerületben általános iskolába járó gyerekek mintegy egynegyedének 1973/74-es tanévre vonatkozó adatait vettük fel, oly módon, hogy a mintánkba került gyerekek összetétele - a gondviselő társadalmi-foglalkozási csoportja, lakóhely és az osztály tagozatos, illetve normál jellege szerint - jól tükrözze a kerületben általános iskolába járó gyerekek összetételét. Egy ún. kétlépcsős, nem arányosan rétegzett mintával dolgoztunk. Első lépcsőben az iskolákat, másodikban ezekből a mintába kerülő évfolyamokat választottuk ki. 6 általános és 1 kisegítő iskolával dolgoztunk. A kisegítő iskolában - a kis esetszám miatt - teljes körű felvételt végeztünk, ezért a kerületre vonatkozó adatoknál mindig el kellett osztanunk a kisegítő iskolába járó gyerekek tényleges arányával.

Az adatok döntően iskolai dokumentumok másodlagos feldolgozásából származnak. Az osztálynaplókban minden mintánkba került gyerek általunk fontosnak ítélt adatait lekódoltuk, és a kisegítő iskolában feldolgoztuk mindegyik gyerek „személyi anyagát” (az áttelepítésre vonatkozó összes irat, feljegyzés, vizsgálat, teszt, valamint családlátogatási füzetek, a gyermekvédelmi hatóság feljegyzései stb.) is.

A mintánkba került gyerekek tanárainak ún. személyi anyagait (törzslap, önéletrajzok, minősítések, béradatok stb.) is feldolgoztuk. Adatokat vettünk fel az ún. iskolai törzslapokból is, amikből az egyes iskolák felszereltségére, ellátottságára tudunk következtetni.

Ebben a cikkben kutatásunknak csak a kisegítő iskolával foglalkozó részét tudjuk viszonylag részletesen ismertetni. Ezért e cikk következő részében (a kisegítő iskola iskolarendszerünkön belüli helyének bemutatása céljából) röviden összefoglaljuk kutatási beszámolónk terjedelmesebb, az általános iskolai rendszer belső rétegződésével foglalkozó részét, majd rátérünk a kisegítő iskolai adatfelvétel ismertetésére.

Iskolák közötti különbségek és az iskolákon belüli hierarchia

Először a mintánkba került általános iskolák beiskolázási körzeteinek sajátosságait és az egyes iskolák társadalmi összetételét vizsgáltuk meg, és az iskolák közötti különbségeket erőteljesebbnek találtuk, mint a lakóhelyi körzetekről rendelkezésre álló adatok különbségeit. Ebből pedig az következik, hogy az iskolák közötti jelentős különbségek nem véletlenszerűen rendeződnek el; a társadalmi és területi különbségeket az iskolák sajátos szerveződése az elvileg egységes általános iskolai rendszeren belül nem csökkenti, hanem valamelyest még erősíti is. Ezután azt vizsgáltuk, hogy vajon kimutatható-e az egyes iskolákon belül is a tanulók társadalmi összetétele és az iskolai szervezet felépítése között valamiféle összefüggés, és ha igen, milyen társadalmi hatásai vannak ennek,

Kézenfekvőnek tűnik, hogy az egyes általános iskolák belső hierarchiájának tanulmányozásánál abból a szelekciós mechanizmusból induljunk ki, amelyet ezen iskolák az egy-egy évfolyamba járó tanulók osztályok közötti szétválogatására alkalmaznak. A probléma vizsgálatának megkönnyítése érdekében ezt két, egymással részben összefüggő dimenzió mentén igyekeztünk vizsgálni: arra voltunk kíváncsiak, hogy mi a képzés általánosan értelmezett célja és milyenek e képzési cél megvalósításának lehetőségei az általános iskolákon belüli szervezet egyes pontjain.

Ami az előbbit illeti, a hierarchia csúcsán nyilvánvalóan az „általános” képzésen túl még valamilyen speciális ismeretből intenzív képzést nyújtani hivatott tagozatos osztályok állnak. Ezt követik a deklaráltan csak „általános” képzést nyújtó „normál” osztályok, majd a még „behozhatónak” ítélt hátránnyal induló gyerekek képzésére életre hívott korrekciós osztályok. A sort az általános iskolai tananyag megtanulására, illetve a „normál” képzési szint elérésére képtelennek nyilvánított gyerekek számára létesített „kisegítő iskolai” osztályok zárják.

A képzési célok megvalósításának lehetősége szempontjából az iskolán belüli oktatási szervezetenél mindenekelőtt az osztályok napközis, illetve nem napközis voltát látszik célszerűnek kiemelni. A napközivel kapcsolatban a pedagógiai irodalomban az utóbbi időben is igen sok vita folyt. Az egyik gyakori, és úgy tűnik, a hivatalosan is elfogadott, a szervezési szempontokat is meghatározó megoldás szerint a napköziseket lehetőség szerint egy osztályba kell járatni, sőt napközis traktusok kialakításával is kísérletezni kell. Részletes elemzés helyett most csak annyit jegyezzük meg, hogy az általunk vizsgált esetekben a napközis (melyek, mint országos adatokból tudjuk, az átlagosnál jobban ellátottnak tekinthetők) a

tanulók számára nem biztosítanak kedvező feltételeket. A napközis tanárok felkészültsége általában elmarad a többi tanár felkészültsége mögött. A tárgyi ellátottság is kevésbé alkalmas a feladatok ellátására. A napközi ugyanolyan tanteremben működik, mint ahol a tanítás is folyik. A napközikebe járó gyerekek olyan terhelésnek vannak kitéve, ami mind felkészülésük, mind iskolai órákon való szereplésük sikeressége ellen hat. Különösen így van ez abban az általánosnak tekinthető esetben, amikor a napközi váltakozó tanítással párosul, és a gyerekek gyakran reggel hét órától este hatig tartózkodnak az iskolában.^{3 [55]}

Az osztályok napközis, illetve nem napközis jellegének megállapításánál abból indultunk ki, hogy ez témánk szempontjából nem köthető a napközis gyerekek valamekkora előre eldönthető fix arányához. Ez véleményünk szerint nemcsak azért van így, mert az egyes osztályokba járó napközisek aránya nagyon erősen függ az adott iskolába, és iskolán belül is a kérdéses évfolyamba járó napközis tanulók arányától, hanem azért is, mert, ha igaz az, hogy a napközi bizonyos értelemben hátrányos helyzetet jelent, ez a hátrányos helyzet nyilvánvalóan csak viszonylagosan, ebben az esetben az azonos iskola azonos évfolyamának többi osztályához viszonyítva értelmezhető. Ezért vizsgálatunkban „napközis” osztálynak (vagy osztályoknak) azt az osztályt (osztályokat) tekintettük, amely(ek)ben a napközis tanulók aránya jelentősen (legalább egyharmaddal) meghaladta az azonos évfolyamban található más osztályok napközis arányát.

Azt természetesen, hogy a különböző típusú osztályokban milyenek a tanulási feltételek, igen nehéz pontosan mérni. A fentiekben elmondottakon kívül a tárgyi környezet és mindenekelőtt a pedagógusok szerepe lehet alapvető fontosságú. Érdekesnek tűnik megvizsgálni, hogyan alakul a különböző „státusú” általános iskolai osztályokban tanító tanárok összetétele; kimutatható-e valamiféle szisztematikus kapcsolat a különböző társadalmi státusú gyerekek által látogatott különböző státusú általános iskolai osztályok és az azokban tanító tanárok megoszlása között.

Pedagógusokra vonatkozó adataink alapján igazolható volt, hogy a különböző típusú és különböző társadalmi státusú gyerekek által látogatott, osztályokban különböző társadalmi háttérből érkezett tanárok tanítanak, és hogy tendencia van arra, hogy a magasabb társadalmi régiókból érkező gyerekeket a társadalom magasabb régióiból származó tanárok tanítsák. Mint az adatainkból látható volt, ez egyben azt is jelenti, hogy az alacsonyabb státusú osztályokban alacsonyabb képzettségű tanárok tanítanak, és ez nemcsak az intenzíven oktatott tagozatos tárgyra, hanem az összes többi tantárgyra is tendenciaszerűen igaz. Ez pedig annak ellenére így van, hogy az általunk vizsgált viszonylag kisméretű általános iskolákban, éppen az iskolák méretéből adódó szervezeti keretek miatt, elég kevés lehetőség adódott a tanárok különböző típusú osztályok közötti differenciált elosztására.

Az eddig elmondottak alapján képzett „skalánk” túloldali táblázatunk fejlécében látható. A kérdés most már az, hogy az általános iskola szervezeti tagozódása milyen mértékben és irányban kapcsolódik az általános iskolába járó gyerekek társadalmi rétegződéséhez.

Az adatok tanúsága szerint azok a gyerekek, akiknek gondviselője vezető állású vagy értelmiségi, több mint kétszeresen felülreprezentáltak a tagozatos osztályokban, pontosan átlagos súlyuknak megfelelő arányban fordulnak elő az iskolai hierarchia következő lépcsőjén elhelyezkedő normál nem napközis osztályokban, míg a normál napközis osztályokban már kismértékben alulreprezentáltak. Az egyéb szellemi és a közvetlen termelésirányító szülők gyerekei még kismértékben felülreprezentáltak a tagozatos osztályokban, míg a normál nem napközis és napközis osztályba járó gyerekek körében körülbelül átlagos súlyukkal megegyező arányban vannak képviselve. A szakmunkások gyerekei már valamelyest alulreprezentáltak a tagozatos osztályokban, és átlagos súlyuknál valamivel magasabb arányban járnak normál osztályokba. Más a helyzet a betanított és segédmunkás szülők gyerekeivel, akik jelentős mértékben alulreprezentáltak az általános iskolai hierarchia csúcsát jelentő tagozatos osztályokban és átlagos súlyuknál valamivel kisebb arányban vannak képviselve a normál osztályokba járók körében is.

1. táblázat - Az általános iskolai hierarchia a gondviselő társadalmi-foglalkozási csoportja szerint (%)

	Tagozatos	Normál nem napközis	Normál napközis	Korrektív	Kisegítő	Összesen
	osztályba járó gyerekek					
Vezető állású és értelmiségi	14,4	6,5	4,8	-	1,9	6,5
Egyéb szellemi	18,4	13,6	13,9	27,3	6,7	13,6
Közvetlen termelésirányító	11,3	6,8	8,3	9,1	1,0	7,2
Szaktanácsos	38,5	44,4	42,1	50,0	24,7	41,0
Betanított és segédmunkás	11,2	20,2	24,3	13,6	51,7	23,6
Egyéb	6,2	8,5	6,6	-	14,0	8,1
Összesen	100,0 (N = 249)	100,0 (N = 838)	100,0 (N = 504)	100,0 (N = 22)	100,0 (N = 203)	100,0 (N = 1816)

A hierarchia alsó lépcsőit a korrektív és a kisegítő iskolai osztályok jelentik. Itt a tagozatos osztályoknál tapasztalhatóan pontosan ellenkező kép rajzolódik ki. A mintánkba került korrektív osztályokba járók alacsony száma miatt ezen osztályok adatait igen óvatosan kell kezelnünk, mégis feltűnő, hogy a vezető állásúak és értelmiségiek gyermekei teljesen hiányoznak ebből az osztálytípusból, ugyanakkor feltűnő az egyéb szellemiek, a közvetlen termelésirányítók és a szakmunkások gyermekeinek felül-, a kvalifikálatlan fizikai szülők gyermekeinek alulreprezentáltsága, ami alapján legalábbis azt a hipotézist állíthatjuk fel, hogy azt, hogy ki „felel meg” az általános iskola követelményeinek, a „természeti” adottságokon kívül társadalmi tényezők is jelentős mértékben meghatározzák, illetve, hogy a magasabb státusú szülők kedvezőtlen „természeti” adottságok (iskolaéretlenség, idegrendszeri károsodások stb.) esetén nagyobb eséllyel képesek gyermekeiket az iskolai hierarchián belül egy (vagy több) lépcsővel feljebb elhelyezkedő osztálytípusba juttatni, mint az egyébként is kedvezőtlen adottságú rétegek, így feltehetőleg legalábbis a „normál” osztályokba járók körében több olyan vezető állású és értelmiségi gyerek található, aki kedvezőtlen szociális körülmények esetén debilnek találna, mint ahogy a közepes státusú családokból kikerülő gyerekek korrektív osztályokon belüli felülreprezentáltsága is feltehetőleg azzal magyarázható, hogy azonos szellemi teljesítmény mellett nagyobb esélye van ezen gyerekeknek a kedvezőbb feltételeket (és kisebb társadalmi presztízvesztést) jelentő korrektív osztályokba kerülni, mint a kvalifikálatlan szülők gyermekeinek.

Ugyanezt látszanak igazolni a kisegítő iskolára vonatkozó adataink, amelyek egyébként lényegében megegyeznek mind az ugyanerre az iskolára vonatkozó „hivatalos” tanácsi adatokkal^{4 [55]} mind pedig a kisegítő iskolákkal foglalkozó más kutatásokból származó eredményekkel.^{5 [55]} Kisegítő iskolába túlnyomó többségben fizikai dolgozók gyermekei járnak. Ezen belül is figyelemre méltó a kvalifikált fizikaiak gyermekeinek alulreprezentáltsága, míg a kvalifikálatlan fizikaiak gyermekei átlagos arányuknál kétszer nagyobb súllyal fordulnak elő az általános iskolai hierarchia legalsó lépcsőjét jelentő kisegítő iskolában.

Visszatérve most már az egyes iskolák közötti és az iskolákon belüli hierarchia egymáshoz való viszonyának kérdéséhez, elmondhatjuk, hogy az iskolák közötti és az egyes iskolákon belüli különbségek, illetve ezen iskolák és osztályok társadalmi összetétele nem véletlenszerű, hanem egymást erősítő rendszert alkotnak, méghozzá oly módon, hogy az általános iskolába járó gyerekek társadalmi hierarchiában elfoglalt helyének az általános iskolai hierarchiában elfoglalt különböző helyzetek felelnek meg.

Ezután, amikor az egyes iskolákon belüli hierarchia és a különböző iskolák szelekciós stratégiájának összefüggéseit igyekeztünk megragadni, azt láttuk, hogy a magasabb társadalmi összetételű területeken, ahol az iskolák jobb feltételek között, több tudást nyújtanak, mint az alacsonyabb státusú körzetekben, az iskolákon belüli szelekció a tagozatos osztályokba, adott beiskolázási körzeten, illetve iskolán belül is, a magasabb státusú rétegeket juttatja be nagyobb eséllyel. De ezekben

az iskolákban, amelyek stratégiája elsősorban a kiemelkedő eredmények elérésére irányul, a szelekció nem áll meg az elit jellegű tagozatos osztályok szervezésénél, hanem a normál osztályokon belül is az alacsony társadalmi összetételű napközis osztályok kialakítása irányában hat, sőt a szelekcióra való törekvés további, szintén társadalmi jellegű szelekciót eredményez: az ide járó gyerekek közül azokat, akik ugyan nem értelmi fogyatékosok, de kedvezőtlen szociális körülményeik miatt nem felelnek meg az iskola által állított magas követelményeknek, az iskola - amelynek tevékenysége inkább kiemelkedő teljesítmények elérésére, mint ezen gyerekek induló hátrányainak kompenzálására irányul - viszonylag magas arányban képes a „normál” tananyag elsajátítására alkalmatlannak minősíteni és kisegítő iskolába áttelepíteni.

Másfelől azok az iskolák, amelyek alapvetően kiszorultak azok közül a lehetőségek közül, amelyek versenyben való életképességüket biztosíthatnák, ezt a helyzetet belső szerkezetükben is leképzik. Itt az iskolán belüli hierarchia nem mutat olyan egyértelmű tendenciát, mint a másik típusba tartozó iskolák esetében. A napközis gyerekek alacsonyabb és magasabb státusú osztályokba történő elosztása sem követ itt már olyan szigorú szabályszerűséget. Úgy tűnik, a versenyből való lemaradás az iskolán belüli szelekció csökkenése irányában is hat; itt egyszerűen nincs szükség a korábban leírt értelemben vett „hatékonyság” miatti szelekcióra.

Kisegítő iskolába járó gyerekek

1. A kisegítő iskola összetételének a mintánkba került többi iskolához viszonyított főbb sajátosságait már az előző fejezetben megismerhettük. Térjünk ezután rá az itt tanuló gyerekek *szociális helyzetének* tárgyalására.^{6 [55]}

Adataink szerint minden nyolcadik kisegítő iskolába járó gyerek „külterületen” lakott. Minden ötödik gyereknek a szülei nem rendelkeztek önálló lakással. Három család hivatalos jogcím nélkül lakott lakásában (ez utóbbiak nem lakás céljára készült épületek voltak). A lakások csaknem egytizede eredetileg nem lakás céljára épült (helyesebben ez még a családlátogatás idején is látható volt, illetve olyan problémát okozott, hogy az ott lakók ezt érdemesnek tartották a pedagógusnak megemlíteni). A gyerekek több mint fele (55,1%) olyan lakásban lakott, ahol az egész család egy szobában élt, ami azt jelenti, hogy a gyerekeknek legalább ekkora, de valószínűleg ennél jóval magasabb hányada egy vagy több felnőttel aludt egy szobában. Minden tizedik lakásban semmilyen mellékhelyiség sem volt, a lakások több mint a felében csak konyha volt, és a lakások alig több mint egyharmadában volt konyha, fürdőszoba és vécé is.

A családoknak csak egynyolcada élt a hivatalosan használt lakásszükségleti normának megfelelő vagy annál kedvezőbb körülmények között, vagyis olyan lakásban, ahol egy szobában legfeljebb két személy lakott. A gyerekek egyötöde olyan lakásokban élt, ahol egy szobában öt főnél is több aludt.

Az adatok tanúsága szerint a kisegítő iskolába járó 203 gyerek 22,3%-ával kapcsolatban a családlátogatási füzetben kifejezetten megemlítették, hogy a lakásban lakó családtagok közül nincs mindenkinek külön fekhelye. Nem volt mindenkinek külön fekhelye, de a gyerek külön aludt 7 esetben, nem volt külön fekhelye a gyerekeknek, és egy vagy több gyerekkel aludt egy ágyban 28, legalább egy felnőttel aludt egy ágyban 10 gyerek (dupla ágy természetesen kettőnek számított).

A lakások berendezését a családlátogatást végző pedagógusok 29,4%-ban „szegényesnek” ítélték meg. A lakások 14,9%-áról, a gyerekek ruházkodásáról pedig 10,6%-ban írták kifejezetten azt a pedagógusok, hogy „elhanyagolt”, „piszkos”, „rendetlen”.

A fenti adatokból annyira kedvezőtlen szociális körülmények rajzolódnak ki, hogy szükségtelennek tartottuk azok hasonló budapesti vagy kerületi adatokkal való összehasonlítását, hiszen egy ilyen összevetés nélkül is egyértelműen látszik, hogy a vizsgált kerületben a - célkitűzése szerint az enyhén fogyatékos (debil) gyermekek tanítására létrehozott - kisegítő iskola a továbbiakban elemzendő mechanizmusok révén mindenképpen a legkedvezőtlenebb szociális helyzetű gyerekeket tömöríti.

Már az eddigiekből is látható volt, hogy a kisegítő iskolába járó gyerekek társadalmi összetétele milyen jellegzetességeket mutat a többi iskolához képest, továbbá az is, hogy ezek a gyerekek milyen szociális körülmények között élnek. A leírás itt akár abba is maradhatna. Ebből is világos ugyanis, hogy döntően alacsony társadalmi státusú, elesett családok gyerekei kerülnek kisegítő iskolába, ahol a társadalmi beilleszkedés első intézményes és mindenkire kötelező szakaszában

szervezetten is el vannak különítve a többi iskolás gyerektől. Ez az elkülönítés a kétféle iskolatípus különböző értelmi színvonalra adaptált oktatásával magyarázható, a kérdés azonban az, valóban minden kisegítő iskolába járó gyerek számára szükséges és elkerülhetetlen-e a csökkentett oktatás.

2. A gyógypedagógiai intézmények az iskoláztatási törvény értelmében a még képezhető, de testi, érzékszervi és értelmi fogyatékos tanköteles gyerekek számára létesültek, akiknek fejlődése az általános iskolában nem látszik biztosítottnak. (A hallás-, a látássérült, illetve testi fogyatékos tanulók képzésére speciális intézményeket hoztak létre.) Az összes gyógypedagógiai beiskolázásra került tanulók 93%-a „értelmi fogyatékoság” miatt került gyógypedagógiai intézménybe.^{7 [55]}

Az értelmi fogyatékos tankötelesek képzése a fogyatékoság mértéke szerint kétféle intézményben folyik. Az enyhén értelmi fogyatékos (debilis) gyerekek a kisegítő iskolákban, illetve ahol ilyen nincs, az általános iskolák mellett létesített kisegítő tagozatokon, osztályokban tanulnak. A középsúlyosan fogyatékosak (imbecillisek) számára ún. foglalkoztató iskolában kell képzést biztosítani. A súlyossági fok szerinti szétválasztás igen fontos lenne, azonban a hivatalos adatok szerint a vizsgált időszakban az imbecillis tanulók több mint egyharmadát helyhiány miatt nem lehetett foglalkoztató iskolákban elhelyezni. Ezért a kisegítő iskolák, illetve az általános iskolák mellett működő kisegítő osztályok között az alsó két-három évfolyamon számottevő arányban (5-12%) találunk imbecillis gyerekeket is.

Az, hogy mikor mit tekintenek értelmi fogyatékoságnak, a dolog természete szerint változó. Az erről folyó vitát most nem részletezzük,^{8 [55]} csupán ismertetjük a jelenlegi gyakorlatban is általánosan elfogadott meghatározást, mely szerint: „Az értelmi fogyatékoság (oligofrénia) átfogó kifejezése mindazoknak a különböző súlyosságú állapotoknak, amelyekre elsősorban az intellektus károsodása a jellemző. Ez az állapot a) a neuro-endokrin rendszer strukturális csökkentétségén vagy sérülésén, illetve funkciózavarán alapszik; b) jellemző rá, hogy vagy öröklött vagy vele született vagy korai életszakaszokban keletkezett; c) maradandó, irreverzibilis, az egész életen át tart, és bár a fejlődés és speciális fejlesztés lehetősége fennáll, az állapot nem szüntethető meg; d) az értelmi erők elsődleges károsodása mellett az egész személyiség zavarát hozza létre, vagyis az intellektuális csökkenésen kívül az ép és fogyatékos értelem között minőségi különbségek mutatkoznak; e) a legkülönbélebb etiológiájú kórképekhez mint tünet csatlakozik.”^{9 [55]}

A kisegítő iskola tehát iskolarendszerünknek az az intézménye, amelyet a deklarált célkitűzések szerint azok számára hoztak létre, akik nem képesek a normál követelményeknek és intellektuális feladatoknak megfelelni, akiknél a tanítás és fejlesztés lehetősége ugyan megvan, maga az állapot azonban nem szüntethető meg, akik számára tehát kis lépésekben haladó, értelmi fogyatékosak számára alkalmas tantervet kell kidolgozni, és sajátos pedagógiai megoldásokat kell alkalmazni.

A tanterv és a pedagógiai megoldások összehasonlító elemzésére a vizsgálat keretei között nem vállalkozunk. Csak utalunk arra, hogy a kisegítő iskolai 8 osztály elvégzése csak 6 osztályos általános iskolai végzettségnek felel meg. A hiányzó 7-8. osztályt esetleg továbbképző tagozaton, illetve felnőttoktatási formában lehet megszerezni, és jelentős kezdeményezések történtek az ipari tanulási lehetőségek kiterjesztésére is. (Ez utóbbi két forma igénybevétele azonban itt nem részletezendő okok miatt erősen korlátozott.) Ki kell emelnünk azonban: az általános iskolai bizonyítvány megszerzésének lehetősége már önmagában is arra mutat, hogy a kisegítő iskolában nemcsak fogyatékos gyerekekre számítanak - valóban debilis számára az általános iskolai tananyag ugyanis nem elsajátítható.

Mindez azt is jelenti, hogy az átlagosnál általában kedvezőtlenebb szociális helyzetből való indulás okozta hátrányokon kívül is komoly esély van arra, hogy a kisegítő iskolába kerülő gyerekek előtt gyakorlatilag bezáruljon a lehetséges foglalkozások felé vezető utak egy tekintélyes része. Ez alatt - a magasabb iskolai végzettséget feltételező foglalkozásokról nem is beszélve - lényegében az összes valamennyire kvalifikált szakmunkát, sőt a bonyolultabb betanított munkák egy részét kell értenünk, ami már önmagában is meghatározza azt, hogy ezek a gyerekek a társadalmi struktúrában később milyen helyet foglalhatnak el.

A hátrányokat fokozza az a körülmény is, hogy - mint ezt az előbbi definíció is megemlíti - az értelmi fogyatékos gyerekeknél komoly nehézségekkel kell számolni a szociális adaptáció terén. Nem vállalkozhatunk annak szétválasztására, hogy a szociális adaptáció nehézségei milyen mértékben erednek értelmi fogyatékoságból, és milyen mértékben az ezzel gyakran együtt járó szociális ártalmakból, szubkulturális környezetből stb., annyi azonban bizonyos,

hogy az adaptációs nehézségek egyik további faktoraként kell számba venni azt is, hogy a kisegítőbe járó gyerekek az átlagostól jelentősen eltérő körülmények között, intézményesen is el vannak különítve a többiektől. Ez utóbbi körülmény már nem csupán azt jelenti, hogy az idejáróknak viszonylag kis esélyük van arra, hogy a társadalmi hierarchiában egy meghatározott, meglehetősen alacsony szinten felülemelkedjenek, hanem egyben azt is, hogy e szűkebb körben is a perifériára szorulás fokozott veszélye fenyegeti őket.

Az itt elmondottak - függetlenül attól, hogy a vázolt hátrányos körülményeket egyáltalán lehet-e, és ha igen, milyen mértékben, ellensúlyozni - minden kisegítő iskolába járó gyerekre vonatkoznak. Azonban a kérdés súlyosabb azokban az esetekben, ahol az értelmi elmaradás minimális, illetve, ahol az áttelepítés elkerülhető lett volna. Ezek a gyerekek ugyanis egy osztályba járnak azokkal, akik valódi fogyatékoság miatt nem tanulnak normál általános iskolában, és ez a korábban elmondottak szerint náluk rendszerint azt eredményezi, hogy a kisegítő iskolába helyezés „önmagát megvalósító profécia” lesz, vagyis a nem szükségképpen erre ítélt gyerekek magatartásukban, szellemi fejlődésükben súlyosan károsodnak pusztán azért, mert ebbe az iskolába járnak.

E probléma fontossága miatt a következőkben az áttelepítési eljárással kapcsolatos kérdéseket vizsgáljuk meg.

3. A felszabadulás után Magyarországon igen rendszeres és szervezett gyógypedagógiai, oktatás kezdődött, a Gyógypedagógiai Főiskola akkori igazgatójának, Bárczy Gusztávnak a vezetésével. Ebben élesen elkülönült a debilisek számára létesített iskola és az imbecillisek számára fenntartott foglalkoztató intézet. A debilisek számára létesített iskolában a felvétel kritériuma volt, hogy a gyerek intelligenciaszintje életkorához viszonyítva legalább kétéves elmaradást mutasson.^{10 [55]}

Az utóbbi években ugrásszerűen megnőtt az általános iskolában a szakmaorientált képzés jelentősége, fokozódott a szelekció, így egyre több gyerek képtelen a tempó tartására. Ahelyett, hogy ebből levonták volna a szükséges következtetéseket, illetve hogy az iskolázás valóban általánossá vagy közel általánossá válásából és egyéb, itt nem részletezendő társadalmi folyamatokból adódó átmeneti nehézségek rendezésére különböző szociálpolitikai intézkedéseket foganatosítottak volna, definícióba foglalták az értelmi fogyatékoság „tágabb értelmezését”.^{11 [55]} A debilisek iskoláját újra „kisegítő iskolának” nevezték el, ezzel elkendőzve annak gyógypedagógiai jellegét.^{12 [56]} Ide telepítették azután azokat a gyerekeket, akik a rostán kihullottak, akik nem voltak képesek az általános iskola fokozott követelményeinek eleget tenni.

Az áttelepítési eljárás igen nagy körültekintést és szakértelmet feltételező munka, amelyben elvileg különböző szakemberek vesznek részt. A gyerekek vizsgálatát bizottság végzi, amelynek vezetője az általunk tárgyalt időszakban^{13 [55]} az illetékes gyógypedagógiai iskola igazgatója volt. A vizsgálatok során az általános iskola írásbeli véleményének birtokában gyógypedagógus tanár állapította meg a gyerek tudásszintjét. Ezután ideggyógyászati és pszichológiai vizsgálat következett, amelyet a területileg illetékes gyerekkidegrendező pszichiátere, illetve pszichológusa végzett.

Kutatásunkban az áttelepítési anyagok tanulmányozása során kiderült, hogy a 203 itt tanuló gyerek negyedrésszének egyáltalán nincs ideggyógyászati javaslata és további 10%-nál az orvosi vélemény nem javasolta az áthelyezést. A gyerekek körülbelül harmadánál nem találtunk pszichológiai véleményt az iratok között, és három olyan eset volt, amikor pszichológiai szakvéleményt ugyan találtunk, de a gyereket ezen értékelés ellenére telepítették át. Hangsúlyozni kell, hogy az áttelepíthetőség tulajdonképpeni kritériumát, az intelligenciaszint megállapítását a pszichológiai vizsgálatok adják, a mérlegelésben szóba kerülő tényezők közül az idegrendszer, illetve a személyiség károsodását is csak a neurológiai-pszichológiai vizsgálatokból lehet megítélni.

E megítélés jelentősége egyre nagyobb, mert az általános iskolai szelekció rohamos fokozódása miatt a lelkiismeretes döntés is sokszor kénytelen az eredeti kritériumokból engedni. A korábban végzett hasonló témájú kutatások,^{14 [56]} valamint az ideggyógyászati-pszichológiai gyakorlatban alkalmazott longitudinális követési módszer^{15 [56]} tapasztalatai alapján indokoltnak láttuk annakfeltételezését, hogy bizonyos - később tárgyalandó - megelőző-szociális, pszichológiai stb. módszerekkel, a növekvő általános iskolai követelmények ellenére, a gyenge teljesítményűek jó részénél az áttelepítés elkerülhető lett volna, és így a gyerekek nem kerültek volna intézményesen is hátrányos helyzetbe.

A pszichológiai-gyógypedagógiai praxis tanulságai alapján, jobb lehetőség hiányában, kielégítőnek érezzük kutatási módszerünket, hogy ti. az áttelepítési dokumentumokból abban járatos szakember rekonstruálta a gyerek akkori értelmi állapotát, tudását, iskolai-otthoni helyzetét, próbálta megítélni az áttelepítési döntés helyes vagy helytelen voltát.^{16 [56]} Az áttelepítés során egyébként a döntőbizottság ugyancsak dokumentumok alapján igyekszik az általános iskolai teljesítmény, a gyógypedagógia tudásmérés, valamint az orvosi-pszichológiai eredményből helyes döntést hozni kutatásunk tehát lényegében az áttelepítési procedúra utolsó fázisát ismételte meg, de annak eredményét a gyerek későbbi előmenetelével egybevetve, a döntés helyességét a hatásosságon is lemérhette.

Mint említettük, anyagunk nagy részében pszichológiai vizsgálat eredményét nem találtuk, így intelligencia-kvóciens sem áll rendelkezésünkre. A korábban leírt rekonstruáló eljárás kontrollálása végett - jobb híján - a minden anyagban megtalálható emberrajzból rajz-kvóciens^{17 [56]} számoltunk. A rajzok elemzését, a hányadosok kiszámítását olyan személy végezte, akit a vizsgálat részleteibe szándékosan nem vontunk be, így többek között az áttelepítés „elkerülhetőségét” értékelő személytől is függetlenül dolgozott. E két különválasztott munka hasonló arányban mutatott olyan, eseteket, ahol az elmaradás minimális mértéke szerint az áthelyezés indokolatlan volt.^{18 [56]}

Ahol erre lehetőség nyílt, rajz-kvóciens számoltunk az áttelepítés után egy évvel készült rajzokból is. Ezzel részben a grafikus gyakorlatlanságtól várható torzító eredményeket tudtuk kiszűrni, a két kvóciens különbségéből pedig azt kívántuk megítélni, hogy azonos képzési feltételek mellett kinél milyen fejlesztési lehetőségek mutatkoztak. Ugyanilyen összehasonlítást végeztünk az áttelepítéskor és az egy évvel később végzett tudásmérés között: számtan, írás, helyesírás területén adott teljesítménye változásaiból mérlegeltük, mennyire értelmi lemaradás, mennyire figyelmetlenség, illetve mennyire a foglalkozás hiánya okozta az általános iskolai sikertelen teljesítményt.^{19 [57]}

Végezetül a gyerek tudásáról, taníthatóságáról nyert képet előtörténetének fényében is mérlegeltük. Betegségeit, óvodás kori képzését, családi körülményeit számításba véve, kerestük azokat a hátráltató tényezőket, amelyek kiküszöbölése áttelepítés nélkül is kellő támogatást adott volna a fejlődéshez. A támogató akciók között igen fontosnak tekintettük beiskolázáskor az évhalasztást és - általában ez előbbivel együtt - az óvodai elhelyezést. Ugyanilyen súllyal vettük számításba a pedagógiai segítséget is: a speciális korrepetálást csakúgy, mint a logopédiai foglalkozást. A fejlődés akadályait elhárító akciók az ideggyógyász vagy a pszichológus gyógyító munkája, vagy a család helyzetének javítását szolgáló szociális intézkedések is. Mindezeket a tényezőket az áttelepítés elkerülésében olyannyira fontosaknak tartottuk, hogy mint látni fogjuk, az elkerülhetőségre vonatkozó kategóriarendszerünket ezekből állítottuk össze.

Amikor vizsgálatunkban a rendelkezésre álló - és mint említettük, csupán kiegészítő információnak tekintett - rajz-kvóciens mellett elsősorban az iskolai előmenetel, illetve a fejlesztési lehetőségek alapján mérlegeltünk, lényegében a „Budapest-vizsgálatban” alkalmazott „komplex módszerhez” hasonlóan jártunk el. Annak megállapítására, hogy a gyerek fogyatékos vagy ép értelmű, ott az intelligenciavizsgálata mellett a pedagógus jellemzése, a gyerek írásbeli munkái, az előtörténetből várható prognózis játszottak szerepet.

Az idézett vizsgálatban az IQ és a „komplex módszer” alapján a következő kategóriákat állították fel: „értelmi fogyatékos” (enyhe, közép és súlyos alkategóriákkal), „retardált, határeset”, valamint „átlagos” (értsd: normális értelmi övezetbe tartozó). 70-es IQ határ esetén a gyerekek közel 50%-a IQ szerint értelmi fogyatékos, 38%-a retardált és 12%-a „átlagos” (az utóbbiak IQ-ja 90-nél is magasabb). 75-ös IQ-határral viszont az általuk vizsgált gyerekek 59%-a értelmi fogyatékos, 29%-a retardált és 12% átlagos (i. m. 172. l.). Az IQ-határ áthelyezésével kapcsolatban röviden csak annyit jegyzünk meg, hogy a pszichológiai gyakorlat tapasztalatai alapján a Binet-teszt Lénárt-Baranyai-féle „budapesti standard”-je az átlagos populáció számára ugyan gyakran „liberálisnak” bizonyult, ez azonban semmit sem változtat azon, hogy fogyatékos-ép értelmű viszonylatban változatlanul jól mér. Így az átkategorizálást nem annyira a fogyatékoság kritériumának változása, mint az általános iskola elvégezhetőségének bizonyos fokú nehezülése indokolhatja. Erre utal többek között Lovász T.: *Az értelmi fogyatékos fogalma* című tanulmányában (dr. Illyés Sándor szerk.: Gyógypedagógiai Alapismertek. 41. l.), valamint Czeizel-Lányiné-Rátay: i. m. 106. l.

A „komplex megítélés” szerint a vizsgált gyerekek 62%-át nyilvánították értelmi fogyatékosnak, és 31%-át retardáltak, és csak 7%-át „átlagosnak”. A vizsgált gyerekek IQ és komplex vizsgálat szerinti megoszlását egybevető táblából^{20 [57]}

az derül ki, hogy a „Budapest-vizsgálat” a komplex megítélés szerint valamivel több gyereket tartott értelmi fogyatékosnak, mint a felemelt IQ kategóriák szerint. Fontosabbnak látszik azonban ennél az, hogy az IQ szerint „átlagos” gyerekek több mint felét értékelte a komplex megítélés alacsonyabbra, míg a retardált, határeset kategóriánál 22,6% enyhe értelmi fogyatékoság esetén csak 7,8%-ban találták úgy a komplex vizsgálat során, hogy a gyerek fogyatékoságát nem méri helyesen az intelligenciateszt, és ezért más kategóriába helyezendő.

A fentiekkel függ össze az is, hogy Czeizel a korábban idézett interjújában a gyerekeknek csak arról a 7%-áról állítja, hogy bizonyosan nem értelmi fogyatékosok, és így kiségitő iskolába telepítésük hibás döntés volt, akiket minden vizsgálat szerint átlagosnak találtak, IQ-juk 90-nél is magasabb volt. Emlékeztetünk továbbá arra is, hogy a kiségitő iskolába járó gyerekek 41%-a került a fogyatékoságnak a vizsgálat során is alkalmazott IQ-határa fölé. (Ha itt még arra is utalunk, hogy a multifaktoriális-familiáris gyerekek túlnyomó többségénél úgy találták, hogy az önálló életvezetésre való alkalmasság erős korlátozottságának kritériuma sem teljesül, akkor látható, hogy a „Budapest-vizsgálat” eredményei, és a vizsgálatot végzők által elfogadott definíció szerint is a gyerekek harmadának-felének kiségitő iskolába helyezése problematikusnak tekintendő lehetett volna. Az, hogy végül is csak 7% áttelepítését tekintették hibás döntésnek, bizonyára összefügg azzal is, hogy a vizsgálat során közvetlenül a kiségitő iskola pedagógusaival végeztették a komplex megítéléshez szükséges értékelést. Így a komplex módszer lényegében csak azt mutatja meg, hogy az iskolarendszer elvárásainak hogyan tudott a gyerek eleget tenni, illetve, hogy a tanárok hogyan ítélik meg saját gyerekanyaguk összetételét.)^{21 [57]}

Saját vizsgálatunkban hasonló források - pedagógiai vélemény, a teljesítmény egyéves időszak alatti különbségei, valamint az előtörténet - alapján a változtatás, a korrekció lehetőségeit kerestük. Kategóriarendszerünk tehát azt tükrözi, hogy a „Budapest-vizsgálatban” leirtakkal lényegében azonosnak tapasztalt adott státus milyen mértékben tűnik korrigálhatónak. A kiségitő iskola eleve hátrányt teremtő jellege miatt ugyanis a gyerek optimális fejlesztési lehetőségeit számba vevő döntést, a későbbi személyiségfejlődésre orientált, prognosztikus szemléletet feltétlenül szükségesnek tartjuk.

A fentieknek megfelelően vizsgálatunkban az „áttelepítést nem kerülhette el” kategóriába azokat a gyerekeket soroltuk, akiknek rajz-kvóciense és tudásmérése alapján értelmi szintje nagy valószínűséggel fogyatékosnak tekinthető. A „határeset” kategóriába azokat a gyerekeket helyeztük, akiknek értelmi színvonalát az előbbi adatok alapján nem tudtuk eldönteni. Akiknél ugyanezen adatok alapján feltehetően magasabb értelmi szinttel állunk szemben, az áttelepítés elkerülhetőségét mindig az elkerülés érdekében tehető intézkedések szerint ítéltük meg.^{22 [57]} Ahol az évhalasztás, óvodai nevelés, speciális pedagógiai foglalkozás vagy szociális intézkedés (intézetbe helyezés, a család helyzetének javítása) önmagában vagy közülük két intézkedés egyszerű kombinációjában elegendő lett volna az áttelepítés elkerüléséhez, azokat a „mindenképpen elkerülhette volna” kategóriába tettük. Akiknél ez nem volt elegendő, hanem több együttes intézkedésre vagy - akár kizárólagosan - orvosi vagy pszichológiai kezelésre lett volna szükség, azokat a „feltételesen elkerülhette volna” kategóriába soroltuk, abból a megfontolásból, hogy jelenlegi iskolarendszerünk, valamint egészségügyi-szociális ellátottságunk mellett, rövid távon és mindenkire kiterjeszhető módon, irreális igénynek tűnik a több irányú támogatás megvalósítása.

A fenti kategóriarendszer szerint a vizsgált iskoláról a következő kép rajzolódott ki:

2. táblázat - A gyerekek megoszlása az áttelepítés indokoltsága szerint

Nem kerülhette el	32,7
Határeset	8,3
Feltételesen elkerülhette	29,3
Mindenképpen elkerülhette	29,7
Összesen	100,0
	(N = 203)

} 59,0

Vizsgálataink alapján a gyerekek mintegy egyharmadáról állíthatjuk egyértelműen azt, hogy - legalábbis az áttelepítés időpontjában (mint látni fogjuk, az utóbbi megszorítás később még igen fontos lesz) - nem kerülhette már el a kisegítő iskolába helyezést. Viszonylag alacsony az eldönthetetlen határesetek aránya. Mintegy 60%-ról, tehát tíz gyerek közül hatról állítjuk azt, hogy az áttelepítés időpontjában elkerülhette volna a kisegítő iskolába telepítést, és ezek közel fele-fele arányban oszlanak meg azok között, akiknél az áttelepítés mind a gyerek - általunk a korábban leírt módszerrel becsült - értelmi szintje, mind a jelenlegi iskolai-egészségügyi-szociális rendszert tekintve elkerülhető lett volna, valamint azok között, akiknek értelmi szintje ugyan véleményünk szerint nem indokolta a kisegítőbe telepítést, de - a jelenlegi állapotokat feltételezve - csak kivételes gondoskodás mellett lettek volna képesek az általános iskola követelményeinek megfelelni. Hangsúlyozzuk azonban, hogy iskolai-egészségügyi-szociális rendszerünk saját deklarált célkitűzéseinek megfelelő működését feltételezve, az utóbbi kategóriába sorolt gyerekek esetében is elkerülhetőnek tartottuk volna az áttelepítést, ha másképp nem, átmeneti speciális támogatást nyújtó intézményes korrekciós nevelés biztosításával. Feltétlenül indokoltnak tartanánk tehát, hogy iskolarendszerünkben - annak mélyebb összefüggéseit itt most nem érintve - olyan mentálhigiénés-pedagógiai gyakorlat legyen kialakítható, melynek keretei között reális törekvés lenne, hogy az anyagunk második két kategóriájába eső 59%-nyi gyerek elkerülje a kisegítő iskolába helyezést. Ezzel, mint látni fogjuk, éppen a hátrányos szociális helyzetű gyerekeket óvnánk meg a káros intézményes diszkriminációtól.

4. Az eddigiekben láttuk, hogy az iskolarendszer korábban elemzett sajátosságai miatt igen magas a kisegítő iskolába áttelepített nem egyértelműen értelmi fogyatékosok aránya. Ezzel azonban még nem sikerült magyarázatot találnunk a kisegítő iskola sajátos társadalmi összetételére, hiszen az iskolarendszer és az áttelepítési eljárás „szigorúsága” elvileg egyformán is sújthatná a különböző szociális háttérből érkező gyerekeket. Mi okozza tehát, hogy például a kerület általános iskoláiban átlagos 20,1%-kal szemben a kisegítő iskolában csak 8,6% a szellemi dolgozók gyerekeinek, az átlagos 23,6%-kal szemben viszont 51,7% a kvalifikálatlan munkásoknak, 3,7%-kal szemben 20,5% a cigánygyermeknek az aránya?

Vizsgáljuk meg először, hogy kik kerültek az áttelepítés elkerülhetősége szerint képzett egyes csoportokba, a különböző társadalmi rétegekbe tartozó gyerekek milyen arányban kerülhették volna el a kisegítő iskolát.

3. táblázat - A gyerekek megoszlása a gondviselő összevont társadalmi-foglalkozási csoportja és az áttelepítés elkerülhetősége szerint (%)^{23 [58]}

	Nem kerülhette el	Határeset	Feltételesen	Mindenképpen	Összesen	
			elkerülhette			
Szellemi	41,7	16,7	33,3	8,3	100,0 (N = 12)	
Kvalifikált fizikai	24,5	-	32,7	42,8	100,0 (N = 49)	
Kvalifikálatlan fizikai	30,4	10,1	24,1	35,4	100,0 (N = 79)	
Egyéb	40,9	13,6	27,3	18,2	100,0 (N = 22)	
Összesen	30,9	8,0	27,8	33,3	100,0 (N = 162)	

Mint mondtuk, a szellemi foglalkozásúak gyerekei igen alacsony arányban kerülnek kisegítő iskolába. A táblázatból azonban az is kiténik, hogy azok között a gyerekek között, akik a szellemiek rétegéből kerültek ide, lényegesen kisebb az indokolatlanul áthelyezett aránya, mint a fizikai foglalkozású szülők gyerekei körében. Ez a két arány arra is utal, hogy szellemiek rétegéből származó gyerekeket általában csak valódi fogyatékosok esetén telepítenek át kisegítő iskolába. A kisegítőbe járó nem értelmi fogyatékos gyerekek szellemieknél tapasztalt alacsonyabb aránya és általában az, hogy a szellemiek gyerekei csak elenyésző számban járnak kisegítő iskolába, feltehetőleg nemcsak azzal magyarázható, hogy

ezek a szülők jobban megtalálták a módját az áttelepítési eljárással való szembeszállásnak, hanem elsősorban azzal, hogy az áttelepítés elkerülhetőségénél tárgyalt támogató intézkedések (korrepetálás, pszichológiai és orvosi kezelés stb.) hozzáférhetőbbek voltak számukra, illetve tájékozottságuk miatt jobban igényt tartottak rá. Az utóbbi feltételezést látszik igazolni a táblázat harmadik és negyedik oszlopának (tehát az áttelepítést „feltételesen” és „mindenképpen” elkerülhető gyerekek arányainak) összevetése is. Ebből kitűnik, hogy a szellemi foglalkozású szülők gyerekei körében, még a nem értelmi fogyatékosok között is, a bonyolultabb esetek vannak túlsúlyban: szinte mindegyik gyerek csak úgy kerülhetne volna el az áthelyezést, hogy ahhoz a jelenlegi helyzetben igen nehezen biztosítható, sokféle intézkedésre lett volna szükség, vagyis a szellemi foglalkozásúak gyerekei között minimális azoknak az aránya, akik a jelenlegi általános gyakorlat szerint is elkerülhették volna a kiegészítő iskolába történő áthelyezést.

Ezzel szemben a fizikaiak gyermekeinél nemcsak az a feltűnő különbség, hogy együttesen körülbelül másfélszeres az aránya azoknak, akik az áttelepítést elkerülhették volna, hanem még az is igaz, hogy ezeknek a gyerekeknek közel 40%-a akkor is elkerülhette volna a kiegészítő iskolát, ha csak a jelenlegi szűkös lehetőségekkel és átlagos gondoskodással számolunk.

Ha a kvalifikált és a kvalifikálatlan fizikaiak adatait vetjük egybe, a korai életkorban történő korrekció fontosságát újra igazolja egy első pillantásra talán meglepőnek tűnő eredmény: a kvalifikált fizikai foglalkozásúak gyerekei között lényegesen magasabb arányban vannak olyanok, akik elkerülhették volna az áttelepítést, mint a kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak gyerekei körében. Ennek magyarázata abban az igen fontos körülményben található, hogy vizsgálatunkban már csak az áttelepítés időpontjában kialakult helyzetet tudtuk felmérni, és ennek következtében nem minősítettük elkerülhetőnek az olyan - az alacsonyabb státusú családokból kikerülő gyerekekre egyébként inkább jellemző - áthelyezéseket, amelyeket a gyerek életének korábbi szakaszában elmulasztott intézkedések vagy a születése óta kirívóan rossz anyagi, családi feltételek váltottak ki. Ezek a gyerekek az áttelepítés időpontjában többnyire már olyannyira sérültek voltak, hogy kiegészítő iskolába helyezésük ekkorra már általában indokoltnak tekinthető. Újra utalni szeretnénk tehát arra, hogy a kiegészítő iskolába kerülés okai között a szociális tényezők lényegesen nagyobb súlyt képviselnek annál, mint azt az áttelepítés elkerülhetőségéről szólva jeleztük.

Szélesebb értelemben mindenképpen társadalmi összefüggése a kiegészítő iskolába kerülésnek az, hogy az egyes társadalmi rétegek eltérő lehetőségekkel rendelkeznek már az alapvető életfeltételek biztosítása terén is, és a legelesettebbeknek még a legminimálisabb anyagi, lakás-, egészségügyi, kulturális stb. feltételek sem állnak rendelkezésükre. Az ezekben a családokban született gyermekek, ha - az ebben a környezetben egyébként jóval nagyobb súllyal fellépő - születés előtti károsodás még nem is érte őket, a szülők szociális helyzete, életmódja miatt a többi gyerekénél minden szempontból sokkal rosszabb feltételek között élnek, ezért például kisgyermek korukban sokkal nagyobb arányban betegednek meg. Ezen okok, valamint az ezzel rendszerint együtt járó „ingerszegény környezet” stb. miatt ezeknél a gyerekeknél hatéves korukra nagyobb eséllyel található valóban olyan mértékű elváltozás vagy lemaradás, amely az iskolakezdésnél vagy rövidesen ezután kiszorítja őket a normál általános iskolából. Az ilyen eseteket, mint fentebb jeleztük, nem tekintettük elkerülhető áthelyezésnek. Mivel az ilyen problémák a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású családokban jellegzetesek, ez eredményezi az utóbbi réteg igen magas arányát a kiegészítő iskolában, és a kvalifikáltaknál alacsonyabb arányát az elkerülhető áttelepítések között.

Vizsgálódásaink alapján, némi leegyszerűsítéssel, a kiegészítőbe járóknak három nagy típusát látszik érdemesnek megkülönböztetni:

- Tanulói között egyrészt a viszonylag súlyosabb diagnózissal érkező, de aránylag magasabb társadalmi státusú és jobb körülmények között élő családok gyermekeit találjuk. Ezen gyerekek többsége a kiegészítő iskola jelenlegi átlagánál súlyosabban fogyatékos, és éppen az ő példájuk bizonyítja, hogy - a korai életszakaszban megkezdett szakszerű foglalkozással, amely jelenleg csak viszonylag kedvező szociális körülmények és kiemelkedő gondoskodás mellett tűnik elérhetőnek - még a viszonylag súlyosabb értelmi fogyatékos is képezhető, kellő korrekció mellett tanítható.
- Ide járnak másrészt azok, akiknek családi-társadalmi helyzetét egész életükben (rendszerint már a szülők életében is) olyan mértékű elesettség jellemezte, hogy mire iskolába kerültek, már behozhatatlan elmaradásokat „szereztek”. Ezen hátrányok egy része látszólag „természeti” eredetű (születés előtti és születéskor szerzett károsodások, gyermekkori betegségek stb.), az adatok azonban azt a feltevést látszanak igazolni, hogy még az ilyen típusú hátrányok eloszlása sem

véletlenszerű, hanem a kirívóan rossz szociális helyzet és az egészségügyi ellátás itt most nem tárgyalt problémái az ilyenfajta károsodásokat is jobban valószínűsítik a hátrányos helyzetű gyerekeknél.

- A kiegészítő iskola harmadik forrását azok a gyerekek képezik, akiknek áttelepítése véleményünk szerint elkerülhető lett volna. Itt már nemcsak arról van szó, hogy jelenlegi társadalmi viszonyaink között bizonyos családi háttérből érkező gyerekek iskoláskorig gyakrabban károsodnak súlyosan, hanem arról, hogy jelenleg: iskolarendszerünk - mint ezt az általános iskolai rendszerrel kapcsolatban már korábban is említettük, itt azonban mindez sokkal élesebben jelenik meg - nincs felkészülve a hátrányban levők felzárkóztatására, ezért a kirívóan hátrányos helyzetűeket, akik nemcsak az otthon megszerzhető tudás vonatkozásában vannak leginkább lemaradva, de értékeikben és magatartás-normáikban is legjobban különböznek a „többiektől”, úgynevezett kiegészítő iskolákba különíti el, egy osztályba zárva őket valóban fogyatékos gyerekekkel.^{24 [58]}

Az iskolát körülvevő társadalom, és gyakorlatilag az iskolákat hivatalosan értékelő rendszer is, abban az irányban hatnak, hogy a kiemelkedő teljesítményei elérése érdekében az iskolákban a korábban már leírt homogenizálási tendencia érvényesül. Mindebből szinte törvényszerű, hogy az iskolarendszer legalsó lépcsőjére szoruló, az iskola normáival legélesebb konfliktusba kerülő gyerekek számára már nem az általános iskolán belüli homogén streamekbe való osztás, hanem az intézményes elkülönítés, a kiegészítő iskola következik. Azt ugyanis, hogy ki nem alkalmas az általános iskolai képzésre, nemcsak az áttelepítési vizsgáló eszközök bírálják el, hanem maga az általános iskola is. Az általános iskola fokozott nyomása, amellyel a legproblematicusabb gyerekeket végül a kiegészítő iskola felé irányítja - szeretnénk itt is hangsúlyozni - nem, pontosabban nem csupán valamilyen lelkiismeretlenségből fakad, hanem az iskolák sokirányú feladatainak megfelelni törekvéséből, tehát az iskolának az objektív társadalmi késztetésekre adott válaszként értelmezhető. Maga a kiegészítő iskola pedig mentesítő szelepként funkcionál, amely lehetővé teszi, hogy az általános iskolák működését kevésbé zavarják a problematikus gyerekek.

Ezzel nemcsak azt sikerül elérni, hogy a gyerekeknek ez a része fizikailag is távol van az általános iskolától, a hivatalos papír, amely értelmi fogyatékosnak nyilvánítja a gyereket, utólagosan is felmenti az iskolát - és a társadalmat is - a segítség elmulasztása alól. Az áthelyezett gyerekek pedig - akik az iskolai (és nemcsak iskolai) életükben addig is a hátsó sorokba kényszerültek - hátraszorítottságuk, kivetettségeik tényét most már hivatalos elkülönítésben is végigélik. Ráadásul mivel ennek mechanizmusa során formálisan objektív eljárásokat alkalmaztak, meg kell érteniük, hogy nehéz sorsukért senkit sem terhel felelősség, értelmi fogyatékoságuk, szellemi alacsonyabbrendűségük az ok, következésképpen a helyzet megváltoztathatatlan,^{25 [58]} bele kell nyugodni. Amikor mégis kitérni próbálnak ebből a körből, ez már rendszerint devianciának minősül.

JEGYZETEK

1. Az Iskolai adatfelvételt a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Kutató Csoportja, a vizsgált kerület ökológiai struktúrájára irányuló vizsgálódásokat a Népművelődési Intézet megbízásából végeztük. A két kutatás részletes leírása és adatai két kutatási beszámolóban található meg (Csanádi Gábor-Ladányi János: *Beszámoló egy budapesti peremkerületben végzett nevelésszociológiai vizsgálatról*. MTA Pedagógiai Kutató Csoport, 1976. és Csanádi Gábor-Ladányi János: *Lakóhely-iskola-művelődés*. Módszertani kísérlet a budapesti művelődési viszonyokkal kapcsolatos társadalmi és területi egyenlőtlenségek tanulmányozására alkalmazható ökológiai modell kidolgozására. Népművelési Intézet, 1977.).

Kutatásunkban olyan sokan végeztek kisebb-nagyobb munkát, hogy teljes felsorolásukra itt nem vállalkozhattunk, csak a fontosabb munkát végzők nevét emeljük ki. A mintába került gyerekek adatait Adamovics Mária, Bognár Tünde, Murgács Gábor, Ponyiczki László és Sziklai István, a tanárokat Fonyódi Vali és Harsányi László kódolták. A kiegészítő iskolások szociális helyzetére vonatkozó adatok kódolását és a családlátogatási füzetek tartalomelemzését Muharay Katalin, a rajzkvóciensek számolását Jelenitsa Varnavra végezte. Az adatok számítógépes feldolgozásához Lamm Péter és Kóbor György nyújtott segítséget, a szorteres feldolgozást Zsigovics Gábor végezte. Mindnyájuknak köszönjük értékes segítségét. Külön köszönettel tartozunk a Népművelési Intézetnek, amiért az adatok szorteres feldolgozását az intézet gépén végezhetjük el. Köszönjük a ker. Tanács Művelődési Osztályától kapott megértő támogatást, a mintánkba került iskolák igazgatóinak és pedagógusainak segítségét és türelmét. Köszönettel tartozunk mindazoknak a kollégáknak,

- akik tanulmányunkat még kéziratos formában elolvasták, és fontos szakmai észrevételeikkel, tanácsaikkal segítették munkánkat. Sajnos már nem tudunk köszönetet mondani az azóta elhunyt dr. Veress Juditnak, aki az MTA Pedagógiai Kutató Csoportjánál kutatásunk első intézeti témafelelőse volt, és aki önzetlen támogatásával nagymértékben járult hozzá kutatásunk lebonyolításához.
2. Lásd erről Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1972/1.; Gázsó Ferenc: *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Kossuth, 1976.
  3. Érvelésünk természetesen nem a napközire általában vonatkozik (tanulmányunk egyik legfőbb célja egyébként éppen annak illusztrálása, hogy nincs sok értelme egyik vagy másik oktatási forma, pedagógiai megoldás helyességéről „általában” beszélni), hanem arra a sajátos funkcióra, amelyet a napközi az általunk vizsgált iskolákban játszott. Más kérdés, hogy a magasabb társadalmi státusú szülőknek, akik általában tagozatos osztályokba járatják gyermekeiket, illetve egyes, általában magas ökológiai státusú körzetekben fekvő iskoláknak gyakran sikerül olyan megoldást találniuk (iskolaotthonos képzés, egyes magas státusú intézmények az intézmény közelében levő „jó hírű” általános iskolában „külön napközit” tartanak fenn stb.), amely segítségével a napközivel járó hátrányos következmények semlegesíthetők, illetve előnyre változtathatók.
  4. A ker. Tanács VB. Művelődésügyi osztálya Kiadványai (Az 1972/73-as tanév értékelése és az 1973/74-es tanév fő feladatai, 1973.; Az 1973/74-es tanév értékelése és az 1974/75-ös tanév fő feladatai, 1974.).
  5. Dr. Czeizel Endre-Lányiné Dr. Engelmeyer Ágnes - Rátay Csaba (szerk.): *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a „Budapest-vizsgálat” tükrében*. Medicina, 1978. Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Intézetének kiadványai, Bp. 1976.; Solt Ottilia: Egy budapesti kerület alacsony jövedelmű munkáscsaládjai. *Budapesti Nevelő*, 1975. 3. sz.
  6. A gyerekek szociális helyzetére vonatkozó adatok a családlátogatási füzetek másodlagos feldolgozásából származnak.
  7. M. M. Statisztikai Tájékoztató, Alsófokú oktatás 1973/74. 96. 1.
  8. Részletesen ismerteti Czeizel-Lányiné-Rátay: *i. m.*
  9. Illyés Gyuláné-Illyés Sándor-Jankovich Lajosné-Lányi Miklósné: *Gyógypedagógiai pszichológia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 233. l. A fenti meghatározással lényegében megegyezik a „Budapest-vizsgálatban” használt definíció. L.: Czeizel-Lányiné-Rátay: *i. m.* 18. l.
  10. Ez a kritérium megfelel a WHO nomenklátúra elveinek, miszerint 70-es IQ az értelmi fogyatékoság felső határa, a 70-80-as övezetbe esők pedig az ún. határesetek. Az intelligenciatesztek közül a gyógypedagógiai szűrésnél leghasználatosabb Binet-tesztnél - az előbbieket szellemében a bevett gyakorlat az, hogy 70-es intelligencia-kvóciens alatt biztosan gyógypedagógiai oktatás szükséges, a 70-80-as övezetben a gyerek neveltségi szintje, képezhetőségének, kooperabilitásának prognózisa, az együtt járó betegségek, valamint környezeti tényezők mérlegelésével kell döntenie a normál, illetve a gyógypedagógiai oktatás között. (Vö.: Illyés Gyuláné-Illyés Sándor-Jankovich Lajosné-Lányi Miklósné: *i. m.* 232. l.)
  11. „Hazánkban jelenleg az értelmi fogyatékoság fogalma szűkebb és tágabb értelemben is használatos. A fogalom szűkebb értelmében azokat a fejlődési zavarokat foglalja magában, amelyek esetében a sérülés alapja olyan központi idegrendszeri károsodás, amely vagy örökletesen jött létre, vagy a legkoraiabb gyermekkorban keletkezett. Ez a megismerő tevékenység állandósult zavarát eredményezi, aminek következményeként a szociális megfelelés is nehézséget okoz. Az értelmi fogyatékoság fogalmának tágabb értelmezése szerint, az értelmi fogyatékoság fogalmába tartoznak a fejlődési zavarok mindazon változatai, amelyeknél a fejlődési zavar alapja idegrendszeri (agy) elváltozás, amely örökletesen vagy a fejlődés folyamán az *iskoláskor végéig* (kiemelés tőlünk: Cs. G., L. J., G. Zs.) keletkezett. A sérülés következménye a megismerő tevékenység és a szociális alkalmazkodóképesség enyhébb vagy súlyosabb zavara lehet.” Lovász Tibor: Az értelmi fogyatékoság fogalma, In: dr. Illyés Sándor (szerk.): *Gyógypedagógiai alapismeretek*. Tankönyvkiadó, Bp. 1976. 39. l. Lovász ugyan a „tágabb” értelmezést is „idegrendszeri elváltozás”-hoz köti, valamint azt állítja, hogy hazánkban az értelmi fogyatékoság „szűkebb értelmezése” az általános (tanulmányának megállapításai is az értelmi fogyatékoság szűkebb értelemben használt fogalmára vonatkoznak), Czeizel Endre azonban, a Budapest-vizsgálat tanulságait mintegy összegezve, már a „familiáris értelmi fogyatékoság” meglehetősen sajátos értelmezését fogalmazza meg: „...kóreredetét

tekintve az értelmi fogyatékosoknak két fő kategóriája van. Az egyikbe azok a gyermekek tartoznak, akikkel fejlődésük korai időszakában valami drasztikus esemény történt. (...) Ebbe a kategóriába a patológiás, a kóros értelmi fogyatékosok tartoznak; az idióták, az imbecillisek és a súlyos debilisek döntő többsége. Nekik általában nem születik gyermekük. A másik kategória tagjait familiáris értelmi fogyatékosoknak nevezzük. Nincs organikus idegrendszeri sérülésük, nem található náluk génártalom vagy kromoszómarendellenesség, méhen belüli vagy a szülés körüli durvább sérülés sem mutatható ki. Egyetlen jellegzetességük, hogy értelmileg - néha nem is nagyon - gyöngék: általános iskolába nem járhatnak. A Budapest-vizsgálatban például 67 volt az átlagos IQ-juk, tehát alig maradt el a 70 IQ-tól. Az intézeti gyermekeknek 90%-a az előző, a kisegítő iskolásoknak több mint a fele viszont ebbe az utóbbi kategóriába tartozik. (...) Elsősorban a szülők értelmi szintje, amely elmarad az átlagostól, sőt mint később látni fogjuk, gyakran maguk a szülők is értelmi fogyatékosok. A gazdasági-kulturális körülmények általában kedvezőtlenek az ilyen családokban. Ezért sokszor nehéz őket elkülöníteni a hátrányos szociális-kulturális helyzetű, erősen »retardált« gyermekektől. A familiáris értelmi fogyatékosok tehát a potenciálisan gyöngébb - örökletes - adottságok és a családi környezet eredője. A gyermekek és a család értelmi képessége azonos vagy hasonló: innen a familiáris elnevezés... A kisegítő iskolákban a gyermekeknek több mint a fele familiáris értelmi fogyatékos. Ezek a tanulók általában elvégzik a kisegítő iskolának mind a nyolc osztályát - ami a jogszabályok szerint a »normál« általános iskola hat osztályának felel meg -, majd segéd- és betanított munkások lesznek. Túlnyomó többségük tehát beilleszkedik a társadalomba. Emiatt felnőttkorukban tulajdonképpen nem is tekinthetők értelmi fogyatékosoknak. Hiszen beilleszkedtek: vagyis az ő esetükben »az önálló életvezetésre való alkalmatlanság« kritériuma nem igazolódik be. A Budapest-vizsgálatból... kiderült, hogy a familiáris értelmi fogyatékos szülők - családok - átlagos gyermekszáma 4,5; ami azt jelenti, hogy alaposan túlteljesítik a »demográfiai normát«, mint-hogy ez 2 körül mozog.» (Beszélgetés Czeizel Endrével. Györi György interjúja. *Valóság*, 1977/7. 48-49.) Lásd ezzel kapcsolatban a *Valóság* 1977/10. számában megjelent reflexiókat.

12. A kisegítő iskolába kerülő gyerekek szülei - mint ez a velük készített interjúinkból is kitűnt - gyakran nem, vagy csak későn kapnak tájékoztatást arról, hogy az ott elvégzett nyolc osztály az általános iskola hat osztályának felel meg, és néhány szakmától eltekintve nem jogosít továbbtanulásra.
13. Az 1976-os áttelepítéseket már az érvényben levő új szabályozás szerint végezték: megyénként, illetve Budapesten több kerületet felölelő körzetenként, függetlenített áthelyező bizottság döntött, ahol az orvosi-pszichológiai-gyógypedagógiai vizsgálatot a bizottság iskolától független szakemberei végezték. Az áttelepítés szükségességét már januárban jelezni kell, hogy többszöri vizsgálatra, igényes döntésre kerülhessen sor a tanév végéig. Az utóbbi, elvileg helyes változtatás - szörványos értesüléseink szerint - a gyakorlatban azt eredményezi, hogy több helyen a tanév vége helyett már decemberben lényegileg megpecsétlődik egy-egy gyerek sorsa.
14. Vö. pl.: Czeizel-Lányiné-Rátay: *i. m.* Szabó Pál: Kísérlet az iskolaéretten gyerekek rehabilitációjára. *Magyar Pszichológiai Szemle*, XXVI. évf. 323-342. 1.
15. Longitudinális követésnek azt nevezik, amikor a gyereket nemcsak egy időpontban vizsgálják meg, hanem életútjának hosszabb szakaszán figyelemmel kísérik fejlődését.
16. A hasonló témájú, hazai kutatásokat végzők is ezzel a módszerrel éltek. Például a „Budapestvizsgálatban” a Binet-, Bender-, Goodenough-vizsgálat mellett az osztályfőnök megítélésére, valamint a gyerek írásbeli munkáira támaszkodnak a tudásszint megállapításában. Ugyanígy a szociális érettség megítélésében - ebbe a teljesítményt befolyásoló érzelmi tényezők minden bizonnyal beleértendőek - szintén a pedagógus véleményét, a pszichológus vizsgálat alatti benyomásait tartja szem előtt. (Vö. Czeizel-Lányiné-Rátay: *i. m.*)
17. A Goodenough szerkesztette skála az emberalakon megjelenő minden jegyet (szem, száj stb.) pontoz, valamint megadja, hogy életkoronként milyen pontszám felel meg az átlagos fejlettségnek. A pontszámokból meghatározható „rajzkor”, valamint a hónapokban kifejezett életkor hányadosa a rajz-kvóciens; 1-nél alacsonyabb értékei az, életkori átlag alatt maradnak.
18. Noha - a rajzfejlődés intelligenciától kevésbé függő tényezői (rajzolás lehetősége, ügyesség, érzelmi elemek) miatt - az RQintelligenciát csupán hozzávetőleg mérő, kiegészítő eredményt ad, valamint az RQgyakran magasabb, mint az IQ, mégis feltűnő, hogy az általunk vizsgáltaknak csupán 25%-a került a 80 alatti övezetbe. A kisegítőbe járó gyerekek 47%-ának ugyanis 80-90 közötti az RQ-ja, 28%-ának pedig ennél is magasabb. Különösen elgondolkodtató ez az arány, ha

figyelembe vesszük, hogy a „Budapest-vizsgálatban” az IQ és RQ között olyan erős kapcsolatot találtak, hogy szerintük ez azt a lehetőséget is kínálja, hogy az egyik vizsgálat a másikat helyettesíteni lehessen. (Vö. Czeizel-Lányiné-Rátay: *i. m.* 109. l.)

19. Újra hangsúlyoznunk kell, hogy a teljesítményváltozást, a dolog természeténél fogva, nem lehet általánosan definiálni, ezért megítélését is csak példákkal tudjuk illusztrálni: valószínűsítette például a foglalkozás hiányát, ha az első vizsgálatkor az általános iskola első osztályából áttelepített gyerek 20-as körben megfelelően számolt, de betűismerete minimális volt, majd a második vizsgálatkor összeolvasott és diktálásra írt - tehát sikertelen általános iskolai teljesítménye nem dislexia következménye volt, mely esetleg csak a speciális gyógypedagógiai oktatás hatására tűnt volna el. A 3-4. általános iskolai osztályból áttelepítetteknek gyakoriak voltak az olyan ismétlődő figyelmetlenségi hibák a számtan tudásmérésénél, amelyek az általános iskolai sikertelenséget önmagukban nem indokolják, nyugodtabb tanulási feltételek után az egy évvel későbbi tudásmérésben a hibák minimálisra csökkentek - a gyerek tanulási feltételeinek hasonló irányú megváltozásával ezek a hibák 80 általános iskolában is feltehetőleg kiküszöbölhetők lettek volna stb.

20. Czeizel-Lányiné-Rátay: *i. m.* 173. l.

21. A „Budapest-vizsgálattal” kapcsolatos számos módszertani fenntartásunk közül itt csak még kettőt látunk célszerűnek megemlíteni. Külön figyelmet érdemel a mintavételnél alkalmazott módszer: „Az 1972/73-as tanévben a kisegítő iskolák 2-5. osztályaiban 2230 gyermeket tartottak nyilván. A tervezett 1000 feletti esetszámot, vizsgálati lehetőségeinket és a mintaválasztás optimalizálását figyelembe véve 50%-os mintával kívántunk dolgozni. Mindezek figyelembevételével a véletlenszerűséget a pedagógusokkal történő előzetes konzultáció útján - a párhuzamos osztályok közül minden második kiválasztásával - próbáltuk megoldani.” (I. m. 41-42.) Mint, tudjuk, a kisegítő iskolákban tudatos törekvés van a párhuzamos osztályok közötti életkor- és képesség-homogenitás fokozott érvényesítésére, ha ez egyes iskolákban nem is valósul meg teljesen. Mindezek miatt a fent idézett mintavételi módszert súlyosan hibásnak tartjuk, hiszen semmilyen garancia nincs arra nézve, hogy a minta „megfelelően reprezentálhatja a főváros kisegítő iskoláinak alsó tagozatos tanulóit.” (I. m. 43. l.) A másik, általunk említésre méltónak tartott probléma az a kritériumrendszer, ahogyan a kisegítő iskolások 49,34%-át (i. m. 117.) kitevő „multifaktoriális-familiáris” értelmi fogyatékosokat a „komplex vizsgálat” során elkülönítették: „A komplex vizsgálat eredményeinek értékelésekor akkor fogadtuk el a multifaktoriális-familiáris kóreredetet a gyermek értelmi fogyatékoságának okául, ha 1. az anamnézisben specifikus kóreredetre utaló nyomokat nem észleltünk; 2. ha a komplex genetikai, antropológiai és orvosi vizsgálat, alapján szorosan vett genetikai, illetve exogén hatásra visszavezethető organikus ártalom és szomatikus rendellenesség nem volt kimutatható és 3. ha az elsőfokú rokonok átlagtól messze elmaradó értelmi szintje nyilvánvalónak tűnt. A harmadik pont teljesedését az jelentette, ha a genetikai családvizsgálat során a szülők, de legalább egyikük és a testvérek, de legalább egyikük, tehát, legkevesebb két elsőfokú rokon értelmi szintje számottevően elmaradt az átlagostól. A gyakorlatban ennek megállapítása három szempont értékelése alapján történt: 1. a szülő(k) és/vagy a testvér(ek) is kisegítő-gyógypedagógiai iskolába jár(tak), illetve az utóbbiak egészségügyi gyermekotthonban kerültek gondozásra; 2. a szülő(k) és/vagy a testvér(ek) - a tanköteles koron túl - analfabéták, illetve az utóbbiak iskolai oktatás alól értelmi állapotuk miatt felmentést kaptak; 3. a szülő(k) és testvér(ek) 4 elemi-általános osztálynál többet nem voltak képesek elvégezni és az adatfelvevő véleménye szerint is - a kérdésekre adott válaszok szerint - értelmi szintjük számottevően elmaradt az átlagostól.” (I. m. 120-121. l.) E kritériumrendszert önmagában is problematikusnak tartjuk, külön figyelmet érdemel azonban, hogy a „Budapestvizsgálat” adatai szerint például a „multifaktoriális-familiáris” értelmi fogyatékosok anyái közül 9,8% nem járt iskolába, 3,8% kisegítő iskolába járt, a normál iskola 1-4. osztályát 21,8% végezte el, ennél magasabb iskolai végzettsége viszont 61,9%-nak van (2,7% az ismeretlen iskolai végzettségűek aránya). Tehát a kisegítőbe járó „Innitifaktoriális-familiáris” gyerekek anyái 35,4%-ban végeztek legfeljebb 4 általános iskolai osztályt, ugyanakkor az „adatfelvevő véleménye szerint” ez utóbbiak több mint 90%-a „értelmi fogyatékos” volt (vö.: i. m. 143. és 151. l.), ami azt jelenti, hogy szinte minden iskolázatlan anyát beható vizsgálat nélkül értelmi fogyatékosnak minősítettek. Megjegyezzük továbbá, hogy ez az esetszámokból kitűnik, az adatok nemcsak a vér szerinti szülőkre, hanem a nevelőszülőkre is vonatkoznak (vö. 148. és 151.). Mindezek után legalábbis vitathatónak tartjuk az olyan következtetéseket, hogy „A multifaktoriális-familiáris értelmi fogyatékosok szülőanyjának intelligenciájában talált gyakori csökkentértékűség tehát nyilvánvalónak látszik” (I. m. 152. l.), vagy hogy „...a multifaktoriális-familiárisok 96,4%-ában a szülők kifejezetten alacsony értelmi színvonalára beigazolódott.” (I. m. 287. l.)

22. Részletes megoszlásokat, kizárólag a témával foglalkozók számára fontosnak tűnő módszertani megfontolásokat stb. e cikkben terjedelmi okok miatt nem állt módunkban közölni. Mindez megtalálható a már idézett kutatási beszámolómban.

23. Ebben a táblázatban - az idézett kutatási beszámolóban részletesen ismertetett technikai okok miatt - a teljes esetszám alacsonyabb, mint az előző két táblázatban volt. Megemlítjük, hogy mint ez pl. a harmadik táblázatnak az első táblázat megfelelő adataival való összevetéséből is kitűnik, a szűkebb sokaság megoszlása nem különbözött lényegesen a tágabb sokaságtól azokban a dimenziókban, amelyekben ezt itt ellenőrzést elvégezhetjük.
24. A kisegítőbe áttelepített, de nem értelmi fogyatékos gyerekekkel adataink szerint mindenekelőtt magatartásproblémák voltak az általános iskolában. A vizsgált 203 gyerek közül 141-en jártak általános iskolába. Közülük 130 esetben találtunk írásos véleményt, amelyben az általános iskola javasolja az áttelepítést. Ezeknek több mint 40%-ában kifejezetten súlyos magatartási problémákról számolnak be, az iskolai viselkedés-normák elsajátításának hiányáról, illetve az iskola ez irányú „tehetetlenségéről”. Úgy tűnik, hogy a hátrányos helyzettel gyakran együtt járó magatartásproblémákat nem megoldandó nevelési, illetve szociális feladatként, hanem az értelmi fogyatékoság jeleként értékelték az általános iskolákban - segítség helyett az áttelepítéssel még hátrányosabb helyzetet teremtve az ilyen gyerekek számára, elősegítve, hogy a társadalom által elvárt viselkedésnormák még elérhetlenebbek legyenek életük során.
25. Kisegítőből általános iskolába, akár annak alacsonyabb osztályába, szinte sohasem lehet visszakerülni, mintánkban egyetlen ilyen eset sem fordult elő, 1975/76-ban Budapesten összesen kettő (az utóbbi adat a budapesti kisegítő iskolák statisztikai jelentéséből származik, Egyetemi Számítóközpont).

Az általános iskolai rendszer belső rétegződéséről

Csanádi, Gábor

Ladányi, János

1978

Egy korábbi tanulmányunkban^{1 [71]} már részben beszámoltunk arról az 1974-77 között végzett kutatásunkról,^{2 [72]} amelynek során Budapesten a XVIII. kerületben (Pestlőrinc, Pestimre) általános iskolába járó gyerekek példáján kíséreltük meg tanulmányozni az általános iskolai rendszerünkre ható, illetve az általános iskolai rendszer által életre hívott fontosabb társadalmi mechanizmusokat. Bár az említett cikkben kutatásunknak csak a kiegészítő iskolásokkal foglalkozó részét tudtuk viszonylag részletesen tárgyalni, kiinduló hipotéziseinket, valamint a mintával kapcsolatos alapvető információkat a tanulmány elején röviden ismertettük. Ezért most rögtön adatfelvételeink eredményeinek ismertetésére térünk rá.

I. Iskolák közötti különbségek

Különbözők-e a tanulók társadalmi összetétele és a társadalmilag fontosnak ítélt iskolai tudás elsajátítására való esély szempontjából a mintánkba került - egyébként mindkét szempontból a budapesti átlagnál jóval homogénebb összetételű - iskolák, és ha igen, milyen tényezők hozták létre, alakítják ki ezeket a különbségeket?

Vizsgáljuk először meg a mintánkba került iskolák társadalmi összetételének főbb sajátosságait.^{3 [72]}

A jegyzetben közölt táblázatból látható, hogy a vizsgáldásaink színhelyeül választott kerület viszonylag homogén lakóösszetétele, valamint az általános iskola deklaráltan szintén homogenizálásra beállított rendszere ellenére milyen jelentős különbségek találhatók az egyes iskolák társadalmi összetétele között. Az iskolák adatait társadalmi összetételük főbb sajátosságai szerint rendeztük sorba és csoportosítottuk. Szembetűnő, hogy akár a vezető állású és értelmiségi, akár a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású gondviselők gyerekeinek iskolán belüli aránya szerint rendeztük az iskolákat, mindkét módon ugyanahhoz a sorrendhez jutunk, továbbá, hogy a különbségek igen számottevőek. A vezető állású és értelmiségi gondviselők gyerekeinek arányaiban tízszeres, a kvalifikálatlan fizikaiakéban pedig még ennél is nagyobb mértékű a különbség a két szélső pólus között. Az is szembetűnő, hogy a hét iskolán belül négy különböző típusú helyzettel találkozunk:

1. A Darus utcai iskolában a többiekénél lényegesen magasabb a vezető állásúak és értelmiségiek, illetve jóval alacsonyabb a kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak aránya. Ez az egyetlen olyan iskola mintánkban, ahol az iskolán belül kisebb arányban szerepelnek a gondviselők között a kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak, mint a vezető állású és értelmiségi réteg. (Az utóbbiak több mint ötször annyian vannak, mint a kvalifikálatlan fizikaiak.)
2. A második csoportba tartozó három iskola esetében - egymástól viszonylag kis eltérésekkel - már kevesebb vezető állásút és értelmiségit találunk (az előző arálynak körülbelül a felét), és ebben a csoportban már a kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak vannak többen (mintegy másfélszer-két és félszer annyian), mint a vezető állásúak és értelmiségiek együtt.
3. A harmadik csoportba két iskola tartozik. A vezető állásúak és értelmiségiek aránya az előző csoporthoz képest jelentősen (közel negyedére) csökken, míg ebben a csoportban a kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak már több mint tízszer annyian vannak, mint amennyi vezető állású és értelmiségi családban élő gyerek jár ezekbe az iskolákba.
4. Végül a kiegészítő iskola társadalmi összetétele elsősorban azáltal válik el az előzőektől, hogy a kvalifikálatlanok aránya eléri a rendkívül magas, 51%-os értéket, és a vezető állásúak teljes hiánya mellett az értelmiségiek is elhanyagolható arányban vannak jelen.

Megemlítjük továbbá, hogy az előzőeknél kisebb mértékben, de azonos tendenciával változik a csoportok között a diplomához nem kötött („egyéb szellemi”) foglalkozásúak aránya, valamint hogy a kvalifikált fizikai foglalkozásúak és a

közvetlen termelésirányítók arányában nincs jelentős különbség az első három csoportban, viszont a hetedik iskolában ezek a foglalkozások is lényegesen alulreprezentáltak.

A táblázatnak a mintánkba került iskolák beiskolázási körzeteire vonatkozó főbb mutatókkal való összevetéséből kitűnt, hogy a kétféle - a területi és a társadalmi egyenlőtlenségek mentén képzett - hierarchia lényegében egybeesik; az adatokból nemcsak az volt látható, hogy azok az iskolák, amelyekben a felsőbb társadalmi státusú gondviselők aránya magasabb, olyan körzetekben található, ahol a lakosságon belül is magasabb a nem fizikai foglalkozásúak aránya, hanem az is kitűnt, hogy a körzetek lakásállományára jellemző mutatók is csoportról csoportra romlanak. A területi és társadalmi egyenlőtlenségek mentén képzett hierarchia összevetéséből pedig az az igen lényeges tendencia volt kiolvasható, hogy az iskolák közötti különbségek erőteljesebbek, mint a lakóhelyi körzetekről rendelkezésre álló adatok különbségei. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az adott területi-társadalmi különbségeket az iskolák sajátos szerveződése az elvileg egységes általános iskolai rendszeren belül nem csökkenti, hanem valamelyest még erősíti is.

Vizsgáljuk meg kissé részletesebben a mintánkba került iskolák néhány jellegzetességét:

Az *első csoportba* csak a Darus utcai iskola tartozik. Ez az iskola a kerület KISZ-lakótelepén található. Ez a lakótelep egyike volt az első KISZ-védnökség alatt épült lakótelepeknek. Mivel a telep csak a vizsgálat évében készült el teljesen - és a hozzá tartozó iskola is csak ekkor kezdett működni -, a korábbi években a tanítás részben a szomszédos Állami telep iskolájában, részben pedig egy könnyűszerkezetes épületben folyt. Az utóbbi épület egy nyugati cég Magyarországon tartott kiállítását követően került ide, tudomásunk szerint igen jó feltételeket biztosít változatos oktatási-nevelési feladatok megoldásához. Az új, nagy iskolaépület felépültével ebben a különálló részben helyezték el az iskola alsó tagozatosainak kétharmadára kiterjedő egész napos rendszerű oktatással működő osztályokat. Az egész napos oktatás részletes elemzése meghaladná tanulmányunk kereteit, jelenleg csak utalni szeretnénk arra, hogy ez az oktatási forma a hátrányos helyzet leküzdésének egyik leghatékonyabb iskolai eszköze lehet, különösen ha jó tárgyi feltételek között valósítható meg. Természetesen - mint a hasonló előnyprogramok jelentős része - ez sem csak a hátrányos helyzetűeknek lehet hasznos, hanem - mint esetünkben is - az előnyösebb társadalmi helyzetű tanulók iskolai előrelépését is nagyban javíthatja.

A *második csoportba* tartozó három iskola két szempontból is egymáshoz igen hasonló helyzetben van. Egyrészt mindhárom az előzőnél (és mint majd látni fogjuk, a harmadik csoportnál is) heterogénebb beiskolázási körzetekre épült. Másrészt mindhárom iskola speciális többlettudás nyújtására törekszik. Vegyük sorra a három iskolát:

A Vöröshadsereg útja 100. alatti iskola beiskolázási körzete három jellegzetes részre oszlik: a Lakatos úti új lakótelep, a lőrinci Villa-telep és a - vizsgált kerületben is igen alacsony státusúnak számító - Rendessy-telep⁴ [72] egy-egy része tartozik ide. A fenti három, viszonylag jelentősen különböző területi egységet magába foglaló beiskolázási körzet következménye, hogy ebben az iskolában a gyerekek származása szerint elég erőteljes polarizálódási tendencia figyelhető meg: a második csoporton belül ebben az iskolában található a legmagasabb arányban vezető állású és értelmiségi gondviselő, ugyanakkor itt található a legmagasabb arányban kvalifikálatlan fizikai foglalkozású gondviselő is. Ez az iskola néhány évvel ezelőtt bekapcsolódott az egyik matematikatanítási kísérletbe. Akkor a kísérlet, a terveknek megfelelően, csak az iskola egy részére terjedt ki, azzal a céllal, hogy a többi osztály eredménye kontrollként szolgálhasson. Az iskolában olyan hatékonyan ítélték a módszert, hogy már a kísérlet alatt is nehézségekbe ütközött a kontroll-osztályokban a hagyományos módszert tovább fenntartani, a kísérleti időszak lezártaival pedig az egész iskolára kiterjesztették az intenzív matematika-tanítási módszert.

A Kassa utcai iskola beiskolázási körzete Pestlőrinc délkeleti, Vecsessel határos részére terjed ki. A gyerekek döntően a Vöröshadsereg útja két oldalán elterülő Ganz-telepről és a Ganz-Kertvárosból járnak ide. Mindkét telep kertés családi házakkal a húszas években beépített terület. A kertvárosi oldalon azonban jellemzőbb volt a magasabb státusú munkások és alkalmazottak letelepedése, aminek hatása a telkek és a házak nagyságára, a lakások komfortjára máig nyomon követhető: a Ganz-Kertváros különösebb törés nélkül simul be a lőrinci családi házas övezetbe, a Ganz-telep alacsonyabb ökológiai státusú annál. Az e körzetek kialakulásával kapcsolatos korábbi különbségek jelenleg is hatnak; a Ganz-telepen lakók között körülbelül annyi a vezető állású és értelmiségi aránya, mint a Kertvárosban, míg azoknak a gyerekeknek aránya, ahol mindkét szülő kvalifikálatlan fizikai foglalkozású vagy az egyik háztartásbeli, a Ganz-telepen körülbelül egyötödével magasabb, mint a kertvárosi részen. Az iskola a felszabadulás után épült, és bár igen nagy befogadóképességű, az igen kiterjedt beiskolázási körzet miatt a vizsgálat időpontjában már helyhiánnyal küzdött. Az iskolában testnevelési

tagozat működik. Mivel a testnevelés tagozatos iskolák sportegyesületek támogatását, élvezik, amiért elsősorban az ezen egyesületek által meghatározott sportágak versenyző-utánpótlásának képzésével foglalkoznak, az itteni testnevelés tagozatban folyó oktatás tartalma gyakorlatilag a Bp. Honvéd fejlesztési elképzeléseinek függvénye. Ennek tulajdonítható, hogy az iskolában a testnevelés tagozat, a nehéztalátlikára és a férfi kézilabdára koncentrált, aminek következtében ebben az iskolában tagozatos osztályokba csak fiúk jártak.

Az ebbe a csoportba tartozó harmadik iskola a szintén tagozatos Vörösmarty utcai iskola. Itt ének-zene tagozatos osztályokat szerveztek. A zenei tagozat a kerület egyik büszkesége, gyakran lépnek fel különböző rendezvényeken. Jubileumukon a Zeneakadémián tartottak hangversenyt. Az iskola tanulóinak valamivel kevesebb mint egyharmada jár a tagozatos osztályokba. E tagozatos gyerekeknek hozzávetőleg csak a fele jár ide más körzetekből, mert az iskola minden közlekedési vonaltól távol, a kerület szélén épült. Beiskolázási körzete az első világháború után létesült Állami lakótelep legszegényebb részére, a „Dzsumbujra” és attól északra, egy vegyes családi házas övezetre terjed ki. A „vegyes” megjelölés azt jelenti, hogy ez a körzet nemcsak a viszonylag jó állapotban levő családi házas részt, foglalja magában, hanem ide tartoznak az Újtemető utcai „városi házak”, továbbá a kerület, határán néhány gyári kolónia kisebb-nagyobb maradványa, valamint a szomszédos Kispest területileg határos, viszonylag új családi házakkal beépített körzete is.

A harmadik csoportba tartozó két iskola esetében semmiféle olyan „többletről” nem számolhatunk be, mint az előző négy iskolánál. Nemcsak a többlet nyújtásának lehetőségei hiányoznak, hanem tárgyi feltételeik, az iskolaépületek állapota is lényegesen rosszabb, mint bármelyik korábban említett iskoláé. Ugyanakkor ez a két iskola annyiban is nehéz körülmények között dolgozik, hogy mindkettő a kerület legalacsonyabb státusú, gyakran előítéletekkel is körülzárt területein működik.

Az Állami telepi iskolát a telep egyik raktár-barakkjából, illetve a mellette álló lakóépület felhasználásával alakították ki. Ebben az iskolában igen magas a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású gondviselők aránya, ugyanakkor szinte teljesen hiányoznak a vezető állású és értelmiségi szülők is. A jelenlegi Állami telep területén az első világháborúig a Lipták-féle épületelemgyár raktárai voltak. A háború alatt, amikor a gyár lőszergyártásra is berendezkedett, földszintes barakkokat építettek, az egész területet töltéssel és fallal vették körül. A háború utáni békeszerződés értelmében a lőszergyárat leszerelték, az üres épületekben pedig állami kezelésű lakótelepet hoztak létre. Eleinte főleg „erdélyi menekültek”, illetve „nyugdíjas állású” állami alkalmazottak számára utaltak ki lakásokat. A telepre azonban az idők során - főleg a '29-'33-as válság alatt - egyre több munkás költözött. Ezek jelentős részét a Budapestről kilakoltatottak tették ki. Ezzel párhuzamosan az eredeti beköltözők egy része elköltözött a környék családi házas övezeteibe, döntően Pestszentlőrinc Budapesttől távolabb eső területeire. Újabb, nagyobb arányú mozgással járó időszakot jelentett a világháború, amikor az egész telepet kiürítették, mivel hadműveleti területté vált. A telep jelenleg is fallal van körülvéve, s a környék családi házas részeitől, illetve a közeli új lakótelepektől igen jellegzetesen elkülönül. A telepen jelenleg kb. öt és fél ezren élnek, 1500 lakásban. Lebontását és helyén egy új lakótelep építését már évek óta tervezik. Annak ellenére, hogy a szanálás megkezdése többször is elhalasztódott, ez azzal járt együtt, hogy az Állami telepről azok a családok, amelyeknek erre módjuk volt, igyekeztek elköltözni. Helyükbe - itt most részletesen nem tárgyalt folyamatok következtében - részben másutt lebontott slum-övezetekből, rendszerint alacsonyabb státusú családok költöztek. (Időközben megkezdődött az Állami telep szanálása. Az ennek következtében előállott új helyzettel ebben a cikkünkben nem foglalkozunk, erre egy későbbi tanulmányunkban térünk vissza.) Megvizsgáltuk, hogy az Állami telepen, illetve a szomszédos, közigazgatásilag már a XIX. kerülethez tartozó családi házas övezetben lakó gyerekek milyen társadalmi megoszlásban járnak a Vörösmarty utcai és az Állami telepi iskolába. Ez a két terület ugyanis a két iskolának közös beiskolázási körzete, és a területi közelség folytán a távolságok sem játszanak szerepet. Adatainkból az tűnt ki, hogy mindkét körzetben lényegesen több volt a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású gondviselő azok között, akiknek gyerekei az Állami telepi iskolába jártak, és a vezető állású és értelmiségi foglalkozású szülők a családi házas övezetben teljesen el is kerültek, hogy gyerekeiket az Állami telepre járassák iskolába. Ez pedig jól illusztrálja azt a folyamatot, ahogyan jelenlegi iskolarendszerünkben - még olyan körülmények között is, amikor egy „jó” iskola kvalifikálatlan, alacsony jövedelmű családok által jelentős arányban lakott, ráadásul távolabbi területektől közlekedési nehézségek miatt meglehetősen elszigetelt körzetben épült - kialakul a mechanizmusa annak, hogy az alacsonyabb státusú családok gyerekei kisebb arányban kerülnek be a jobb iskolákba. Ugyanakkor ezzel a másik iskola amúgy is hátrányos helyzete tovább romlik, hiszen a területi adottságokhoz képest is fokozott arányban járnak ide azoknak a családoknak a gyerekei, akik az iskolai élet szempontjából több problémát hordozó társadalmi környezetből érkeznek. A területi és társadalmi hátrányok iskolarendszer által történő felerősítésének egyébként az itt vizsgált helyzet egy másik vonatkozásban is példája lehet. A KISZ-lakótelep ugyanis közvetlenül az Állami telep mellett épült. Így a közvetlen környezetben három iskola található egymás mellett. A KISZ-lakótelep iskolaotthonos osztályaiba, melyek - mint korábban

utaltunk rá - kifejezetten a hátrányos helyzetű tanulók számára lennének rendkívül fontosak, egyetlen Állami telepen lakó gyerek sem került be.

A Szélső utcai iskola képviseli mintánkban a kerület Pestimréhez tartozó részét. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy Pestimre megközelítőleg úgy viszonyul a korábban leírt lőrinci területekhez, mint az egész XVIII. kerület Budapest egészéhez. Minden, a népszámlálásból nyomon követhető mutató alapján rosszabb a helyzete a kerület imrei részének. Pestimre közlekedése is meglehetősen rossznak mondható. A terület mind az itt lakók társadalmi összetételében, mind pedig a jelenlegi életforma tekintetében inkább a főváros környéki agglomeráció községeire, mint a fővárosra hasonlít. Igen magas azoknak az aránya, akik a fővárosi munkaalkalmak vonzására érkeztek ide, és Imre jelentette azt az első lépcsőt, ahol albérléssel, majd saját erőből történő építkezéssel teremtettek maguknak lakást. A Pestimrét a kommunális, kulturális stb. ellátottság terén sújtó hátrányok egyébként mindegyik itteni iskolában érezhetőek. Nehezen juthat energia bármilyen, a kötelező minimum feletti tevékenységre.

Végül a *negyedik csoportba* egyedül a kerület kisegítő iskolája tartozik. Mint ez adatainkból is látható, ennek az iskolának társadalmi összetétele jelentősen alacsonyabb státusú bármelyik korábban vizsgált iskoláénál. A kisegítő iskola beiskolázási területe az egész kerület. Ha azt vizsgáljuk, hogy a kisegítő iskolában mely területek vannak alul-, illetve felülreprezentálva, azt láthatjuk, hogy a területi különbségek hasonló tendenciát mutatnak, mint a normál általános iskolák esetében. A korábban vázolt tendenciák azonban itt lényeges mértékben felerősödnek. Az Állami lakótelep, a Kistex-telep és környéke kétszeresen, Pestimre másfélszeresen felülreprezentált. Ugyanakkor a KISZ-lakótelep négyszeresen alulreprezentált, és a villatelepi körzet is lényegesen kisebb súllyal szerepel a kisegítő iskolában, mint kerületi aránya. De ennél még kisebb különbségek is megjelennek. A Ganz-telep és a Ganz-kertváros között a Kassa utcai iskola esetében tapasztalt különbségek itt is megfigyelhetők; bár mindkét terület alulreprezentált a kisegítő iskolában, az alacsonyabb státusú rész lényegesen kisebb mértékben van alulreprezentálva, mint a magasabb státusú. Figyelemre méltó, hogy a Lakatos utcai új lakótelepről kisegítő iskolába járók zöme lényegében egy utcában, két-három házban lakik. Egyébként ezek azok a házak, amelyekben a szanált övezetekből ideköltöző alacsony státusú családok kaptak tanácsi bérlakást, míg a többi ház lakói többnyire „minőségi cserével” költöztek a telepre, illetve „tanácsi értékesítésű” lakásokban laknak.

II. Iskolán belüli hierarchia

Kimutatható-e az egyes iskolákon belül is a tanulók társadalmi összetétele és az iskolai szervezet felépítése között valamiféle összefüggés, és ha igen, milyen társadalmi hatásai vannak ennek?

1. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az egyes általános iskolák belső hierarchiájának tanulmányozásánál abból a szelekciós mechanizmusból induljunk ki, amelyet ezen iskolák az egy-egy évfolyamba járó tanulók osztályok és tanulócsoportok közötti szétválogatására alkalmaznak. A probléma vizsgálatának megkönnyítése érdekében ezt két, egymással részben összefüggő dimenzió mentén igyekeztünk vizsgálni: arra voltunk kíváncsiak, hogy mi a képzés általánosan értelmezett célja, és milyenek e képzési cél megvalósításának lehetőségei az általános iskolákon belüli szervezet egyes pontjain.

Ami az előbbit illeti, a hierarchia csúcán nyilvánvalóan az „általános” képzésen túl még valamilyen speciális ismeretből intenzív képzést nyújtani hivatott tagozatos osztályok állnak, ezt követik a deklaráltan csak „általános” képzést nyújtó „normál” osztályok, majd a még „behozhatónak” ítélt hátránnyal induló gyerekek képzésére életre hívott korrekciós osztályok, míg a sort az általános iskolai tananyag megtanulására, illetve a „normál” képzési szint elérésére képtelennek nyilvánított gyerekek számára létesített „kisegítő iskolai” osztályok zárják.

A képzési célok megvalósításának lehetősége szempontjából az iskolán belüli oktatási szervezetenél mindenekelőtt az osztályok napközis, illetve nem napközis voltát látszik célszerűnek kiemelni. A napközivel kapcsolatban a pedagógiai irodalomban az utóbbi időben is igen sok vita folyt. Az egyik gyakori és úgy tűnik, hivatalosan is elfogadott, a szervezési szempontokat is meghatározó megoldás szerint a napköziseket lehetőség szerint egy osztályba kell járatni, sőt napközis traktusok kialakításával is kísérletezni kell. Részletes elemzés helyett most csak annyit jegyünk meg, hogy az általunk vizsgált esetekben (melyek, mint országos adatokból tudjuk, az átlagosnál jobbnak tekinthetők) a napközis a tanulók számára nem biztosítottak kedvező feltételeket. A napközikben található viszonylag a legtöbb képzés nélküli nevelő. A tárgyi ellátottság is kevésbé alkalmas a feladatok ellátására. A napközi ugyanolyan tanteremben működik, mint amilyenben a tanítás is folyik. A napközikebe járó gyerekek olyan terhelésnek vannak kitéve, amely mind felkészülésük,

mind iskolai órákon való szereplésük sikeressége ellen hat. Különösen így van ez abban az általánosnak tekinthető esetben, amikor a napközi váltakozó tanítással párosul és a gyerekek gyakran reggel hét órától este hatig tartózkodnak az iskolában.^{5 [72]}

Természetesen igen nehéz pontosan mérni, milyenek a tanulási feltételek a különböző típusú osztályokban. A fentiekben elmondottakon kívül a tárgyi környezet és mindenekelőtt a pedagógusok szerepe lehet alapvető fontosságú. Érdemesnek tűnik tehát megvizsgálni, hogyan alakul a különböző „státusú” általános iskolai osztályokban tanító tanárok összetétele; kimutatható-e valamiféle szisztematikus kapcsolat a különböző társadalmi státusú gyerekek által látogatott különböző státusú általános iskolai osztályok és az azokban tanító tanárok megoszlása között. A pedagógusokra vonatkozó adatainkat nem annyira a vizsgált kerületben dolgozó pedagógusok összetételének bemutatása, hanem sokkal inkább a deklaráltan egységes általános iskolai rendszer belső rétegződésének illusztrálása érdekében gyűjtöttük össze. Az ezekből kapott meglehetősen szisztematikus eloszlások elegendőnek tűnnek annak igazolására, hogy a különböző típusú és különböző társadalmi státusú gyerekek által látogatott osztályokban különböző társadalmi háttérből érkezett tanárok tanítanak, és tendencia van arra, hogy a magasabb társadalmi régiókból érkező gyerekeket a társadalom magasabb régióiból származó tanárok tanítsák. Mint az adatainkból látható volt, ez egyben azt is jelenti, hogy az alacsonyabb státusú osztályokban alacsonyabb képzettségű tanárok tanítanak, és ez nemcsak az intenzíven oktatott tagozatos tárgyra, hanem az összes többi tantárgyra is tendenciaszerűen igaz. Ez pedig annak ellenére így van, hogy az általunk vizsgált, viszonylag kisméretű általános iskolákban, éppen az iskolák méretéből adódó szervezeti keretek miatt, elég kevés lehetőség adódott a tanárok tagozatos és napközis osztályok közötti differenciálására.

2. Az eddig elmondottak alapján „skálánk” tehát a következőképpen alakul:

- a. Tagozatos osztályba járó, nem napközis gyerekek
- b. Tagozatos osztályba járó, napközis gyerekek
- c. Normál nem napközis osztályba járó, nem napközis gyerekek
- d. Normál nem napközis osztályba járó, napközis gyerekek
- e. Normál napközis osztályba járó, nem napközis gyerekek
- f. Normál napközis osztályba járó, napközis gyerekek
- g. Korrekciós osztályba járó összes gyerek
- h. Kisegítő iskolába járó, nem napközis gyerekek
- i. Kisegítő iskolába járó, napközis gyerekek

Ebből (1) és (2), (3) és (4), (5) és (6), valamint (8) és (9) összevonásával az általános iskolai osztályok „hierarchiáját” kapjuk meg (tagozatos, normál nem napközis, normál napközis, korrekciós és kisegítő iskolai osztályok), míg az általános iskolába járó gyerekek iskolai hierarchiáját a részletes bontás adja^{6 [73]}. A kérdés most már az, hogy az általános iskola szervezeti tagozódása milyen mértékben és irányban kapcsolódik az általános iskolába járó gyerekek társadalmi rétegződéséhez.

A jegyzetben látható, első pillantásra talán kissé nehezen áttekinthetőnek tűnő táblázatban^{7 [73]} elsősorban a különböző társadalmi rétegeknek az általános iskolai hierarchia egyes lépcsőin belüli alul-, illetve felülreprezentáltságát látszik érdemesnek nyomon követni, amit oly módon tehetünk meg, ha az egész minta, valamint az iskolai hierarchia mentén képzett csoportok társadalmi rétegenkénti megoszlását összehasonlítjuk egymással. Az adatok tanúsága szerint azok a gyerekek, akiknek gondviselője vezető állású vagy értelmiségi, jelentős mértékben felülreprezentáltak a tagozatos osztályokban, és kismértékben felülreprezentáltak az iskolai hierarchia következő lépcsőjén elhelyezkedő normál nem napközis osztályba járó nem napközis gyerekek között is. Szembetűnő, hogy az ezen gyerekek közül tagozatos osztályba járók körében a napközisek aránya némileg meghaladja a napközibe nem járókéét. Az egyéb szellemi és a közvetlen

termelésirányító szülők gyerekei még kismértékben felülreprezentáltak a tagozatos osztályokban, míg a normál nem napközis osztályba járó nem napközis gyerekek körében körülbelül átlagos súlyukkal megegyező arányban vannak képviselve. A tagozatos osztályba járó napközis gyerekek aránya itt még mindig meghaladja a nem napközisekét. A szak-, betanított és segédmunkás, valamint az „egyéb” foglalkozású (zömében nyugdíjas és leszázalékolt) szülők gyermekei jelentős mértékben alulreprezentáltak az általános iskolai hierarchia csúcsát jelentő tagozatos osztályokban. Figyelemre méltó viszont a szakmunkás gondviselők gyerekeinek átlagosan 38,5%-os tagozatos osztályokon belüli arányának szélsőséges összetétele, nevezetesen a nem napközis gyerekek kismértékű felül-, és a napközisek számottevő alulreprezentáltsága. Az ilyen jellegű eltérések magyarázata azonban már nem lehetséges csak a gondviselő foglalkozása alapján, ezért ezekre csak a későbbiek során térünk ki részletesen.

Láttuk, hogy a tagozatos osztályokba magasabb státusú családok gyermekei nagyobb arányban járnak, mint a többi osztályba. Összehasonlítva a kétféle tagozat összetételét, kiderült, hogy a zenei tagozatra lényegesen magasabb arányban járnak a vezető állású és értelmiségi családok gyerekei, mint a testnevelés tagozatra, és a másik póluson, a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású gondviselők gyerekei több mint kétszer akkora arányt képviselnek a testnevelési, mint az énekzenei tagozaton. A fenti tendencia bontakozik ki akkor is, ha a két iskola társadalmi összetétele közötti különbséget is figyelembe vesszük. A kétféle tagozatra járók társadalmi összetételének eltérései jól illusztrálják, hogy alaposabb elemzés révén az általános iskolai hierarchia egyes lépcsőin belül is sajátos, a társadalmon belüli alá- és fölérendeltségi viszonyokkal lényegében megegyező irányú hierarchikus elrendeződés körvonalai tapinthatók ki, ami esetünkben úgy jelentkezik, hogy amennyiben az alacsonyabb státusú szülők gyerekeinek sikerül is az iskolai hierarchia csúcsán elhelyezkedő tagozatos osztályokba kerülniük, még mindig jóval kisebb arányban kerülnek olyan tagozatos iskolába, illetve osztályba, ahol a társadalmilag értékelt tudás megszerzésére nagyobb esélyük lehetne. Tegyük rögtön hozzá: érvelésünket feltehetőleg gyengítette, hogy mintánk csak két olyan tagozat összehasonlítására adott módot, amelyik néhány kivételtől eltekintve várhatólag inkább elit jellegével, mintsem közvetlenül az intenzíven oktatott tárgy révén biztosít előnyöket. Az itt kimutatott különbségek minden bizonnyal jelentősebbek lennének, ha „a testnevelés tagozat összetételét például matematika vagy nyelv tagozatos osztályokéval tudtuk volna összehasonlítani.

A hierarchia alsó lépcsőit a korrekciós és a kiegészítő iskolai osztályok jelentik. Itt a tagozatos osztályoknál tapasztalattal pontosan ellenkező kép rajzolódik ki. A mintánkba került korrekciós osztályokba járók alacsony száma miatt a korrekciós osztályok adatait igen óvatosan kell kezelnünk, mégis feltűnő, hogy a vezető állásúak gyermekei teljesen hiányoznak ebből a két iskolatípusból, és az értelmiségi gyerekek is jelentős mértékben alulreprezentáltak. Ugyanakkor feltűnő az egyéb szellemiek, a közvetlen termelésirányítók és a szakmunkások, gyermekeinek a korrekciós osztályokban való felül-, és a kiegészítőn belüli alulreprezentáltsága, míg a kvalifikálatlan szülők gyerekei a korrekciós osztályokban átlagos súlyuknál jóval kisebb, a kiegészítőben viszont számottevően nagyobb súllyal fordulnak elő. Mindezek alapján legalábbis azt a hipotézist állíthatjuk fel, hogy azt, hogy ki „felel meg” az általános iskola követelményeinek, a „természeti” adottságokon kívül társadalmi tényezők is jelentős mértékben meghatározzák.

3. Az eddig leírtakban az iskolák közötti és az iskolákon belüli struktúra bemutatásánál a gyerekek gondviselőinek társadalmi-foglalkozási csoportját vettük alapul, de ezzel lényegében csak a különböző társadalmi rétegekbe tartozó gyerekek általános iskolai hierarchia szélső pólusain való elhelyezkedésének sajátosságait tudtuk egyértelműen bemutatni. Ennek oka - egyéb, később részletesen tárgyalandó összefüggésektől eltekintve - nyilvánvalóan abban keresendő, hogy egy olyan homogén összetételű kerületben, mint ahol vizsgálódásainkat folytattuk, a viszonylag kisebb különbségek megragadása csak az előzőeknél bizonyos fokig árnyaltabb elemzés révén lehetséges. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a gyerekek iskolai teljesítményét, de általában azt a társadalmi háttérrel, amelyet a gyermek számára a családja közvetít, nemcsak a gondviselő (rendszerint az apa) státusa határozza meg, hanem - egyéb tényezők mellett - az anyáé is. A jelen vizsgálatban az anya és az apa foglalkozásának együttes vizsgálatára a jegyzetben^{8 [73]} közölt „kombinált foglalkozási” felosztást használtuk.

Korábban már említettük, hogy a kerület adottságainak megfelelően, mintánkban igen magas a fizikai foglalkozású gondviselők aránya. A következőkben azt vizsgáltuk meg, hogyan finomodik a kombinált foglalkozási felosztás bevezetésével a fizikai foglalkozású gondviselők gyerekei iskolai hierarchiában való elhelyezkedéséről alkotott képi Mint az adatokból kitűnt, a harmadik csoportba tartozó két iskola, az Állami lakótelepi, valamint a Szélső utcai iskola esetében, ahol a vezető állású és értelmiségi gondviselők gyerekeinek aránya elenyésző volt, a fizikai foglalkozású apák körében az azonos csoportba tartozó apák mellett az anya foglalkozásának változásával egyre magasabb volt azoknak a gyerekeknek

az aránya, akik a magasabb státusú nem napközis osztályokba jártak. Ez mind a kvalifikált, mind a kvalifikálatlan foglalkozású apák gyerekeire nézve igaz volt. Ugyanakkor az is kitűnt, hogy a kvalifikált apák és egyéb szellemi foglalkozású anyák gyermekei alacsonyabb arányban jártak a magasabb státusú osztályokba, mint azok, akiknek mindkét szülőjük kvalifikált szakmunkát végzett. Bár a viszonylag alacsony esetszámok miatt a véletlen tényezőknek itt már fokozott szerepük lehet, a jelenség magyarázatául szolgálhat az, hogy ebben a környezetben az „egyéb szellemi” munka nem egyszerűen diplomához nem kötött pozíciókat jelent, hanem alacsony kvalifikációjú munkát, amely rendszerint alacsonyabb képzettséget igényel és lényegesen kevesebb fizetéssel jár, mint a kvalifikált fizikai munkák.

A második csoportba tartozó három iskolánál ezek a tendenciák már nem érvényesültek ennyire tisztán. Ennek az az oka, hogy itt már lényegesen nagyobb volt a magasabb státusú családok gyermekeinek az aránya, ezért a gyerekek közötti „különbségek” itt nem a fizikaiak rétegén belül, hanem „kvalifikált szellemi”-„fizikai” vonatkozásban voltak az iskola számára legnyilvánvalóbbak. Adatainkban ez úgy jelentkezett, hogy a tagozatra járók aránya zenei tagozaton az anya foglalkozási hierarchián való emelkedésével párhuzamosan mind kvalifikált, mind kvalifikálatlan apák esetében emelkedett, a normál osztályoknál azonban már nem volt ilyen egyértelmű ez a tendencia. A testnevelés tagozat esetében már a tagozatra járók arányában sem, ami összhangban van a két tagozat összehasonlításakor elmondottakkal; a testnevelés tagozat ebben a tekintetben is kevésbé „érzékeny” a gyerekek társadalmi összetételére, mint a zenei tagozat. Hasonló volt a helyzet a Vöröshadsereg utcai iskolánál is; adatainkból nem olvashattunk ki egyértelmű tendenciát arra nézve, hogy a részletes csoportok között melyek kerültek előnyösebb, illetve hátrányosabb helyzetbe.

Az első csoportba tartozó KISZ-lakótelepi iskola esetében, ahol - különösen a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású gondviselők gyerekeinek igen kis száma miatt - a magasabb státusú családokból kikerülő gyerekek aránya az összes mintánkba került iskola közül a legmagasabb volt, a fenti elemzés is csak korlátozott értelemben volt elvégezhető. Annyi azonban elmondható, hogy feltehetőleg azért, mert erre az iskolára már a viszonylag magas státusú családokból származó gyerekek túlsúlya jellemző, ismét a fizikaiak rétegén belüli differenciálás nyomai voltak felfedezhetők, ami itt abban nyilvánult meg, hogy az iskolaotthonos osztályokba a kvalifikált foglalkozású apák gyermekei közül azok kerültek nagyobb eséllyel, akiknek a családjában a másik foglalkozás magasabb státusú volt, és a korrekciós osztályba járók körében azok a gyerekek voltak felülreprezentálva, akiknek apja kvalifikált, anyja viszont kvalifikálatlan fizikai foglalkozású volt.

III. A hierarchikus különbségek megjelenése az iskola nem hivatalos értékelésében. Az iskolák szelekciós stratégiája

Mint láttuk, az egyes iskolák, illetve ezen belül az iskolai hierarchia különböző lépcsői - a társadalmilag fontosnak ítélt tudáshoz való hozzájutás lehetőségének függvényében - szisztematikusan eltérő társadalmi összetételt mutattak a deklaráltan egységes általános iskolai rendszer keretein belül. Az általános iskolai hierarchia, a hierarchia egyes lépcsői a gondviselők társadalmi-foglalkozási csoportja, illetve a szülők foglalkozásának kombinációja alapján többé-kevésbé egyértelműen leírhatók voltak. Pontosabban fogalmazva: míg a munkajelleg-csoportokkal, illetve azok kombinációival egyértelműen definiálni tudtuk az általános iskolai rendszeren belüli hierarchia szélső pólusait, csak viszonylag határozatlanul tudtuk megtenni ezt a hierarchia középső lépcsőinek, a „normál” osztályok belső rétegződésének esetében. Ennél is nagyobb baj azonban, hogy míg a hagyományos rétegződésvizsgálatokból vett „társadalmi rétegek”, illetve azok bizonyos fokú finomítása segítségével többé-kevésbé bizonyítani tudtuk az általános iskolai rendszer belső rétegzöttségének tényét, úgy véljük, csak túl egyoldalú és külsődleges magyarázatot tudunk ilyen módszertani apparátussal adni e rétegződés kialakulásának és újratermelődésének okairól. Hogy ez utóbbi vizsgálatot elvégezhesük, mindenekelőtt arra van szükség, hogy a tanulmányozott rendszer elemzésére felhasznált rétegeket ne „kívülről vigyük be” a vizsgálatba, hanem magának a rendszernek a működéséből, nevezetesen az általános iskolák szelekciós mechanizmusából vezessük le azokat.

Induljunk ki abból a kézenfekvő tényből, hogy az iskola nem közvetlenül mint különböző foglalkozású szülők gyermekeit kezeli a tanulókat. Az iskola azt értékeli, mennyire képesek, mennyire hajlandók a gyerekek magukévá tenni és a

gyakorlatban is követni azokat a célokat, amelyeket működése során el akar érni, azokat az értékeket, amelyeket részben a tananyag, részben a pedagógusok személyiségén keresztül közvetít.

Mint láttuk, az általános iskolák ilyen viszonylag kis és homogén területen belül sem egységesek. Egy körzet magasabb társadalmi összetétele általában azzal jár, hogy az iskola fokozott mértékben ad olyan, nem kötelező minimumként előírt többletet - akár kedvezőbb tanulási lehetőségeket, akár ehhez rendszerint társuló több tudást értünk ezen -, amely az iskolát valamilyen módon kiemeli a többi közül. Ez nem csupán az érintett gyerekek számára biztosít kedvezőbb feltételeket, hanem azt is jelenti, hogy az iskola, annak vezetése, pedagógusai több elismeréshez jutnak. Ugyanekkor ez az előnyök egyenlőtlen elosztásának halmozódása irányába hat, hiszen a többletteljesítmény több-kevesebb szabályossággal azzal jár, hogy ezek az iskolák ismét több lehetőséget kapnak az átlagosnál magasabb teljesítmény elérésére, valamilyen téren kiemelkedő eredmény felmutatására. Jelenleg az általános iskolában az ilyen típusú kiemelkedő teljesítmény (mint például a tagozatos osztályok kiváló teljesítménye, egy-egy tanuló tanulmányi versenyen elért kiemelkedő eredménye stb.) jobban értékelt, mint a hátrányos helyzetben lévő gyerekek eljuttatása a lehetséges maximumig. Ez részben azzal is magyarázható, hogy ez utóbbi kevésbé látványos és mérhető, mégis azt gondoljuk, hogy az okok lényegesen mélyenfekvőbbek.

Mindenekelőtt a konkrét társadalmi környezet nyomását, a „szülők igényeit” (ahogyan ezt az iskola fogalmazza) kell megemlítenünk. A magasabb társadalmi státusú körzetekben lakó szülők, akik az iskola fontosságával jobban tisztában vannak - később részletezendő okok miatt -, igen erős nyomást gyakorolnak arra, hogy gyerekeik a maximumot, illetve az átlagosnál lehetőleg valamivel többet, speciális, később kedvezően értékesíthető többletet kapjanak. Az ún. „rossz környékeken” - bár természetesen itt is különböző szülői törekvésekkel találkozhatunk - az iskola lényegesen hátrább szerepel az emberek megélhetési és egyéb problémái sorában. Így ezeken a területeken az előbbihez hasonló nyomás nem merül fel, sőt gyakran az iskola szükségességének elismertetése is súlyos konfliktusokat okoz.

Ezt a tendenciát erősíti az is, hogy a felsőbb szintű iskolavezetés részéről is általában csak igen ideologikus formában jelenik meg a hátrányos helyzettel való törődés követelménye, ami - többé-kevésbé átgondolt koncepció hiánya és a személyi, anyagi stb. feltételek biztosítása nélkül - a lényegét tekintve nem több politikai jellegű szólamok ismételtetésénél, amelyek csak egyes formális mutatók (például „a fizikai dolgozók gyerekeinek aránya”) gyakran szintén formális betartására, illetve a súlyos hiányosságok (mint például a bukások magas aránya) felszínre kerülésének megakadályozására ösztönöznek.

A fenti helyzetben viszont az iskolának a különböző társadalmi rétegekből származó gyerekekkel eltérő mértékű nehézségei vannak akkor, amikor saját céljai megvalósítására törekszik. Durva kategóriákat használva, az egyik póluson az iskolának a szülők olyan rétegével van dolga, akik az iskola hasznosságáról ugyanúgy vagy hasonló módon meg vannak győződve, mint a pedagógus maga, és így a konfliktusok ritkák, és akkor is inkább az előresiető szülői követelményekkel függenek össze. Itt mindenképpen egymás számára kölcsönösen érthető világok állnak egymással szemben. A másik póluson a szülők egy részét értékekben, kultúrában - és ez utóbbit itt most az életmód egészére, nemcsak a műveltségre értelmezve -, mint előbb már említettük, igen lényeges távolságok választják el azoknak a céloknak értékeknek a sajátjától, amelyeket az iskola képvisel.

Ezeknek a családoknak a gyereki érték legkevésbé, mire való az egész iskolai élet, velük van legtöbb nehézség, és mivel az iskolák amúgy is nehéz helyzetben vannak, nincs olyan számottevő erő, amely ezt, a különbségrendszer áthidalná. E két röviden vázolt pólus között helyezkednek el a többiek, ahol a fentebb elmondottak nem ilyen élesen és egyértelműen jelennek meg, és a csoporton belüli különbségek is nagyobbak.

A fentiekben vázlatosan elmondottak figyelembevételével megkíséreltük követni, milyen mértékben, milyen arányban van „baja” az iskolának a különböző foglalkozási csoportokba tartozó szülők gyerekeivel. A kérdés - amelyet a tanító-nőknek, illetve osztályfőnököknek tettünk fel - a súlyosabb magatartási panaszokra vonatzott, mivel több más vizsgálat alapján jogosnak tűnik az a feltevés, hogy ez az iskolával való, korábban vázolt konfliktusos viszony jó *mutatója* lehet. Jóllehet a válaszokat minden bizonnyal a pedagógusok előítéletei is számottevően befolyásolták, azok érvényességét ez semmiképpen sem csökkent, hiszen a kérdéssel éppen az iskola és a különböző családi háttérből érkező gyerekek értékeinek megegyezéseit, illetve eltéréseit igyekeztünk megragadni.^{9 [74]}

Mindenekelőtt azt vizsgáljuk meg, hogy a korábban felvázolt iskolai hierarchia mennyire „élő” a most jelzett konfliktusok szempontjából. Más szóval, mennyire jár együtt a különböző tudást, különböző tanulási feltételeket nyújtó lépcsőkre osztás azzal, hogy a tanárok a különböző státusú iskolai osztályokat - és a különböző státusú osztályokba járó gyerekeket is -

az iskola szempontjából lényegesen elkülönülőnek, eltérő értékek hordozóinak látják. Ha a különböző státusú osztályokba járók között a magatartási problémások arányainak különbségeit vesszük szemügyre,^{10 [74]} azonnal látható, hogy az osztálytípusok elkülönülnek egymástól. Nemcsak a tagozatos osztály válik el a többitől azzal, hogy itt lényegesen kevesebb a magatartási problémákban megnyilvánuló értékkonfliktusok aránya, hanem a napközis és nem napközis osztályok közötti különbség is jellegzetes. A kiegészítő iskolában tapasztalt magas arány ugyancsak arra utal, hogy itt található az iskola szempontjából leginkább problematikus gyerekeket, bár a kiegészítőbe járó „magatartási problémások” tényleges arányát minden bizonnyal valamelyest befolyásolta ezen iskolatípus - korábbi cikkünkben már részletesebben elemzett - speciális jellege.

Ha a hierarchia „finomabb” felosztásait is figyelembe vesszük, az is látható, hogy azonos osztálytípuson belül a napközibe járás minden esetben együtt jár azzal, hogy a pedagógusok problematikusabbnak minősítik őket, mint az osztálynak azt a részét, amelyik nem jár napközibe. A tanárokkal folytatott interjúk is azt a képet erősítették meg, hogy a napközi az adott kerületben mindenképpen a problémák sűrűsödését jelenti.

A napközis osztályok szervezésének azonban eddigieken túlmutató következményét is jelzik adataink. Lényeges különbségek vannak ugyanis abban, hogy a napközis gyerekek napközis vagy nem napközis osztályba járnak-e, illetve fordítva, hogy a nem napközis gyerek melyik osztálytípusba került. A táblán látható, hogy a napközibe járás szempontjából azonos csoportba tartozó gyerekek között ritkább az értékek konfliktusosságára utaló jelzés azok között, akik a magasabb státusú osztályba kerültek. Ez pedig két, egymással összefüggő tényező hatására utal. Egyrészt a napközis osztály léte önmagában is azt eredményezi, hogy a nem napközis gyerekek közül azok, akikkel az iskola sajátos céljainak elérésében súlyosabb konfliktusba kerül, kiszorulnak a magasabb státusú osztályból, és „helyükre” kerülnek, abba az osztályba, ahol a gyerekek viszonylag jelentős része - napközis voltánál fogva várhatóan - hasonlóképpen problematikus. Másrészt a pedagógusok a napközis osztályt eleve úgy ítélik meg, mint olyant, ahol a problémák jelentkezése valószínűbb, akkor is, ha a gyerekeknek arról a csoportjáról van éppen szó, amelyik nem napközisként jár az alacsonyabb státusú osztályba. (Természetesen ugyanígy lehetne - fordított előjelekkel - elmondani a nem napközis osztályokra vonatkozó érvelést is.)

Szeretnénk ezzel kapcsolatban újra a tanárokkal folytatott beszélgetéseknek azokra az összefüggéseire utalni; amikor kifejtették, hogy a napközis osztályokban mennyivel kevesebbet tudnak a gyerekekkel elérni a tananyag elsajátításában, illetve hogy ezt rendszerint már induláskor is tudomásul kell venniük. Ha ezt még azzal is összevetjük, amit a különböző státusú osztályokban tanító tanárok közötti különbségekről elmondtunk, akkor talán érzékelhető, milyen mechanizmusokon keresztül szabályozza az iskola a különböző szubkulturális mintákkal érkező gyerekek elosztását az eltérő tudást - és szociális környezetet - nyújtó osztálytípusok hierarchiájának azokon a fokozatain is, ahol ez viszonylag kevésbé volt várható.

A súlyos magatartási problémás gyerekeknek gondviselőjük foglalkozási csoportja szerinti vizsgálatából azt láthattuk, hogy a magatartási problémákra panaszkodó pedagógusok a vezető állású és értelmiségi gyerekek esetében körülbelül egyharmadannyi esetben jeleztek súlyos problémát, mint a kvalifikálatlan fizikaiaknál, és az adatok egyébként is lényegében a társadalmi hierarchiának megfelelő tendencia szerint alakultak. A jelenség alaposabb elemzése azonban csak mindkét szülő foglalkozásának ismeretében vált lehetségessé.^{11 [74]}

Mint az a jegyzetben közölt táblázatból látható, a tizenkilenc foglalkozási csoport (a huszadik csoportba tartozó „egyéb” kategóriával a továbbiakban nem foglalkozunk) lényegileg három típusba sorolható aszerint, milyen arányban találták a pedagógusok a gyereket súlyosan rossz magatartásúnak.^{12 [74]} Így olyan csoportosításhoz jutottunk, amely figyelembe veszi azt, hogy az iskola a gyerekek sajátos helyzetét nem közvetlenül a szülők foglalkozásán, hanem az iskolai értékekkel való azonosulási képességen keresztül minősíti. Ezek a csoportok viszont, mint tudjuk, nem függetlenek a szülők társadalmi státusától sem. Végül is azt mondhatjuk, hogy a fenti módon összevont kombinált foglalkozási csoportok három, az iskola működése szempontjából meghatározó szubkultúra-csoport körvonalait jelzik. Ezért érdemesnek látszott újra megvizsgálni, milyen jellegű és mértékű különbségek találhatók az egyes iskolák (illetve az I. fejezetben már leírt csoportjaik) között a gyerekek ilyen módon történő csoportosítása esetén.^{13 [75]} Az utóbbi jegyzetben közölt táblázatból látható, hogy az iskolák korábban vázolt csoportosítása e szerint a szempont szerint is releváns: az egyes iskolai csoportok között és a csoportokon belül is az előbbieken már részletesen leírt tendenciák érvényesülnek.

Ezután - az egyes iskolák szelekciós stratégiájának tanulmányozása érdekében - az általános iskolai hierarchiát az összevont kombinált foglalkozással összevető táblázatokat iskolánként külön-külön is megvizsgáltuk. Ezek alapján az a következtetés

adódott, hogy a magasabb társadalmi összetételű területeken az iskolák jobb feltételek között, több tudást nyújtanak, mint az alacsonyabb státusú körzetekben. Erre rakódik rá az iskolákon belüli szelekció, amely a tagozatos osztályokba - adott beiskolázási körzeten, illetve iskolán belül is - a magasabb státusú rétegeket juttatja nagyobb eséllyel. De ezekben az iskolákban, amelyek stratégiája - a korábban már vázolt okok következtében - elsősorban a kiemelkedő eredmények elérésére irányul, a szelekció nem áll meg az elit jellegű tagozatos osztályok szervezésénél, hanem a normál osztályokon belül is az alacsony társadalmi összetételű napközis osztályok kialakítása irányába hat, sőt - mint korábban már láttuk - a szelekcióra való törekvés további, szintén társadalmi jellegű szelekciót eredményez; azokat a gyerekeket, akik nem felelnek meg az iskola által állított sajátos követelményeknek, az iskola - amelynek tevékenysége inkább kiemelkedő teljesítmények elérésére, mint ezen gyerekek induló hátrányainak kompenzálására irányul - viszonylag magas arányban képes a „normál” tananyag elsajátítására alkalmatlannak minősíteni és kiegészítő iskolába áttelepíteni. Ismételten hangsúlyozzuk, itt már nem a külső adottságok befolyásolják az iskola stratégiáját, pusztán a társadalmi különbségek iskolai leképezése folyik.

Igen lényeges, hogy azok az iskolák, amelyek, a korábban leírtaknak megfelelően, alapvetően kiszorultak azok közül a lehetőségek közül, amelyek versenyben való életképességüket biztosíthatnák, ezt a helyzetet belső szerkezetükben is leképezik. A külső hatásokra, környezetük összetételére reagálnak annyiban, hogy a napközisek illetve a napközis osztályba járók aránya rétegenként szisztematikusan eltérő. Ez azonban nem mutat olyan egyértelmű tendenciát, mint a másik három iskola esetében. Adatainkból az is kitűnt, hogy a napközis gyerekek alacsonyabb és magasabb státusú osztályokba történő elosztása itt már nem követ olyan szabályszerűségeket, mint az előző csoportba tartozó iskoláknál. Úgy tűnik, hogy a versenyből való lemaradás az iskolán belüli szelekció csökkenése irányába is hat; itt egyszerűen nincs szükség a korábban leírt értelemben vett „hatékonyság” miatti szelekcióra.)

IV. Iskolarendszer és társadalmi struktúra

Láthattuk, hogy az iskolák közötti és az egyes iskolákon belüli különbségek, illetve ezen iskolák és osztályok társadalmi összetétele nem véletlenszerű, hanem szisztematikus, egymást erősítő rendszert alkotnak az általános iskolába járó gyerekek társadalmi hierarchiában elfoglalt helyének az általános iskolai hierarchiában elfoglalt különböző helyzetek felelnek meg. Mi tehát az általános iskolai hierarchia társadalmi jelentése?

Az általunk „iskolai hierarchiának”^{14 [75]} nevezett struktúra egyes lépcsői lényegében egy olyan, társadalmi egyenlőtlenségek leírására alkalmas „osztály”-konstrukción alapulnak, amelyet Max Weber fogalmazott először meg, és amelyet az utóbbi időben igen termékenyen használtak fel a lakás-^{15 [75]} és településrendszeren^{16 [75]} belüli egyenlőtlenségek, illetve ezek strukturális hatásainak leírására. Max Weber szerint^{17 [75]} egy társadalmi osztályt nemcsak a munkaerőpiacon azonos szituációban levő emberek alkothatnak, hanem általában bármilyen vonatkozásban azonos piaci helyzetben levő és érdekekkel bíró csoport „osztálynak” tekinthető. Szelényi Iván megjegyzi, hogy bár a weberi „osztály”-konstrukció alapján képezett lakás-, település stb. „osztályok” nem tekinthetők társadalmi osztálynak a marxi értelemben, a kategória mégis jól használható a lakás-, település- stb. rendszereken belüli egyenlőtlenségek leírására.^{18 [75]}

Úgy tűnik, hogy nem piaci vagy nem tisztán piaci feltételek mellett az „azonos piaci helyzeteknek” a különböző, társadalmilag fontosnak ítélt termékek és „életlehetőségek” elosztási és újraelosztási folyamatának befolyásolására való képesség mentén kialakult azonos, tipikus és tömeges helyzetek és érdekek, illetve ebből fakadó szituációk felelnek meg. Jelenlegi társadalmi viszonyaink között tehát a lakás- stb. „osztályok” elsősorban nem gazdasági, hanem társadalmi struktúrában elfoglalt helyet és státust jelölnek. Következésképpen alacsonyabb település- stb. „osztályhoz” való tartozás nemcsak a társadalmilag megtermelt „többletek” definiálási, elosztási és újraelosztási folyamatában elfoglalt kedvezőtlenebb helyzetet, illetve bizonyos urbanizációs hátrányokat jelent, hanem mindenekelőtt ezeknek más dimenziókban érvényesülő társadalmi hátrányokkal való szoros összefonódását.

Az iskola-„osztályoknál” például az említett két dolog - a társadalmilag fontosnak tartott tudáshoz való hozzájutás esélye (ami végső soron a társadalmi előnyökből és hátrányokból való potenciális részesedést jelenti) és az oktatási szubvenciók „piacán” elfoglalt helyzet - nem esik feltétlenül egybe (senki sem állítja, hogy például a korrekciós vagy a kiegészítő iskola kisebb társadalmi ráfordítást igényel, mint az általános iskola, a szakközépiskola, mint a gimnázium stb.). Az utóbbi körülmény ugyan formálisan azzal is magyarázható, hogy mondjuk a kiegészítőbe járó gyerekek végső soron kevesebb

juttatást kapnak, mert ez az iskola bizonyíthatóan jóformán nem jogosít továbbtanulásra, tehát további szubvenciókra és kvalifikáltabb foglalkozás megszerzésére sem, és így a kezdeti alacsonyabb szubvenciót és a későbbi munkába állás miatti keresetkiesést a magasabb iskola-„osztályba” járók bizonyíthatóan behozzák, illetve előnyné változtatják életük során. A dolog azonban, mint láttuk, nem ilyen egyszerű; alacsonyabb iskola-„osztályba” tartozni nemcsak annyit tesz, hogy így kevesebb szubvencióhoz és a társadalom által értékelt tudáshoz lehet jutni, hanem elsősorban azt, hogy - mint ezt már többen kimutatták - a különböző típusú és mennyiségű tudás döntően befolyásolja a társadalom magasabb régióiba való kerülés esélyeit.

Az itt elmondottak egyébként rávilágíthatnak a fenti állítás másik lényeges összetevőjére is. Arra ugyanis, hogy a vizsgált dimenziók mentén kialakuló „osztályok” elsősorban jelzik a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciót; tehát a különböző, társadalmilag fontosnak ítélt termékek és „életlehetőségek” elosztásával kapcsolatos szubvenciók és elvonások „piacán” elfoglalt azonos pozíciók, vagyis a társadalmilag megtermelt többletekből való eltérő részesedés (itt most függetlenül attól, hogy ez tisztán redisztributív vagy ettől többé-kevésbé különböző mechanizmusokon keresztül jön létre) a társadalmi előnyök és hátrányok elosztási módjának elsősorban viszonylag könnyen operacionalizálható indikátorai és csak bizonyos mértékig okozói.

Egy struktúra leírásánál tehát nem szabad az egyes egyenlőtlenségi dimenziók funkcióinak leírásánál megállni, hiszen itt legalább ilyen fontos, mi az, ami folytonosságot és stabilitást biztosít az egész folyamatnak, miért alkotnak végső soron egymást erősítő, konzisztens rendszert az egyes dimenziók, illetve hogy a különböző dimenziók vonatkozásában, de egy-egy dimenzió (illetve az azt létrehozó társadalmi mechanizmusokon) belül is mi az, ami meggátolni képes a szisztémának ellentmondó törekvéseket.

Itt véleményünk szerint az iskolarendszernek igen fontos szerepe van, és úgy tűnik, hogy az általános iskolai rendszeren belüli hierarchia is alapvetően ezzel magyarázható. Az iskolarendszer ugyanis valószínűleg nem csupán az előbbi, már sokszor leírt értelemben struktúrateremtő, hanem azáltal is (hajlamosak vagyunk azt állítani, hogy elsősorban azáltal), hogy miközben kijelöli az egyének a struktúrában betöltendő helyét, egy sajátos társadalmi viszonyrendszert legitimál, hiszen mintegy azt közli, hogy szükségszerűen vannak olyanok, akik jobban, és vannak olyanok, akik kevésbé boldogulnak a társadalomban, ha az utóbbiról nem is mindig ők tehetnek, mert sajnos történetesen „tehetségtelennek” vagy „gyogyósnak” születtek. Alacsonyabb iskola-„osztályba” járnak tehát nem egyszerűen - és nem elsősorban - azt jelenti, hogy ezáltal kevesebb „társadalmilag fontos” ismerethez lehet jutni, hanem egyben azt is, hogy alacsonyabb társadalmi és kulturális környezetbe kerülve szinte törvényszerűen „alacsonyabb rendűvé” kell szocializálódni.

Úgy tűnik, hogy az ilyen bonyolultan összetett és sokszorosan meghatározott társadalmi jelenségek strukturális összefüggéseinek elemzése nem vihető végig az adatok hagyományos értelemben vett társadalmi rétegek szerinti alakulásának vizsgálatával. Mégpedig nemcsak és nem elsősorban azért nem, mert ily módon csak „kevésbé pontos” vagy „nem elég árnyalt” képhez juthatunk (ezen elvileg a rétegek számának növelésével, illetve a rétegek jobb meghatározásával is segíteni lehetne), hanem sokkal inkább azért nem, mert a - vizsgálatunk számára eleve adottnak tekintett, illetve kisebb-nagyobb részletességgel a legkülönbözőbb dimenziókba tartozó társadalmi jelenségek elemzésére megfelelőnek vélt, a „társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely” alapján képzett - „társadalmi rétegek” alkalmasak lehetnek ugyan arra, hogy ezen előre meghatározott csoportok mentén bemutassuk az egyes dimenziókon vagy akár az egész társadalmon belüli hierarchia meglétét, irányát és erősségét, és - amennyiben „elméletileg helyesen” határoztuk meg a „rétegeket” - ezzel akár meglehetősen közel is kerülhetünk a társadalom „valóságos viszonyainak” leírásához (hiszen - az érthetőség kedvéért erősen leegyszerűsítve fogalmazva - egy élesen és konzisztens módon hierarchizált társadalomban bármilyen csoportok szerint vizsgálunk bármit, jól kirajzolódó és egyértelmű hierarchiához fogunk jutni). Akkor viszont, ha a megvizsgálandó hierarchia létrejöttének, újratermelődésének és „változásainak okairól és körülményeiről kell képet alkotnunk, elengedhetetlen, hogy a „társadalmi rétegeket” úgy értelmezzük, hogy ezek összekapcsolhatóak legyenek azzal a móddal, ahogyan a társadalom újratermeli önmagát, ezen újratermelés valóságos intézményrendszerével, illetve ezen intézmények valóságos működésével és funkcionális-strukturális sajátosságaival.

Ezzel magyarázható többek között a „hagyományos rétegződésvizsgálatok” azon problémája, hogy gyakran meglehetősen könnyen elsiklanak az olyan - az adott intézmény vagy a teljes intézményrendszer működése szempontjából alapvető - jelenségek felett, amelyek „társadalmi rétegenként” vizsgálva nem mutatnak szisztematikus eltéréseket vagy az „általánosan érvényes” hierarchiához képest „inkonzisztensen” alakulnak, illetve amelyek csak legfeljebb az előbbi módon feltárt és bizonyított hierarchia „újabb oldalról történő bemutatásának”, esetleg „szélső pólusai kitolásának” tűnnek.

Az elmondottak után talán nem szorul újabb bizonyításra, hogy a napközis osztályok, a kisegítő iskola stb. általános iskolai rendszerünkön belüli funkcióinak vizsgálatára, az általános iskolai hierarchia felvázolására nem elsősorban azért volt szükségünk, hogy a korábban leírtnál „élesebbnek” mutassuk be az e rendszeren belül érvényesülő és azon keresztül ható társadalmi egyenlőtlenségeket. Ezeknek vizsgálatát azért tartottuk elengedhetetlennek, hogy az iskolarendszeren belüli egyenlőtlenségeket az iskolarendszer tényleges működésére, illetve ezen keresztül a főbb társadalmi folyamatoknak folytonosságot és stabilitást kölcsönző mechanizmusokra vezethessük vissza, hogy megvilágíthassuk az iskolarendszeren belüli egyenlőtlenségek strukturális okait és funkcióit, ily módon közelebb kerülve az iskolarendszer és a társadalmi struktúra közötti összefüggések leírásához.

Röviden szólnunk kell itt arról a gyorsan változó funkcióról, amelyet az iskola, és az iskola által megszerezhető tudás társadalmunkban játszik. A témával kapcsolatos kérdések megközelítően alapos és kimerítő tárgyalása is önálló tanulmányt igényelne - itt csak e változó funkciók iskolai hierarchiával való összefüggéseire térünk ki vázlatosan.^{19 [75]}

A felszabadulást követő első évek iskolarendszerünk és ezen iskolarendszer szerepének gyökeres átalakulását hozták. Ekkorra tehető a 6 osztályos alapképzés és az erre épülő polgári iskolai zsákutca megszüntetése, és a „kötelező, egységes alapképzést biztosító” 8 osztályos általános iskolai rendszer kiépítése. Mindez a közép- és felsőfokú iskolák társadalmi összetételének gyökeres átalakításával járt együtt. Ezen intézkedésekben világosan felismerhető az a törekvés, hogy megszüntetve a felszabadulás előtti uralkodó osztályok kulturális monopóliumát, a műveltséget és az iskolát a társadalmi átrétegződési folyamat szolgálatába állítsák. Különböző iskolai előnyprogramok bontakoznak többé-kevésbé spontán módon ki, amelyek közül talán a NÉKOSZ-mozgalom a legjelentősebb.

Nem tekintjük itt most feladatunknak az eredeti célkitűzések és az ezek megvalósítása érdekében életre hívott módszerek vizsgálatát, annak eldöntését sem, hogy a fenti korszak iskolája mennyiben képezte le egyszerűen az ekkor lezajlott nagy társadalmi változásokat, illetve mennyiben működött az ebben az időszakban kétségtelenül igen jelentős társadalmi mobilitási folyamat „motorjaként”. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a negyvenes évek végétől, az ötvenes évek elejétől kezdődően ezen átrétegződési folyamat tömeges és spontán (tegyük hozzá: önkéntes) jellegének csökkenését figyelhetjük meg, amivel párhuzamosan gyengül a tudásnak és az iskolának a mobilitási folyamatban játszott szerepe a magasabb pozícióba kerülés szempontjai között a tudás és szakértelem helyébe szinte kizárólagosan a származás és „megbízhatóság” lép. Csökken az iskolarendszer nyitottsága, illetve a valóságos teljesítmények súlyát egyre inkább a látszat-eredmények veszik át.

Ahogy az ötvenes évek végétől kezdve, a személyi kultusz hatásainak felszámolásával párhuzamosan, a társadalom magasabb régióiba való kerülés feltételei között csökken a származás és „megbízhatóság” szerepe, úgy fokozódik a tudás és az iskola funkciója. A „tudás” és szakképzettség presztízsének további emelkedését eredményezték a gazdasági fejlődés intenzifikálására irányuló ismételt kísérletek is. Magasabb társadalmi régióba kerülni egyre inkább csak megfelelő iskolai és tudományos fokozat birtokában lehet.

Mindezzel azonban nem tartott lépést sem a közép- és felsőfokú iskolai képzés kereteinek szélesítése, sem az iskolarendszer nyitottságának fokozása. 1961- ben ugyan a kötelező középiskolai képzés bevezetését célzó döntés született ez azonban napjainkig sem valósult meg, sőt csökkent a továbbtanulás elsődleges csatornáját jelentő gimnáziumi képzés súlya, és a szakközépiskolai forma megteremtésével lényegében olyan képzési zsákutca jött létre, amely esetében „nem az egységes iskolarendszer fontos intézményéről, hanem sokkal inkább a régi népiskolai tömegoktatás valamelyes szakmaorientált meghosszabbításáról”^{20 [75]} beszélhetünk. Az észak-európai 16-18%-os és a nyugat-európai 10-16%-os felsőoktatási, aránnyal szemben ugyanez az arány Magyarországon 1974-ben 7% alatt volt,^{21 [75]} ami - figyelembe véve az egyébként is erősen vitatható szempontok miatt, mesterségesen kialakított nagyon csekély hazai lemorzsolódási arányokat is - a fejlett és közepesen fejlett országok viszonylatában igen alacsonynak számít. A tagozatos gimnáziumok után - egészen a legutóbbi időkben tett minisztériumi intézkedésekig - tért hódítottak a tagozatos általános iskolai osztályok, sőt már tagozatos óvodák is létesültek.

Az iskolarendszeren belüli hierarchia pedig ilyen körülmények között törvényszerűen egyre egyértelműbbé vált, és társadalmi jelentést kapott. Ez más fontos, témánkhöz azonban szorosán nem kapcsolódó tényezőktől eltekintve, elsősorban azzal magyarázható, hogy erre az időre már lényegében kialakult „a szocialista társadalom saját vezető- és szakemberbázisa”, amely -néhány szórványos és elsősorban funkcionárius karriert biztosító egyéni mobilitási csatorna fenntartása mellett - alapvetően a társadalmi mobilitási folyamat ütemének és spontaneitásának csökkentésében volt

érdekelt. Ez - kissé sarkítottan fogalmazva - egyik póluson az elit általános iskolák tagozatos osztályaiból általában valamelyik elit gimnázium tagozatos osztályába, majd egyik divatos egyetem elit szakára, a másik póluson napközis osztályból szakközépiskolába, szakmunkásképző intézetbe vagy közvetlenül valamilyen kvalifikálatlan munkába, rosszabb esetben „kisegítő iskolából” a legalacsonyabb presztízsű, ugyanakkor rosszul fizetett munkába vezető mobilitási utak egyre jellemzőbbé válását eredményezte. Az itt röviden vázolt tendencia folytatódása pedig olyan irányú társadalmi fejlődésnek kedvezne, amelyben az iskola egyre inkább a fennálló társadalmi hierarchia konzerválójává válik, miközben a kedvezményezetteknek saját „felsőbbrendűségük” megérdemeltségének tudatát, a hátrányos helyzetűeknek pedig saját alárendeltségük rejtélyes természetű eredetének, ugyanakkor teljes megérdemeltségének hitét nyújtja.^{22 [76]}

Kérdésünk most már az, hogy az általános iskolában tapasztalható hierarchikus különbségek rendszere mennyire bír önálló tartalommal, illetve mennyire tekinthető a középiskolai rendszer „visszaháramló” hatásaként létrejött jelenségnek? Annyi bizonyos, hogy a középfokú iskolák (ideértve tehát a szakmunkásképző intézményeket is) iskolatípusonként lényegesen eltérő társadalmi összetételükkel, valamint a távlati életpályát messzemenően meghatározó szerepükkel bizonyos értelemben véve nyíltan, közvetlenül megfoghatóan hordozzák társadalmi tartalmuk lényegét. A szülők és egy idő után a gyerekek - számára is többé-kevésbé nyilvánvaló, mit jelent a középiskolai továbbtanulás különböző módozatai közötti választás vagy a továbbtanulás elutasítása a társadalmon belüli későbbi elhelyezkedés szempontjából. Mármint a középiskolák nyíltan is szelektív struktúrájának következtében valóban érvényesül olyan tendencia is, hogy mint előzetes szelekciós mechanizmus, az általános iskola az egyes csatornába kerülést előkészítve maga is szelektív struktúra kialakítása irányába haladjon. Úgy véljük azonban, hogy az általános iskolán belül kimutatható különbségek - amelyek más vonatkozásban már korábban is ismertek voltak^{23 [76]} - létrejöttében ez csak egyik, közvetítő tényező lehet általános iskolai hierarchizáltság lényege ugyanis nem ez a mechanizmus. Nem arról van szó, hogy a különben homogén általános iskola a nyíltan strukturált középfokú iskolák „visszaháramló hatásának” következtében kényszerülne hierarchikus belső rendszerének kialakítására.

A különböző társadalmi közegből az általános iskolába érkező gyerekek eleve társadalmi jellegű különbségeket hoznak magukkal. Ennek megnyilvánulási formái részben ismeretesek, feltártak, részben nem ismertek vagy csak kevésbé azok. Mindenesetre azok a többé-kevésbé leírt különbségek, amelyek az öltözködéstől a tisztálkodásig, a gyerekek által beszélt nyelv sajátosságaitól az intellektuális teljesítmények tiszteletének fokáig vagy az iskola szerepének - ha nem is mindig tudatos - értékeléséig terjednek, általában az élet legkülönbözőbb dimenzióiban jelentkeznek, és teljes rendszert alkotva, különböző szubkultúrák képviselőivé teszik a gyerekeket. Az általános iskola tehát gyerekanyagát tekintve egyáltalán nem homogén. Követelményei pedig olyanok, amelyek meghatározott rétegekből érkező gyerekek számára ismerősek, megszokhatóak, mások számára idegenek.^{24 [76]} Maga az általános iskola strukturális és tartalmi vonásaival rögzíti a kiinduló különbségeket, illetve saját keretein belül - iskolai megfogalmazást adva nekik újratemti azokat.

Az általános iskola önálló és minden bizonnyal meghatározó sajátossága e folyamatban éppen az, hogy - szemben a középiskolákkal - a társadalmi jellegű, rétegződés kialakítása itt nem nyilvános, hanem rejtett; az általános iskola nyilvánosan nem tölt be olyan funkciót, hogy a társadalom hierarchikus szintjeinek megfelelő különböző pozíciókra különböző gyerekcsoportokat szocializálna. Ezt a funkciót oly módon látja el, hogy a gyerekek eltérő társadalmi közegéből fakadó sajátosságokat, illetve induló hátrányokat már ekkor felerősítve, lefordítja a „tudás”, a „képesség”, a „tehetség” látszólag objektív (és leosztályozhatóan számszerűsített) nyelvére, és az így kialakított rétegekkel iskolai között és azokon belül is iskolai hierarchiát alakít ki. Ezzel, mint korábban már említettük, azt a szerepet tölti be, hogy a gyerekek - és szüleik - számára természetessé, magától értetődővé teszi azt, hogy vannak, akik a többiek fölött állnak és vannak, akik lejjebb, hogy a különbségek általánosak, kivédhetetlen hatásúak, ami - azon keresztül, hogy a társadalmi különbségeket tudás- és képességbeli különbségekké transzformálja azt a stabilizáló szerepet tölti be, hogy a kedvezményezettek saját érdemüknek tudhatják be és élhetik át kivételezett helyzetüket, azok pedig, akiknek le kell maradniuk, nap mint nap meggyőződnek arról, hogy nem társadalmi igazságtalanság következtében kerültek hátrányba, hanem saját csökkent képességeik miatt. Az általános iskolai hierarchia ennek a feladatnak az egyik megszilárdult, intézményes formája.

JEGYZETEK

1 Csanádi Gábor-Ladányi János-Gerő Zsuzsa: Az általános Iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, 1978/6.

2 Vizsgálódásaink részletes leírása és adatai két kutatási beszámolóban található meg: Csanádi Gábor-Ladányi János: *Beszámoló egy budapesti peremkerületben végzett nevelésszociológiai vizsgálatról*. MTA Pedagógiai Kutató Csoport. Budapest, 1976. (kézirat) és Csanádi Gábor-Ladányi János: *Lakóhely-iskola-művelődés*. Módszertani kísérlet a budapesti művelődési viszonyokkal kapcsolatos társadalmi és területi egyenlőtlenségek tanulmányozására alkalmazható ökológiai modell kidolgozására. Népművelési Intézet. Budapest, 1977. (sokszorosítva)

3 A gondviselők társadalmi-foglalkozási csoportja iskolánként (%)

Iskola	vez. áll.	értelmiség	2	egyéb szell.	közv. term. ir.	szakm.	bet. m.	segédmunkás	18	egyéb	összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Darus u.	3,8	16,0	19,8	25,9	11,3	36,4	2,4	1,4	3,8	2,8	100,0 (N = 212)
Kassa u.	2,3	5,2	7,5	14,4	7,7	45,5	11,7	5,4	17,1	7,8	100,0 (N = 521)
Vörös-hadsereg u. 100.	3,8	6,9	10,7	17,6	8,4	39,2	12,6	5,7	18,3	5,8	100,0 (N = 262)
Vörös-marty u.	1,1	9,3	10,4	16,8	11,0	37,1	10,2	5,5	15,7	9,0	100,0 (N = 364)
Össze-sen	2,3	6,9	9,2	15,9	8,9	41,4	11,4	5,5	16,9	7,7	100,0 (N = 1147)
Állami ltp.	1,0	1,4	2,4	17,1	5,2	36,7	16,7	13,8	30,5	8,1	100,0 (N = 212)
Szélső u.	0,8	1,6	2,4	5,5	5,5	55,5	10,6	13,4	24,0	7,1	100,0 (N = 254)
Össze-sen	0,9	1,5	2,4	10,8	5,4	46,9	13,4	13,6	27,0	7,5	100,0 (N = 466)
Kisegítő	-	1,9	1,9	6,7	1,0	24,7	19,3	32,4	51,7	14,0	1,00,0 (N = 203)
Mind-összesen	2,1	6,5	8,6	15,6	8,1	41,8	11,1	7,6	18,7	7,2	100,0 (N = 2028)

4 A tanulmányunkban említett különböző területi egységek történetével és jelenlegi társadalmi státusuk sajátosságaival részletesen foglalkozunk a már említett intézeti kiadványokban.

5 Érvelésünk természetesen nem a napközire általában vonatkozik (tanulmányunk egyik legfőbb célja egyébként éppen annak illusztrálása, hogy nincs sok értelme egyik vagy másik oktatási forma, pedagógiai megoldás helyességéről „általában” beszélni), hanem arra a sajátos funkcióra, amelyet a napközi az általunk vizsgált iskolákban játszott. Más kérdés, hogy a magasabb társadalmi státusú szülőknek, akik általában tagozatos osztályokba járatják gyermekeiket, illetve egyes, általában magas ökológiai státusú körzetekben fekvő iskoláknak, gyakran sikerül olyan megoldást találniuk (iskolaotthonos képzés, egyes magas státusú intézmények az intézmény közelében levő „jó hírű” általános iskolában „külön napközit” tartanak fenn stb.), amely segítségével a napközivel járó hátrányos következmények semlegesíthetők, sőt előnnyé változtathatók. Az osztályok napközis, illetve nem napközis jellegének megállapításánál abból indultunk ki, hogy ez témánk szempontjából nem köthető a napközis gyerekek valamekkora előre eldönthető fix arányához. Ez véleményünk szerint nemcsak azért van így, mert az egyes osztályokba járó napközisek aránya nagyon erősen függ az adott iskolába és iskolán belül is a kérdéses évfolyamba járó napközis tanulók arányától, hanem azért is, mert, ha igaz az, hogy a napközi bizonyos értelemben hátrányos helyzetet jelent, ez a hátrányos helyzet nyilvánvalóan csak viszonylagosan, ebben az esetben az azonos iskola

azonos évfolyamának többi osztályához viszonyítva értelmezhető. Ezért vizsgálatunkban „napközis” osztálynak (vagy osztályoknak) azt az osztályt. (osztályokat) tekintettük, amely(ek)ben a napközis tanulók aránya jelentősen (legalább egy harmaddal) meghaladta az azonos évfolyamban található más osztályok napközis-arányát.

6 A fenti hierarchián belül még egy jellemző típus körvonalazható: az iskolaotthonos forma. Ez azonban a megvizsgált iskolák esetében nem minden kérdés elemzésénél illeszthető egyértelműen be a hierarchiába. Ennek oka az, hogy a vizsgált iskolák közül csak a legmagasabb státusú DISZ-lakótelepi iskolában volt elterjedt ez a módszer, itt viszont a kapacitás méreteinek megfelelően az adott évfolyamok döntő részére kiterjedt, továbbá ez a forma csak az első két évfolyamon működött. Az iskola magasabb státusa, és a kedvezőbb oktatási körülmények hatása itt tehát egymást erősítették, ugyanakkor az iskolán belüli szelekció mérsékeltebb volt. Mivel az iskolaotthonos képzés nem terjedt ki minden évfolyamra, azoknál az elemzéseknél, ahol az összes évfolyam tanulói alapján vontunk le következtetéseket, azt a formát figyelmen kívül hagytuk.

7 Az általános iskolai hierarchia a gondviselő társadalmi-foglalkozási csoportja szerint, (%)

	Tagozatos		Normál nem napközis		Normál napközis		Korrektív	Kisegítő		Összesen	
	osztályba járó										
	nem napközis	napközis	nem napközis	napközis	nem napközis	napközis	összes	nem napközis	napközis		
	gyerek										
Vezető állású	2,1	3,4	2,1	-	0,5	2,6	-	-	-	1,9	
Értelmiség	10,4	13,6	5,2	3,2	3,2	2,6	-	2,4	1,2	5,1	
Egyéb szellemi	16,0	21,6	12,5	18,4	11,6	14,9	27,3	7,1	6,2	14,4	
Közv. term. ir.	10,4	12,5	7,3	4,5	8,9	8,1	9,1	1,6	-	7,8	
Szakmunkás	45,1	29,5	45,0	42,0	46,4	40,3	50,0	20,6	30,9	42,3	
Betan. és segédm.	11,1	11,4	19,4	23,6	22,6	25,0	13,6	54,8	46,9	20,9	
Egyéb	4,9	8,0	8,5	8,3	6,8	6,5	-	13,5	14,8	7,6	
Összesen	100,0 (N = 144)	100,0 (N = 105)	100,0 (N = 680)	100,0 (N = 158)	100,0 (N = 149)	100,0 (N = 355)	100,0 (N = 22)	100,0 (N = 123)	100,0 (N = 80)	100,0 (N = 1816)	
„Magatartási problémás”	3,8	10,5	11,8	17,8	15,3	20,8	27,3	29,4	32,4	14,5	

8

1.	nincs szülő		
2.	egy szülő, kvalifikálatlan fizikai foglalkozású		
3.	egy szülő, kvalifikált fizikai foglalkozású		
4.	egy szülő, szellemi foglalkozású		
	Apa		Anya
5.	kvalifikálatlan fizikai		kvalifikálatlan fizikai
6.	kvalifikálatlan fizikai		kvalifikált fizikai
7.	kvalifikálatlan fizikai		háztartásbeli

8.	kvalifikált fizikai	kvalifikálatlan fizikai
9.	kvalifikált fizikai	kvalifikált fizikai
10.	kvalifikált fizikai	szellemi
11.	kvalifikált fizikai	háztartásbeli
12.	egyéb szellemi	fizikai
13.	egyéb szellemi	egyéb szellemi
14.	egyéb szellemi	értelmiségi
15.	egyéb szellemi	háztartásbeli
16.	vez. áll. értelmiségi	fizikai
17.	vez. áll. értelmiségi	egyéb szellemi
18.	vez. áll. értelmiségi	értelmiségi
19.	vez. áll. értelmiségi	háztartásbeli
20.	nincs adat, egyéb	

Meg kell jegyeznünk, hogy ez a csoportosítás az adott adattömeg eloszlásának elemzése után készült. Ezzel magyarázható az a látszólagos következetlenség, hogy a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású apák feleségeinél nem kerültek külön csoportba a kvalifikált fizikai foglalkozású és a szellemi foglalkozású feleségek olyan módon, mint a többi apa feleségei esetében. Ennek oka az volt, hogy a kis esetszámok miatt nem lett volna értelme ilyen kategória alkalmazásának.

9 Egy egyszerű példánál maradva: az egyébként is hátrányos helyzetben levő gyerekekről - anélkül, hogy erre külön rákérdeztünk volna - a pedagógusok feltűnően magas arányban állították azt, hogy „idegbetegek”. Esetünkben ezt, függetlenül attól, hogy a kérdéses gyerekek ténylegesen „idegbetegek” voltak vagy sem, mindenképpen érvényes válasznak kellett tekintenünk, egyrészt azért, mert ez a minősítés arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek a gyerekek „másként viselkednek”, mint azt az iskola tőlük elvárja, másrészt azért, mert akit az iskola vagy a pedagógus „idegbetegnek” minősít, azt valóban idegbetegként is kezeli.

10 Lásd a 7. jegyzetben közölt tábla legalsó sorát.

11 „A súlyos magatartási problémás” gyerekek aránya a szülők kombinált foglalkozása szerint (%)

A	B	C
1. 21,9	8. 15,7	3. 7,4
2. 22,9	9. 12,1	11. 9,5
4. 21,5	10. 13,8	12. 10,0
5. 20,3	16. 14,2	13. 6,9
6. 21,0	19. 14,2	14. 9,9
7. 20,1	20. 16,3	17. 7,5
15. 22,2		18. 4,6

12 Az első csoportba tartozóknál a súlyos magatartási problémák aránya 20,1% fölött volt, a másodiknál 10,1-20,0% között, a harmadiknál pedig 10,1% alatt. Látható, hogy a három csoport milyen pontosan követi a társadalmi összetétel változását. Ahol számottevő eltérés van, ott ez éppen a kombináció jellegéből adódik, mint például a 15. csoportnál (egyéb szellemi foglalkozású apa és háztartásbeli anya), ahol feltehetőleg már a család foglalkozási összetétele által is jelzett igen kedvezőtlen szociális helyzet miatt lényegesen magasabb a panaszok aránya, mint a közelebb eső foglalkozási csoportoknál. Figyelmet érdemel még a 16. és a 19. csoportba (vezető állású vagy értelmiségi apa és fizikai foglalkozású, illetve háztartásbeli anya) tartozó súlyos magatartási problémás gyerekek viszonylag magas aránya, ami minden bizonnyal a már sokszor leírt konfliktushelyzettel magyarázható, ami a házastársak státusa közötti igen nagy különbségből

adódik (a mintánkba került háztartásbeli feleségek többsége is feltehetőleg csak kvalifikálatlan foglalkozást tudna alacsony képzettsége miatt vállalni).

13 Az egyes iskolák összetétele a szülők kombinált foglalkozása szerint (%)

	iskola	A.	B.	C.	Összesen (1-19. csop.)
1.	Darus u. iskola	11,6	48,3	40,1	100,0 (N = 207)
2.	Kassa u. iskola	25,6	46,9	27,5	100,0 (N = 504)
	Vöröshadsereg u. 100. iskola	29,2	43,9	26,9	100,0 (N = 257)
	Vörösmarty u. iskola	29,2	44,3	26,5	100,0 (N = 352)
	Összesen:	27,6	45,4	27,0	100,0 (N = 1113)
3.	Állami ltp. iskola	45,3	36,4	18,3	100,0 (N = 203)
	Szélső u. iskola	30,9	53,6	15,5	100,0 (N = 246)
	Összesen:	37,4	45,8	16,8	100,0 (N = 449)
4.	Kisegítő iskola	66,7	17,9	15,4	100,0 (N = 198)
	Mindösszesen:	29,2	45,1	25,7	100,0 (N = 1967)

14 Munkánk alapvetően problémafeltáró és módszertani jellegű. Nem vállalkozunk az egész iskolarendszer leírására, még a teljes általános iskolai hierarchia bemutatására sem. Az általunk itt felvázolt hierarchia egészen biztosan nem alkalmas, illetve csak igen lényeges változtatásokkal alkalmazható községekben levő iskolák viszonyainak leírására, de az is nagyon valószínű, hogy a modellen már ahhoz is változtatni kellene, hogy a budapesti belső kerületek általános iskolái közötti, illetve egyes iskoláin belüli viszonyok tanulmányozására értelmesen használható legyen. Mindössze arra tettünk kísérletet, hogy kidolgozzuk és egy viszonylag jól körülhatárolható területi egység keretein belül kipróbáljuk egy, az általános iskolai rendszer belső rétegződésének, az iskolarendszer strukturális összefüggéseinek elemzésére alkalmazható fogalomrendszer néhány elemét, miközben módszertani törekvéseink elsősorban arra irányultak, hogy a vizsgálódásaink tárgyául választott alrendszer ne egy „kívülről bevitt” hierarchia mentén írjuk le, hanem belső struktúráját összefüggésbe tudjuk hozni ezen alrendszer és végső soron az egész rendszer valóságos működésével, azzal a móddal, ahogyan az egész szisztéma újratermeli magát.

15 A lakásosztályok (housing classes) koncepcióját J. A. Rex dolgozta ki (Rex, J. A.: *The Sociology of a Zone in Transition*. In: Pahl, R. [ed.]: *Readings in Urban Sociology*. London: Pergamon Press, 1968.) és Pahl fejlesztette tovább (Pahl, R.: *Patterns of Urban Life*. London: Longmans, Green Co., 1970.). A fogalom Magyarországra való alkalmazását Konrád György és Szelényi Iván munkálták ki (Konrád Gy.-Szelényi I.: *A lakáselosztás szociológiai kérdései*. *Valóság*, 1969. 8. sz.).

16 Lásd Szelényi Iván: *Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1973. (sokszorosítva)

17 Max Weber: Hatalommegosztás a közösségen belül: osztályok, rendek, pártok. In: Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. KJK. 1967. 241-255. l.

18 Szelényi Iván: Lakásrendszer és társadalmi struktúra. *Szociológia*, 1972/1:59.

19 Az oktatási rendszer történeti alakulásának bemutatásánál elsősorban Berend T. Iván: *Gazdaság-műveltség-társadalomtudomány* című cikkére (*Közgazdasági Szemle*, 1976/7-8.) támaszkodtunk.

20 Berend T. Iván: i. m. 792. l.

21 I. m. 793. l.

22 Az oktatási rendszer ideologikus funkciója című cikkében P. Bourdieu részletesen elemzi a francia iskolarendszernek ezt a funkcióját. In: Ferge Zsuzsa-Háber Judit (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest: KJK. 1974:65-91.

23 Lásd erről Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1972/1.; Gászó Ferenc: *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Budapest: Kossuth, 1976.

24 Lásd pl. Ferge Zsuzsa: I. m.; Havas Gábor: A munkásgyerek, a munkásszülő és az iskola. *Szociológia*, 1973/4.; Pap Mária-Pléh Csaba: Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. *Szociológia*, 1972/2.; Kehlény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Intézetének Kiadványai, Bp. 1976.; Solt Ottilia: Egy budapesti kerület alacsony jövedelmű munkáscsaládai. *Budapesti Nevelő*, 1975/3.; Várhegyi György: A gyermekek személyiségét veszélyeztető környezet. *Szociológia*, 1976/1.

Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban

Ladányi, János

1987

Tanulmányunk részben azon 1981 és 1985 között végzett kutatásunkon alapul, amelynek elsődleges célja az volt, hogy a még megtalálható dokumentumok másodlagos feldolgozásával pontosabb képet adjon az 1945 utáni időszakban felsőoktatási intézményekbe beiratkozott hallgatók szociális összetételéről, egyetem előtti és alatti iskolai pályafutásáról. Adataink az ún. hallgatói személyi anyagok másodlagos feldolgozásából származnak. Ezen anyagok szerkezete az évek során, de tagozatonként is jelentősen változott. Ezért ezeknek a változásoknak a figyelembevételével egységes adatlapot szerkesztettünk. A személyi anyagok egyes adatait az ún. törzskönyvek és diplomakönyvek adatainak felhasználásával kontrolláltuk, illetve egészítettük ki az egyetemi pályafutásra vonatkozó adatokkal.

Tanulmányunk további forrása az az 1978 és 1983 között végzett kutatássorozat, amelyet a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen - szakszeminaristák különböző csoportjaival közösen - végeztünk. Ezen kutatássorozat során az egyetemi felvételtől a tanulmányok befejezéséig végigkövettük az egyetem nappali tagozatára 1978-ban felvételizett évfolyamot. Végül mindezeket a felsőoktatási statisztika adatainak másodlagos feldolgozásával egészítettük ki.¹

1. Változások a magyar felsőoktatás szerkezetében

A magyar felsőoktatásban az elmúlt negyven évben lezajlott nagy szerkezeti változások részben szervezeti átalakulásokkal függenek össze. Ezekről máshol részletes áttekintések állnak rendelkezésre.² Az intézmények, a karok, a hallgatók, valamint a nappali tagozatos oktatás súlyának a felsőoktatási statisztika elemzése alapján történő áttekintése révén jól megragadható az a tendencia, hogy a magyar felsőoktatás kereteinek kiszélesítése nem egyenletesen, hanem különböző jellegű szakaszokban, több ugrásszerű változáson át történt. A hallgatói létszám kibővítésének két legfontosabb eszköze az esti és levelező tagozatos képzés bevezetése, valamint a felsőoktatás intézményrendszerének megkettőzése, a főiskolák hálózatának kiépítése volt. Az adatok elemzése azt bizonyítja, hogy a hallgatólétszám növekedésének csak egynegyede esik a nappali tagozatos egyetemisták számának bővülésére; a növekedés fennmaradó háromnegyed része az esti és levelező tagozatok, illetve a nappali tagozatos főiskolák kialakítására esik. A növekedésnek csak valamivel több mint a fele magyarázható a nappali tagozatokon tanulók számának bővülésével, a fennmaradó növekményt a különböző felnőttoktatási formák bővülése okozta. A növekmény valamivel kevesebb mint egytizede kihelyezett tagozatok létesítésére jut. A tanító- és óvónőképzés felsőoktatássá történt átminősítése magyarázza a növekmény mintegy egyhatodát-egynyolcadát.

1. táblázat - A magyar felsőoktatás 1937-1938-as tanévhez viszonyított hallgatólétszám-növekedésének megoszlása (%)

	1976-1977	1984-1985
Nappali egyetem, székhelyén	24,9	24,9
Nappali egyetem, kihelyezett tagozat	0,4	0,1
Esti és levelező egyetem, székhelyén	12,8	12,4
Esti és levelező egyetem, kihelyezett tagozat	0,5	0,4

¹Alapsokaságnak az 1945-1976-ig terjedő időszakban a közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézmények első szemeszterére beiratkozott összes (nappali, esti, levelező, kiegészítő és mérnök-közgazdász tagozatos) hallgatót tekintettük. Kutatásunk tehát a magyar felsőoktatásnak csak mintegy 40%-ára terjedt ki. 10%-os, arányosan rétegzett mintával dolgoztunk. Mintánkat az intézmények, az évfolyamok, a tagozatok és karok mint rétegzési szempontok figyelembevételével, a törzskönyvekből választottuk ki. Amennyiben az anyagot nem találtuk meg, vagy (egészen ritka esetben) nagyon hiányos anyagot találtunk, pótmintát vettünk. Ez oly módon történt, hogy a rétegen belüli 10%-os véletlen mintavétellel addig mentünk tovább, amíg a szükséges elemszámot nem értük el. Mintánk elemszáma 10 616 fő, ennek mintegy 5%-a a pótminta.

²Lásd mindenekelőtt: Ladányi Andor: A felsőoktatás intenzív fejlesztéséről. *Valóság*, 1979/9.

	1976-1977	1984-1985
Nappali főiskola, székhelyén, tanító- és óvónőképző	4,5	7,6
Nappali főiskola, székhelyén, egyéb	19,1	20,7
Nappali főiskola, kihelyezett, tanító- és óvónőképző	-	0,2
Nappali főiskola, kihelyezett, egyéb	4,5	4,8
Esti és levelező főiskola, székhelyén, tanító- és óvónőképző	8,0	7,0
Esti és levelező főiskola, székhelyén, egyéb	21,6	18,3
Esti és levelező főiskola, kihelyezett, tanító- és óvónőképző	3,7	0,1
Esti és levelező főiskola, kihelyezett, egyéb	-	3,5

Forrás: Az adatok forrása a *Statisztikai Tájékoztató - Felsőoktatás* című kiadvány 1976-1977 és 1984-1985. évi kötetei 21-26., valamint 30-33. oldalán található adatok, illetve az azok alapján készített számítások. „Kihelyezett tagozatnak” tekintettünk minden, az intézmény székhelyén kívül működő, oktatási tevékenységet folytató szervezeti egységet, így az egyetemi és főiskolai kihelyezett tagozatokat, egyetemek főiskolai karait, intézményeket stb. A főiskolák adatai között az óvónőképző intézetek és a Mozgássérültek Nevelőképző és Nevelőintézetének adatai is szerepelnek. A tanító- és óvónőképzést 1959-ben minősítették át felsőfokú képzéssé.

A vizsgált időszakban tehát a felsőoktatás hallgatói létszáma növelésének egyik fő eszköze az esti és különösen a levelező tagozatok kiépítése volt. Ez a képzési mód a felsőfokú szakemberszükséglet biztosításának gyors és - legalábbis a rövid távú képzési ráfordítás oldaláról - olcsó útjául szolgált. Az esti és levelező tagozatos képzés fedezte például a feszített ütemű iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, a megnövekedett számú és létszámgényű államigazgatási és államhatalmi szervek stb. szakember- és funkcionáriusszükségletének tekintélyes részét, illetve szüntetett meg gyorsan és „olcsón” olyan társadalmi feszültségeket, amilyen például a pedagógusképzés hosszú ideig tartó visszafogása miatt a pedagógushiány volt.³ Mindezt úgy tette, hogy a keletkező munkaerő-feszültségekre többnyire utólag és közvetlenül reagált. A felsőoktatás kibocsátását a gazdaság szakemberszükségletéhez igazítva, mintegy a tervgazdálkodás és munkaerő-tervezés adott módjából szükségszerűen következő feszültségeket igyekezett feloldani, miközben - szintén szükségszerűen - újabb feszültségeket hozott létre. Emellett az utóbbi negyven év gyakran változó és gyökeresen átalakult magyar társadalmának, amelyben a mobilitási utak valamilyen módon általában iskolán keresztül vezettek, egyik jellegzetes mobilitási típusává vált.

A felsőoktatás keretei kiterjesztésének másik legfontosabb módszere a felsőoktatási rendszer „megkettőzése” volt. A hatvanas évek első felében a magyar felsőoktatásban igen gyors, extenzív jellegű változások zajlottak le. Az intézmények számának öt év alatt több mint kétszeresére való emelkedése alapvetően azzal magyarázható, hogy a középfokú továbbtanulás lehetőségeinek kiszélesítésével - és ezzel együtt a szelektív középiskolai rendszer kiépítésével - párhuzamosan fokozatosan kiépült az egyes szakmákra való képzés megkettőzött rendszere. Ez a gyakorlatban úgy történt, hogy egy sor korábbi középfokú oktatási intézményt felsőfokú technikummá, később főiskolává minősítettek át. A főiskolai képzés súlyának növekedése azonban nem volt egyforma a különböző tagozatokon. Igen korán kialakult az a képlet, hogy a főiskolai hallgatók aránya a nappali képzésben a legalacsonyabb, míg a felnőttoktatásban jóval e fölött van.

Az esti és levelező tagozatos képzési formák felfuttatása, valamint a felsőoktatás felsőfokú technikumok, illetve főiskolák rendszerének kiépítése általi megkettőzése az ötvenes évek vége, hatvanas évek eleje még mindig túlzottan maximalista gazdaságfejlesztési célkitűzéseinek, illetve az ezekből prognosztizált szakember-szükségleti elképzeléseknek felelt meg. Az akkori gazdasági célkitűzéseknek megfelelően ez mindenekelőtt a mérnökképzés - csak az ötvenes évek első feléhez hasonlítható mértékű - felfuttatását jelentette. A magyar felsőoktatás ekkor kialakított - és kisebb-nagyobb változtatásoktól

³Gazsó Ferenc-Laki László: *A felsőoktatás esti és levelező tagozatainak néhány összefüggése*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1982.

eltekinthetve ma is fennálló - rendszere végső soron annak az ellentmondásnak a termékeként fogható fel, amely az igen ambiciózus iparfejlesztési célkitűzések és a - jellegzetes szóhasználat - „nem termelő ágazatoknak” nevezett szférákra, ebben az esetben iskolarendszerre fordított elégtelen ráfordítások között feszült.

2. A felsőoktatás belső rétegződése

Ebben a fejezetben rátérünk a saját kutatásunkból nyert adatok elemzésére. Azt vizsgáljuk meg, hogy a fent röviden vázolt egyetemi és főiskolai megkettőződés, illetve a nappali, esti és levelező tagozatok működése, tehát a magyar felsőoktatás intézményes rendszerének egyes elemei hogyan kapcsolódnak egybe a felsőoktatás hallgatóinak társadalmi rétegződésével. Az időbeni eltérések kiszűrése érdekében ebben a fejezetben csak az 1970 utáni periódusra vizsgáljuk meg adataink alakulását. A jobb áttekinthetőség kedvéért itt csak az aktív kereső apák (eltartók) értékelhető adatait elemezzük. Ezt egyebek mellett az is indokoltá teszi, hogy a személyi anyagokban a többi csoportra vonatkozóan nem állt rendelkezésre elégséges információ, amely alapján a társadalmi státus megnyugtatóan megállapítható lett volna.

Adataink tanúsága szerint - legalábbis a vizsgált időszakban - a közgazdász- és mérnökhallgatók társadalmi összetétele számottevően nem tér el egymástól. Ez egyébként nemcsak az összes közgazdász- és összes mérnökhallgatóra, hanem az adatokat tagozatonként külön-külön összevetve is lényegében igaz. Jóval számottevőbb eltérésekről számolhatunk már be az egyetemre és főiskolákra járók társadalmi összetételének összevetése alapján. Adatainkból megállapítható, hogy az egyetemre járók körében jóval magasabb a magas státusú családi háttérből érkező hallgatók aránya, mint a főiskolások között.

Mivel magyarázható tehát a főiskoláknak az egyetemeknél egyértelműen alacsonyabb társadalmi összetétele, és hogyan értelmezhető a közgazdászoknál és mérnököknél tapasztalt tendenciák alapvető megegyezése, illetve apró eltérései? Először a kérdés első felét próbáljuk megválaszolni. Ehhez azonban előbb egy kis kitérőt kell tennünk.

A magyar felsőoktatás megkettőzése - mint láttuk - a hatvanas évek első felében történt meg. Azóta a résztvevőknek egyetemi és főiskolai hallgatókra történő szétválasztása a felsőoktatás szinte egészére jellemző. Az, hogy az egyetem „felsőbb fokú” felsőoktatási intézmény, mint a főiskola, a képzés időtartamának és a megszerzett képesítés formális felhasználhatóságának különbségében szinte minden területen megjelenik. A hasonló képzési irányú egyetemre és főiskolák hallgatói társadalmi összetételének jelentős eltérése tehát nagyrészt az iskolarendszer sajátosságaiból, az egyetemi és főiskolai képzés hierarchikus jellegű szétválasztásából következik. Ez eredményezi azt, hogy még a két vizsgált, egymástól egyébként meglehetősen különböző jellegű tanulmányi ág esetében is a közgazdasági egyetemre járók szociális összetételére vonatkozó adatok lényegesen kevésbé hasonlítanak a közgazdasági jellegű főiskolákra, mint a műszaki egyetemre járók adataihoz.

2. táblázat - Az 1970 és 1976 között beiratkozott hallgatók megoszlása apjuk társadalmi-foglalkozási csoportja, az intézmény jellege és tagozata szerint (csak aktív kereső apák, %)

	Egyetem				Főiskola				Összesen			
	Nappali	Esti	Levelező	Összesen	Nappali	Esti	Levelező	Összesen	Nappali	Esti	Levelező	Összesen
	Közgazdászok											
Vezető állású	22,8	16,9	14,1	20,6	16,4	13,1	5,6	13,3	19,1	14,5	7,9	16,1
Értelmiségi	21,9	24,2	12,5	21	17	19	7,9	15,3	19,1	20,9	9,1	17,5
Egyéb szellemi	11,7	12	9,4	11,5	12	15,3	13	12,9	11,9	14,1	12	12,3
Termelés-irányító	6,8	6	12,5	7,4	10	12,5	8,5	10,1	8,6	10	9,5	9,1
Szakmunkás	30,5	28,9	26,5	22,7	17,5	19	26,6	19,9	18,7	22,7	26,6	20,9

	Egyetem				Főiskola				Összesen			
	Közgazdászok											
	Nappali	Esti	Levelező	Összesen	Nappali	Esti	Levelező	Összesen	Nappali	Esti	Levelező	Összesen
Betanított m.	3,1	3,6	3,1	3,2	8,6	2,9	11,3	8,2	6,3	3,2	9,1	6,3
Segédmunkás	4,3	1,2	10,9	4,7	5	8,8	7,9	6,4	4,7	5,9	8,7	5,7
Mezőgazd. fizikai	4,9	0	6,3	4,2	7,3	3,6	16,4	8,7	6,3	2,3	13,7	7
Önálló	1,2	3,6	3,1	1,9	3,2	2,9	1,1	2,6	2,4	3,2	1,7	2,4
Egyéb	2,8	3,6	1,6	2,8	3	2,9	1,7	2,6	2,9	3,2	1,7	2,7
Aktív összesen	100 N = 324	100 N = 83	100 N = 64	100 N = 471	100 N = 440	100 N = 137	100 N = 177	100 N = 754	100 N = 764	100 N = 220	100 N = 241	100 N = 1225
Műszakiak												
Vezető állású	19,4	22,6	14,2	18,9	11	12,1	8	10,6	15,4	15,3	10,7	14,7
Értelmiségi	22,8	18,9	13,8	21,6	17	21,8	9,7	16,1	20,1	20,9	11,4	18,8
Egyéb szellemi	11,4	5,7	9,3	10,9	14,2	15,3	13,3	14,1	12,7	12,4	11,6	12,6
Termelés-irányító	8,4	9,4	6,7	8,2	9,6	9,7	8	9,4	9	9,6	7,4	8,8
Szaktanácsadó	16,8	24,5	21	17,5	21,3	25,9	26,4	22,4	18,9	25,3	24,1	19,9
Betanított m.	6,8	0	13,3	7,4	10,8	5,6	14,3	11	8,7	4	13,9	9,2
Segédmunkás	2,4	3,8	4	2,7	4,7	2,4	6,3	4,8	3,5	2,8	5,3	3,8
Mezőgazd. fizikai	5,8	11,3	9,3	6,4	5,1	2,4	8	5,4	5,4	5,1	8,6	5,9
Önálló	2,9	1,9	5,3	3,2	3	2,4	3	3	3	2,3	4	3,1
Egyéb	3,3	1,9	3,1	3,2	3,3	2,4	3	3,2	3,3	2,3	3	3,2
Aktív összesen	100 N = 1524	100 N = 53	100 N = 225	100 N = 1802	100 N = 1414	100 N = 124	100 N = 300	100 N = 1838	100 N = 2938	100 N = 177	100 N = 525	100 N = 3640

Rátérve most már kérdésünk második felének, tehát a közgazdászoknál és mérnököknél tapasztalt tendenciák megegyezései, illetve eltérései okainak megválaszolására, figyelmünket először a nappali, illetve az esti és levelező tagozatok társadalmi összetétele elemzésére kell fordítanunk. Megállapíthatjuk, hogy a nappali tagozatok hallgatói számottevően magasabb státusú családokból kerülnek ki, mint az estisek és levelezők. A nappali tagozatosok körében jóval magasabb a vezető állású és értelmiségi foglalkozású, és jóval alacsonyabb a különböző fizikai kategóriákba tartozó apák aránya, míg az egyéb szellemiek és közvetlen termelésirányítók aránya a vizsgált tagozatok esetében szinte megegyezik. Figyelemre méltó, hogy a nappali, illetve esti-levelező tagozatok társadalmi összetételének különbözősége olyan erősen érvényesül, hogy - számos körülmény eltérése ellenére - mind a közgazdászok és mérnökök, mind az egyetemi és főiskolai hallgatók körében egyaránt és igen hasonló intenzitással jelentkezik. Az alaptendenciától itt csak igen kevés eltérés figyelhető meg, és - legalábbis számunkra - szociológiailag ezek is igen nehezen lennének értelmezhetőek.

Más a helyzet akkor, ha az esti és levelező tagozat társadalmi összetételét külön-külön is megvizsgáljuk. Legfeltűnőbb, hogy bárhogy bontjuk az adatokat, azt tapasztaljuk, hogy az esti tagozat szociális összetétele jóval hasonlatosabb a nappali, mint a levelező tagozatéhoz. Akár a vezető állásúak és értelmiségiek együttes arányát, akár az összes szellemi vagy az összes fizikai arányát vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy az esti tagozat társadalmi összetétele lényegében megegyezik

a nappali tagozatával. Ez a tendencia egyébként - árnyalatnyi eltéréssel - a közgazdászok és műszakiak körében egyaránt érvényesül. Az is nyilvánvaló, hogy bármilyen foglalkozási csoportosítás alapján vizsgáljuk az egyes tagozatok hallgatóinak társadalmi összetételét, az igazán nagy különbség az esti és levelező tagozatok között van. A vezető állásúak és értelmiségiek aránya pl., amely nappali és esti tagozaton valamivel egyharmad felett helyezkedik el, levelező tagozaton egyötöd körül mozog.

Valamit árnyalnunk kell a fenti képen, ha az adatok intézménytípusonkénti alakulását is megvizsgáljuk. Mint adatainkból kitűnik, mind a közgazdasági, mind pedig a műszaki egyetemek esetében elmondható, hogy a nappali tagozat státusa valamivel magasabb, mint az estié, a főiskoláknál azonban már valamelyest módosul a helyzet. Itt is érvényesül az az alaptendencia, hogy a levelező tagozat társadalmi összetétele lényegesen alacsonyabb az esti tagozaténál, azonban - szemben az egyetemeknél tapasztaltakkal - a közgazdasági jellegű főiskolák nappali és esti tagozatának társadalmi státusa lényegében megegyezik egymással, míg a műszaki jellegű főiskolák esetében az esti tagozat státusa egyértelműen magasabb a nappali tagozaténál.

Míndezek fényében több kérdés is felmerül. Mivel magyarázható a nappali és a felnőttoktatás hallgatói társadalmi összetételének ilyen számottevő eltérése? Mivel magyarázható a felnőttoktatás két tagozata társadalmi összetételének ilyen jelentős különbsége? Mivel magyarázható, hogy - a közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézmények esetében egyaránt - az esti tagozat státusa alig valamivel alacsonyabb, mint a nappali tagozaté?

Viszonylag egyszerű válaszolnunk az első kérdésre. Mint ismeretes, Magyarországon a megfelelő korú népességnek csak mintegy 9-10%-a jár egyetemre és főiskolára, ami Európában az egyik legalacsonyabb aránynak számít. Természetesen az ilyen és hasonló jellegű nemzetközi összehasonlítások soha nem problémamentesek. Mindig van bizonyos önkényesség az összehasonlításban, többek között már abban is, hogy mit tekintünk felsőoktatásnak. Például Magyarországon a szakmák egy része csak érettségi után, de a szakmunkásképzés keretei között tanulható, ezt a 13-14. tanulási évet azonban senki sem számítja felsőoktatásban eltöltött időnek. Problémát okoz az összehasonlításban az is, hogy a magyar felsőoktatásban igen alacsonynak tekinthető a lemorzsolódási arány. Ha tehát az összehasonlítást a kibocsátás oldaláról végezzük el, a helyzet valamivel kedvezőbbé válik, ez azonban a meglehetősen kedvezőtlen alaptendenciát nem változtatja meg. Ezzel szemben az esti és levelező tagozaton oktatott hallgatók nappali tagozatosokhoz viszonyított aránya - annak ellenére, hogy ezen tagozatok súlya az utóbbi években valamelyest csökkent - nemzetközi összehasonlításban még mindig igen magasnak tekinthető. A nappali tagozatos képzés viszonylagos szűköségét tehát részben az esti és levelező képzés hivatott kompenzálni. Ezt egyebek mellett az is igazolja, hogy ezeken a tagozatokon viszonylag alacsony a hallgatók életkora: például az 1984-1985-ös tanévben az estin 29,8, a levelezőn is csak 38,9% volt a 30 éves és annál idősebb hallgatók aránya az elsősök között.⁴

A hallgatók - nyilvánvalóan eltérő képzési feltételeket nyújtó - különböző tagozatokra való szétválasztása azonban társadalmi jellegű szelekciót is eredményez. A társadalmi összetételre vonatkozó adatokon kívül az is elmondható, hogy esti és levelező tagozaton a nappalisokhoz képest lényegesen alacsonyabb azoknak az aránya, akik középiskoláikat nappali tagozaton végezték, és hogy esti és levelező tagozaton alacsonyabb a gimnáziumban érettségizettek aránya, mint nappali tagozaton. Ezen társadalmi jellegű eltérések azonban döntően nem az esti és levelező tagozatos képzés sajátos funkciójából vagy valamiféle kiegyenlítő mobilitási csatorna jellegéből fakadnak, hanem a jelenlegi oktatási rendszer sajátosságaival magyarázhatók. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy miközben az utóbbi húsz évben az általános iskola után semmilyen formában tovább nem tanulók aránya a 25,4%-os 1960. évi arányról a 6,9%-os 1980. évi arányra csökkent, a különböző középfokú iskolák egymáshoz viszonyított súlyában is jelentős változások mentek végbe. 1960-ban még a továbbtanulók 33,1%-a került gimnáziumba, 15,2%-a szakmai középiskolába és 51,7%-a szakmunkásképző intézetbe, 1980-ra viszont a gimnáziumba járók aránya a korábbiak kb. kétharmadára, 21,9%-ra csökkent, szakmai középiskolában tanult a továbbtanulók 28,4%-a, míg szakmunkásképző intézetbe a korcsoportból továbbtanulóknak változatlanul mintegy a fele, 49,7%-a járt.⁵

Mint látható, a legfontosabb változás az volt, hogy a továbbtanulást elvileg még lehetővé tevő, de közvetlenül a munkaerő-gazdálkodás hatókörébe eső szakmai középiskolák súlya nőtt meg a nappali tagozatos egyetemi-főiskolai tanulmányokra való előkészítést elsődleges feladatának tekintő gimnáziummal szemben. Mindez a felsőoktatás megkettőzésével, a felsőfokú technikumok, majd főiskolák hálózatának kiépítésével, az esti és levelező tagozatos képzés felfuttatásával kö-

⁴ *Statisztikai Tájékoztató - Felsőoktatás*. Művelődésügyi Minisztérium, Budapest, 1985:112, 124.

⁵ *Oktatás, művelődés 1950-1980*. Budapest: KSH, 1982:49-50.

rülbelül egy időben zajlott le. Ez annak az intézményesítését jelentette, hogy a felsőoktatási szelekció valójában nem a hallgatók tudás és képesség szerinti szelekcióját jelenti, hanem az általános iskolában burkoltan megkezdődő, majd a középiskolai továbbtanuláskor intézményesen is megjelenő társadalmi jellegű szelekció iskolarendszeren belüli betetőzését. Ezzel magyarázható, hogy a magyar felnőttoktatás mára már lényegében elvesztette felnőttoktatás jellegét. Hallgatói zömében olyan, viszonylag alacsony státusú személyekből tevődnek össze, akik szakmai jellegű középiskola után az elvileg előírt (de a gyakorlatban nem mindig betartott) három évet éppen hogy ledolgozták, majd a „könnyebb ágon” kerültek be a felsőoktatásba, hogy ott azután - meglehetősen extenzív körülmények között - diplomához jussanak.

Itt azonban egy igen jelentős megszorítással kell élnünk, amely viszont már átvezet bennünket a második kérdésünkhöz, nevezetesen ahhoz, hogy mivel magyarázható a felsőfokú felnőttoktatás két tagozata társadalmi összetételének igen jelentős eltérése. E kérdés megválaszolása érdekében először a különböző tagozatos hallgatók lakóhelyére vonatkozó adatokat érdemes megvizsgálni. Ezek szerint a budapestiek aránya az estiseknél olyan magas, hogy a közgazdászoknál mintegy kétszeresen, a mérnököknél két és félszeresen haladja meg a fővárosban lakók nappali tagozatosok közötti arányát. Ugyanakkor a közgazdászoknál kilencszer, a mérnököknél több mint hét és félszer magasabb a budapestiek aránya az esti tagozatosok, mint a levelezők körében.

A budapesti - és általában városi - lakóhellyel rendelkező hallgatók esti és levelező tagozatosok közötti igen eltérő arányának megértéséhez világosan látnunk kell, hogy mivel a felnőttoktatás esetében a tanulás munkavégzés mellett történik, két alaphelyzet állhat elő. Az esti tagozatos képzés esetében - mivel ez a levelező tagozatos képzésnél intenzívebb kapcsolatot feltételez az oktatási intézménnyel - szinte elengedhetetlenül szükséges, hogy a lakóhely vagy a munkahely és az oktatási intézmény helyileg egybeessen, illetve, hogy a lakóhely az oktatási intézmény elérhető közelségében legyen. Mivel a felsőoktatási intézmények zöme Budapesten vagy nagyvárosokban található, nincs miért csodálkozni azon, hogy az esti tagozatos hallgatók túlnyomó többsége is ilyen településeken lakik. A levelező tagozatos képzésnél viszont, amely esetben a hallgató „alig találkozik” a felsőoktatási intézménnyel, nincs szükség arra, hogy ott lakjon vagy dolgozzon, ahol tanulmányait végzi. Ezzel magyarázható a budapestiek levelező tagozatos hallgatók közötti igen alacsony aránya, s az is, hogy a levelező tagozatosok között sokkal több a vidéki, mint az estisek körében. Úgy gondoljuk tehát, elsősorban a levelező tagozatos hallgatók sajátos területi elhelyezkedése az, ami e tagozat esti tagozatánál lényegesen alacsonyabb társadalmi összetételét megmagyarázza. Itt az iskola- és településrendszeren belüli hátrányok sajátos összekapcsolódásával van dolgunk, és döntően ez eredményezi a levelező tagozat igen alacsony társadalmi összetételét.

Rátérve most harmadik kérdésünk megválaszolására (tehát arra, hogy mivel magyarázható, hogy az esti tagozat társadalmi összetétele - a közgazdasági és műszaki jellegű felsőoktatási intézményekben egyaránt - csak valamivel alacsonyabb a nappali tagozatánál), túllépve az eddig alkalmazott főiskola-egyetem szerinti bontáson, adatainkat valamivel részletesebben is elemeznünk kell. Ebből az elemzésből az tűnik ki, hogy a vizsgált időszakban - egyetlen kivétellel - nem budapesti felsőoktatási intézmény esti tagozatán vagy egyáltalán nem, vagy nem minden évben folyt esti tagozatos képzés. Itt tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy a hallgatók tekintélyes része lakóhelye miatt esik el az esti tagozattól, és kényszerül levelező tagozatra járni, hanem arról is, hogy a felsőoktatási intézmények székhelyén lakó hallgatók közül is lényegében csak a budapestiek járhatnak esti tagozatra. Ez természetesen erős társadalmi jellegű szelekciót is eredményez. Megállapíthatjuk tehát, hogy a felnőttoktatási hierarchiában elfoglalt kedvezőtlenebb helyzetet az esti tagozatosok települési hierarchiában elfoglalt előnyös pozíciója ellensúlyozni tudja, és ez eredményezi, hogy az esti tagozat státusa megközelíti a nappali tagozatét.

Ebben a felsőoktatás belső rétegződését tárgyaló fejezetben utoljára a különböző szakok, illetve karok társadalmi összetételének eltéréseit tekintjük át. Elemzésünket terjedelmi okok miatt csak a közgazdasági egyetemre járó nappali tagozatos hallgatók adatainak elemzésére fogjuk korlátozni. Ennek alapján megállapítható, hogy ugyanaz az intézmény is meglehetősen különböző társadalmi összetételű szakokat foglal magában. Mint egy korábbi, szakszeminaristák egy csoportjával közösen végzett vizsgálatunkból tudjuk, az egyes szakok társadalmi státusa egyenes arányban van a szakra való túljelentkezés mértékével.⁶ A fizikai dolgozók gyermekeinek aránya hagyományosan alacsony az ún. nyelvigenyes (külkereskedelmi, nemzetközi és közlekedés-) szakokon, és az ebben az időben igen „felkapott” szaknak számító népgazdasági tervező szakon is meglehetősen csekély volt. Érdemes megjegyezni, hogy a tanári szakoktól eltekintve - amelyeknek képzési struktúrája erősen eltér a közgazdasági egyetemen általánosan kialakulttól -, a vizsgált időszakban csak

⁶A kutatás ide kapcsolódó részletét lásd Péter Júlia-Olasz Nándor: *A fizikai dolgozók gyermekeinek helyzetéről oktatási rendszerünkben*. MKKE, 1982. (Egyetemi szakdolgozat. Kézirat)

ezek a szakok támasztottak speciális követelményeket (nyelvismeret, emelt szintű matematika) a bekerülni szándékozókkal szemben. A hierarchia alján a pénzügy-, ipar- és agrárszakok álltak. Ezen szakok hallgatói körében nemcsak a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya magas, hanem viszonylag sokan vannak a vidékiek és olyanok, akik középiskolai tanulmányaikat közgazdasági szakközépiskolában végezték. A szakok hierarchiája egyébként - egyebek mellett a gazdaságban lezajló nagy változások, illetve a változó elhelyezkedési lehetőségek függvényében - időnként erősen átalakul.

Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy a felsőoktatás egyetemekre, illetve főiskolákra, valamint különböző tagozatokra történő rétegződését számottevő és meglehetősen szisztematikus - szakok, illetve karok szerinti - belső hierarchia egészíti ki, teszi teljessé.

3. Végzettek és lemorzsolódottak

Mint említettük, felvételünk alapsokaságát - más, hasonló jellegű felvételektől eltérően - nem a vizsgált intézményekben végzett, hanem az oda beiratkozott hallgatók képezték. Így módunk van a lemorzsolódott hallgatók adatainak elemzésére is. Mint ismeretes, a magyar felsőoktatásra a nemzetközi összehasonlításban igen alacsony lemorzsolódási arányok jellemzőek. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a felsőoktatási szelekció, sok ország gyakorlatától eltérően, nem a tanulmányi idő alatt, annak részeként, hanem döntően még a felvételi vizsgák során megy végbe. Egyébként a jelenlegi - és már évtizedek óta érvényben lévő - gyakorlat szerint nemcsak a felsőoktatásba való bekerülés kérdése dől ekkor el, hanem (néhány szórványos kivételtől eltekintve) az is, hogy a jelölt a felsőoktatási hierarchia melyik lépcsőjére kerül be, illetve fogja azt csaknem bizonyosan elvégezni. A felvételi vizsgán hozott szelekciós döntés annyira egyértelmű és végérvényes, hogy aki ezeknek a formális kritériumoknak egyszer megfelelt, tehát felvételt nyert valamelyik felsőfokú tanintézetbe, annak - mintegy „rendi” kiváltsággént - többet felvételiznie nem kell. Így felvételi vizsga helyett csak tételes kritériumrendszerrel nem bíró, valójában meglehetősen formális „felvételi beszélgetésen” kell megjelennie például annak, akit egyszer már felvettek az orvosi egyetemre, de később tanulmányait abbahagyva, mondjuk, filozófia-történelem szakra pályázik, de annak sem kell felvételiznie (és ez már sokkal gyakoribb eset), aki valamelyik főiskola elvégzése után egy egyetem kiegészítő szakára szándékozik beiratkozni.

A magyar felsőoktatási rendszer eme sajátosságaiban ugyanaz a rövid távban gondolkodó ráfordításminimalizálási racionalitás érhető tetten, amelyről korábban már szóltunk. Eme sajátos racionalitás szerint felesleges ráfordításnak számít, ha valaki 18 éves korában - általában meglehetősen esetleges indítékok alapján - hozott döntését megváltoztatva, pályakorrekciót hajt végre, de nem merülnek fel felesleges ráfordítások, ha valaki végül is olyan felsőoktatási intézményt végez el, amelyhez kedve vagy tehetsége nincsen. Ezért az ilyen jellegű pályakorrekciókat lehetőség szerint „mederben kell tartani”, és minimálisra kell korlátozni. Ez tükröződik abban, hogy az ilyen akciókat az oktatásügy valójában kivételes ügyeknek tekinti, amelyeket csak „különös méltányosságból” szokás engedélyezni, amit az is jelez, hogy ilyenkor eltekintenek az egyébként igen komolyan kezelt felvételi procedúrától. De az is nyilvánvaló, hogy ezeket az ügyeket - a kiegészítő tagozatra történő felvételikhez hasonlóan - az oktatásügy valójában oktatáson kívüli ügyeknek tekinti, hiszen a felvételi vizsgától való eltekintéssel vagy a felvételi vizsga formálissá tételével tulajdonképpen lemond a felsőoktatási szelekciónról, és csak a „rendi megfelelést” kontrollálja. A felvételi döntést különböző főhatóságoknak engedi át, amelyek a számukra megállapított kvótákon belül úgy rangsorolhatnak, ahogyan azt szükségesnek tartják. Ez - a nappali tagozatos felvételnél érvényesülő „társadalompolitikai” jellegű preferenciákkal együtt - azt eredményezi, hogy az egyetemi és főiskolai felvételik rendszere még elvben is csak igen kevésbé tekinthető a képességek szerinti szelekció mechanizmusának.

Utólagos szelekciós eszköz lehet esetleg az évismérlés és lemorzsolódás intézménye, és több ország iskolarendszere valóban ezt a módszert alkalmazza a „legmegfelelőbbek” kiválasztására.

Ezért az adott oktatási intézménybe beiratkozott, de ott tanulmányait be nem fejező (munkánkban így definiáltuk a lemorzsolódottakat) hallgatók adatai nyomán kirajzolódó tendenciákat is megvizsgáltuk. Adataink alapján mindenekelőtt az volt megállapítható, hogy a nappali tagozatok lemorzsolódási aránya egy nagyságrenddel alacsonyabb, mint az esti és különösen a levelező tagozatoké. Mivel pedig a különböző tagozatok lemorzsolódási arányai az ezen tagozatokon folyó oktatás színvonalával fordítottan arányosak, indokoltnak tűnik az a feltételezés, hogy a lemorzsolódást talán nem elsősorban a szelekció erőssége, hanem egyéb tényezők befolyásolják. Az intézményenkénti adatok elemzése is arra utalt, hogy a lemorzsolódás nem elsősorban az ott folyó oktatás színvonalától vagy a verseny erősségétől függ.

Ebben a fejezetben utoljára a lemorzsolódás időbeni alakulását vizsgáljuk meg. Újabb és újabb intézmények belépése miatt hosszabb, intézménytípusonkénti idősorokkal, sajnos, nem rendelkezünk, az intézményenkénti adatok viszont a kis esetszám miatt - a közgazdasági egyetem kivételével - nem voltak megbízhatónak tekinthetők. Az erre az egyetemre vonatkozó adatokból az látható, hogy a lemorzsolódási arányok az ötvenes évek közepéig-végéig - mind a három tagozaton hasonló mértékben - viszonylag magasak. Azóta nappali tagozaton folyamatosan csökken a lemorzsolódási arány. Különösen látványos volt ez a csökkenés a hetvenes évek eleje óta, amikor egyetlen évben sem emelkedett 5% fölé. A hetvenes évek közepének lemorzsolódási arányait szemlélve osztanunk kell azt a hallgatók és tanárok körében egyaránt elterjedt felfogást, hogy „az egyetemet csak az nem végzi el, aki nagyon nem akarja”.

Mindent összevetve tehát elmondhatjuk, hogy a felsőoktatási tanulmányok ideje alatti szelekció, a felsőoktatásba való belépéskor lezajló szelekcióhoz igen hasonlóan, nem tölti be a „legrátermettebbek” kiválasztásának funkcióját. Ezt egyebek mellett már csak azért sem teheti meg, mert - mint láttuk - a lemorzsolódási arányok igen alacsonyok és csökkenő tendenciájúak, nagyságuk pedig alig hozható összefüggésbe az egyes intézményekben és tagozatokon folyó oktatás színvonalával vagy a verseny erősségével.

4. A felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének időbeni változásai

Ebben az alfejezetben a magyar felsőoktatás belső rétegződéséről eddig elmondottak időbeni alakulását igyekszünk megragadni. Mindenekelőtt arra vagyunk kíváncsiak, milyen társadalmi konzekvenciái voltak a magyar felsőoktatási rendszer főiskolákra és egyetemekre történt megkettőzésének, illetve hogy milyen időbeni tendenciát mutat a nappali, esti és levelező tagozatok társadalmi összetételének alakulása, valamint hogyan hatottak és hatnak a hallgatók társadalmi összetételére a különböző „osztályharcos”, illetve „társadalompolitikai” jellegű központi beavatkozások. A felsőoktatási statisztika csak az 1967-1968-as tanévtől kezdve közöl összehasonlítható idősorokat a hallgatók társadalmi összetételének alakulásáról. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a statisztika által alkalmazott kategóriarendszer a vizsgált időszakban többször változott. Ezek a változások összefüggésbe hozhatók az oktatáspolitikai egészét általában is meghatározó korszakváltásokkal. Az egyes kategóriák elnevezése, illetve a különböző korszakokban alkalmazott kategóriarendszer mindig jellegzetesen tükrözte az éppen érvényesülő szemléletet. Mivel a hallgatók társadalmi összetételének változását a lehetőségekhez képest az egész vizsgált időszakban nyomon szeretnénk követni, az egyes felsőoktatási intézmények által közölt éves statisztikai beszámolók (ezek képezték az alapját az évenkénti felsőoktatási statisztikai jelentéseknek) irattárban található anyagaiból idősort állítottunk össze. Felmerül a kérdés, hogy az egyes időszakokban készült kimutatások mennyiben tükrözték a valóságos helyzetet.

Először arra voltunk kíváncsiak, mennyiben érinti az adatokból kibontakozó tendenciákat a statisztikai kategóriák gyakori változása. Ennek nyomon követése megkönnyítésének érdekében ezek időpontjait táblázatunkban szaggatott vonallal jelöltük meg. Először a kategóriaváltozásoknak adatainkra gyakorolt hatását fogjuk megvizsgálni. Mint látható, a kategóriaváltozást követően az egész magyar felsőoktatásra vonatkozóan egyáltalán nem, a részletes adatok között is csupán a közgazdasági egyetem esetében fordul elő két olyan változás (1951-1952 és 1962-1963 után), amely mértékét tekintve is jelentős, és az időbeni változások nyomán kibontakozó tendenciába sem illeszthető bele. A táblázatból azonban az is jól látható, hogy éppen ezen intézmény adatai mutatják a legnagyobb kilengéseket, produkálják egymást követő években a legszélsőségesebb értékeket. Ezért igen valószínű, hogy a kategóriaváltásokat követő „rendellenes” adatok sem a statisztikai számbavétel megváltozásának tulajdoníthatók (egyébként saját adatfelvételünk közgazdasági egyetemre vonatkozó évenkénti adatai is ezt a feltételezést látszanak alátámasztani). A felsőoktatási statisztikából nyert fenti idősor tehát - a felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének mérésére alkalmazott kategóriarendszer gyakori változásai ellenére - alkalmasnak tűnik a főbb tendencia bemutatására.

Mi a helyzet, ha az egyes kategóriákba való besorolás kritériumainak változását is figyelembe vesszük? Először is, a kategóriákba sorolás mikéntje, a kategóriák kialakításának problémájához hasonlóan az egész vizsgált időszakban politikai kérdésként kezeltetett. Témánk szempontjából két nagy periódust célszerű elkülöníteni egymástól. 1962-ig származási alapon, lényegében az apa (eltartó) 1938-as foglalkozásának figyelembevételével történt a hallgatók társadalmi összetételének megállapítása, amit ezután az apa (eltartó) pillanatnyi foglalkozása szerinti besorolása váltott fel. Az ötvenes években az egyes kategóriákba sorolásra vonatkozó utasítások is gyakran változtak. Ezek szigorúsága lényegében attól

függött, hogy az „osztályharc erőssége”, a „beiskolázási tervek hallgatók szerinti összetételére vonatkozó előirányzatainak teljesítése, vagy a szocializmus építése során érdemeket szerzett dolgozók” gyermekeinek egyetemre kerülése találtatott éppen elsődrendű célnak. Ezek a változások (például, hogy éppen kit kell a statisztikában titokzatosan X-szel jelölt, „osztályidegen” kategóriába minősíteni, vagy hogy éppen mekkora földterülettel minősült valaki még „dolgozó parasztnak”) ugyan igen érzékenyen érintették egyes személyek sorsát, és a korszak kutatója számára rendkívül érdekes adalékul szolgálhatnak, azonban problémánk - a felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének legfontosabb időbeni változásai - megítélése szempontjából, mint látni fogjuk, másodlagos jelentőséggel bírnak. (Abban az időszakban, az 1952-1953-as és 1962-1963-as tanévek között, amikor az „X-es kategória” létezett, a magyar felsőoktatás hallgatóinak 0,6%-át sorolták ide. Más - de mostani témánk keretén túlmutató - kérdés persze, hogy a felvételik folyamán ide soroltak közül mennyien nem kerültek, illetve csak évekkel később kerültek be a felsőoktatásba.)

3. táblázat - A fizikai dolgozó szülők gyermekeinek aránya a felsőoktatási intézmények nappali tagozatos, I. évfolyamos hallgatói között, évenként (%)

Év	Összesen	Közgazdasági Egyetem	Főiskola	Műszaki Egyetem	Főiskola
1949/50	53,1	70,0	33,6	54,6	-
1950/51	59,3	79,4	61,5	58,4	-
1951/52	62,5	68,2	66,7	60,8	82,1
1952/53	60,1	76,3	-	60,0	-
1953/54	58,7	68,2	-	59,4	61,1
1954/55	56,1	66,9	-	59,4	-
1955/56	64,4	70,2	-	64,1	-
1956/57	54,5	58,3	-	52,3	-
1957/58	52,2	57,1	-	51,7	-
1958/59	51,7	56,1	-	51,3	-
1959/60	54,2	59,4	-	52,9	-
1960/61	49,1	53,4	-	50,2	-
1961/62	47,9	51,1	-	47,3	38,5
1962/63	43,9	43,2	33,2	43,5	35,4
1963/64	43,5	32,0	38,6	41,3	44,6
1964/65	45,1	42,5	39,1	37,9	49,0
1965/66	43,6	36,6	37,8	35,8	48,1
1966/67	41,2	40,6	30,8	33,1	41,3
1967/68	40,1	37,1	40,9	32,4	37,7
1968/69	39,5	39,5	38,0	30,9	39,6
1969/70	37,2	33,8	36,3	29,6	37,1
1970/71	26,9	32,5	34,8	30,0	38,7
1971/72	37,5	37,3	38,3	29,1	39,7
1972/73	36,4	37,3	39,8	28,7	35,9
1973/74	36,8	32,7	38,5	27,8	39,2
1974/75	40,0	36,4	41,0	35,4	42,3
1975/76	40,1	35,8	40,2	39,3	44,9

Év	Összesen	Közgazdasági Egyetem	Főiskola	Műszaki Egyetem	Főiskola
1976/77	42,5	38,4	47,0	38,6	46,3
1977/78	42,4	43,1	44,9	37,5	47,0
1978/79	43,6	41,7	47,3	35,1	49,6
1979/80	42,0	37,5	44,2	35,0	47,7
1980/81	41,7	40,0	42,7	32,5	48,3
1981/82	41,5	38,6	43,2	32,4	48,0
1982/83	41,0	39,6	43,1	31,3	48,2
1983/84	39,5	37,7	41,4	32,8	46,7
1984/85	39,7	41,7	42,2	33,6	45,3

Forrás: az adatok a Statisztikai Tájékoztató - Felsőoktatás című művelődésügyi minisztériumi kiadvány megfelelő évi kötetei, illetve az egyes felsőoktatási intézmények éves statisztikai irattári anyagainak feldolgozásából származnak.

Mivel az egész vizsgált időszakot átölelő adatsorral csak a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre és a Veszprémi Vegyipari Egyetemre vonatkozóan rendelkezünk, elsősorban ezen intézmények adatait elemeztük. Az így feltárt tendenciákat azonban más intézményekből összegyűjtött adatainkkal is kontrolláltuk. A mintavételből adódó véletlen hiba csökkentése érdekében adatainknak a felsőoktatási statisztika adatsorával történő összevetésekor nem éves adatokat, hanem 4 vagy 5 éves periódusokra vonatkozó átlagadatokat hasonlítottunk össze. Az 1949-1950-es és 1962-1963-as tanévek közötti statisztikai adatokat úgy tudtuk a legjobban kontrollálni, hogy megkíséreltük saját adatainknak az akkor érvényes besorolási eljárással való kategorizálását.⁷ Ez már csak azért sem volt nagyon egyszerű, mert a besorolási eljárásra vonatkozó utasítások időnként ellentmondanak egymásnak, és gyakran nagyobb „éberségről”, mint szakszerűségről tanúskodnak. Adataink alapján megállapítható, hogy a munkás és paraszti származású hallgatók hivatalos statisztikákból származó aránya lényegében megegyezik az általunk gyűjtött adatokból számított „szűkebb fizikai aránnyal”. Ebből az a következtetés adódik, pontosabban az általunk vizsgált intézmények adatai, továbbá ezen intézmények adatainak az egész felsőoktatásra vonatkozó mutatókkal való erős korrelációja azt látszanak bizonyítani, hogy megalapozatlannak kell tartanunk az ötvenes éveknek a hallgatók társadalmi összetételével foglalkozó statisztikáival kapcsolatban gyakran felmerülő azon félelmet, hogy ezen statisztikák a felsőbb utasítások „teljesítése, sőt túlteljesítése” érdekében egyszerűen hamisak lennének.

A feldolgozott adatok és dokumentumok egyben azt is bizonyítják, hogy az ebben a korszakban készült hivatalos statisztikák az 1938-as foglalkozásra vonatkozóan is többé-kevésbé megbízhatónak tekinthetők, hiszen statisztikai értelemben kevesen voltak az egyetemeken olyanok, akiknek egyáltalán érdekükben állhatott hivatalnoki vagy értelmiségi foglalkozás helyett munkás- vagy paraszti foglalkozást beírni. E törekvésnek egyébként az a légkör sem kedvezhetett nagyon, amelyet talán a legtöbb hivatalos iraton ekkor megtalálható „hamis adatok bevallása az egyetemről való azonnal kizárást vonja maga után” szövegű „barátságos” felszólítás is érzékeltethet. Kegyes kis hazugságok, mint a „világforradalomért küzdő, 19-es vöröskatona nagypapa” mint „gyermekkori példakép”, inkább csak az életrajzokba kerültek bele. De ilyen volt az apa régi szociáldemokrata múltjának elhallgatása is, hiszen őt a pártegyesítés után kizárták a pártból, hogy azután az éber káderes, az önéletrajzon „eszközölt”, piros ceruzával írt, hatalmas betűs feljegyzéssel és „legutolsó figyelmeztetéssel” hívja fel erre a körülményre a „megtévesztéssel úgyszólván kísérletező” hallgató figyelmét.

⁷Számításaink során a „fizikai dolgozók gyermekei” kategória rekonstruálásánál a következőképpen jártunk el: a) az apa (eltartó) adott felsőoktatási intézménybe való jelentkezéskor betöltött foglalkozása alapján ide soroltuk a szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások, önálló iparosok és kereskedők alkalmazottainak és az önállóan gazdálkodó parasztnak a gyermekeit; b) az apa (eltartó) 1938-as foglalkozása alapján a jelentkezéskor vezető állást betöltő, de korábban fizikai foglalkozásúak, az inaktív fizikaiak és az időközben meghalt fizikai foglalkozásúak gyermekeit; c) minthogy adataink alapján nem tudtuk egyértelműen megállapítani, hogy annak idején kiket minősítettek „osztályidegennek”, és minthogy ezen hallgatók aránya igen alacsony (általában 0,5% alatt volt), úgy jártunk el, mintha az összes „osztályidegen” a jelentkezés időpontjában már a fizikai dolgozók körében „bújt volna meg”, és arányukat az általunk számított fizikai arányból egyszerűen kivontuk; d) végül, mivel a korabeli kitöltési utasítások alapján nem teljesen világos, hogy minden fizikai foglalkozásból szellemi beosztásba került személy, vagy csak a vezető beosztásba kerültek esetében kell az apa eredeti foglalkozása alapján kategorizálni, számításainkat mindkét besorolási elv szerint elvégeztük.

Ugyanakkor adataink alapján azt is megállapíthatjuk, hogy az ötvenes évek hallgatói statisztikájában a „származási elvet”, a leginkább sújtott „osztályidegenek” gyermekei mellett, csak a legprivilegizáltabb réteg, a „kiemelt káderek” gyermekei esetében érvényesítették. A „munkás-” és „dolgozó paraszti” származás ugyanis ebben az időszakban (de, mint látni fogjuk, később is) komoly előnyökkel járt az egyetemi felvételi, kollégiumi elhelyezés, egyetem utáni „pályaválasztás” stb. esetében. Ezek az előnyök azonban nem illették meg a kuláknak minősítettek gyermekeit (az ő elkülönítésük érdekében vezette be 1952-től a hivatalos statisztika a korábban alkalmazott „paraszti” kategóriával szemben a „dolgozó paraszti” származás igen finom stílusérzékre valló megkülönböztetését), az önálló iparosok és kereskedők gyermekeinek azon csoportját, akiknek apja a háború előtt „tartósan idegen munkát zsákmányolt ki”, vagy például a munkásként dolgozó „osztályidegenek” (volt olyan időszak, amikor például egy ügyvédbojtárt és „irodakisszonyt” tartó ügyvéd is ilyennek minősülhetett) gyerekeit. De nem illették meg az értelmiségiek, az irodai munkát végzők, sőt még a technikusok, művezetők gyerekeit sem. Nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt társadalmi előnyök és hátrányok elosztásáról van itt szó, amit különböző politikai és társadalompolitikai szövegekkel igyekeztek legitimálni.

A korábbi időszaktól eltérően, az 1962 utáni periódusra vonatkozó statisztikák már a hallgató apjának (eltartójának) felvételkori foglalkozását vették figyelembe. Ezért a két korszakra vonatkozó adatok - a magyar szakirodalomban, sajnos, elég elterjedten követett eljárástól eltérően - közvetlenül sem vethetők egybe. Ha az egész vizsgált időszakra vonatkozó idősorhoz akarunk jutni, az 1949-1950-es és 1962-1963-as tanévek közötti származási adatokat az egyes felsőoktatási intézmények tényleges társadalmi összetételét lényegesen jobban tükröző társadalmi-foglalkozási csoportok szerinti összetételre kell átszámítanunk. Az 1962 utáni statisztikai adatok ellenőrzése érdekében saját adatainkat először a felsőoktatási statisztika által követett - és ebben az időszakban problémánkat tekintve, lényegében változatlan - besorolási eljárás szerint kategorizáltuk.

Azt, hogy a hallgatók társadalmi összetétel szerinti kategorizálásának ténye, sőt a kategorizálás mikéntje is az előző korszak - más szférákban általában már nagyobb következetességgel leküzdött - továbbéléséről árulkodik, jól illusztrálják az ezzel kapcsolatban még a legutóbbi években kiadott utasítások is.⁸ A félreértések elkerülése érdekében hangsúlyozni szeretnénk, hogy elsősorban a hallgatók felvételikor történő kategorizálásának jogosságát és szükségességét, és nem e kategorizálás mikéntjét vitatjuk. Különbösen is, az önálló rétegeinek egészen a legutóbbi időig tartó csökkenése és differenciálódása, de különösen az önálló parasztság radikális visszaszorulása miatti rétegeknek a fizikai dolgozók köréből való kirekesztése sokkal inkább szimbolikus, mint gyakorlati jelentőséggel bír. Erre utal egyébként az is, hogy a fizikai foglalkozású apa saját adataink alapján számított aránya nem tér lényegesen el a hivatalos statisztika által közölt arányoktól. Lényegesen veszélyesebbnek tartjuk a „közvetlen termelésirányító” kategóriájának 1975-ben történt bevezetését. E meglehetősen heterogén kategória, amelybe a technikusi munkakörökben dolgozók is beleférnek, aránya ugyanis ma már viszonylag nagy, és egyre növekvő tendenciájú, kiemelt, esetenként a fizikai munkások gyermekeivel együtt történő kezelésük viszont a továbbtanulással kapcsolatos esélyegyenlőtlenségek elkendőzésének állandó veszélyét hordozza magában.

Az 1963-1964 utáni időszokról már lényegesen több intézmény adatai állnak rendelkezésünkre. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a saját felvételünkből nyert adatok megközelítik az 1963 utáni hivatalos statisztika adatait. Mindebből tehát az következik, hogy a felsőoktatási statisztikának a hallgatók társadalmi összetételére vonatkozó adatai a legfontosabb tendenciák elemzésére alkalmasnak tűnnek, azzal az igen lényeges megszorítással, hogy az 1949-1950-es és 1962-1963-as tanévek közötti adatokat a későbbi időszak adataitól elkülönítetten kell elemezni. Erre mindenekelőtt azért van szükség, mert - mint mondtuk - az 1963 előtti, még származási alapon készült hivatalos statisztikában munkásként és parasztként szerepel az időközben szellemi foglalkozásúvá váltak egy része. A korábban elmondottak értelmében tehát a felsőoktatási statisztikából, valamint a saját adatfelvételünkből származó adatok eltérését 1962 előtt a hivatalos statisztika által a fizikai dolgozó kategória megállapításánál alkalmazott „osztályharcos” szemlélet, mindenekelőtt a kollektivizálás és az államosítás előtt „idegen munka kizsákmányolásából élő” (napszámost, alkalmazottat foglalkoztató) „kulákoknak” és önálló iparosoknak a fizikai kategóriájából történt kirekesztése, ugyanakkor az időközben fizikaiból szellemi foglalkozásúvá vált mobiloknak a statisztikákban változatlanul fizikaiként történt nyilvántartása okozza. 1963-tól az eltérés elvileg már csak az „utóvédharcát vívó osztályharcos szemléletnek” a fizikai dolgozó kategória sajátos lehatárolásánál is érvényesülő megnyilvánulásából adódhat. Ennek az eltérésnek azonban már inkább csak szimbolikus jelentősége van. Az „utóvédharc” napjainkban leginkább a felvételizők „osztályalapon” történő megkülönböztetésének fennmaradása körül folyik, amit újabban szociális érvekkel szokás legitimálni.

⁸Lásd például: *A felsőoktatási intézményekbe való jelentkezés és felvétel lebonyolításának rendje az 1985. évben*. Művelődésügyi Minisztérium 31 500 - 1985. XI. számú utasítás, 90-92. I. 7. számú melléklet. A szülők foglalkozása megállapításának irányelvei.

Korábbi adataink alapján azonban az is jól látható, hogy már a hivatalos statisztika adatai is ellentmondanak a fizikai dolgozók gyermekeinek katasztrofálisan csökkenő felsőoktatási arányáról elég általánosan elterjedt nézetnek. A statisztikai adatok tanúsága szerint a fizikai származású hallgatók felsőoktatási aránya 1949 és 1963 között rohamosan, 60-62%-ról 44-48%-ra csökkent. Ha ebből kivonjuk azon hallgatók adatait, akiknek apja a világháború előtt munkás vagy paraszt, az egyetemre történt felvétel idejében azonban már vezető állású volt, a származási alapon történő kategorizálás megszüntetését közvetlenül megelőző időszak adatát 40-44%-ra kell módosítanunk. Megállapíthatjuk tehát, hogy a fizikai származású hallgatók felvételi arányait igen kategorikusan fogalmazó politikai határozatokban és a spontán folyamatok iránt nagy megvetést tanúsító tervekben előíró rendszer megszűnése után a fizikai dolgozók gyermekeinek felsőoktatási aránya lényegesen lassabban csökkent, mint az ötvenes években. Ráadásul ez a visszaesés átmenetinek bizonyult.

A munkás- és parasztszármazású hallgatók aránya a hetvenes évek elején ismét emelkedni kezdett, és a felsőoktatási statisztika adatai szerint ezen évtized második felében már legalábbis elérte a hatvanas évek elejének színvonalát. Ezt követően azonban újabb, kisebbfajta visszaesés figyelhető meg.

Az ötvenes évek elejének magas arányával kapcsolatban is szükségesnek tűnik megemlíteni, hogy - mint láttuk - éppen ezek azok az évek, amikor a felsőoktatásba felvehető száma rohamosan emelkedik, és átmenetileg kiugróan magas. A munkás- és parasztszármazású hallgatók magas felsőoktatási aránya valójában tehát nem a felsőoktatásba kerülési esélyekben végbement radikális arányeltolódás következménye, hanem döntően annak tulajdonítható, hogy a felsőoktatási férőhelyek száma a középiskolai kibocsátáshoz képest - átmenetileg - igen magas volt. Ebben az időszakban az általános gimnáziumokban végzetek mintegy 80%-a egyetemre vagy főiskolára került.⁹ A munkás- és parasztszármazású hallgatók magas felsőoktatási aránya ezekben az években tehát nem utolsósorban éppen annak tulajdonítható, hogy ettől az „egyéb” származásúak felvételi esélyei nem csökkentek.

A vezető állásúak és értelmiségiek felvételt nem nyert gyermekei egyetemi felvételét nem „helyhiány miatt”, hanem a rendelkezésre álló férőhelyek bősége ellenére utasították el. Ezért sincs sok értelme az ötvenes évek elejét az esélyegyenlőtlenségek alakulása szempontjából viszonyítási alapnak tekinteni. Ismételten hangsúlyoznunk kell ugyan, hogy adatfelvételünk nem terjedt ki a magyar felsőoktatás egészére, és egyes régebbi évfolyamok személyi anyagainak időközben történt selejtezése miatt a mintába került intézmények közül sem sikerült mindegyikről kellő idősort összeállítanunk. Ennek ellenére igen nagy valószínűséggel állítható, hogy a fizikai foglalkozású szülők gyermekei felsőoktatási arányának 1962 után bekövetkezett radikális csökkenéséről kialakult és gyakran hangoztatott nézet egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Abban az esetben pedig, ha a társadalom szerkezetében lezajlott változásokat, a fizikai dolgozók arányában végbement számottevő csökkenést is figyelembe vesszük, kérdéses, hogy jogos-e 1962 után egyáltalán visszaesésről beszélni.

Az adatok ugyanakkor a különböző társadalmi csoportokból származó gyerekek felsőoktatásba kerülési esélye között változatlanul meglévő igen nagy egyenlőtlenségekre is felhívják a figyelmet. Úgy tűnik, hogy az ötvenes évek „legmerészebb vágyak valóra váltását” célzó „határozatait” és „utasításait”, illetve a későbbi periódus időnként meglehetősen talányosan fogalmazó „elvárásait” nem bizonyultak nagyon eredményesnek ezen esélyegyenlőtlenségek csökkentése terén. Ráadásul az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a fizikai dolgozók gyermekei felsőoktatáson belüli arányának stabilizálódása a felsőoktatási rendszer alacsonyabb státusú főiskolákra és magasabb társadalmi összetételű egyetemekre történt „megkettőződésével” járt együtt. A hallgatók társadalmi összetétele szerinti megoszlásának részletesebb vizsgálata alapján pedig olyan kép bontakozik ki, hogy a központilag mindig igen erősen kontrollált „fizikai arány” viszonylagos állandóságai mögött jelentősek az eltolódások a „fizikai” és az „egyéb” kategórián belül.

A szellemiek körében az egyetemeken és a jó főiskolákon erősen megnőtt az értelmiségiek és a vezető állásúak gyermekeinek aránya, a fizikaiak kategóriáján belül pedig a szakmunkásoké, míg a kvalifikálatlan fizikai foglalkozású szülők gyermekei egyre kisebb arányban jutnak be a magasabb presztízsű felsőoktatási intézményekbe.

Rátérve most a felnőttoktatásban részt vevő hallgatók társadalmi összetétele időbeni változásainak elemzésére, mindenekelőtt azt a korábbi megállapításunkat kell megismételni, hogy - mint a hallgatók átlagéletkorának csökkenése mutatja - az esti és levelező tagozatos képzés fokozatosan elveszteni látszik felnőttoktatási jellegét. A nappali, illetve az esti és levelező tagozatok társadalmi összetételének növekvő eltérése, az utóbbi tagozatok társadalmi státusának a hatvanas évek elején felgyorsult csökkenése arra utal, hogy a felnőttoktatás fokozatosan az iskolarendszeren keresztül történő felemelkedés „cselelépcsőjévé” vált. Időközben azonban maga is differenciálódott.

⁹Ladányi Andor: A felsőoktatási politika négy évtizede II. rész. *Felsőoktatási Szemle*, 1985/2.

A levelező tagozat intergenerációs értelemben ma is mobilitási csatornaként funkcionál. Erre utal, hogy e tagozat hallgatói között ma is viszonylag magas a munkás-parasztszármazásúak aránya. Ugyanakkor intragenerációs értelemben inkább arról beszélhetünk, hogy e formában szerzi meg a hierarchiában való előrejutást lehetővé tevő vagy azt utólag legitimáló képesítést a viszonylag alacsonyról induló, de fiatalon gyors karriert befutó értelmiségiek tekintélyes része. Ezt látszik bizonyítani, hogy a levelező tagozatosok között - az ilyen beosztásban lévők arányának a korábbi időszakokhoz viszonyított jelentős csökkenése ellenére - még mindig magasabb a vezető pozícióban lévők aránya, mint az esti tagozatosok körében. Ezzel szemben az esti tagozat intergenerációs értelemben fokozatosan a felnőttoktatás elit ágává nőtte ki magát. Ez - mint már említettük - részben azzal magyarázható, hogy míg levelező tagozatot vidékről is el lehet végezni, az esti tagozatos oktatási forma szinte megköveteli, hogy a hallgató tanulmánya végzésének helyén lakjon. Az ily módon érvényesülő területi hátrányokat azonban az oktatási rendszer egyébek mellett azzal a sajátos megoldással fokozza fel, hogy a tagozatos képzés a levelező tagozat esetében megfigyelhetőnél jóval nagyobb arányban indul be a viszonylag magas státusú intézmények magas presztízssű szakjain és Budapesten. Az általunk vizsgált időszak végére már az esti tagozatos képzésnek sokkal inkább „státus-helyreállító”, mint „mobilitási” funkciója dominál.¹⁰ Erre utal, hogy az esti tagozatosok között jóval magasabb a vezető állásúak és értelmiségiek gyermekeinek aránya, mint levelező tagozaton. Ugyanakkor intragenerációs értelemben az esti tagozat társadalmi összetétele sokkal alacsonyabb a levelező tagozaténál; e tagozat hallgatói körében igen alacsony a vezető pozícióban lévők aránya. Számos jel mutat arra, hogy az esti tagozat fokozatosan a viszonylag kedvező társadalmi háttérből induló, de a nagyon ambiciózus hallgatók felsőoktatási csatornájává válik.

5. Iskolarendszer és felsőoktatási szelekció

Az iskolarendszerrel foglalkozó magyar szakirodalom legtöbbet vitatott kérdései közé tartozik, hogy milyen mértékben kell az iskolának nivelláló, illetve differenciáló feladatokat „felvállalnia”. A magunk részéről nem szándékozunk ebbe a nagyon régi és már nagyon régóta igen kevés eredménnyel kezegetett, gyakran ideologikus felhangoktól sem mentes vitába belemenni. Evidenciának fogjuk fel, hogy az iskolarendszernek mind nivelláló, mind differenciáló feladatai vannak, és arra vagyunk kíváncsiak, hogy a magyar iskolarendszer különböző fokozatai milyen mértékben töltenek be nivelláló, illetve differenciáló funkciót.

Mint ismeretes, a magyar iskolarendszerben az általános iskola - legalábbis a deklarált célok szerint - egyfajta egységes műveltséget, kiindulási bázist, az ismert nehézségek ellenére az otthonról hozott hátrányok bizonyos mértékű kiegyenlítését hivatott biztosítani minden tanulója számára. Még mindig a deklarált céloknál maradván, a magyar iskolarendszer középfokon válik szét közvetlen munkavállalásra, illetve felsőfokú továbbtanulásra felkészítő iskolatípusokra. Végül a felsőoktatás, amely a hallgatóknak csak egy töredékét iskolázza be, feladatát hatékonyan csak akkor láthatja el, ha a nivelláló funkciókat háttérbe szorítva, „szigorú, teljesítmények szerinti versenyt” érvényesít.

Az eddig elmondottakkal szemben sajátos módon - és ez véleményünk szerint már önmagában is a kérdés meglehetősen előítéletes megközelítésére utal - „az iskolai differenciálásnak”, „a tehetségek kibontakoztatásának”, „az elitképzés szükségességének” kérdése Magyarországon eddig leggyakrabban az általános iskolai képzéssel kapcsolatban merült fel. Ez annál inkább meglepő, mert a témával foglalkozó kutatások, a magyar általános iskolai rendszerről írva, szinte kivétel nélkül igen kiterjedt szelektációs mechanizmusokról és e szelekció erős társadalmi determináltságáról számolnak be. A nézeteltérések ma már elsősorban nem a társadalmi előnyöket iskolai előnyökké lefordító mechanizmusok léte vagy nemléte körül forognak, hanem inkább arról folynak, hogy ezek erősítése vagy gyengítése minősül inkább „kívánatosnak” vagy „társadalmi érdeknek”.

A magyar oktatási rendszer szelektációs mechanizmusait az óvodák hierarchiájától és a különböző társadalmi háttérből általános iskolába érkező tanulók homogén streamekbe való sorolásától kezdve, a középfokú továbbtanulás hierarchikus rendszerén át egészen a felsőfokú továbbtanulást eldöntő felvételik rendszeréig áttekintve a legutóbbi az egyetlen olyan szűrőmechanizmus, amelyből a hátrányos helyzetű csoportok nem fokozott hátránnyal kerülnek ki.¹¹ Ez mindenekelőtt

¹⁰A felnőttoktatás e két funkciójának megkülönböztetéséről és egymáshoz viszonyított arányának időben eltolódásáról lásd Huszár Tibor-Léederer Pál: Az értelmiség rekrutációja és funkciói. In: *Társadalmi struktúránk fejlődése* II. Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 1979. és Kolosi Tamás-Róbert Péter: Esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. *Magyar Tudomány*, 1985/3.

¹¹Bővebben írtunk erről Csanádi Gáborral közösen készült tanulmányunkban. Csanádi Gábor-Ladányi János: *Schulsystem und Gesellschaftsstruktur in Ungarn, Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 1984/3.

azért van így, mert a magyar oktatási rendszernek éppen a felsőoktatási felvételi az a pontja, ahová a központilag szervezett előnyprogramok és központi beavatkozások évek óta összpontosulnak. A felvételi adminisztratív úton történő befolyásolásának ténye (ha mértéke és mechanizmusa nem is) már évek óta meglehetősen széles körben ismert. Mégis az a paradox helyzet áll fenn, hogy az iskolai differenciálás élharcosai - miközben szigorú, képességek és teljesítmények szerinti szelekciót követelnek az általános iskola alsó tagozatán, ahol a „képességek” és „teljesítmények” még bizonyíthatóan elsősorban indulási előnyök, illetve hátrányok függvényei - bizonyos esetekben meglepően megértőnek bizonyulnak a felvételi vizsgákon elért gyengébb teljesítményekkel szemben. Ilyenkor vagy - mint a fizikai dolgozók gyermekeinek esetében - indulási hátrányokra, vagy - mint az „ermesek” gyermekei esetében - a szülők érdemeire szoktak hivatkozni.

A felvételi rendszer és a felsőoktatásba bekerülők társadalmi összetétele, jellegzetes módon, mindig talán a legtöbb vitát kavará, leginkább az érdeklődés homlokterében álló pontja volt a felsőoktatásnak, de valószínűleg nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy az egész magyar iskolarendszernek is. Felvételikor már annyira szembetűnőek az esélyek közötti különbségek, hogy szinte az egész vizsgált időszakban jórészt ide összpontosultak azok a tudatos beavatkozások, amelyek azt a célt igyekeztek szolgálni, hogy csökkentsék az iskolarendszeren keresztül érvényesülő, illetve az iskolarendszerben jelentkező társadalmi hátrányok hatásait. Ez mindenekelőtt a „jövő értelmisége megfelelő társadalmi összetételének biztosítását”, „munkás- és parasztfiatalok egyetemre áramlásának elősegítését” jelentette. Már a felvételi vizsgáknak 1948-ban történt bevezetése is nem utolsósorban ezt a célt szolgálta. Az sem lehet véletlen, hogy ez az intézkedés időben csaknem egybeesik a szakérettségis tanfolyamok életre hívásával. Egy később még időről időre visszatérő problémának korai jelentkezésével van itt dolgunk: hiába szabályozzák adminisztratív módon az egyetemi felvételiket, ha a munkás- és parasztszármazású fiatalok már a középfokú oktatásban is olyan nagy hátrányban vannak, hogy lehetetlen azt adminisztratív eszközökkel tartósan ellensúlyozni.

Mint mondtuk, az ötvenes években (pontosabban 1962-ig) az egyetemi hallgatók származás szerinti összetételét adminisztratív úton, kötelezően betartandó kontingensekkel igyekeztek befolyásolni. Ez az eljárás a hatvanas évek elejére már tarthatatlanná vált, és mivel az iskolarendszer alsóbb oktatási fokain nem működnek olyan hatékony mechanizmusok, melyek a hátrányokat lényegesen csökkentenék, vagy legalább a hátrányok további növekedését meggátolhatnák, mint ide vonatkozó táblázatunkból láthatjuk, a fizikai foglalkoztatásúak gyermekeinek felsőoktatási aránya egy darabig csökkenő tendenciát mutatott. Részben ennek elkendőzését szolgálta a felsőoktatás egyetemre és főiskolákra történt megkettőzése, amely lényegében ugyanakkor zajlott le. A hatvanas évek második felétől kezdve pedig a fizikai dolgozók gyerekei számára szervezett egyetemi előkészítő tanfolyamokkal kísérelték meg a hátrányok csökkentését. Azonban ezek önmagukban nem sokat módosítottak az iskolarendszer által létrehozott, illetve leképzett esélyegyenlőtlenségeknek a felvételi időpontjára felhalmozódó rendszerén. Egyéb, ezen egyenlőtlenségrendszer alapvetően meghatározó tényezők számottevő reformjának hiányában továbbra is a felvételi eljárás - a korábnál kevésbé drasztikus és jóval burkoltabb, de alapvetően továbbra is adminisztratív úton történő - befolyásolása látszott a felsőoktatási intézmények megfelelőnek tartott származás szerinti összetétele biztosítása legcélszerűbb módjának.

Mivel a felvételi rendszer és a felvételhez szükséges pontok számításának módja azóta ismét megváltozott, 1980-as adatok alapján igyekeztünk megragadni a felvételi rendszer működését. Elsősorban azt vizsgáltuk meg, hogyan befolyásolja ez a szűrőmechanizmus a különböző társadalmi csoportok felsőoktatásba kerülési esélyeit. Az oktatási statisztika azt bizonyítja, hogy a fizikai dolgozók gyermekei az átlagnál jóval alacsonyabb arányban jutnak el az érettségiig, továbbá az átlagnál lényegesen alacsonyabb arányban felvételiznek főiskolára vagy egyetemre. Azok azonban, akik a felvételiig eljutnak, már az átlagnál sikeresebben vizsgáznak, valamivel kevesebb eredménytelen felvételi miatt elutasított van közöttük. A felvételi eljárásra vonatkozó rendelkezések azonban lehetővé teszik úgynevezett sikeres felvételizők helyhiány címén történő elutasítását is. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a mindenképpen felvételt, illetve elutasítást jelentő határok közé eső, viszonylag széles sávban, ahová mindig a felvételizők tekintélyes része esik, különböző szempontok mérlegelése alapján dönthető el, hogy ki az, akit felvesznek, és ki az, akit „helyhiány” címén elutasítanak. Úgy tűnik, a felvételi rendszerbe történő adminisztratív beavatkozás ezen a ponton érvényesül a legerősebben. A helyhiány címén elutasítottak döntő többsége ugyanis a nem fizikai származásúak köréből kerül ki.

4. táblázat - Az 1980-ban nappali tagozatra felvételizők megoszlása a felvételi eredménye és a jelentkezők szüleinek foglalkozása szerint (%)

	Fizikai	Közvetlen termelésirányító	Egyéb	Összesen
Jelentkezett	42,0	9,3	48,7	100,0 (N = 28 206)
Felvett	43,7	9,5	46,8	100,0 (N = 14 199)
Helyhiány miatt elutasított	18,2	7,0	74,8	100,0 (N = 1608)
Eredménytelen felvételi vizsga miatt elutasított	43,1	9,4	47,5	100,0 100,0 (N = 12 399)

Országos, reprezentatív adatokkal bemutatni természetesen csak a felvételi vizsgák adminisztratív úton történő befolyásolásának végeredményét tudjuk, mechanizmusát azonban nem. Ezért 1978-1979-ben a Közgazdasági Egyetemen szakszeminaristák egy csoportjával együtt kutatást végeztünk, amelynek célja az egyetemi felvételen jelentkező társadalmi egyenlőtlenségek megragadása volt. E kutatás során rekonstruálható volt a felvételizők bekerülési esélyeinek adminisztratív módon való befolyásolásra is.¹² A fizikai dolgozók gyermekeinek a felvettek közötti „kívánatos arányát” persze nem központi utasításként, inkább csak felsőbb „elvárásként” jelezték az egyetemnek. Ezután - a felvételi eredmények megoszlásából és a felvételizők társadalmi összetételéből „visszaszámolva” - a következőképpen jártak el: „Aki legalább 18,5 pontot elért, ezzel gyakorlatilag biztosította felvételét az egyetemre. A 18,5 és 15,5 pont közötti eredménycsoportban a felvételi keretszám betöltéséig a bizottságnak válogatási lehetősége volt. Adataink szerint ebben az eredménycsoportban minden fizikai származású jelentkezőt felvettek az egyetemre, a »válogatás« a szellemi származásúak csoportját érintette. A 15,5 és 18,5 pont között teljesítő csoportban a vezető állásúak gyermekeinek 86, az értelmiségiek gyermekeinek 82,5, az egyéb szellemi foglalkozásúak gyermekeinek 75%-át vették fel az egyetemre. A többieket helyhiány miatt elutasították vagy főiskolára irányították.”¹³ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy míg a szellemi foglalkozású szülők gyerekeit 16,9 ponttal, a fizikaiakat 16,4, a közvetlen termelésirányítókat pedig 15,9 ponttal vették fel. Meglepő, hogy egy öt évvel később, már a felvételi reform után és egy másik, jóval alacsonyabb bejutási eséllyel kecsegtető egyetemen (a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Általános Orvosi Karára 1983-ban felvételizők körében) végzett vizsgálat¹⁴ alapján mennyire hasonló kép rajzolódik ki a felvételi szelekciós mechanizmusáról. Ezek szerint a felvettek szociális összetétele elsősorban a jelentkezők társadalmi összetételétől, és sokkal kevésbé a felvételin nyújtott teljesítményektől függ.

A Közgazdasági Egyetemen végzett, már idézett vizsgálatunk adatainak alaposabb elemzése azonban azt bizonyította, hogy mindez - mint minden alapvetően adminisztratív indíttatású előnyprogram - elsősorban nem a hátrányos helyzetűek, hanem csak a preferált réteg „tetejének” előnyben részesítését jelenti. A fenti intézkedések következtében döntően a városi, szakmunkás származású felvételizők kerültek előnybe, míg a leghátrányosabb helyzetűek esélyei nem sokat változtak, hiszen ők már a felvételiig is csak elenyésző arányban jutottak el. Akik viszont eljutnak, általában igen kiváló kvalitásúak (óriási hátrányuk ellenére nem sokkal kevesebb pontot szereznek, mint a városi értelmiségiek gyerekei), így zömüket adminisztratív beavatkozás nélkül is felvennék. Nagy veszélye viszont az ilyen látványos korrekcióra törekvő intézkedéseknek, hogy hozzájárulnak az esélyegyenlőtlenségek lényegi okainak megoldását célzó intézkedések elodázásához, így végső kimenetelüket tekintve a leghátrányosabb helyzetű rétegek hátrányainak konzerválását „eredményezik”.

Mindez azt bizonyítja, hogy az iskolarendszer alsó- és középfokain működő, társadalmi előnyöket és hátrányokat konzerváló és felerősítő mechanizmusok hatásainak megváltoztatása a felvételi időpontjában már elkésztett. Ez főként azzal magyarázható, hogy az iskolarendszer korábban vázolt szelekciós lépcsőin már olyan mértékű különbségek halmozódtak

¹² A kutatás ide kapcsolódó részletét Elekes Zsuzsa és Pázmány Györgyi írta meg diplomamunkájának. Ennek átdolgozott változata később folyóiratcikként is megjelent. (Elekes Zsuzsa-Pázmány Györgyi: Szelekciós mechanizmusok az egyetemi felvételen. *Medvetánc*, 1981/2-3.)

¹³ I. m. 89.

¹⁴ Császi Lajos: Felsőoktatás és szelekció. *Valóság*, 1985/5.

fel, hogy a hátrányos helyzetű rétegekből már csak igen kevesen jutnak el az egyetemi felvételiig. Magán a felvételin ugyan hasonló arányokban jutnak keresztül, mint előnyösebb helyzetű társaik, ez azonban az alapvető tendencián - az alacsonyabb státusú és iskolázottságú társadalmi csoportok művelődési hátrányainak továbböröklődésén, valamint a felsőoktatás igen alacsony és egyre alacsonyabb merítési arányain - nem sokat változtat. Az adatok részletes elemzése ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a felvételi rendszer adminisztratív úton történő befolyásolása csak látványos mutatók elérésére alkalmas, és igen valószínű, hogy hosszabb távon inkább a művelődési hátrányok felhalmozódását, mint azok leépülését eredményezi.

A felvételik adminisztratív módon történő befolyásolása azonban nem az egyetlen, és nem is biztos, hogy a leglényegesebb módja a felsőoktatási szelekció korlátozásának. A lemorzsolódást még mindig „termelési veszteségnek” tekintő szemléleten és az ebből adódó indokolatlanul alacsony lemorzsolódási arányokon túl feltétlenül ebbe az irányba hat a felsőoktatás már említett, meglehetősen merev hierarchiája, amelynek alapján az egyes intézmények nem az oktatás színvonala, hanem aszerint rangsorolódnak, hogy az intézmény főiskolai vagy egyetemi rangú, illetve a fővárosban vagy máshol található. Nem kedvez „a hallgatók képességei maximális kibontakoztatásának”, hogy a felsőoktatás hallgatóinak valamivel több mint egyharmada munka mellett kényszerül „képességeit kibontakoztatni”, de az sem, hogy a tanárok - részben anyagi okok, részben pedig még mindig valamiféle rosszul értelmezett politikai megbízhatóság szempontja miatt -, enyhén szólva, általában nem tudományuk legelismertebb személyiségei közül kerülnek ki. Gátolja az egyéni képességek kifejlesztését a szakosodás merev rendszere, valamint a kötelező órák magas aránya, továbbá az is, hogy utólagos pályakorrekcióra a nappali tagozatos oktatás keretei között szinte soha sincs mód.

E vázlatos és korántsem teljes felsorolást nem a felsőoktatási szelekció vagy a felsőoktatáson belüli versenyt gátló tényezők beható ismertetésének szántuk. Célunk csupán annak érzékeltetése volt, hogy - a magyar felsőoktatás korábbi időszakokra jellemző extenzív fejlesztése ezen következményeinek meghaladásával - milyen tág lehetőségei lehetnének a „teljesítményorientáltabb” irányba való elmozdulásnak. Ennek nyilvánvalóan igen komoly korlátai vannak egy olyan társadalomban, amelynek - mindenekelőtt a központilag szervezett tevékenységek szférájában - legnagyobb problémája éppen a teljesítményorientáltság alacsony foka, illetve az ilyen irányban kísérletező reformtörekvések kibontakozásának nehézségei. Mindezek ellenére azt gondoljuk azonban, hogy az iskolarendszernek „az intenzívbe hajló gazdaság által támasztott növekvő követelményeknek való megfeleltetését” nem feltétlenül 6-10 éves gyerekek meglehetősen formális versenyztetése és a versenyből kihulló hátrányos helyzetűek kiegészítő iskolákba történő áttelepítése esetében kellene a legkövetkezetesebben érvényesíteni, hanem később, a közép- és különösen a felsőoktatásban, ahol ennek már valóban értelme lehet. A túl korai szelekció valójában nem a teljesítmények szerinti differenciálást, hanem előnyös, illetve hátrányos helyzetek továbbörökítését szolgálja, és nagymértékben felelős a felsőoktatás teljesítményorientáltságának hiányaiért is.

Jegyzetek

Figyelem

be kellene emelni a articleinfo-ba

A kutatás részletes dokumentációja a hasonló című kutatási zárójelentésben, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszékének Könyvtárában található meg.

A kutatás lebonyolításában *Elekes Zsuzsa* és *Hegedűs Lajos* voltak segítségemre, az adatok számítógépes feldolgozását *Antal Z. László* végezte el.

A felsőoktatás hallgatói rétegződésének térbeni megjelenése Budapesten

Ladányi, János

1988

A nagyvároson belüli szegregáció leírására irányuló kutatások sajátos típusát alkotják azok a vizsgálatok, amelyek nem egyszerűen az egyes társadalmi rétegek disszimiláris területi elhelyezkedését akarják számszerűen megragadni, hanem egyes sajátos népcsoportok, etnikai kisebbségek, deviánsnak tekintett jelenségek stb. sűrűsödésének helyeit kívánják felderíteni. Tanulmányunkban a felsőoktatási rendszeren belüli egyenlőtlenségek¹ Budapesten belüli térbeni megjelenésének bemutatására kívánunk kísérletet tenni. Ez - a „szocialista városokban nincs szegregáció” típusú, még ma is létező illúziók eloszlatásán túl - azért is érdemesnek látszik, mert míg az iskolarendszerrel és a felsőoktatással kapcsolatos területi egyenlőtlenségek településhálózaton keresztül megjelenő aspektusaival kapcsolatban számos munka készült² és készül, szinte semmit sem tudunk ezen egyenlőtlenségek nagyvároson belüli jelentkezéséről.

Egy korábbi munkánkban az általános iskolai rendszer belső rétegződésének térbeni aspektusait elemeztük Budapesten, illetve az egyik budapesti munkáskerületen belül.³ Nyilvánvaló, hogy a felsőoktatás esetében a nagyvároson belüli lakóhelyi hátrányoknak lényegesen kisebb szerepük van a társadalmi esélyegyenlőtlenségek kialakításában és konzerválásában, mint azt az alsófokú oktatással kapcsolatban tapasztaltuk. (Ebben az esetben inkább csak az iskolarendszer alsóbb fokain érvényesülő hátrányok későbbi jelentkezésével van dolgunk.) A felsőoktatási rendszeren belüli rétegződés Budapest térbeni struktúrájában való megjelenésének elemzését ezek után leginkább azért tartottuk bemutatásra érdemesnek, mert a különböző felsőoktatási intézmények hallgatói területi elkülönülése módjának és mértékének elemzése alkalmas lehet a felsőoktatási rendszeren belüli egyenlőtlenségek illusztrálására, ugyanakkor a különböző társadalmi csoportok Budapesten belüli szegregálódásának leírásához is hasznos adalékokkal szolgálhat.

Vizsgálatunk alapsokaságát az 1978/79-es tanévben a budapesti egyetemek és főiskolák (illetve ezek Budapesten működő karai és tagozatai) nappali tagozatára felvettek és előfelvettek közül a budapesti állandó lakhellyel rendelkezők képezték. A viszonylag régi időpont választását kizárólag technikai okok indokolták (az adatok így az 1980-as népszámlálás adataival, illetve a népszámlálás által rögzített állapottal minden nehézség nélkül összehasonlíthatók, továbbá ez a legutolsó időpont, amelyről még viszonylag használható utcajegyzékkel, alap- és munkatérképpel rendelkezünk). Ugyanakkor, a leglényegesebb tendenciák változatlansága miatt, nincs különösebb okunk az adatok elavultságától tartanunk.

2623 címet gyűjtöttünk össze. Ezeket egy igen részletes, elvileg Budapest minden házát feltüntető, 1200 szelvényes alaptérkép felhasználásával, munkatérképre rajzoltuk. Ezután a különböző egyetemekre és főiskolákra járó hallgatókat szimbolizáló pontokat népszámlálási városrendezési körzetenként (ilyen 1980-ban Budapesten mintegy 500 volt) összeszámoltuk, majd a kapott adatokat, a szükséges kiegészítő információkkal együtt számítógépre vittük. A módszerben rejlő legnagyobb előny valószínűleg az, hogy különböző jelenségek városon belüli csomósodási pontjainak kimutatására, így - a vizsgált jelenség természetétől függően - előnyös, illetve hátrányos társadalmi pozíciók koncentrációs helyeinek felderítésére is alkalmas. E csomósodási pontok bemutatására azonban tanulmányunk keretei között két ok miatt sem vállalkozhatunk. Egyrészt - ez irányú tapasztalaink⁴ szerint - 2500-nál sokkal alacsonyabb esetszám Budapesten már nem teszi lehetővé érvényes városszociológiai következtetések levonását, ezért tanulmányi ágankénti adataink ilyen típusú elemzéséről eleve le kellett volna mondanunk. Másrészt a csomósodási pontok területi elhelyezkedésének értelmezése egy sor városszociológiai fejtegetést, más jelenségek koncentrációs körzeteinek elhelyezkedésével való összevetését tenné szükségessé, amire csak egy kifejezetten városszociológiai jellegű tanulmányban vállalkozhatnánk. Itt csak - anélkül hogy a

¹A magyar felsőoktatási rendszer belső rétegződésével egy másik tanulmányunkban foglalkozunk. (Ladányi János: Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban. *Valóság*, [16]1987/6.)

²A felsőoktatási rendszerrel kapcsolatos területi egyenlőtlenségekről lásd Nemes Nagy József (szerk.): *A felsőoktatás területi kapcsolatai*. Budapest: Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, [17] 1980.

³Ladányi János-Csanádi Gábor: *Szelekció az általános iskolában*. Budapest: Magvető, [15] 1983.

⁴E módszert - Csanádi Gáborral közösen végzett kutatásaink során - más jelenségek területi elhelyezkedésének elemzésére is alkalmaztuk. Az e fejezetben található elvi és módszertani megállapítások legnagyobb része is közös munkánk eredménye.

különböző koncentrációs körzetek városszerkezeten belüli elhelyezkedésének elemzését is elvégeznénk - az egyetemisták és főiskolások, illetve a különböző tanulmányi ágak városon belül való aszimmetrikus elhelyezkedéséből fogunk következtetéseket levonni.

Tanulmányi ágankénti adataink alacsony esetszáma miatt városrendezési körzetenkénti adatainkat mindenképpen nagyobb területi aggregátumokká kellett összevonnunk. Korábbi tapasztalataink alapján e célra clusterek kialakítása kínálkozott a legmegfelelőbb módszernek. Mindenekelőtt faktoranalízist végeztünk abból a célból, hogy megállapítsuk, mely mutatók változnak hasonlóan. Itt az a cél is vezetett bennünket, hogy a későbbi clusteranalízis számára lehetőség szerint csökkentett számú „bemenő” változót állítsunk elő. A faktorok vizsgálata azonban azt mutatta, hogy - mint ez az ilyen jellegű kísérleteknél rendre felmerül - erős faktorok identifikálása legkülönbözőbb típusú (a városrendezési körzetek beépítettségének, demográfiai és társadalmi összetételének mérésére alkalmas) változók esetén igen komoly nehézségekbe ütközik. A különböző dimenziókba tartozó változók együtteseiből álló faktorok értelmezési problémáit elkerülendő, úgy döntöttünk, hogy a clusteranalízis alapadataiként csak a városrendezési körzetre vonatkozó 11 csoportos társadalmi-foglalkozási megoszlást használjuk. Ezzel a homogén és jól értelmezhető változócsoporttal működtetve a többváltozós csoportosítási eljárást, azt reméltük, hogy a megközelítőleg azonos társadalmi státusú városrendezési körzetek azonos clusterbe fognak kerülni.

Mint minden hasonló eljárásnál, itt is igen lényeges problémát jelentett az, hogyan állapítsuk meg a többdimenziós távolságok meghatározásakor az egyes változók relatív súlyait. Igazán megnyugtató eljárást persze nem sikerült találnunk. Esetünkben ugyanis nincs olyan „eredményjellegű” változó, melyet a többi szerint csoportosítva megvizsgálhatnánk, hogy az egyes változók szerinti csoportosítások milyen mértékben magyarázzák az eredményváltozó szóródását. Ekkor ugyanis lehetőség nyílna arra, hogy a különböző változók szerinti csoportosításokkal megállapított szórásnégyzet-hányadosok egymáshoz viszonyított arányait használjuk a változók jelentőségének mérésére. Ugyanakkor elvi megfontolások is amellől szóltak, hogy egyforma különbségnek értékeljünk két területi egység között bármely társadalmi-foglalkozási csoport arányában mutatkozó azonos mértékű különbséget. Így az eredeti, százalékos formában rendelkezésünkre álló mutatókat a szokásos módon standardizáltuk, elkerülendő, hogy a magasabb értékek „húzzák” maguk után a clusterezési eljárást. A különböző clusterezési eljárások közül jelen esetben a számítástechnikai adottságok nem adtak lehetőséget választásra. Így egyetlen, nem hierarchikus eljárást alkalmazhattunk. A módszerből adódóan előre kellett döntenünk arról, hány cluster kialakítását kívánjuk. E szám megállapítását persze nehéz lenne igazán egzakt eljárásokhoz kötni. Jelen esetben egymástól függetlenül 7 és 15 cluster kialakítását is elvégeztettük. A kétféle eredmény elviekben nem különbözik egymástól, viszont a részletességbeli különbségek amellől szólnak, hogy a 15 csoportos eljárás eredményeit használjuk fel a továbbiakban.

Clustereinkről el kell mondanunk, hogy ugyan - mind a városon belüli egyes területi egységek társadalmi státusának, mind pedig ezen területi egységek városszerkezeti elhelyezkedésének vonatkozásában - alkalmasabbnak tűnnek a városon belüli társadalmi folyamatok leírására, mint a klasszikus humán ökológia által kidolgozott városmodellek, illetve ezek korszerűsített változatai, mert felhasználásukkal legalább valamelyest megragadható a mások által homogénként kezelt területek belső heterogenitása; a városszerkezeti elemzések szempontjából a clusteres eljárást mint módszert mégis inkább közbülső lépcsőnek és nem végeredménynek tekintjük. Ezt, egyebek mellett, az is indokolja, hogy clustereink városszerkezetiileg csak abban a sajátos, bár korántsem ritka esetben értelmezhetők, amikor, illetve ahol Budapest építési szabályozása képes volt egyes nagyobb és területileg is összefüggő területek fejlődését a maga sajátos eszközeivel meghatározni.⁵ Mindent összevetve tehát, míg clustereink városszerkezeti vizsgálatok céljára csak korlátozott mértékben alkalmasak, feltétlenül alkalmasnak tűnnek - a jelenlegi vizsgálat feladatának tekintett - területi egyenlőtlenségek, illetve területi elkülönülések mértékének és jellegének tanulmányozására.

A clusterek társadalmi összetétele a következő oldalon található táblázat szerint alakul (a táblázat összeállításához szükséges alapadatokat az 1980. évi népszámlálás foglalkozási és iskolai végzettségre vonatkozó, mágnesszalagon tárolt, személyenkénti adataiból állítottuk össze).⁶

Mint a táblázatból látható, a 15 cluster közül háromnak (2, 11, 14) igen alacsony a népessége. Ezért, és mivel ezekben a clusterekben egyetlen egyetemista vagy főiskolás sem lakik, e clustereket a további elemzésekből ki fogjuk hagyni. A

⁵Részletesebben írtunk erről egy korábbi tanulmányunkban: Csanádi Gábor-Ladányi János: *Módszertani kísérlet a Budapesten belül érvényesülő területi-társadalmi egyenlőtlenségek megragadására*. Budapest: VÁTI, 1984. Kézirat.

⁶A budapesti városrendezési körzetek intézeti háztartások nélküli aktív és inaktív kereső lakónépességéből számított adatok.

clusterek társadalmi összetételének részletes elemzésére e tanulmány keretei között nem térünk ki,⁷ csak annyit jegyzünk meg, hogy - mint ez a táblázatból is jól látható - az egyes clusterek státusának a fizikai dolgozók aktív keresőkön belüli aránya meglepően jó közelítést adja. Ehhez hozzátehetjük azt a tapasztalatunkat, hogy ez nemcsak olyan viszonylag nagy területek, mint a clusterek, hanem lényegesen kisebb területi egységek, akár utcák, terek vagy házak részletes adatok, illetve a fizikai/aktív mutató alapján mért státusa esetében is így van. Ez értelmezésünk szerint azt jelenti, hogy - legalábbis a különböző társadalmi csoportok Budapesten való elhelyezkedésének esetében - a társadalmon belüli legfontosabb választóvonal még mindig a fizikai és szellemi munkát végzők nagy csoportjai között húzódik.⁸ Ezek után a clustereket az előbb említett arány szerint sorba rendezve közöljük az egyetemisták és főiskolások „megfelelő korúak”⁹ közötti clusterenkénti arányait:

1. táblázat - A társadalmi-foglalkozási csoportok megoszlása clusterenként (%)

Cluster szám	Vezetői állású	Értelmiségi szellemi	Egyéki szellemi	Közvetlen irányítás	Szakmunkás	Készenléti munkás	Önálló munkás	Nyugdíjas			Egyéb	Együtt	Vezetői állású + értelmiségi + nyugdíjas dipl.	Fizikai/aktív kereső	Betanított + aktív kereső
								Diplom	áttszerezett	8 osztály vagy kevesebb					
1	8,9	15,7	18,5	1,6	8,9	7,1	1	6,2	9,5	20,1	2,5	100 (N = 109279)	30,8	28,5	11,5
2	6	1,5	13,3	7,6	30,5	18,9	0,1	0,3	1,3	18,5	1,8	100 (N = 219)	7,8	73,1	24,2
3	4	4,7	20,8	3	23	21,5	0,7	0,4	1,8	16	3,9	100 (N = 179847)	9,1	61,1	27,7
4	5,5	8,1	18,1	2	13	12,4	1,2	2,9	6,7	27,5	2,5	100 (N = 142877)	16,5	45,4	20,6
5	4,3	5,6	16,5	2,1	15,5	15,3	1,6	1,5	4,6	30,1	3	100 (N = 204703)	11,4	54	25,1
6	3,2	3,6	15,3	2,1	17,4	18,4	1,1	0,8	2,9	32,2	3,1	100 (N = 241445)	7,6	62	30,1
7	7,8	9,4	23,6	3	17,2	13,4	0,8	1,3	3,2	17,6	2,6	100 (N = 159221)	18,5	44,7	17,8

⁷Lásd erről Csanádi Gábor-Ladányi János: i. m.

⁸Mint a táblázatból látható, lényegesen ugyanez mondható el a nyugdíjasok - technikai kényszerűségből - iskolai végzettség szerint kategorizált csoportjára is.

⁹„Megfelelő korúak” - szintén kényszerűségből - a 15-39 éveseket kellett tekintenünk. Ez azonban a clusterátlagokat - kontrollszámításaink szerint (a számításokat a 0-14 és a 40-59 évesek arányaival számolva is elvégeztük) - csak a homogén demográfiai összetételű területeken (a két „lakótelepi” és a „társasház” clusterben), a szegregációs indexeket pedig szinte egyáltalán nem érintette.

Cluster szám	Vezető állású	Értelmiségi szellem	Egyéki tevékenység	Közvetlen irányítás	Szakmai irányítás	Betanított tevékenység	Önálló munkás	Nyugdíjas			Egyéb	Együtt	Vezető állású + értelmiségi + nyugdíjas dipl.	Fizikai/ aktív kereső	Betanított + aktív kereső
								Diplomát szerezett	8 osztály vagy kevesebb						
8	14,7	17,8	23,3	2,2	9,1	6,4	1,2	3,4	4,8	14,2	3	100 (N = 55864)	35,9	23,7	6,6
9	6,8	11,1	18,6	1,8	10,7	9,9	1,2	4,6	8,2	24,4	2,4	100 (N = 133355)	22,5	37,3	16,5
10	4,4	5,6	17,6	2,3	16,2	14,7	0,7	1,5	4,5	29,9	2,5	100 (N = 120868)	11,5	54	23,9
11	0	5,3	9,8	1,5	15,2	19,7	15,2	0	2,3	23,5	7,6	100 (N = 55)	5,3	54,6	29,5
12	2,9	3	11,6	2,9	17,8	28,2	3,8	0,2	2,9	22	4,7	100 (N = 4745)	6,1	69,6	40,3
13	2,5	2,2	13,8	2	21,3	24,3	0,9	0,3	1,6	27,3	3,6	100 (N = 124565)	5	71	36,3
14	3,5	0	15,4	0	19,2	8,8	0	0	0,9	52,3	0	100 (N = 35)	3,5	59,7	18,8
15	1,2	1	6,9	0,8	20	48,2	0,3	0,1	0,8	15,5	5,2	100 (N = 2540)	2,3	88	61,5
Átlag	4,9	6,2	17	2,2	16,8	17,8	1,2	1,7	4	25,2	3,1	100 (N = 1479618)	55,7	26,9	27

2. táblázat - A fizikai dolgozók aktív keresők közötti, valamint a budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatók^a „megfelelő korúak” közötti aránya clusterenként^b (%)

Cluster	Fizikai/aktív	Egyetem + főiskola (15-39 éves)
8	23,7	0,62
1	28,5	0,84

Cluster	Fizikai/aktív	Egyetem + főiskola (15-39 éves)
9	37,3	0,69
7	44,7	0,36
4	45,4	0,46
10	54,0	0,31
5	54,0	0,31
3	61,1	0,16
6	62,0	0,23
12	69,6	0,21
13	71,0	0,17
15	88,0	0,13
Átlag	55,7	0,36

^aItt és a továbbiakban az egyszerűség kedvéért mindig ezt az elnevezést fogjuk használni alapsokaságunk (ennek leírását lásd a fejezet elején) pontos, de igen körülményes és hosszadalmas megjelölése helyett. Ez az eljárás egyébként sem tekinthető teljesen helytelennek, hiszen nincs különösebb okunk azt feltételezni, hogy alapsokaságunk városszerkezeti elhelyezkedés és társadalmi összetétel tekintetében nem elég jó időbeni „mintája” a budapesti egyetemistáknak és főiskolásoknak.

^bItt és a továbbiakban mindig „üres” clusterek nélkül.

Amint az várható is volt, az egyetemisták és főiskolások, valamint a fizikai dolgozók clusterenkénti aránya között igen szoros, negatív irányú összefüggés áll fenn. Táblázatunkban ez az összefüggés csak három esetben nem érvényesül maradéktalanul, azonban ennek is sokkal inkább technikai, mint érdemi okai vannak. Már említettük, hogy az egyetemisták és főiskolások arányát, technikai okok miatt, a 15-39 évesek számára voltunk kénytelenek vetíteni. Mint táblázatunkból látható, a felsőoktatás nappali tagozatos hallgatóinak aránya csak a 8. („társasházi”), valamint a 7. („korábban épült, jobb lakótelepi”) és a 3. („később épült, rosszabb lakótelepi”) clusterek esetében alacsonyabb a „várhatónál”. Nyilvánvaló azonban, hogy e clusterek viszonylag alacsony korösszetétele miatt a valóban főiskolás korú személyek száma lényegesen alacsonyabb, így az egyetemisták és főiskolások aránya ténylegesen jóval magasabb, mint az táblázatunkból látható.

A disszimilitási indexek számításához felhasznált alaptáblázatunk a következő volt:

3. táblázat - A budapesti egyetemekre járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók megoszlása clusterenként és „tanulmányi áganként” (%)

Cluster	ELTE	MKKE	SOTE	BME	Állatorvosok + Kertészeti Egyetem	jellegetű főiskolák				Összesen
						Pedagógiai	Közgazdasági	Egészségügyi	Műszaki	
8	7,7	6,9	6,4	10,1	8,8	4,6	5,2	5,5	6,2	7,0
1	19,9	18,2	20,2	16,1	17,8	10,6	11,5	5,4	12,2	15,4
9	16,0	15,1	18,1	18,1	11,5	11,9	17,6	12,0	10,0	15,0
7	12,0	12,6	9,8	11,4	11,5	10,9	15,2	12,0	12,4	11,9
4	12,0	13,2	11,9	11,0	12,4	13,5	11,9	10,9	9,2	11,6
10	5,0	3,8	5,3	6,9	9,7	6,6	10,0	7,6	8,0	6,7
5	10,4	6,9	10,6	7,7	12,4	13,5	10,4	14,1	11,9	10,6
3	4,5	6,9	5,0	6,7	7,1	12,2	6,3	5,4	8,2	6,9
6	9,2	10,1	8,5	7,5	5,3	9,6	8,2	19,6	15,4	10,0
12	0,4	0,0	0,3	0,2	0,0	0,0	0,7	0,0	0,0	0,2

13	2,9	6,3	4,0	3,9	3,5	6,3	3,0	7,5	6,5	4,6
15	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,1
Összesen	100,0 (N = 443)	100,0 (N = 159)	100,0 (N = 377)	100,0 (N = 465)	100,0 (N = 113)	100,0 (N = 303)	100,0 (N = 269)	100,0 (N = 92)	100,0 (N = 402)	100,0 (N = 2623)

Ebből összevonások révén kapjuk meg az egyetemisták és főiskolások clusterenkénti megoszlását, amit a felsőoktatásban részt vevő összes hallgató, illetve a „megfelelő korúak” megoszlásával fogunk összehasonlítani.

4. táblázat - A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók, valamint a budapesti 15-39 éves lakónépesség megoszlása clusterenként (%)

Cluster	Egyetemisták	Főiskolások	Együtt	15-39 éves népesség
8	8,1	5,7	7,1	4,1
1	18,6	10,7	15,3	6,5
9	16,7	12,6	15,0	7,8
7	11,3	12,6	12,0	11,8
4	11,8	11,3	11,6	8,9
10	5,8	8,1	6,7	7,7
5	9,4	12,2	10,6	12,3
3	5,7	8,6	6,9	15,6
6	8,3	12,3	10,0	15,3
12	0,3	0,2	0,2	0,4
13	3,9	5,3	4,5	9,3
15	0,1	0,1	0,1	0,3
Összesen	100,0 (N = 1557)	100,0 (N = 1066)	100,0 (N = 2623)	100,0 (N = 733023)

Mint várható volt, az egyetemisták és főiskolások együttes aránya - a korábban ismertetett technikai körülmények okozta eltérésektől eltekintve - éppen a legmagasabb státusú clusterekben haladta meg leginkább a „megfelelő korú” népesség arányát, és - megfordítva - a felsőoktatás hallgatói azokban a clusterekben voltak leginkább alulreprezentáltak, amelyeknek státusa a legalacsonyabb volt. Továbbmenve az is egyértelműen megállapítható, hogy a magas státusú clusterekben az egyetemisták felülreprezentáltsága erősebb, és a főiskolásoké gyengébb, míg a „rossz” clusterekben viszonylag több főiskolás és kevesebb egyetemista lakik. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar felsőoktatási rendszer megkettőzöttsége, az egyetemek és főiskolák hierarchikus viszonya Budapesten belül térben is megjelenik: a magasabb státusú hallgatók felsőoktatási rendszeren belüli kedvezőbb pozíciókba tömörülésének a városszerkezeten belüli kedvezőbb pozíciókba való elkülönülés felel meg.

Figyelem

képlet a lábjegyzetben

Éppen ennek a területi elkülönülésnek a megragadására alkalmasak a szegregációs, illetve disszimilitási indexek néven ismertté vált mutatók,¹⁰ amelyek végül is az előbb is elemzett felül-, illetve alulreprezentáltságok tömör - tegyük rögtön hozzá: a városszerkezeti elemzések szempontjából sok lényeges tény elfedő - módon való kifejezésének is tekinthetők.

¹⁰Mint ismeretes, két társadalmi réteg eloszlásának különbségét a leginkább elterjedt Duncan - féle szegregációs index felhasználásával úgy kapjuk meg, ha összegezzük az egyes területi egységekre jutó réteghányadok különbségei abszolút értékeinek a felét. Képletben:

Mivel a szegregációs indexben a területi megoszlások eltérésének abszolút értékei jutnak kifejezésre, ezek az indexek önmagukban nem alkalmasak annak kimutatására, hogy a magas vagy az alacsony státusú területek irányába ment végbe az elkülönülés, sőt - elvileg - az is előfordulhat, hogy két népességcsoport horizontálisan, egyébként azonos státusú területekre különül el. Minthogy azonban, mint ez a korábbi táblázatunkból látható, az átlagpopulációhoz képest mindegyik általunk vizsgált egyetem és főiskola hallgatóinak területi megoszlása a magasabb státusú clusterok felé tolódott el, ennek irányát azonosnak kell tekintenünk. Ez viszont azt jelenti, hogy az egyes felsőoktatási intézmények lakónépességtől való elkülönülését kifejező szegregációs indexek nagyságrendje ezen intézmények - területi elkülönülés által generált - hierarchiájának is felfogható. Kérdés, hogy hogyan viszonyul ez a különböző intézmények hallgatói közötti társadalmi távolságok mentén kirajzolódó hierarchiához.

A táblázat adatai arra utalnak, hogy a kétfajta, a területi elkülönülés által generált és a társadalmi távolságok mentén kirajzolódó hierarchia gyakorlatilag egybeesik, ha az összes főiskola, illetve az összes egyetem hallgatóinak egymáshoz viszonyított elkülönülését vizsgáljuk. Már kevésbé egyértelmű a helyzet a főiskolák belső intézményenkénti hierarchiája esetében. Különösen sok „inkonzisztencia” fedezhető fel az egyes egyetemek egymáshoz viszonyított adatai esetében. Véleményünk szerint az adatoknak ez a helyenkénti rendellenes viselkedése nem vezethető csupán felvételtechnikai okokra vissza. Valószínűleg sokkal inkább arról van szó, hogy nem egyszerűen az elkülönülés térbeni és társadalmi dimenzióit állítottuk egymással szembe, hanem a társadalmi-foglalkozási csoportok inkább a redisztributív, a Budapesten belüli térbeni elkülönülést kifejező szegregációs indexek pedig - a hatósági lakáselosztás és a lakáspiac működése „végeredményének” megragadása által - a redisztributív és piaci jellegű előnyök és hátrányok feltérképezésére alkalmas indikátoroknak foghatók inkább fel. Mindez azonban az itt bemutatott csekély bizonyító anyag alapján legfeljebb hipotézisként fogalmazható meg.

5. táblázat - A budapesti egyetemek és főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatói, valamint a 15-39 éves lakónépesség elkülönülését kifejező szegregációs indexek

Lakónépesség	SOTE	29,2	Egyetemek
	ELTE	28,5	
	BME	28,1	
	MKKE	26,9	
	Állatorvosi + Kertészeti Egyetem	25,3	
	Közgazdasági	24,9	Főiskolák
	Pedagógiai	14,5	
	Egészségügyi ^a	13,9	
	Műszaki	11,3	

^aOrvostovábbképző Intézet Egészségügyi Főiskolai Kar.

Visszatérve most már a szegregációs indexek elemzésére, igen figyelemreméltó, hogy a közgazdasági jellegű főiskolák indexe egy nagyságrenddel magasabb a többi főiskola mutatójánál, és megközelíti a legalacsonyabb indexű egyetemekenél kapott értéket. Ez a közgazdasági jellegű főiskolák viszonylag magas státusára látszik utalni. Különösen igaz ez a kizárólag Budapesten működő két főiskola, a Külkereskedelmi, valamint a Kereskedelmi és Vendéglátó-ipari Főiskola esetében, amelyekkel kapcsolatban adataink részletesebb elemzése arra utal, hogy a főiskolák hallgatói erősen alulreprezentáltak a „legrosszabb” clusterokban, ugyanakkor a jó minőségű állami lakásokat és új, társasházi és öröklakásokat tömörítő clusterokban is viszonylag magas arányban fordulnak elő.

(A szegregációs indexnek olyan értelmezés is adható, hogy az összehasonlításban szereplő két népességcsoport hány százalékának kellene a számítás alapadatait képező területi egységek között lakóhelyet változtatni, hogy a két vizsgált népességcsoport területi eloszlása megegyezzen egymással.)

6. táblázat - A budapesti egyetemek és főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatóinak megoszlása apjuk társadalmi foglalkozási csoportja szerint, intézményenként (csak aktív kereső apák, %)

	SOTE	ELTE	BME	MKKE	Állat- + Kert.	ÖSSZESEN	Pedagógiai	Közgazdasági	Egészségügyi	Műszaki	ÖSSZESEN	ÖSSZESEN	ÖSSZESEN
	egyetemek						főiskolák						
Vezető állású	29,5	23,8	26,5	31,3	26,9	27	20,7	11	15,5	17	16,1	22,8	
Értelmiség	36,5	36,1	40,5	33,2	35,2	37,2	26,2	31,2	26,9	28,5	28,6	33,9	
Egyéb szellemi	6,8	6,7	6,4	3,1	7,4	6,3	9,6	12,8	17,9	12,3	12,2	8,6	
Közvetlen termelésirányító	5,6	5,3	4,4	4,9	8,3	5,3	8,8	11,3	10,3	9,8	10	7,1	
Szaktanácsadók	12,1	14,2	13,1	17,8	13,9	13,7	21,9	19,1	17,9	21,5	20,6	16,4	
Betanított munkás	2,5	3,8	1,7	1,8	0	2,4	2,8	3,2	5,1	3,6	3,4	2,8	
Segédmunkás	4	2,6	1	1,8	0	1,5	2	2,1	0	1,7	1,8	1,6	
Mezőgazdasági fizikai munkás	0,5	0,5	0	0	0	0,1	0	0	1,3	0,3	0,2	0,1	
Önálló	1,4	1,2	2,7	0	2,8	1,7	1,6	1,4	1,3	2	1,7	1,7	
Egyéb	4,2	5,8	3,7	6,1	5,5	4,8	6,4	7,8	3,8	3,3	5,4	5	
Összesen	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	
	(N = 354)	(N = 416)	(N = 468)	(N = 163)	(N = 108)	(N = 1509)	(N = 251)	(N = 282)	(N = 78)	(N = 358)	(N = 969)	(N = 2478)	

A felsőoktatási rendszer belső rétegződésével foglalkozó, már idézett tanulmányunk egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy az igazán jelentős eltérések nem a közgazdasági, illetve műszaki pályára felkészítő felsőoktatási intézmények, hanem a közgazdasági, illetve műszaki jellegű felsőoktatási intézmények közül az egyetemek és főiskolák között voltak. Most azt is meg fogjuk vizsgálni, hogy hogyan alakulnak ezek a különbségek más - többé-kevésbé szintén egy-egy pályára való felkészülési alternatívát reprezentáló - egyetemek és főiskolák esetében is. Vizsgálatunkat a már ismert indexek felhasználásával fogjuk elvégezni.

7. táblázat - A hasonló képzési irányú budapesti egyetemek és főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatóinak területi elkülönülését kifejező disszimilitási indexek

SOTE - Egészségügyi Főiskola	22,5
BME - Műszaki jellegű főiskolák	18,3
ELTE - Pedagógiai jellegű főiskolák	18,0
MKKE - Közgazdasági jellegű főiskolák	15,5

Első pillantásra feltűnik, hogy még a legalacsonyabb státusú egyetemek hallgatóinak „megfelelő korú” lakónépességtől való elkülönülése is erősebb annál, mint ami az egymástól leginkább elkülönülő, hasonló képzési irányú egyetem és főiskola között megfigyelhető. Továbbmenve az is látható, hogy - a korábban elmondottaknak megfelelően - legkevésbé

a közgazdasági egyetem, illetve a közgazdasági jellegű főiskolák hallgatóinak lakóhelyei különülnek el egymástól, ami újabb bizonyítéka annak, hogy - legalábbis, ami ezen intézmények hallgatóinak társadalmi összetételét illeti - a budapesti főiskolák közül ezek az intézmények tekinthetők leginkább „egyetemi szintűnek”.

Még egyszer hangsúlyozni szeretnénk, hogy számításaink során nem minél nagyobb területi egyenlőtlenségre utaló elkülönülések kimutatását, hanem - elvileg - a hasonló pályákra való alternatív felkészülési módokat reprezentáló intézmények adatainak összevetését tekintettük feladatunknak. (Az egyetemek és főiskolák csoportjainak kialakításánál persze - elsősorban a nagyon alacsony esetszám elkerülését célzó - technikai kényszerűségek is vezettek bennünket.) Az eltérések nyilvánvalóan lényegesen nagyobbak lennének, ha az indexek számításánál egyfelől például a SOTE Általános Orvostudományi Karának adatait nem vontuk volna össze a másik két kar adataival, vagy például az ELTE Bölcsészettudományi Karának adatait külön szerepeltettük volna. Másfelől szintén az eltérések növekedésének irányába hatna, ha például a meglehetősen alacsony társadalmi összetételű Pénzügyi és Számviteli Főiskola hallgatóinak lakóhelyét, mondjuk, nem a Külkereskedelmi Főiskola hallgatóinak lakóhelyével összevontan vizsgáltuk volna. Annál inkább figyelemreméltó, hogy a hasonló képzési irányú egyetemek és főiskolák hallgatóinak területi elkülönülését tükröző disszimilitási indexek kivétel nélkül magasabbak azoknál, mint amelyek a különböző képzési irányú, de egyaránt egyetemi státusú intézmények területi elkülönüléséből adódnak:

8. táblázat - A budapesti egyetemek állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatóinak területi elkülönülését kifejező disszimilitási indexek

Állatorvosi + Kertészeti Egyetem - MKKE	13,5
Állatorvosi + Kertészeti Egyetem - SOTE	12,9
Állatorvosi + Kertészeti Egyetem - ELTE	11,4
Állatorvosi + Kertészeti Egyetem - BME	11,1
MKKE - BME	10,7
MKKE - SOTE	10,4
ELTE - BME	10,0
SOTE - BME	9,1
ELTE - MKKE	8,5
ELTE - SOTE	4,4

Az egyetemi státusú intézmények viszonylag alacsony mértékű elkülönülése azon korábbi állításunk újabb alátámasztásának tekinthető, hogy az egyetemek és főiskolák a magyar felsőoktatási rendszerben általában hierarchikus módon viszonyulnak egymáshoz. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyetemi hallgatóknak a főiskolásoktól való elkülönülése, azon - a felsőoktatási rendszer fent említett sajátosságából adódó - racionalitás térbeni megjelenésének fogható fel, ami legérthetőbben talán a „mindegy fiam, hogy mit tanulsz, csak egyetemre menjél” tipikus kijelentéssel illusztrálható.

A különböző képzési irányú főiskolák területi elkülönülése újabb adalékkal szolgálhat ahhoz a korábban tett megállapításunkhoz, hogy a közgazdasági jellegű főiskolák (legalábbis a Budapesten működő ilyen főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező) hallgatóinak társadalmi összetétele inkább az egyetemi, mint a főiskolai hallgatókéhoz hasonlatos. Ezzel magyarázható a közgazdasági jellegű főiskolák többi főiskolával szembeállított disszimilitási indexeinek viszonylag magas - az egyetemista és főiskolás közgazdászhallgatók elkülönülésénél is magasabb - értéke, továbbá a többi főiskola egymástól való elkülönülésének viszonylag alacsony szintje:

9. táblázat - A különböző jellegű budapesti főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező nappali tagozatos hallgatóinak területi elkülönülését kifejező disszimilitási indexek

Közgazdasági jellegű főiskolák - Egészségügyi Főiskola	19,9
Közgazdasági jellegű főiskolák - Műszaki jellegű főiskolák	15,8

Közgazdasági jellegű főiskolák - Pedagógiai jellegű főiskolák	15,6
Egészségügyi Főiskola - Pedagógiai jellegű főiskolák	14,9
Műszaki jellegű főiskolák - Pedagógiai jellegű főiskolák	12,1
Egészségügyi Főiskola - Műszaki jellegű főiskolák	11,1

A budapesti egyetemisták és főiskolások területi elhelyezkedésével kapcsolatos adataink ismertetését a felsőoktatási hallgatók egy sajátos csoportja, a felsőoktatási statisztikában „a 3/1968. MM. sz. rendelet 17. § 2. pontja alapján felvettek” területi elkülönülésének bemutatásával zárjuk. Ez az igen leleményes kategória az ún. „érmesek” csoportját „jelöli”, azokat, akiknek szülei valamilyen, a felvételinél előnyt jelentő kitüntetéssel rendelkeznek. Arányuk a legutóbbi években fokozatosan csökken, az 1977/78-as tanévben a nappali tagozatos, I. évfolyamos hallgatók körében még 2,0, 1985/85-ben már csak 0,9% volt.¹¹ Csak budapesti lakóhelyű hallgatókat tartalmazó mintánkban ez az arány 2,2% volt. Intézményenkénti megoszlásuk a következőképpen alakult:

10. táblázat - A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező összes nappali tagozatos hallgató és közülük az „érmesek” megoszlása intézménytípusonként (%)

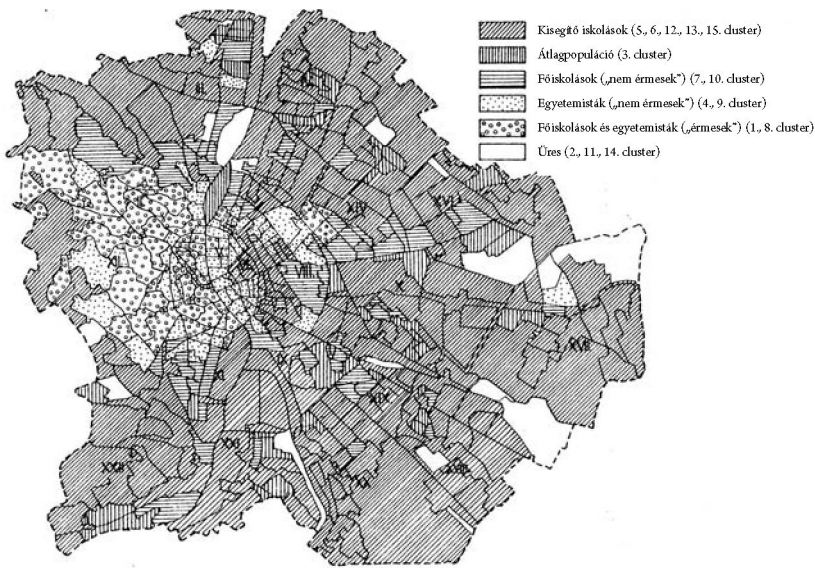
	„Érmesek”	Összesen
ELTE	19,0	16,9
MKKE	19,0	6,1
SOTE	17,2	14,4
BME	6,9	17,7
Állatorvosi + Kertészeti Egyetem	8,6	4,3
Egyetemek összesen	70,7	59,4
Pedagógiai jellegű főiskolák	1,7	11,6
Közgazdasági jellegű főiskolák	17,2	10,2
Műszaki jellegű főiskolák	10,4	15,3
Egészségügyi Főiskola	-	3,5
Főiskolák összesen	29,3	40,6
MINDÖSSZESEN	100,0 (N = 58)	100,0 (N = 2623)

Az alacsony esetszám miatt el kell tekintenünk az adatok ennél részletesebb ismertetésétől. A szegregációs indexek értelmezése miatt mégis meg kell említenünk, hogy az ELTE-en csak a Jogi és főleg a Bölcsészettudományi Karon, a SOTE-n kizárólag az Általános Orvostudományi Karon fordultak mintánkban elő „érmesek”. Hasonló tendencia bontakozott ki a főiskolások esetében is, az „érmes” főiskolások mintegy fele a Külkereskedelmi Főiskolára járt.

Az alacsony esetszámok miatt az „érmes” egyetemisták és főiskolások adatait kénytelenek vagyunk együtt elemezni.

Mint látható, az „érmesek” leginkább az 1. („jó tanácsos lakásos és társasház”) és a 8. („társasház”) clusterben felülreprezentáltak. Átlagosnál valamivel nagyobb arányban laknak még a 10. clusterben (ahová - egyebek mellett - a régi munkáskolóniák legnagyobb része is került), valamint a 7. („korábban épült, jobb lakótelepi”) clusterben. Az átlagossal pontosan megegyező arányban fordulnak elő a 3. („későbbben épült, rosszabb lakótelepi”) clusterben. A város fennmaradó részeiben alulreprezentáltak.

¹¹Az adatok a *Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás* c. művelődésügyi minisztériumi kiadvány megfelelő évi köteteinek 46., illetve 48. oldalairól származnak.

A különböző népcsoportok által dominált clusterok, 1980

A „megfelelő korú” lakónépességtől való elkülönülésüket kifejező szegregációs index értéke 32,6. Ez - annak ellenére, hogy az alacsony esetszám miatt az egyetemista és főiskolás „érmesek” adatait együtt voltunk kénytelenek kezelni - lényegesen magasabb érték annál, mint amekkorát a legmagasabb státusú SOTE elkülönülésére kaptunk.

11. táblázat - A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók, valamint a közülük „érmesek” megoszlása clusterenként (%)

Cluster	„Érmesek”	Összesen
8	10,3	7,0
1	24,2	15,4
9	13,9	15,0
7	12,1	11,9
4	10,3	11,6
10	8,6	6,7
5	8,6	10,6
3	6,9	6,9
6	3,4	10,0
12	-	0,2
13	1,7	4,6
15	-	0,1
Összesen	100,0 (N = 58)	100,0 (N = 2623)

Végül, mintegy a korábban bemutatott területi elkülönülések értelmezésének megkönnyítése érdekében, a magyar oktatási rendszer hierarchiájának csúcspontján elhelyezkedő egyetemisták és főiskolások szegregálódásának bemutatása után röviden szólnunk kell az iskolai hierarchia legalján elhelyezkedő kisegítő iskolások¹² területi elhelyezkedéséről is. Anélkül,

¹²A kisegítő iskolák iskolai hierarchiájában elfoglalt helyéről részletesen írtunk egy korábbi munkánkban: Csanádi Gábor-Ladányi János-Gerő Zsuzsa: Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, [3] 1978/6.

hogyan e kérdés részletes ismertetésére e tanulmány keretei között vállalkozhatnánk, megemlíthetjük, hogy a kisegítő iskolások, illetve az egyetemisták és főiskolások lakóhelyeit részletesen ábrázoló két térkép első pillantásra egymás komplementerének tűnik. Az is elmondható továbbá, hogy igen nehéz lenne a legalacsonyabb és legmagasabb státusú területek körülhatárolása céljából olyan mutatókat konstruálni, amelyek a felsőoktatás hallgatói, illetve a kisegítő iskolások tömörülésénél jobban jeleznék az egyes területek státusát. A kisegítőiskolások koncentrációja igen pontosan mutatja meg, hol helyezkednek el a város leginkább leromlott területei, hol találunk szegénytelepeket, sőt még olyan viszonylag enyhe különbségeket is megmutatnak, hogy egy lakótelep különböző lakóosztályokba tartozó, de egyébként homogén lakásállományán belül hol laknak azok, akik egy szegénytelep szanálása nyomán itt jutottak bérlakáshoz.

Vizsgáljuk meg ezután a kisegítőiskolások clusterenkénti elhelyezkedését is!

12. táblázat - Az 1978/79-es tanévben budapesti kisegítő iskolába járók és a 0-14 évesek megoszlása clusterenként (%)

Cluster	Kisegítőiskolások	0-14 évesek
8	1,7	4,7
1	3,2	5,5
9	5,5	6,5
7	10,7	13,3
4	7,0	7,3
10	6,4	6,2
5	12,8	11,1
3	19,0	21,7
6	19,1	14,1
12	1,5	0,4
13	12,2	8,9
15	0,7	0,3
2	0,1	-
14	0,1	-
Összesen	100,0 (N = 3310)	100,0 (N = 369 415)

Az eddig elemzett megoszlásokkal szemben, a kisegítő iskolások az alacsonyabb státusú clusterekben felülreprezentáltak. Figyelemre méltó, hogy még a 3. („később épült, rosszabb lakótelepi”) clusterben is átlagosnál kisebb gyakorisággal fordulnak elő. A „megfelelő korúaktól” való elkülönülést kifejező szegregációs index értéke 11,9. Ezt itt nehezen tudjuk értékelni, mert ebben a fejezetben eddig egyetlen esetben sem tapasztaltunk alacsony státusú körzetek irányába végbement elkülönülést. Az egyetemisták és főiskolások, valamint a kisegítő iskolások közötti szegregációs index értéke 33,2. Ez lényegesen magasabb mindegyik, az egyetemisták és főiskolások területi elkülönülésének mérése során kapott értéknél. Ugyanakkor újabb oldalról világítja meg azoknak az érveléseknek a megalapozatlanságát, amelyek a kisegítőiskolások iskolarendszeren belüli elkülönülését - a természettudományok legalapvetőbb szabályait is felrúgó - „természettudományos” érvekkel, vagy „igen sajnálatos, de szórványos és véletlen hibákkal” igyekeznek nem elsősorban társadalmi problémának feltüntetni.

Ebben a tanulmányban mindössze a felsőoktatás hallgatóinak Budapesten belül való területi elkülönülése bemutatására vállalkoztunk, és nem tekintettük feladatunknak a területi elkülönülés módjának városszerkezeti értelmezését. Egyébként is, mint említettük, területi egységekként használt clusterünk erre csak korlátozott mértékben alkalmasak. Mindezek figyelembevételével ajánljuk tehát végül az olvasó figyelmébe az „érmesek”, az egyetemisták, a főiskolások, az „átlagpopuláció”, valamint a kisegítő iskolások által leginkább felülreprezentált clusterok területi elhelyezkedését különböző jelölésekkel megkülönböztető térképünket.

Irodalom

- [1] Beynon, R. D.. 1943. *Budapest: An ecological study. Geographical Review. 33.*
- [2] Burgess, E. W.. 1929. *Urban areas. In: Smith, T. V.-White, L. D. (eds.): Chicago: An experiment in social science research. . University of Chicago Press. Chicago.*
- [3] Csanádi , G., Ladányi , J., és Gerő, Zs.. 1978. *Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. Valóság, 6.*
- [4] Dangschat, J.. 1985. *Soziale und raumliche Ungleichheit in Warschau. . Cristians Verlag. Hamburg.*
- [5] Duncan, O. D. és Duncan, B.. 1973. *Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In: Szelényi Iván (szerk.): Városshociológia. . KJK.. Budapest.*
- [6] Ekler , D., Hegedüs , J., és Tosics, I.. 1980. *A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján, I-III. . BVTV.. Budapest.*
- [7] Faris, R. E. L.. 1967. *Chicago Sociology: 1920-1932. . University of Chicago Press. Chicago.*
- [8] French, R. A. és Hamilton, F. E.. 1979. *Is there a socialist city? In: French, R. A. and Hamilton, F. E. (eds.): The socialist city. . John Willey and Sons. New York.*
- [9] Gisser, R.. 1969. *Ökologische Segregation der Berufsschichten in Großstädten. In: Rosenmayr, L.-Holliger, S. (eds.): Soziologieforschung in Österreich. . Verlag Hermann Böhlhaus. Wien-Köln-Graz.*
- [10] Hoyt, H.. 1939. *The structure and growth of residential neighborhoods in American cities. . Federal Housing Administration. Washington.*
- [11] John, J., Schmidt, C., és Schrag, C.. 1947. *The measurement of ecological segregation. American Sociological Review, 12.*
- [12] Johnston, R. I.. *Residential area characteristics; Research methods for identifying urban sub-areas. Social area analysis and factorial ecology. In: Herbert-Johnston (eds.): Social areas in cities. . John Wiley and Sons. New York.*
- [13] Kaufmann, A.. 1966. *Demografische Struktur und Haushalts - und Familienformen der Wiener Bevöl kerung. . Phil. Diss. Wien.*
- [14] Kemény , I.. 1975. *A budapesti cigányokról. Valóság, 5.*
- [15] Ladányi , J. és Csanádi , G.. 1983. *Szelekció az általános iskolában. . Magvető. Budapest.*
- [16] Ladányi , J.. 1987. *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban. Valóság, 6.*
- [17] Nemes, Nagy J.(szerk.). 1980. *A felsőoktatás területi kapcsolatai. . Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. Budapest.*
- [18] Orfield, G. et. al.. 1984. *The Chicago study of access and choice in higher education. . University of Chicago Press. Chicago.*
- [19] Probáld, F.. 1974. *A study of residential segregation in Budapest. Annales, IX. Budapest. .*
- [20] Robson, B. T.. 1969. *Urban social areas. . Oxford University Press. Oxford.*
- [21] Roof, W. C. és van Valey, T. L.. 1972. *Residential segregation and social differentiation in American urban areas. Social Forces, 51.*

- [22] Schwiran, K. P. 1972. *Analytical convergence in ecological research*. In: Sweet, D. V. (ed.): *Models of urban structure*. : Meath. Levington, Mass.
- [23] Szelényi, I. 1974. *Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten. Tanulmányok Budapest múltjából, XX.* . Akadémiai. Budapest.
- [24] Taeuber, K. és Taeuber, A.. 1965. *Negross in cities*. . Aldine. Chicago.
- [25] Teuteberg, J. H.(ed.). 1983. *Urbanisierung in 19. und 20. Jahrhundert. Historische und Geographische Aspekte*. . Böblan Verlag. Köln-Wien.
- [26] Thrascher, F. 1929. *The gang*. . University of Chicago Press. Chicago.
- [27] Uyeki, E. S.. 1964. *Residential distribution and statification, 1950-60. The American Journal of Sociology, Vol. 69.* .
- [28] Wilmott, P. 1966. *Adolescent boys of East London*. . Penguin Books. London.
- [29] Zorbaugh, G.. 1928. *The Gold Coast and the Slum*. . University of Chicago Press. Chicago.

Köszönetet szeretnék mondani Polinszky Máriának és Dobi Jánosnénak, akik a térkép rajzolásában, Antal Lászlónak és Hegedűs Lajosnak, akik az adatok feldolgozásában voltak segítségemre.

Iskola, tudás és értelmiség a változó stratifikációs térben

Ladányi, János

1994

Megkísérlem röviden összefoglalni, hogyan látom ma a magyar iskolarendszer és felsőoktatás szocialista periódus alatti és rendszerváltás utáni helyzetét a strukturális egyenlőtlenségek gyorsan változó rendszerében.

Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a vizsgált, mintegy fél évszázados időszak alatt többször és igen gyökeresen változott meg az iskolában megszerezhető tudás és az ezt tanúsító „címek” társadalmi funkciója. Mint ezt Csanádi Gáborral 1977-ben befejezett közös könyvünkben megkíséreltük megragadni, a második világháborút követő rendszerváltás során igen drasztikus módon számolták fel a korábbi uralkodó osztályok gazdasági és kulturális monopóliumát, és radikális kísérlet történt egy olyan társadalom megteremtésére, amelyben a műveltség és az iskola a társadalmi átrétegződés legfontosabb csatornájaként funkcionál. Ennek keretében először az egész magyar iskolarendszer már régóta esedékes modernizációja és demokratizálódása ment végbe. A 4-6 osztályos alapképzés és az arra épülő polgári iskolai zsákutca megszüntetése, a kötelező 8 osztályos általános iskolai képzés bevezetése, egyház és iskola szétválasztása, a felsőoktatás hallgatói létszámának növelése, a tandíjak eltörlése stb. mind-mind olyan lépéseknek tekinthetők, amelyek feltétlenül szükségesek voltak egy modern és demokratikus iskolarendszer megteremtése szempontjából. Ez akkor is így van, ha figyelembe vesszük a már ezen modernizációs folyamat elején is szép számmal jelentkező, főleg türelmetlenségből és túlzott radikalizmusból fakadó elhibázott intézkedést.

A negyvenes évek végétől kezdve azonban egyre inkább azok a politikai tendenciák váltak uralkodóvá, amelyek következtében az iskolarendszer fokozatosan elveszíti maradék autonómiáját és a társadalmi átrétegződési folyamatban játszott húzó szerepét. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a magasabb társadalmi pozíciókba kerülés szempontjai között a tudás és szakértelem szerepe az előző néhány évhez képest egyre inkább visszaszorult, és helyüket a származás és a feltételezett politikai megbízhatóság foglalta el.

Bár a radikális gazdaságszervezési és társadalomátalakítási kísérlet totális bukása még igen messze volt, a kudarc előjelei már a kísérlet kezdete után alig néhány évvel, az ötvenes évek elején-közepén jelentkeztek, ami - elsősorban a gazdasági szférában - meg-megújuló reformhullámokat váltott ki. Ezek hatásaként az elitbe való bekerülés feltételei között fokozatosan csökkent a politikai megbízhatóság szerepe, és ismét növekedni kezdett a tudás és a szakértelem presztízse. Ez azonban igen lassú és többször megszakított folyamatnak bizonyult, és végül is az államszocialista rendszer teljes bukásáig fennmaradtak a funkcionáriusi karriert lehetővé tevő mobilitási és iskolai csatornák és az ezek mögött álló politikai erők.

Nem egyszerűen arról van szó, hogy a fent említett folyamat lassú volt, és gyakori megtorpanásokkal terhesen ment végbe. Sokkal fontosabb ennél, hogy bár az iskola a hatvanas évek közepétől fokozatosan a társadalmi mobilitás legfontosabb csatornájává kezdett válni, és a politikai megbízhatóság mobilitásszabályozó szerepe is visszaszorulóban volt, az iskolarendszer nyitottsága továbbra sem növekedett. A szelekció egyre korábbi életkorra (hovatovább az általános iskola letelejére) tolódott vissza, és az iskolarendszeren belüli hierarchia egyre inkább csupán a társadalmi egyenlőtlenségek iskolai leképzése, sőt iskolai módszerekkel történő felerősítése pusztá eszközeinek volt tekinthető. Az iskolai verseny pedig egyre inkább a már induláskor meglévő társadalmi előnyök, illetve hátrányok illusztrálását szolgáló formalitássá, az iskolában megszerezhető tudás kvázitudássá, az iskolai eredmények pedig a társadalmi különbségek tudásbeli különbségekké való transzformációjává váltak. Mindez véleményünk szerint elsősorban azzal volt magyarázható, hogy a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére már lényegében kialakult az a vezető- és szakemberbázis, amely önmaga utánpótlását „saját köreiben belül” is meg tudta oldani, ezért alapvetően a társadalmi mobilitási folyamat ütemének lassításában és más társadalmi csoportoknak a versenytől való kirekesztésében volt érdekelt.

Ha a fent elmondottakat struktúraelméleti kategóriákkal akarjuk kifejezni, úgy is fogalmazhatunk, hogy 1945 után először a gazdasági jellegű privilégiumok struktúraformáló szerepét iktatták ki, majd 1956 után fokozatosan a politikai jellegű privilégiumok jelentősége kezdett csökkenni, illetve számottevően átfőrnélődni, és mivel a gazdasági vállalkozás

mint struktúraalakító tényező ezután majd csak húsz-huszonöt év múlva kezd ismét megjelenni, említett könyvünk megírásakor, a hetvenes évek közepén, sajátos vákuumhelyzet érvényesült, amelyben - az egyéb privilégiumok struktúraformáló szerepének visszaszorulása következtében - a társadalmi egyenlőtlenségek alapvetően a tudás és a szakértelem birtoklásának mentén rendeződtek el, illetve a társadalomban meglévő minden különbség, így a hatalomból való egyenlőtlen részesedés is, erősen a „kulturális tőke” egyenlőtlen birtoklása formájában jelent meg. Ilyen körülmények között, tehát amikor a mobilitás minden útja az iskolán keresztül vezet, az iskolarendszer elsődleges funkciójává a meglévő társadalmi különbségek legitimálása válik, és teljesen törvényszerű a nem tudásbeli, hanem szociális különbségeket követő erőteljes és merev szelektációs rendszerek kialakulása és egyre fiatalabb életkorra való tolódása.

Ez a helyzet először a hetvenes évek legvégén, a nyolcvanas évek legelején, a második gazdaság rohamos térhódításának következtében kezd megváltozni. Többé már nem csak megfelelő iskolai bizonyítvány birtokában lehet boldogulni, hiszen a második gazdaságban - ahol a résztvevők többsége főállású tevékenységénél kvalifikálatlanabb munkát végez - gyakran sokkal több pénzt lehet keresni, mint a munkahelyen. A második gazdaság rohamos térhódításával a társadalmi struktúra fokozatosan megkettőződik, a társadalmi egyenlőtlenségek a még mindig domináns bürokratikus és az egyre fontosabb piaci elosztás determinálta térben rendeződnek el. Említésre méltó, hogy eközben a politikai jellegű privilégiumok szerepe nem egyszerűen visszaszorul, hanem maga is fontos változásokon megy át: fokozatosan csökken a tisztán bürokratikus jellegű előnyök szerepe, és ezzel helyét egyre inkább a bürokratikus privilégiumok piaci előnyökre váltása veszi át.

A különböző típusú előnyök átváltása egymásra, véleményem szerint, egyébként elsősorban nem az egyén, hanem a család, a kiterjedt család és rokonság, sőt a különböző területi ágazati stb. elveken szerveződő, klán jellegű összefonódások szintjén ragadható meg. Például igen sok, sikeresnek mondható család esetében jól felismerhető a különböző típusú előnyök meglehetősen tudatos kombinálásának törekvése. Ezen stratégia alkalmazásának tipikus figurája volt például az a „funkci” apa, akinek egyetemét végzett külkereskedő fia külföldi útjairól hiánycikknek számító holmikat hozott be az országba, amiket a meny jó helyen levő butikjában - amelyhez az engedélyt az öreg funkci szerezte, berendezéséhez a pénzt viszont a lány jómódú utóparaszt szülei adták - igen nagy haszonnal tudott értékesíteni. A gyakori ellenőrzések „kibekkelése” szempontjából persze nem ártott, ha volt még a családban, mondjuk, egy nagynéni is, aki a tanácsnál vagy a népi ellenőrzésnél dolgozott.

Mint korábban bizonyítani igyekeztünk, a gazdasági és politikai jellegű privilégiumok visszaszorulásának következtében a hetvenes évek közepére vákuumhelyzet alakult ki a stratifikációs térben, ami az adott szituációban még szóba jöhető egyetlen struktúráképző tényező, a tudás és a szakértelem felértékelődését eredményezte. Mivel a piacosodás és a tulajdonos polgárság megjelenése csak igen vontatottan és gyakori megszakításokkal terhelten ment előre, az államszocialista rendszer összeomlása olyan körülmények között következett be, amelyben ez a sajátos vákuumszituáció továbbra is fennállt, sőt tovább mélyült. Ez könnyen a „kulturális tőke” és az „értelmiségi osztály” struktúradomináló szerepének látványát keltheti. A rendszerváltás utáni helyzetet jellemezve Szelényiek egyenesen a kulturális tőke „történelemben szinte példa nélkül álló felértékelődéséről” beszélnek, amit szerintük a hatalomra jutott új politikai osztály összetétele igazol. (Szelényi Iván-Szelényi Szonja: Az elit cirkulációja - a társadalmi szerkezetek változásai a posztkommunizmusba való átmenet korában. *Kritika*, 1991/10. Lásd még erről Konrád György-Szelényi Iván: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, 1992/1.)

A magam részéről óvakodnék attól, hogy abból a kétségtelen tényből, hogy a politikai élet vezető pozícióinak tekintélyes részét volt humán értelmiségiek foglalják el, az értelmiség „osztályhatalmának” megvalósulására, a kulturális tőke „történelmileg példátlan felértékelődésére” következtessenek. Ezt a már előbb leírt strukturális vákuumhelyzeten kívül azzal indokolnám, hogy új struktúrák kialakulásának időszakában történelmileg meglehetősen gyakorinak tekinthető az értelmiség felértékelődése. Később, amikor a viták már nem annyira a társadalom előtt álló „magasztos értékek és célok” kítűzése, hanem valós problémák legcélszerűbb megoldásának módozatai körül folynak, szükségszerűen a pragmatikusabb politizálás és a célracionális érvelések kerülnek előtérbe. A vákuumhelyzet elmélyülését eredményezte véleményem szerint az is, hogy az előző rendszerben jól felhasználható politikai privilégiumok és nexusok - legalábbis eredeti formájukban - elvesztették értelmüket. A hagyományos szociális kapcsolatrendszerek részben felbomlottak, de az új rendszerre jellemző politikai jellegű összefonódások és társadalmi kapcsolatrendszerek kialakulása szükségszerűen bizonyos időt igényel.

Különben sem hiszem, hogy a politikai élet csúcspozícióit betöltők eredeti foglalkozása szerinti összetételéből bármilyen közvetlen összefüggés adódna a különböző tőketípusok bourdieu-i strukturális térben belüli fontosságának alakulását, illetve egyik vagy másik csoport „osztályhatalmának” megvalósulását illetően. Hogyan tekinthető az „értelmiség

osztályhatalmának” a jelenlegi elit uralma, amikor az egész mai politikai porondon egyetlen számottevő tényező sincs, amely a magyar tudomány és kultúra érdekeit ne rendelné alá a legközelebbi távú gazdasági vagy hatalmi érdekeknek, amikor a hatalmi hierarchia csúcsán levők időről időre politikai kampányokat folytatnak a magyar értelmiség zöme ellen, amikor hovatovább bármiféle autonóm értelmiségi megnyilvánulás „nemzetárulásnak” minősül? A jelenlegi uralkodó elit többsége iskolai végzettségét és eredeti foglalkozását tekintve persze értelmiséginek tekinthető, de struktúraelemzéskor ennél sokkal fontosabb az, hogy ezen elit egyetlen számottevő csoportja sem képviseli az „értelmiségi osztály” érdekeit. Egy-egy ország jövedelemadó-rendszere, az abban felismerhető preferenciák és diszpreferenciák köre mindig jó indikátora a hatalmi viszonyok pillanatnyi állásának. Érdekes végiggondolni ebből a szempontból, hogy mekkora hatalma van ma Magyarországon a jelenlegi politikai elitben egyébként nagyon erősen felülreprezentált humán értelmiségnek!

A Szelényi által idézett bourdieui stratifikációs elmélet legfontosabb nívója, véleményem szerint, nem annyira a különböző típusú „tökek” bevezetése, hanem a társadalmi osztályok „objektivisták” felfogásának elvetése. Bourdieu szerint ugyanis csak történelmi szituációk által determinált strukturális terekben cselekvő egyéneket lehet objektív valóságnak tekinteni, és ezek az egyének egymással folytonosan „klasszifikációs harcokban” állva küzdenek, és alkuk sorozatának eredményeként alkotják meg kollektív identitásukat. Ezt a gondolatmenetet folytatva azt is elmondhatjuk, hogy a klasszifikációs küzdelmek - különösen egy olyan átmeneti időszakban, amely a mai magyar társadalomra jellemző - nem egyszerűen a felsorolt töketípusok által meghatározott, adott térben folynak, hanem magának a stratifikációs térnek a definiálásáért, esetleg új töketípusok bevezetéséért, az egyes töketípusok újradefiniálásáért is kielezett harc folyik.

Igy például az uralmon lévő hatalmi elitnek már az első parlamenti választások idejére kialakított érvrendszere, politikai stílusa és stratégiája, valamint napjainkig is nyomon követhető politikai törekvései ismeretében megfogalmazható, hogy új típusú „tökek” vannak kialakulóban, illetve feltámadóban. Az egyik ilyen régi-új töketípust talán „rendi jellegű tőkének” nevezném, amivel az uralmon lévő hatalmi elit bizonyos, igen befolyásos köreinek arra a nemcsak direkt politikai megnyilvánulásokban és szimbólumokban, hanem szóhasználatban, beszédmódban, ízlésben és viselkedésben is állandóan megnyilvánuló mély meggyőződésére utalnék, hogy ők már pusztán születésük, neveltetésük jogán is felette állnak a nem az „úri Magyarországot” képviselő politikai tényezőknél. Megnyilvánulásaikból nem az értelmiségi, hanem az „úri” mentalitás sugárzik. A nagyközönség számára persze időnként kicsit érthetetlen, sőt kicsit nevetséges ez a nagyúri gög, hiszen sem tőke, sem nagybirtok, sem nagybirtokos osztály nem áll a dölyfös nagyúr mögött, talán ezért is olyan fontos az értelmiségi múlt állandó felemlítése.

A másik olyan töketípust, amelynek feltámasztására a jelenlegi hatalmi elit törekszik, „etnikai jellegű tőkének” nevezném. Ebben az esetben már nem egyszerűen valamiféle rendi jellegű (de a rendi érdekeket kizárólagosan képviselő kormánykoalícióhoz való „csatlakozással” esetleg korrigálható) kiváltságok vannak az ilyenektől megfosztottakéval szembeállítva, hanem az ilyen tőkével már születésük folytán sem rendelkezők egyszerűen ki vannak zárva az „egészséges nemzettestből”, vagy ahogy a legnagyobb kormánypárt egykori frontembere fogalmazott, a „népi-nemzeti gerincű” magyarok köréből (igen kivételes esetekben „lecsatlakozással” esetleg még ez a született hátrány is korrigálható). Az etnikai jellegű kiváltságok élharcosai szívesen értelmezik fontos társadalmi folyamatokat különböző etnikumok közötti élethalál-küzdelemként. Szerintük az egész rendszerváltás leginkább az etnikai dimenzióban ragadható meg, az állami tulajdon privatizálásának elsődleges célja pedig nem e tőke minél hatékonyabb működtetése, hanem a „keresztény-nemzeti középosztály” létrehozása. A stratifikációs tér definiálásáért folytatott küzdelem jelenleg nemcsak az imént említett két töketípus struktúráképző tényezőként való bevezetéséért, illetve ennek megakadályozásáért folyik, hanem akörül is, hogy az egyik régi-új töketípus kiszorítsa, esetleg integrálja a másikat. A jelenlegi magyar társadalom leginkább talán egy hármas társadalmi struktúrával, illetve ezek állandó küzdelmével ragadható meg. Egyrészt még ma is hatnak - sőt a különböző „átmentések” következtében időnként igen kedvező pozíciók elérését teszik lehetővé - a korábbi államszocialista rendszerre jellemző rendies jellegű bürokratikus privilégiumok, másrészt kialakulóban van a kapitalista társadalomra jellemző piaci privilégiumok rendszere, ugyanakkor állandóan megújuló kísérletek történnek a két világháború közötti Magyarországon érvényesült, sajátosan feudálkapitalista jellegű, rendies privilégiumok feltámasztására.

Hogyan változott meg mármint az iskolarendszer és benne a felsőoktatás szerepe a rendszerváltás következtében? A plurális parlamenti demokrácia és piac által integrált gazdasági modellre áttérés következtében elvileg lehetővé vált egy olyan helyzet kialakulása, amelyben a műveltség, a tudás és az iskola „helyükre kerültek”; vagyis a társadalmi átrétegződés egyik fontos, de nem a legfontosabb, sőt egyetlen csatornájaként funkcionálnak. Ehhez képest két és fél évvel az ún. rendszerváltás után meg kell állapítani, hogy a magyar iskolarendszer ezen időszak alatt meglehetősen keveset és döntően nem egy nyitottabb társadalom kialakulásának irányába változott. A köz- és felsőoktatási rendszert fokozatosan

maga alá gyűrő uralkodó rend elsősorban a régi szimbólumok visszaállítására törekedett, ami gyakran a negyvenes évek második felében végbement modernizációs változások visszafordításának szándékát is jelenti. Ilyen törekvéseknek tekinthetők a 4-6 osztályos általános iskola és a 6-8 osztályos gimnázium, a tanterv integráns részévé teendő hitoktatás propagálása, a szakmunkásképzés rendszerének szétzúzása vagy például a felsőoktatási tandíjmentesség kompenzáció nélküli megszüntetésének kísérlete.

Mindez olyan időszakban megy végbe, amikor az életszínvonal visszaesése és a munkanélküliség katasztrofális emelkedése miatt széles társadalmi rétegek szegényednek el, és válnak egyre képtelenebbé gyermekeik taníttatására. Az általános és középiskolai rendszer hierarchizáltságának fokozódása és a pályaválasztás egyre korábbi életszakaszba történő visszaszorítása ilyen körülmények között egyértelműen a szociális helyzet iskolai előremenetelt meghatározó szerepét növeli. Tovább és egyre radikálisabban csökken a felsőoktatás meritési bázisa, amit az előbbieken túl az is okoz, hogy a felvételi keretszámok emelése - teljesen érthetetlen módon - mind ez ideig elmaradt. A szigorú felsőoktatási keretszámokat és a világviszonylatban is szinte páratlanul alacsony lemorzsolódási arányokat mindenki a szocialista tervgazdaság tipikus produktumának tekintette, amit néhány kivételesen költségigényes képzési ágtól eltekintve gazdaságossági érvekkel sem lehet igazolni. Világviszonylatban bevett szokás, hogy az egyetemek és a különböző egyetemi szakok többségére minden felvételi vizsga nélkül felveszik a minimumkövetelményeknek megfelelő jelentkezőket, akiknek viszonylag jelentős része azután az első években lemorzsolódik. Az ettől eltérő gyakorlat fenntartása, kiváltképp a „gondoskodó állam” által vállalt „képzettségi iránynak megfelelő foglalkoztatási garancia” nélkül, teljesen diszfunkcionális, különösen a fiatal korosztályokat sújtó magas munkanélküliség feltételei közepette. A 120 pontos felvételi rendszer pedig, ahol gyakran egyetlen pont dönti el a bekerülést az áhított egyetemre, legfeljebb egy valóban teljesítményorientált felsőoktatási szelekciós rendszer paródiájának tekinthető.

Ilyen körülmények között a rendszerváltás felsőoktatásra gyakorolt hatásai közül csak egyetlen, valóban pozitív változsról számolhatunk be. Ez pedig az a korábban teljesen elképzelhetetlen mértékben kitágult lehetőség, amellyel az egyetemi hallgatók és oktatók a külföldi ösztöndíjak, tudományos együttműködések elnyerése terén rendelkeznek. Egyre több hallgató tanul külföldi egyetemeken, egyre több oktatónak van lehetősége arra, hogy külföldön tanítson vagy kutasson. A jelenlegi gazdasági és politikai helyzetben, egyetemeink mai állapota mellett nagy kérdés azonban, hogy a külföldön szerzett tudás milyen értékben hasznosul az országon belül, és milyen mértékben folytatódik, illetve gyorsul fel a „kiművelt emberfők” eláramlása az országból.

A „megszüntetve megőrzött gyógyó

Gerő, Zsuzsa
Csanádi, Gábor
Ladányi, János

1996

A kiségitő iskola egy nyomkövetéses vizsgálat tükrében

A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején vita bontakozott ki az enyhén értelmi fogyatékos gyerekek számára kialakított iskolatípus, a kiségitő iskola oktatási rendszerünkön belüli funkciójáról. A vita lényegében akörül forgott, hogy az, hogy kiségitő iskolába nemcsak enyhe mértékben értelmi fogyatékos gyerekek járnak, hanem „többszörösen hátrányos szociális helyzetű” nem fogyatékosok is, az egyéni hibáknak tulajdonítható, elszórt jelenség-e, vagy éppen ellenkezőleg, a kiségitősök jelentős részére igaz, az iskolarendszer és szélesebb értelemben az egész társadalom működéséből fakadó strukturális jelenségnek. (Czeizel-Ladányiné-Rátay, [7]1978a, [8]b; Csanádi-Ladányi-Gerő, [4]1978a, [5]b) Ez a vita - némi, ma már lényegtelennek tűnő ideologikus közjáték után - arra a konklúzióra vezetett, hogy a kiségitő iskolában a szegény és cigány tanulók korcsoportjukon belüli arányuk többszörösével fordulnak elő, hogy ezen gyerekek iskolai sikertelensége jelentős mértékben nem egyéni, biológiai vagy pszichológiai, hanem társadalmi okokra vezethető vissza, és hogy ennek a helyzetnek a kialakulásához nagymértékben hozzájárul a kiségitő iskolába történő áttelepítési eljárás gyakorlatának rendezetlensége is. Másként fogalmazva: ma már a témával foglalkozó szakemberek lényegében egyetértenek abban, hogy a kiségitőbe kerülés folyamatában a szociális tényezőknek és az általános iskola felől érkező nyomásnak legalább akkora szerepe van, mint az áthelyezési eljárásnak kitett gyerekek valóságos értelmi képességének. (Ladányi-Csanádi, [3]1983; Lányiné, [14]1982; Bánfalvy, [2]1985; Illyés, [11]1990)

Az enyhén értelmi fogyatékosok képzését szabályozó rendelkezések, nem utolsósorban a fent említett vita hatására, azóta számos ponton megváltoztak.

A leglényegesebb változás az, hogy 1985 óta megszűnt a kiségitő iskola, kiségitő iskolai osztály megnevezés. Az enyhe mértékben értelmi fogyatékosoknak nyilvánított tanulók papíron ugyanúgy általános iskolába járnak, mint a többi gyerek. Megváltozott az a rendelkezés is, hogy az eltérő tanterv miatt a kiségitő iskolai nyolc osztály csak hat általános iskolai osztálynak felel meg. Ma a fogyatékosnak minősített gyerekek ugyanolyan szabályok szerint tanulhatnak tovább, mint „többségi” általános iskolába járt társaik.

Véleményük szerint azonban ez a lényegen, tehát azon, hogy a gyógypedagógiai képzés elkülönült formában folyik, és hogy ebbe az elkülönített képzési formába nagyon sok hátrányos szociális helyzetű, nem értelmi fogyatékos gyerek kerül be, nem változtat. Lényegesen átalakultak azonban az elkülönített rendszerben folyó gyógypedagógiai nevelés legitimációs érvei. Az egyik leggyakrabban hangoztatott felfogás egyfelől egyetért azzal a nézettel, hogy az általános iskolák nagyon sok nem értelmi fogyatékos, de hátrányos szociális helyzetű és/vagy magatartásproblémás gyereket is kiszelektálnak, másfelől azonban arra hivatkozik, hogy ezeknek a gyerekeknek „jobb a kijelölt általános iskolában”, mert az elkülönített gyógypedagógiai nevelés mintegy „megvédi őket az általános iskolától”, annak túlzottan korai és kevésbé gyerekcentrikus teljesítménykényszerétől. E nézet szerint az elkülönítetten folyó gyógypedagógiai oktatás az alacsonyabb osztálylétszámokkal, a homogén tanulócsoportokkal, a lassabb haladási tempóval, a magasabb képzett pedagógusokkal, a több szemléltetőeszközzel, a speciális taneszközökkel, a gyerekek fogyatékoságához igazodó nevelési körülményekkel, az individualizált nevelési módszerekkel stb. egyértelműen a gyermek javát szolgálja, és a különnevelés végső célja a társadalmi be-, illetve visszailleszkedés, melyhez az imént felsorolt elvek és módszerek jó esélyt biztosítanak.

Nyomkövetéses vizsgálatunkkal éppen ezt a legitimációs érvrendszert kívántuk körüljárni. Arra voltunk tehát kíváncsiak, hogy az elkülönítetten folyó gyógypedagógiai nevelés hogyan befolyásolta az ilyen körülmények között iskolázott

gyerekek társadalmi beilleszkedésének és felnőttkori boldogulásának esélyeit. A hazai vizsgálatokból ismeretes, hogy a vidéki kisegítő iskolákban gyakran előfordul, hogy többszörösen összevont tanulócsoporthoz képzés nélküli pedagógusok igen rossz tárgyi feltételek között foglalkoznak az ide járó gyerekekkel. Ezért kutatásunk során egy, az átlagos gyógypedagógiai iskolánál sokkal kedvezőbb helyzetű, budapesti kisegítő iskolába járó gyerekek sorsát igyekeztünk nyomon követni.

A kutatás a Budapest XVIII. kerületi iskolások körében az 1973/74-es tanévben végzett szociológiai felvételünk (Ladányi-Csanádi, [13]1983) megismétlése, tehát ún. nyomkövetéses vizsgálat volt. A kutatási koncepció pszichológiai, gyógypedagógiai részének kialakításához, az adatok feldolgozásához és értelmezéséhez nyújtott segítségükért köszönettel tartozunk Lányiné Engelmayer Ágnesnek, Horváth Szabó Katalinnak, Riegler Máriának, továbbá Bánfalvy Csabának. A kutatásra 1995 második felében került sor.

Annak idején egy egész kisegítő iskola, 203, akkor 1-8. osztályos gyerekeinek adatait vettük fel. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy a tanulók szociális háttere, illetve intellektuális státusa hogyan befolyásolja a kisegítő iskolába kerülők esélyeit. Nyomonkövetéses vizsgálatunk során mindenekelőtt az azóta megtett életút iskolai-, foglalkozás- és családtörténeti vonatkozásaira voltunk kíváncsiak. Hipotézisünk szerint az egykori kisegítősek többsége képes volt beilleszkedni a „normális” társadalmába, tehát tovább tanult, munkát vállalt, katona volt, családot alapított stb. A kisegítő iskolát azonban még ma is olyan stigmának tartják, amit legjobb közvetlen környezetük előtt is eltitkolni. További hipotézisünk szerint a kisegítősek zömének ugyan sikerült a „normális” társadalmi munkamegosztásba bekapcsolódnia, a kisegítő iskolában szerzett iskolai és szocializációs hátrányuk következtében azonban a nyolcvanas évek legvégén elmélyülő gazdasági válság és kibontakozó munkanélküliség közepette nagyobb eséllyel váltak munkanélkülivé, és sodródtak a társadalom periferiájára, mint az egyébként hasonló szociális helyzetű és értelmi képességű, de normál általános iskolába járt tanulók. Az elkülönített gyógypedagógiai nevelés - ez a „többségi” általános iskolánál drágább képzési forma - tehát esélyegyenlőtlenségeket determinál, és nagy számban szociális támogatásokból élnek programozza be a nem értelmi fogyatékos tanulókat is.

Nyomonkövetéses vizsgálatunknak már voltak előzményei. 1989-1991 között a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, szakszeminaristák egy csoportjával kutatásba kezdtünk annak érdekében, hogy feltárjuk az egykor kisegítő iskolába járt gyerekek azóta megtett életútját. A megismételt kutatásból több szakdolgozat is készült. (Hugyecz, [10]1990; Zsegraics,[19] 1990; Mihók,[15] 1991; Simon,[16] 1992; Gyöngyösi,[9] 1994; Végh,[18] 1995) Mostani kutatásunk a kisegítő iskola elvégzése óta eltelt életút elemzésén kívül kitért a volt kisegítősek jelenlegi értelmi állapotának vizsgálatára is. Így lehetőség nyílt arra is, hogy a felnőttkorban felvett intelligenciatesztek eredményeit több mint húsz évvel ezelőtt végzett kutatásunk besorolásaival összevessük.

Vizsgálódásaink során többféle kutatási módszert alkalmaztunk. Az egykori kisegítő iskolásokkal erősen standardizált szociológiai interjúkat készítettünk, melyek szövegét magnetofonkazettára rögzítettük. Az interjú készítése alatt a kérdezőbiztosoknak adatlapot is ki kellett tölteniük. Ezzel egyrészt azt akartuk elérni, hogy az interjú során egyetlen kérdés se maradjon ki, másrészt az információk adatlapra való azonnali rögzítése nagymértékben megkönnyítette az interjú feldolgozását. Kutatásunk során a kérdezőbiztosoknak a szokásosnál valamivel részletesebb jelentést kellett készíteniük, mely az interjú körülményein kívül a kérdezt és családja különböző szempontok szerint való jellemzésére is kitért. Emellett a kérdezőbiztosi jelentésnek ki kellett térnie minden olyan momentumra is, amely az általunk előzetesen megadott szempontok szerint érdekesnek minősülhetett, továbbá a kérdezőbiztosoknak azt is jelezniük kellett, hogy a magnós interjú mely részén található a kutatás szempontjából feltehetőleg fontos (jellegük szerint általunk előzetesen tipizált) részletek. A kérdezőbiztosi jelentések nagymértékben megkönnyítették az összegyűjtött információk értékelését és a további interjúkra, esettanulmányokra kijelölt személyek és családok kiválasztását.

Kutatási stratégiánk kialakításakor sokat gondolkodtunk azon, hogy vajon milyen kontrollcsoport adatait tudnánk az egykori kisegítősek adataival összehasonlítani. A problémát itt az okozza, hogy nem állnak olyan, más kutatásból származó adatok rendelkezésre, amelyek az általunk vizsgált kérdések mentén megbízható összehasonlításokat tennének lehetővé. Végül a legkézenfekvőbbnek tűnő megoldás mellett döntöttünk: a volt kisegítősekkel nem kisegítő iskolába járt testvéreik adatait hasonlítottuk össze. Így minden más mintavételi módszernél jobban el tudtuk érni azt, hogy gyermekkori szociális helyzetüket tekintve hasonló csoportokat vessük össze egymással, és ennek következtében az esetleges eltérések már döntően a volt kisegítő iskola hatásaira lehessenek visszavezethetők.

Az 1973/74-es tanévben végzett kutatásunk során a XVIII. kerületi kiségitő iskolába járó összes gyerekek az áttelepítés elkerülhetősége szerinti csoportok közötti megoszlása a következő volt:

	(%)	(%)
Mindenképpen elkerülhette volna	33,3	29,7
Feltételesen elkerülhette volna	27,8	29,3
Nem kerülhette volna el	30,9	32,7
Határeset	8,0	8,3
Összesen	100,0 (N=162)	100,0 (N=193) ^a

^aLadányi-Csanádi: i. m. 120. és 126. oldala. (A két esetszám közötti eltérés abból adódott, hogy 31 gyerek esetében nem volt minden adat elérhető. Mint a két megoszlás összevetéséből is látható, a két sokaság összetétele lényegében megegyezett egymással.)

Ez a kategóriarendszer azt tükrözte, hogy a gyerekeknek az áttelepítési dokumentumokból, valamint a kiségitő iskolában fellelhető anyagokból rekonstruálható státusa milyen mértékben tűnt korrigálhatónak. Mint annak idején fogalmaztunk: „...a gyerek optimális fejlesztési lehetőségeit számba vevő döntést, a későbbi személyiségfejlődésre orientált, prognosztikus szemléletet feltétlenül szükségesnek tartjuk. A fentieknek megfelelően vizsgálatunkban az »áttelepítést nem kerülhette el« kategóriába azokat a gyerekeket soroltuk, akiknek rajzkvóciense és tudásmérése alapján értelmi szintje nagy valószínűséggel fogyatékosnak tekinthető. A »határeset« kategóriába azokat a gyerekeket helyeztük, akiknek értelmi színvonalát az előbbi adatok alapján nem tudtuk eldönteni. Akiknél ugyanezen adatok alapján feltehetően magasabb értelmi szinttel álltunk szemben, az áttelepítés elkerülhetőségét mindig az elkerülés érdekében tehető intézkedések szerint ítéltük meg. Ahol az évhalasztás, óvodai nevelés, speciális pedagógiai foglalkozás vagy szociális intézkedés (intézetbe helyezés, a család helyzetének javítása) önmagában vagy közülük két intézkedés egyszerű kombinációja elegendő lett volna az áttelepítés elkerüléséhez, azokat a »mindenképpen elkerülhette volna« kategóriába soroltuk, abból a megfontolásból, hogy jelenlegi iskolarendszerünk, valamint egészségügyi-szociális ellátottságunk mellett, rövid távon és mindenkire kiterjeszhető módon irreális igénynek tűnt a többirányú támogatás megvalósítása.”¹

Amikor több mint húsz évvel később ugyanezeket a személyeket felkerestük, legalábbis azok esetében, akiket el tudtunk érni, már nemcsak dokumentumok másodelemzésére, hanem személyes vizsgálatra, így IQ-készítésre is módunk volt. Ügyeltünk arra, hogy a megismételt vizsgálatot a korábitól teljesen függetlenül végezzük el. Ezért a vizsgálatot végzők nem ismerhették a korábbi besorolás eredményét, és mi is csak az adatlapok és az intelligenciatesztek elkészülte után „hoztuk össze” a két időpontban készült kutatás eredményeit. Az egykor az áttelepítés elkerülhetősége szerint képzett csoportok megoszlása és MAWI-tesztel készült IQ-jának átlaga 1995-ben a következőképpen alakult:

	(%)	IQ
Mindenképpen elkerülhette volna	28,2	98,1
Feltételesen elkerülhette volna	28,2	93,5
Nem kerülhette volna el	33,4	71,1
Határeset	10,2	75,1
Összesen	100,0 (N=78)	85,8 (N=70)

Eddig 86 egykori kiségitő iskolással sikerült interjút készítenünk. Ez a viszonylag alacsony szám elsősorban azzal magyarázható, hogy több mint húsz év után meglehetősen nehéz volt az egykori kiségitő iskolásokat megtalálnunk.

Negyvennyolc esetben a BM Népszétség-nyilvántartó Hivatal semmilyen felvilágosítást nem tudott adni a jelenlegi lakcímről, 23 esetben ugyan kaptunk valamilyen címet, de a keresett személy vagy ismeretlen helyre költözött azóta erről a címről, vagy soha nem is tartózkodott a megadott címen. Az egykori kiségitősök közül viszonylag sokról, 8-ról tudjuk, hogy meghaltak 1974 óta, és nyilván a nem fellelhető személyek között is lehetnek olyanok, akik meghaltak. Két személy külföldön él.

¹I. m. 118-119. oldal.

Huszonhat olyan személy volt, aki megtagadta a válaszadást. Nyolc személlyel csak interjú készült, de intelligenciateszt nem, mert az intelligenciavizsgálatot ezekben az esetekben vagy el sem tudták kezdeni, vagy valamilyen ok miatt nem sikerült befejezni.

Mint a fenti táblázatból látható, a nyomonkövetéses vizsgálat során (eddig) elérhető személyek megoszlása nem tér nagyon számottevően el a korábban végzett kutatás során kapott megoszlástól. Az egyes csoportokra kapott IQ-átlagok a kis esetszámok okozta bizonytalanságok ellenére egyértelműen igazolják a több mint húsz évvel ezelőtt készült kategorizálást. Az „áttelepítést mindenképpen elkerülhető” és „el nem kerülhető” csoportok IQ-jai közötti 27 pontos IQ-eltérés önmagáért beszél. Nemcsak az általunk egykor áttelepítést mindenképpen elkerülhetőnek minősítették 98-as és az áttelepítést feltételesen elkerülhetőnek kategorizáltak 93-as IQ-átlagai, valamint az érdemel említést, hogy még a kisegítőt egykori kategorizálásunk szerint el nem kerülhetőek és a határesetcsoportok IQ-átlagai is a 70-es érték fölött vannak. Rendkívül figyelemreméltó az is, hogy az áttelepítést elkerülhető két kategóriájában egyetlen személy sem volt, akinek IQ-ja 80-nál alacsonyabb lett volna, és azoknak is csak kevesebb mint fele esett a 70-es érték alá, akiket egykor az áttelepítést nem kerülhető el kategóriájába soroltunk. Megemlítjük, hogy a vonatkozó WHO-konvenció szerint csak 70-es IQ-érték alatt indokolt feltétlenül a gyermek értelmi fogyatékosok iskolájába történő áttelepítése.

Ezek után térjünk rá annak elemzésére, hogy az áttelepítés elkerülhetősége hogyan függ össze a későbbi életúttal. Először azt vizsgáljuk meg, hogy az iskola elvégzése óta eltelt időszakban a kérdezettek milyen rendszerességgel tudtak bekapcsolódni a munkamegosztásba, és ha dolgoztak, összes foglalkozásuk hogyan oszlott meg az egyes státuscsoportok között aszerint, hogy elkerülhető volt-e a kérdezett a kisegítő iskolába helyezést, vagy sem.

1. táblázat - Kisegítő iskola utáni összes tevékenység megoszlása az áttelepítés elkerülhetősége szerint (%)

	Mindenképpen elkerülhető volt	Feltételesen elkerülhető volt	Nem kerülhető el	Határeset	Összesen
Munka	70,5	73,3	66,7	69,9	70,4
Tanulás (nappali tagozat)	2,8	2,0	0,0	0,0	1,4
Munkanélküli	5,7	10,7	10,3	11,6	9,4
Gyes, gyed	14,3	3,3	4,3	11,6	7,2
Katona	3,8	6,7	1,7	2,3	4,1
Egyéb, nem dolgozott	2,9	4,0	17,0	4,6	7,5
Összesen	100,0 (N=105)	100,0 (N=150)	100,0 (N=117)	100,0 (N=43)	100,0 (N=415)

Mint láthatjuk, a tevékenységek valamivel nagyobb része volt „normál” munka azoknak az esetében, akik a kisegítő iskolát elkerülhették volna, mint azoknál, akiknél erre nem volt esély. A másik oldalon az a leginkább figyelemreméltó, hogy azok, akik nem kerülhették el a kisegítő iskolát, életük során viszonylag gyakran kerültek olyan helyzetbe, hogy munkanélküliek voltak vagy a munkamegosztásba más okok miatt nem volt módjuk bekapcsolódni. Ezek az adatok valószínűleg több folyamatra is utalnak. Egyrészt láthatjuk, hogy azok, akik nem voltak értelmi fogyatékosok, viszonylag jó eséllyel kapcsolódtak be a munkamegosztásba, problémáik ezen a téren nem hasonlítható mértékűek azokéihoz, akik a kisegítő iskolába valódi értelmi fogyatékosként jártak. Ez utóbbiak körében a 17 százalékos arányban megjelenő „egyéb nem dolgozott” kategória (tehát az eltartottságra való kényszerültség) ötször olyan gyakori, mint a nem értelmi fogyatékosok csoportjában.

Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy akik áthelyezésük időpontjában szociális körülményeik és a megfelelő intézményrendszerek működésének hiánya miatt nem voltak abban a helyzetben, hogy a kisegítő iskolába való áttelepítést elkerüljék, ezt a hátrányt később is megszenvedik. Ezt jelzi, hogy azok, akik az áttelepítést csak feltételesen kerülhették

volna el, kétszer olyan gyakran váltak munkanélkülivé, mint azok, akiknek esetében az áttelepítés elkerüléséhez nem lett volna szükség ennyire intenzív intézményes közbeavatkozásra.

Hasonló képet kapunk akkor is, ha az egykori kíségitősöket aszerint vizsgáljuk meg, hogy amikor dolgoztak, a munkamegosztási hierarchia milyen fokaira juthattak el.

2. táblázat - A volt kíségitő iskolások összes foglalkozásának megoszlása az áttelepítés elkerülhetősége szerint (%)

	Mindenképpen elkerülhetette volna	Feltételesen elkerülhetette volna	Nem kerülhetette volna el	Határeset	Összesen
Szellemi	6,5	0,8	0,0	0,0	1,9
Szaktunyas	32,5	22,9	2,2	10,3	18,3
Betanított m.	40,2	37,3	31,1	62,2	38,5
Segédmunkás	16,9	29,7	48,9	24,1	31,5
Egyéb	3,9	9,3	17,8	3,1	9,8
Összesen	100,0 N=77	100,0 N=118	100,0 N=90	100,0 N=29	100,0 N=314

A táblázatból kitűnik, hogy azok számára, akik nem kerülhették el a kíségitő iskolát, lényegében kizárólag a kvalifikátlan fizikai foglalkozások lehetősége nyílt meg. Ezzel szemben azok, akik a kíségitő iskolát különlegesebb beavatkozások nélkül is elkerülhették volna, tevékenységeik 39 százalékában kvalifikált fizikai munkát vagy valamilyen szellemi foglalkozást űztek. Ez az arány csak 23,7 százalék azok tevékenységei között, akik a kíségitő iskolát csak feltételesen kerülhették volna el. Mint tudjuk, ez az a csoport, amelyiknek értelmi képessége lényegében megegyezik azokéval, akik a kíségitőt mindenképpen elkerülhették volna, de igen kedvezőtlen gyermekkori szociális helyzetük eleve lehetetlenné tette számukra, hogy megkapják azt a többszörös támogatást, amivel a kíségitő iskolát elkerülhették volna.

A fenti képet bizonyos fokig árnyalja, ha - a kis esetszámokból adódó fokozott korlátok figyelembevétele mellett - megvizsgáljuk azt is, hogy a fiúk és lányok számára milyen típusú hátrányokat jelentett a kíségitő iskolába helyezés. Ezért megvizsgáltuk, hogy a kíségitő iskola elvégzése utáni tevékenységek és az áttelepítés indokoltsága milyen összefüggéseket mutat a fiúk és lányok körében.

Az adatok tanúsága szerint a lányok minden csoportban számottevően kisebb arányban dolgoztak, mint a fiúk. Elmondható továbbá az is, hogy a munkamegosztás peremhelyzeteinek egyik típusát jelentő eltartottság és más hasonló tevékenységek a lányok között minden esetben többszörösét teszik ki a fiúknál tapasztalható arányoknak. Ez a tendencia persze a nem kíségitő iskolát végzett szegények körében is érvényesül, de az itt tapasztaltnál sokkal kisebb intenzitással, ami arra utal, hogy azonos helyzet esetén a lányok kevésbé voltak képesek a kíségitő iskolával összefüggő hátrányok kompenzálására, mint amennyire ez a fiúknak sikerült. Említésre méltó, hogy a nem értelmi fogyatékosként kíségitőbe járt lányok között gyakoribb volt a nappali tagozatos továbbtanulás, mint a fiúk esetében.

A fiúk körében a leszázalékoltaknak és a katonáknak az áttelepítés elkerülhetősége szerint képzett csoportok szerinti aránya pontosan követi a korábban már megismert tendenciát. Ezek szerint azok, akik nem kerülhették el az áttelepítést, sokkal kisebb arányban voltak katonának alkalmasak, és sokkal magasabb arányban voltak valamilyen módon eltartottak, mint azok, akik a kíségitőt elkerülhették volna. Az áttelepítést feltételesen elkerülhető fiúk körében megfigyelhető különösen magas munkanélküli arány e csoport igen kedvezőtlen szociális helyzetén kívül azzal magyarázható, hogy az e csoportba tartozókat sokkal ritkábban százalékolták le, mint a valódi fogyatékosokat.

A lányok között, mint már említettük, igen magas a munkanélküliek és az eltartottak (leszázalékoltak, illetve háztartásbeliek stb.) aránya. Ezek az arányok rendre azok körében a legalacsonyabbak, akik az áttelepítést elkerülhették volna, és a valódi fogyatékosok körében a legmagasabbak. Fordított tendencia figyelhető meg a gyesen vagy gyeden lévők és a tanulmányaikat nappali tagozaton végzők esetében. Mindezek következtében a lányok körében igen alacsony a munkavégzés aránya a kíségitő iskola utáni tevékenységek között, és ez az arány a valódi fogyatékosok körében a legalacsonyabb.

Ha most megvizsgáljuk, hogy milyen arányban voltak képesek jogosítványt szerezni a volt kisegítő iskolások, azt látjuk, hogy a fiúk fele, a lányoknak csak elenyészően kis része (3,6 százalék) szerzett jogosítványt. Ezek az adatok is a már korábban bemutatott tendenciáknak megfelelően alakulnak. Míg az áttelepítést mindenképpen elkerülhető fiúk nagy részének (83,3 százalék), az áttelepítést el nem kerülhető alig egynegyedének (21,4 százalék) van jogosítványa. Az egyetlen jogosítványt szerzett lányt annak idején az áttelepítést mindenképpen elkerülhetette volna kategóriába soroltuk.

Rátérve annak vizsgálatára, hogy a munkamegosztás különböző státusú pozícióinak elfoglalási esélyei hogyan függenek össze az áttelepítés elkerülhetőségével a fiúk és a lányok között, azt találjuk, hogy a fenti kirajzolódott kép még markánsabbá válik. A lányok között minden áthelyezési csoportban azt tapasztaljuk, hogy a foglalkozási tevékenységek között a bizonytalan integráltság különböző eseteit jelölő kategóriák aránya lényegesen magasabb, mint a fiúknál. A másik oldalon, azoknak a fiúknak, akik az áttelepítést mindenképpen elkerülhették volna, lényegesen magasabb arányban sikerült kvalifikált foglalkozásokat találniuk, mint a hasonló helyzetű lányoknak. Ugyanez az „előny” már nem mutatkozik meg a fiúknál abban a csoportban, akik az áttelepítést csak feltételesen kerülhették volna el.

3. táblázat - A volt kisegítő iskolások összes foglalkozásának megoszlása nem és az áttelepítés elkerülhetősége szerint (%)

	Mindenképpen elkerülhette volna	Feltételesen elkerülhette volna	Nem kerülhette volna el	Határeset	Összesen
	fiúk				
Szellemi	2,9	1,1	0,0	0,0	1,0
Szaktmunkás	64,8	22,3	3,6	0,0	22,4
Betanított m.	20,6	38,3	37,9	66,7	37,3
Segédmtunkás	8,8	31,9	53,4	33,3	34,3
Egyéb	2,9	6,4	5,1	0,0	5,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N=34	N=94	N=58	N=15	N=201
	lányok				
Szellemi	9,2	0,0	0,0	0,0	3,6
Szaktmunkás	7,0	25,0	0,0	21,4	10,6
Betanított m.	55,8	33,4	18,8	57,2	40,7
Segédmtunkás	23,3	20,8	40,6	14,3	26,5
Egyéb	4,7	20,8	40,6	7,1	18,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N=43	N=24	N=32	N=14	N=113

A kisegítő iskola utáni munkavégzésre vonatkozó adatok tehát egyértelműen igazolják a húsz évvel ezelőtt végzett kategorizálásunk érvényességét. Ugyanakkor arra is utalnak, hogy a gyermekkori szociális helyzet és a kisegítő iskolai áttelepítés milyen máig észlelhető hatást gyakorolnak az érintettek beilleszkedési esélyeinek különbségeire.

Most rátérünk annak vizsgálatára, hogy az egykor kisegítő iskolába járt gyerekek felnőttkori hátrányos helyzete mennyiben tulajdonítható annak, hogy egykor kisegítő iskolába jártak. Először az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat vizsgáljuk meg. Ezek szerint a megkérdezett volt kisegítősek csaknem háromnegyede valamilyen módon tovább tanult. A gyerekek több mint egyötöde speciális szakiskolába járt. További egyötödük elvégezte az általános iskola esti tagozatának 7-8. osztályát, ami annál inkább figyelemreméltó, mert a kisegítő iskolai áttelepítésnek talán legfontosabb kritériuma, hogy a tanuló az áthelyező bizottság véleménye szerint - bármennyi idő alatt és bármilyen támogatással - alkalmatlan legyen a „többségi” általános iskolai tananyag elsajátítására. A gyerekek több mint egynegyede valamilyen szaktmunkásképzőt

vagy középiskolát is végzett. Az érettségizettek kizárólag, a szakmunkásképzőt végzetek is döntően azok közül kerültek ki, akikről húsz évvel ezelőtt azt lehetett vélelmezni, hogy az áttelepítést elkerülhették volna. Ez utóbbi csoport ötven százaléka járt valamilyen „normál” középfokú tanintézetbe, és csupán negyedrészüik számára jelentett a kisegítő iskola vagy a speciális szakiskola legmagasabb iskolai végzettséget. Mindez újabb oldalról mutatja be azt, hogy a volt kisegítősek nagyobb részét kitevő „az áttelepítést elkerülhette volna” kategóriákba sorolt tanulók túlnyomó többsége esetében nem értelmi fogyatékosokkal van dolgunk.

4. táblázat - A kérdezett legmagasabb iskolai végzettsége

	1	2	3
Kisegítő iskola	26,8	8,3	-
Befejezetlen általános iskola	-	-	8,6
Általános iskola	22,0	19,4	43,5
Speciális szakiskola	21,9	16,7	-
Szakmunkásképző	20,7	38,9	26,2
Szakközépi skola	4,9	11,1	13,0
Gimnázium	3,7	5,6	0,0
Főiskola, egyetem	-	-	8,7
Összesen	100,0	100,0	100,0
	N=82	N=36	N=23

1. Volt kisegítő iskolások összesen.
2. Azon volt kisegítő iskolások, akik a kisegítő iskolát („feltételesen” vagy „mindenképpen”) elkerülhették volna.
3. Azon volt kisegítő iskolások nem kisegítő iskolát végzett testvérei, akik a kisegítő iskolát („feltételesen” vagy „mindenképpen”) elkerülhették volna.

Az adatok azonban azt is jelzik, hogy e korai iskolai szelekciónak a következményei nem heverhetők ki egykönnyen. Ennek illusztrálására vizsgáljuk meg, hogyan alakul a legmagasabb iskolai végzettség az általunk vizsgált kisegítő iskolások azon testvéreinek körében, akik maguk nem kerültek kisegítő iskolába. Ezt az eljárást az indokolja, hogy az összehasonlítottak - testvérek lévén - szociális és családi háttérük tekintetében nem különböznek egymástól, csupán abban különböznek, hogy különféle okok miatt egyiküknek sikerült elkerülnie a kisegítő iskolát, a másikuknak nem.

Mint a mellékelt táblából kitűnik, a kisegítő iskolába nem járt testvérek alig valamivel magasabb iskolai végzettséget értek el, mint nem értelmi fogyatékosként is kisegítő iskolába kényszerült testvéreik. Tehát azt állíthatjuk, hogy a vizsgált kisegítő iskola nem fogyatékos tanulói a nem kisegítő testvéreik iskolai végzettségi szintjét is képesek voltak megközelíteni. Ehhez azonban jelentős pótlólagos erőfeszítésre volt szükségük, mindenekelőtt több évet kellett tanulással eltölteniük.

Ha most megvizsgáljuk azt is, hogy milyen munkamegosztási pozíciókhoz bizonyult e hasonló iskolai végzettség elegendőnek, a kisegítő iskolába jártak hátránya még szembetűnőbb.

5. táblázat - Utolsó foglalkozás szerinti megoszlás (%)

	1	2
Kisegítő iskola	0,0	8,7
Befejezetlen általános iskola	3,0	0,0
Általános iskola	24,2	39,2
Speciális szakiskola	39,4	17,4

	1	2
Szaktanácsképző	27,3	13,0
Szakközépi skola	0,0	0,0
Gimnázium	0,0	8,7
Főiskola, egyetem	6,1	13,0
Összesen	100,0	100,0
	N=38	N=23

1. Azon volt kisegítő iskolások, akik a kisegítő iskolát („feltételesen” vagy „mindenképpen”) elkerülhették volna.
2. Azon volt kisegítő iskolások nem kisegítő iskolát végzett testvérei akik a kisegítő iskolát („feltételesen” vagy „mindenképpen”) elkerülhették volna.

Az adatok tanúsága szerint a kisegítőbe nem járt testvérek körében, akiknek, mint láttuk, iskolai végzettsége igen hasonló volt, jóval magasabb az értelmiségi és a kvalifikált fizikai munkát végzők és jóval alacsonyabb a segéd- és betanított munkát végzők aránya. Arra a tényre, hogy a formálisan megszerzett magasabb iskolai végzettséget nem sikerült munkaerő-piaci helyzetük javítására olyan hatékonyan felhasználniuk, mint testvéreiknek, bizonyára éppen azok a terhek és hátrányok adnak magyarázatot, amelyek a kisegítő iskolába járással függenek össze. Úgy látszik tehát, hogy a kisegítő iskola még akkor is hosszan tartó hátrányokkal járt azokra nézve, akik elkerülhették volna azt, ha a kisegítőt végzett gyerekek képesek voltak is arra, hogy a boldogulás formális iskolai akadályait leküzdjék, a kisegítő iskola hivatalos nyomait eltüntessék életükből.

Összegzés

Adataink elemzésének végére érve tehát megállapíthatjuk, hogy nyomonkövetéses vizsgálatunk egyértelműen igazolja több mint húsz évvel ezelőtt végzett kutatásunk főbb megállapításait. Az egykor kisegítő iskolába áttelepített gyerekek mintegy kétharmadáról beigazolódott, hogy nemcsak hogy annak idején indokolatlanul kerültek kisegítő iskolába, hanem hogy az azóta eltelt több mint két évtized során minden általunk vizsgált vonatkozásban képesek voltak beilleszkedni a „normálisak” társalmába. Legtöbbjük elvégezte a normál általános iskolát, sőt tovább is tanult. Családot alapítottak és gyerekeket nevelnek. Alkalmasak voltak katonának, és sokan gépkocsit is vezetnek. Dolgoznak és lakást szereztek. Mindezt persze azok között a meglehetősen szűk lehetőségek között teszik, amelyeket többnyire igen kedvezőtlen induló szociális helyzetük lehetővé tesz számukra, de semmivel sem képesek kevesebbre, mint a hasonló szociális helyzetű nem kisegítősek.

Az élet minden terén a „normálisakkal” megegyező követelmények szerint bírálták el tehát a volt kisegítőket, csak a „normál” iskolarendszer diszkriminálta őket. Csak iskolába nem járhattak együtt a többi, náluknál többnyire kevésbé hátrányos szociális helyzetű gyerekekkel. Véleményünk szerint semmi sem indokolhatja azt, hogy valaki, aki az élet minden területén normális elbírálás alá esik, és normális elbírálás alapján képes megállni a helyét, ne járhatson normál általános iskolába.

Kutatásunk eredményei ugyanakkor arra is utalnak, hogy a kisegítő iskola eddigi életük során jelentős hátrányt jelentett az oda indokolatlanul áttelepített gyerekek számára. Nem csak az olyan, korábban már említett, objektíven jól mérhető hátrányokra gondolunk, hogy a kisegítő iskolai nyolc osztály annak idején csak hat általános iskolai osztálynak felelt meg, vagy hogy a kisegítőt követő speciális szakiskolában csak olyan szakmák váltak elérhetővé a gyerekek számára, amelyek felé normál iskolában végzett gyerekek nem nagyon törekedtek. Az 1973/74-es tanévben kisegítő iskolába járt gyerekek eddigi pályafutásának nagyobb része még olyan időszakra esik, amikor az országban lényegében teljes foglalkoztatottság érvényesült. Ezért az előbb említett hatások napjainkban válnak egyre inkább érezhetővé. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a volt kisegítősek körében már a rendszerváltás előtti időszakban is viszonylag magas volt a munkanélküliek és a munkaerőpiac perifériájára szorultak aránya.

A mindezeket túl jelentkező szubjektív hátrányok legalább ilyen jelentősek voltak. Az általunk felkeresett volt kisegítősek majd mindegyike beszélt valamilyen módon arról a súlyos megaláztatásról, ami őt kisegítő iskolás volta miatt érte. Annak

idején sokat csúfolták ezeket a gyerekeket, gyerektársaik gyakran kiközösítették őket. Később az egész „gyógyós” múlt valami olyan volt számukra, amit a legjobbnak tartottak elfelejteni, és a nyomait is eltörölni. Gyakori volt, hogy szándékosan elvesztették a személyi igazolványukat, elvesztették a munkakönyvüket, hogy semmilyen nyoma ne maradjon a kisegítő iskolának. Nagyon gyakori, hogy munkatársaik nem tudnak arról, hogy ők kisegítő iskolába jártak, sőt olyat is találtunk, és nem is egy esetet, amikor a házastársának sem mondta el az illető, hogy egykor kisegítőbe járt. Évek óta élnek együtt, több gyerekük is van, de arról, hogy a férj egykor kisegítő iskolába járt, nem tudott a házastárs. Erről most, nekünk beszélt életében először. Mindez azt jelenti, hogy a kisegítő iskola olyan súlyos megbélyegzést, megaláztatást jelentett számukra, amit nagyon rosszul éltek meg az egykori kisegítő iskolások, különösen azok, akiket értelmi képességeik alapján semmiképpen nem kellett volna kisegítő iskolába áthelyezni.

Az elkülönített gyógypedagógiai képzés által a tanulóknak okozott objektív és szubjektív károkról elmondottak, véleményünk szerint, alapjaiban kérdőjelezi meg e képzési forma új keletű legitimációs ideológiáját. Nem lehet úgy „szeretni” és „megvédeni” a gyerekeket, hogy közben tevékeny részt vállalunk kitaszításukban és megbélyegzésükben. Nem szolgálhatja „a gyermek javát” egy olyan oktatási forma, amely túlnyomó többségében súlyosan hátrányos helyzetű nem értelmi fogyatékosokat zár össze értelmi fogyatékosokkal, elkülönítve őket attól a világtól, amelyben életük hátralevő részében majd élniük kell.

Rátérve most már az „enyhe értelmi fogyatékosok általános iskolája” jelenlegi iskolarendszeren belüli funkciójának vizsgálatára, megállapítható, hogy annak ellenére, hogy a kisegítő iskolai áthelyezési procedúra a hetvenes évek elején végzett kutatásunk óta jelentős mértékben szigorodott és standardizálódott, a „kijelölt általános iskolákban és osztályokban” a hátrányos helyzetű gyerekek ma is az átlagost többszörösen meghaladó arányban vannak jelen. Részletes adatokkal csak a budapesti iskolákról rendelkezünk. Adatfelvételünk szerint 1991/92-ben a cigány tanulóknak az összes budapesti alsó tagozatos tanulón belüli aránya 4,9 százalék, az „eltérő tantervű iskolába járó” alsósok között viszont 23,2 százalék volt. Ugyanezek az arányok a pedagógusok által szegénynek minősített tanulók esetében 9,4 százalék, illetve 22,6 százalék voltak. Szegénynek és cigánynak minősült az általánosba járók 2,1 százaléka, a „nem többségi általános iskolába járók” 11,3 százaléka. Komoly kétségeink vannak afelől, hogy az egykor nem csekély képmutatással „kisegítő iskolának” nevezett elkülönített gyógypedagógiai képzés társadalmi tartalma megváltozott volna az ezt az oktatási formát körülbeegő eufemizmus fokozódásától.

Minden adat arra utal tehát, hogy az általunk több mint húsz esztendővel ezelőtt már leírt, alapvetően társadalmi jellegű szelekció továbbra is működik. Ez csak azért meglepő, mert időközben ez a mechanizmus elvesztette eredeti funkcióját. Egykori értelmezésünk szerint a kisegítő iskolai szelekció egy, az általános iskolai rendszeren belül működő, burkolt szelekciós mechanizmus legalsó részmechanizmusát jelentette. Nyílt szelekcióra pedig az akkori iskolarendszer egyenlőséget hirdető deklarált célkitűzései miatt nem kerülhetett sor. Ezért jártak például ének-zene tagozatos iskolába a magasabb státusúak botfülű gyerekei is, és ezért voltak többszörösen alulreprezentáltak a cigány tanulók az ének-zene tagozatos iskolákban. Ezért volt a fizikai dolgozók gyerekeinek aránya jóval 90 százalék fölött a kisegítő iskolákban, miközben vezető állásúak vagy értelmiségiek gyermekei alig fordultak elő ebben az iskolatípusban.

Mára a helyzet annyiban mindenképpen megváltozott, hogy napjaink iskolarendszere már a deklarációk szintjén sem vállal fel semmiféle egyenlősítő vagy esélykiegyenlítő célkitűzést. A különféle alapítványi, egyházi és magániskolák, a hat- és nyolcosztályos középiskolák, a különféle tagozatok egész rendszere, a kötelező iskolakörzetek eltörlése pedig kiválóan betöltik azt a funkciót, hogy az alapfokú oktatási rendszeren belül lejátszódó szelekció nyílt formában mehessen végbe. Ebben a helyzetben lehetőség lehetne akár még arra is, hogy az enyhe értelmi fogyatékosok számára életre hívott iskolatípusba valóban enyhe mértékben értelmi fogyatékosok járjanak, és a különféleképpen hívott kisegítő iskolát akár nevén is lehetne nevezni. Tulajdonképpen nincs szükség arra, hogy a szegény és cigány gyerekek tekintélyes része kisegítő iskolába járjon, hiszen mára már „az Európához csatlakozó Magyarország” iskolarendszerének legnagyobb dicsőségére, kialakultak azok az iskolák és osztályok, ahová többnyire szegény és cigány gyerekek járnak.

Ebben a tanulmányban csak az enyhén értelmi fogyatékosok iskoláiba járók problematikájával foglalkozunk. Ezért most nem vállalkozunk arra, hogy az alapfokú oktatási rendszer kettészakadásának napjainkban egyre jobban kirajzolódó tendenciáját elemezzük. Úgy gondoljuk, hogy nyomonkövetéses vizsgálatunkkal sikerült adalékokkal szolgálnunk annak bizonyításához, hogy azzal, hogy az általános iskolai rendszer „kiszelektálja magából” a leghátrányosabb helyzetű gyerekeket, és eltérő tantervű iskolákba különíti el őket, ahol azután - legalábbis a nagyobb városokban, mert az ország hátrányos helyzetű településein még ez sem igaz - alacsonyabb létszámú osztályokban, különlegesen képzett pedagógusok, különleges

tanterv szerint képezik őket, nem csökkenti, hanem nagyon erősen növeli e tanulók induló hátrányait. Joggal mondhatjuk azt, hogy jelenleg a magyar iskolarendszer sok pénzt költ arra, hogy a hátrányos helyzetű gyerekeket speciális iskolákba különítse el, és ott később a hasonló szociális helyzetű gyerekeknél nagyobb eséllyel munkanélkülivé váló embereket képezzen. Ennek a - mint ez az adatokból is látható, egyes gyerekek esetében akár igen sikeres - képzési formának a legnagyobb problémája, véleményünk szerint, éppen a képzés elkülönített jellege; az hogy életük meghatározó szakaszában elválasztja a leghátrányosabb helyzetű gyerekeket attól a szélesebb társadalmi közegetől, amelyben később élni fognak, amellyel később együttműködni kényszerülnek.

Mindezek miatt véleményünk szerint, alapvető személetváltásra lenne szükség a hátrányos helyzetű gyerekek iskoláztatásának terén. Még akkor is, ha adottnak tekintjük azt a kívülről érkező társadalmi nyomást, amit a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódására, a hátrányos helyzetű rétegek egyre nagyobb mérvű leszakadása jelent, talán kevesebbet kellene azon gondolkodni, hogy milyen kritériumok alapján és milyen mechanizmusokat működtetve lehet „kiszelektálni” a „nem odavaló” tanulókat a normál alapfokú képzésből. És talán többet kellene foglalkozni azoknak a módszereknek a kimunkálásával vagy átvételével, amelyek annak a kérdésnek a kezelésére irányulnak, hogy mit lehet tenni hátrányos helyzetű gyerekeknek a normál iskolarendszeren belüli, a többi gyerekkel együtt történő képzése érdekében.

Nincsenek utópisztikus célkitűzéseink. Az integrált képzés valamilyen formában már régen teljesen rutinszerű gyakorlattá vált Európa azon felének országaiban, amelyekhez Magyarország felzárkózni akar. Még különösebb anyagi áldozatokra sincs szükség, hiszen az elkülönült képzés nemcsak kevésbé hatékony, de költséges képzési forma is. Óvakodni kellene azonban az indokolatlan elbocsátásoktól, a kampányszerű átszervezésektől és mindenféle álmegoldásoktól. Nehogy - mint ezt manapság oly sok területen láthatjuk - az évtizedek alatt kialakult és komoly értékeket is hordozó jelenlegi magyar gyógypedagógiai hálózat nélkül legyen „átszervezve”, hogy az integrált képzés felé mutató átalakulás lehetővé váljon. A gyógypedagógiai rendszer átalakításának legfontosabb iránya véleményünk szerint az kell hogy legyen, hogy bevigye az általános iskolába azokat a felzárkóztató programokat, azokat az egyéni képzési módszereket, amelyek lehetővé tehetik, hogy magatartásproblémás, fejlődésükben elmaradott, vagy csak nagyon kedvezőtlen szociális helyzetű, de nem értelmi fogyatékos gyerekek képzése nem elkülönítve és megbélyegezve, hanem a normális iskolarendszer részeként történhessen.

Irodalom

- [1] Bassa , L. és Illyés , S.. 1990. *Az általános iskolai gyenge tanulók és a kiegészítő iskolai tanulók nevelhetősége. (Kutatási zárójelentés) In: Rét R. (szerk.): Tájékoztató a közoktatási kutatásokról. Az 1985-1989 között végzett vagy korábban megkezdett és befejezett kutatások zárójelenté.*
- [2] Bánfalvy , Csaba. 1985. *A „Budapest-vizsgálat” vitaanyagának szociológiai szempontú összefoglalása. Nevelhetőség és általános iskola III. . OKI.. Budapest.*
- [3] Bánfalvy , Csaba. 1996. *A felnőtt értelmi fogyatékosok életminősége. . Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola. Budapest.*
- [4] Csanádi, Gábor, Ladányi , János, és Gerő, Zsuzsa. 1978. *Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kiegészítő iskolák. Valóság, 6..*
- [5] Csanádi, Gábor, Ladányi , János, és Gerő, Zsuzsa. 1978. *Még egyszer a kiegészítő iskolába járó gyerekekről. Valóság, 10..*
- [6] Csányi, Yvone és Zsoldos , Márta. 1996. *A speciális szükségletek pedagógiájáról. Gyógypedagógiai Szemle., 3.. 177-190.*
- [7] Czeizel , Endre, Lányiné , Engelmayer Ágnes, és Rátay, Csaba. 1978. *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a „Budapest-vizsgálat” tükrében. . Medicina. Budapest.*
- [8] Czeizel , Endre, Lányiné , Engelmayer Ágnes, és Rátay, Csaba. 1978. *Még egyszer az értelmi fogyatékosokról. Valóság, 9..*
- [9] Gyöngyösi , Tamás. 1994. *Az általános iskolai szelekció hatása a kiegészítő iskolásokra (szakdolgozat). Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. .*

- [10] Hugyecz, Edit. 1990. *Kisegítő iskolát végzettek életútvizsgálata (szakdolgozat). Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.* .
- [11] Illyés, Sándor (szerk.). 1990. *Nevelhetőség és általános iskola I-IV. 1984-1990.* . OKI. Budapest.
- [12] Illyés, S. és Balassa, L.. 1989. *Az intelligenciaszint változása általános iskolai gyenge és kisegítő iskolai tanulóknál. In: Barkóczi I. (szerk.): Magyar Pszichológiai Társaság IX. Országos Tudományos Konferenciája. Előadaskivonatok.* . MPT.. Budapest.
- [13] Ladányi, János és Csanádi, Gábor. 1983. *Szelekció az általános iskolában.* . Magvető. Budapest.
- [14] Lányiné, Engelmayer Ágnes. 1982. *A fogyatékosok szocializációjának lehetséges útjai. Gyógypedagógiai Szemle, 4.*
- [15] Mihók, Viktória. 1991. *Kisegítő iskolában végzett tanulók nyomonkövetéses vizsgálata (szakdolgozat). Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.* .
- [16] Simon, Márta. 1992. *Kisegítő iskolások munkaerő-piaci helyzete (szakdolgozat). Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.* .
- [17] Vekerdi, Tamás. 1989. *Az óvoda és az első iskolai évek a pszichológus szemével.* . Tankönyvkiadó. Budapest.
- [18] Végh, Katalin. 1995. *Kisegítő iskolát végzettek nyomonkövetéses vizsgálata (szakdolgozat). Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.* .
- [19] Zsegraics, Zsuzsanna. 1990. *Gondolatok a kisegítő iskoláról (szakdolgozat). Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem.* .

Javaslatok a hátrányos helyzetű gyerekeket koncentráló óvodák és iskolák fenntartásáról

Ladányi, János

Liskó, Ilona

2005

Az elmúlt évek kutatásainak tapasztalatai szerint a rendszerváltás óta nem javultak, hanem tovább romlottak a hátrányos helyzetű csoportok, köztük a romák iskolai esélyei. A kedvezőtlen folyamatok megfékezése érdekében a jelenleginél egyértelműbb és határozottabb jogszabályokra lenne szükség, amelyek megalkotásához az alábbi javaslatokat ajánljuk megfontolásra:

1. Azokon a településeken, ahol jelenleg is működik óvoda, és ahol az óvodáskorú gyerekek összlétszáma 15 fő fölött van, állampolgári joggal járjon a lakóhelyen történő óvodáztatás lehetősége. Ahol a gyereklétszám a következő öt éven belül legalább háromban a fenti határ alá csökken, az intézményt meg kell szüntetni. Azokon a településeken, ahol a létszám ezt a határt az előreszámítások szerint a következő öt év közül legalább háromban eléri, újra be kell indítani az óvodai szolgáltatást.

Indoklás:

Annak ellenére, hogy az elmúlt évek kutatásai egyértelműen azt bizonyítják, hogy a kisiskolások családból hozott hátrányai az óvodáztatással jelentősen csökkenthetők, jelenleg a kistépeléseken élő hátrányos helyzetű tanulók jelentős része nem fér hozzá ehhez a szolgáltatáshoz.

2. Azokon a településeken, ahol jelenleg is működik általános iskola, és ahol az alsó tagozatos gyerekek összlétszáma 20 fő fölött van, állampolgári joggal kell biztosítani a lakóhelyen való tanulás lehetőségét az 1-4. osztályban. Ahol a gyereklétszám a következő öt éven belül legalább háromban a fenti határ alá csökken, az intézményt meg kell szüntetni. Azokon a településeken, ahol a létszám ezt a határt az előreszámítások szerint a következő öt év közül legalább háromban eléri, újra be kell indítani az alsó tagozatos általános iskolai oktatást.

Indoklás:

A kistépelési iskolák „újraörzesítése”, ill. községi társulásokban való működtetése a kistépelések jelentős hányadában a lakóközösség számára az iskola mint közösségi értéket képviselő kulturális intézmény elvesztésével jár, és a körzeti iskolákba való bejárás az alsó tagozatos gyerekek esetében mind a szülők, mind a gyerekek számára túlságosan megterhelő. Ezért, továbbá a bekörzetesített, hátrányosabb helyzetű településről érkező, többnyire roma származású gyerekekkel szembeni diszkrimináció különböző megnyilvánulásai miatt, gyakran megnövekszik az iskolai mulasztások száma. A fenti okok miatt mind a települések lakosságának, mind a gyerekeknek és a szülőknek az az érdekük, hogy az alsó tagozatos oktatás a gyerek lakóhelyén legyen biztosítva.

3. Felső tagozatos oktatás csak olyan általános iskolákban legyen működtethető, ahol az 5-8. osztályos tanulólétszám eléri a 40 főt. Ahol a gyereklétszám a következő öt éven belül legalább három évben a fenti határ alá csökken, a felső tagozatos oktatást meg kell szüntetni, ill. fenntartói társulásban kell biztosítani.

Indoklás:

A kistépeléseken működtetett 8 osztályos általános iskolák fenntartásának viszonylag magas költségei ellenére ezen iskolák tárgyi feltételekkel és megfelelően képzett pedagógusokkal nagyon hiányosan ellátottak, ezért kevésbé alkalmasak súlyos társadalmi hátrányokkal küzdő gyermekek felső tagozatos oktatására. Ennél is fontosabb az, hogy további, szinte leküzdhetetlen szocializációs hátrányt jelent a gyermek számára az, ha nemcsak hogy halmozottan

hátrányos helyzetűeket tömörítő településen él, de felső tagozatban is csak ilyen gyerekekkel együtt jár iskolába. (Javaslatunk megvalósítása a 2004-es statisztikai adatok szerint 145 kistélepülést érintene, ahol jelenleg 40 fő alatti létszámmal működtetnek felső tagozatot.)

4. Felemelt gyógypedagógiai fejkvóta csak azon tanulók után legyen igényelhető, akiknek esetében biztosítottak a gyógypedagógiai oktatás feltételei (gyógypedagógiai képzettséggel rendelkező pedagógusok, 15 főnél kisebb és valóban fogyatékosokból álló tanulócsoportok). A rászoruló tanulóknak a speciális támogató gyógypedagógiai szolgáltatásokat integrált oktatási körülmények között kell biztosítani.

Indoklás:

Jelenleg az általános iskolák egy része speciális tantervű, különböző elnevezésű, de lényegében gyógypedagógiai osztályokat működtet, ahol az átlagosnál alacsonyabbak a tanulmányi követelmények, és amelyek a hátrányos helyzetű és roma tanulók gyűjtőhelyei, ill. az iskolán belüli elkülönítésüket szolgálják (2004-es kutatási adatok szerint az ilyen típusú osztályokban 72 százalék volt a roma tanulók aránya). A javaslat arra irányul, hogy az iskolai szegregáció ezen egészen szélsőséges formájának rendkívül kedvezőtlen egyéni és társadalmi következményei valamelyest csökkenthetők legyenek.

5. Központi fejkvóta csak azon iskolák esetében legyen igénybe vehető, amelyek egyetlen körzetben lakó, felvételre jelentkező gyermek beiskolázását sem tagadják meg.

Indoklás:

Az általános iskolák egy része jelenleg olyan módon biztosítja a „kedvező” tanulói összetételt, ill. a hátrányos helyzetű tanulók és a romák „kizárását” az intézményből, hogy helyhiányra hivatkozva az iskola körzetében lakó tanulókat is elutasítja. Ezt az eljárást határozottan meg kell szüntetni, mert erősíti az iskolák közötti szegregációt, és tovább növeli az amúgy is hátrányos helyzetű csoportok iskolai hátrányait.

6. A körzeten kívüli tanulók után járó felemelt fejkvóta csak abban az esetben legyen igénybe vehető, ha a tanuló lakóhelyén, illetve annak beiskolázási körzetében nincs iskolai férőhely.

Indoklás:

Az iskolák közötti társadalmi és etnikai szegregáció másik eszköze az, hogy a magasabb státusú családok akkor is más településre járatják a gyerekeiket általános iskolába, ha a lakóhelyükön van ugyan általános iskola, de ott megítélésük szerint túlságosan sok a hátrányos helyzetű és roma gyerek. Ilyen esetekben a szülők iskolaválasztását nem kellene állami többlettámogatással támogatni.

7. Csak azon iskolafenntartók vehessék igénybe az integrációs fejkvótát, amelyek intézményeik tanuló-összetételét és az iskolákon belüli párhuzamos osztályokat úgy alakítják ki, hogy a felemelt fejkvóta nyújtásának integrációs célkitűzései maximálisan érvényesüljenek. Ez azt jelenti, hogy az iskolatársulás területén egyetlen tanulócsoport esetében sem haladhatja meg a hátrányos helyzetű tanulók átlaga az évfolyamátlag +10 százalékot, és egyetlen körzetátlépés sem eredményezheti a hátrányos helyzetű tanulók iskolánkénti koncentrációjának növekedését az integrációs fejkvóta által biztosított plusztámogatáshoz való hozzájutás lehetőségének elvesztése nélkül. Az integrációs fejkvóta igénybevételének jogosultságát évente kell kontrollálni.

Indoklás:

A kutatások azt bizonyítják, hogy annak ellenére, hogy az iskolák igazgatói közül sokan egyetértettek az integrációs fejkvóta bevezetésével, a gyakorlatban egy év alatt nagyon kevés intézkedés történt az integráció megvalósítása érdekében. A javaslat célja az, hogy ezt a többlettámogatást a jelenleginél szigorúbb feltételekhez kösse, vagyis integrációs kvótát csak azok az intézmények vehessenek igénybe, amelyek az integrációt ellenőrizhető módon meg is valósítják.

Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a fenti javaslatok elsősorban a leghátrányosabb helyzetű tanulók szélsőséges iskolai diszkriminálásához hozzájáruló állami támogatások leépítését és az így felszabaduló források szociálisabb felhasználását célozzák. Nem kevésbé fontos azonban az, hogy például a hátrányos helyzetű gyerekeket koncentráló intézményekben dolgozó pedagógusoknak folyósított magasabb bérrel, kedvezőbb továbbképzési és ösztöndíj-lehetőségekkel, alacsonyabb osztálylétszámokkal ezen óvodák és iskolák megfelelő alternatívát jelentsenek a magasabb státusú családok számára kicsiny gyermekeik távoli települések iskoláiba való buszoztatásának, majd a családnak a településről való elköltözése jelenlegi, szinte egyetlen lehetőségével szemben.

Az iskolai integrációról

Ladányi, János

Liskó, Ilona

2005. augusztus 18.

Az utóbbi hetekben vita indult a tanulók különböző okokra visszavezethető hátrányainak iskolarendszer általi kezeléséről. Ezt a vitát a Magyar Katolikus Püspöki Konferenciának az oktatási kormányzat tevékenységével, illetve terveivel kapcsolatos bírálata váltotta ki. Cikkemben nem a vitázó felek világnézeti indítékaival vagy a felmerült pedagógiai megoldásokkal kívánok foglalkozni, hanem azzal a gyorsan változó társadalmi háttérrel, amelyben ez a vita Magyarországon időről időre kibontakozik.

Arra a kérdésre keresek választ, hogy mivel magyarázható az a sokszorosan bizonyított tény, hogy a rendszerváltás után, amikor az iskolarendszer újra megszűnt a társadalmi mobilitás kizárólagos csatornájaként funkcionálni, nem csökkentek, hanem éppen ellenkezőleg, számottevően felerősödtek a társadalmi különbségek iskolarendszer általi felerősítésének tendenciái? Mivel magyarázható az, hogy a magántulajdon és a gazdasági vállalkozás struktúraalakító tényezőként való újbóli megjelenésével, azzal, hogy a legfontosabb társadalmi különbségek újra nem kizárólag a kulturális egyenlőtlenségek következményeként legitimálódnak, nemcsak nyílttá vált, hanem európai körülmények között szinte példa nélküli mértékűvé fokozódott, helyenként pedig a durva diszkrimináció formáját öltötte a különböző szociális és etnikai háttérű gyerekek iskolai elkülönítése?

Úgy gondolom, hogy ez a változás elsősorban a társadalom legalján, a posztkommunista átmenet időszakában kialakult szakadékszerű elkülönüléssel magyarázható. Az ilyen típusú elkülönülés nem példa nélkül álló a magyar társadalom történetében. A negyvenes évek elején Erdei Ferenc „társadalom alatti osztályként” ír az agrárproletariátusról, és a magyar társadalom tagozódását tárgyaló, sokat idézett munkájában említést sem tesz a falusi cigányokról. Nyilván azért, mert ők már annyira a társadalom alatt helyezkedtek el, hogy a kor uralkodó társadalomtudományi felfogása szerint, velük legfeljebb mint „egzotikus vademberekkel” volt érdemes foglalkozni. A két világháború között azonban jelentős mértékben sikeres erőfeszítések történtek az alapfokú képzésnek a nincstelen agrárproletariátusból származó gyerekekre való kiterjesztésére és az analfabetizmus felszámolására. A falusi cigányok, különösen a cigánytelepeken élők esetében ez akkor még gyakran nem jelentett többet annál, mint hogy papíron beiskolázták őket, majd év végén, az iskolába járás elmulasztása miatt, nem kaptak osztályzatot. Az alapfokú képzés állampolgári joggá és kötelezettséggé válása az ő esetükben majd csak az 1960-as, 1970-es években fog - akkor sem teljes mértékben - bekövetkezni.

A lényeg azonban az, hogy a második világháborút közvetlenül megelőzően, majd az 1960-as, 1970-es években végbement számottevő életszínvonal-emelkedés következtében a tradicionális értelemben vett szegénység jelentős mértékben összeszűkült Magyarországon, és bár ez a folyamat korántsem volt egyenletes ütemű és visszaesésektől mentes, annyi mindenképpen elmondható, hogy a társadalom legalján tátongó szakadék a késői kádárizmus időszakára jelentős mértékben összeszűkült.

Ez a trend tört meg a nyolcvanas évek közepén, és fordult a visszájára a rendszerváltáshoz kapcsolódó gazdasági válság hatására, aminek következtében nemcsak több szegény lett és nemcsak nagyobb lett a szegénység, hanem a szegénység jellege is megváltozott. Kialakult egy olyan társadalmi réteg, amelyet mély, szinte átjárhatatlan szakadék választ el a társadalom többségétől, amelynek esélye sincs arra, hogy rendszeres munkája, jövedelme, lakása legyen, hogy gyermekeit a felzárkózás lehetőségét lehetővé tevő iskolába járassa, és amely tartósan leszakadó helyzetét átörökíti a következő generációra.

Erre az átalakulásra a magyar iskolarendszer, véleményem szerint, egy sor inadekvát választ adott. Abban az időszakban, amikor már érezhető volt a társadalmi egyenlőtlenségek erősödése és az iskolára irányuló szegregációs nyomás fokozódása, ilyen volt a szabad iskolaválasztás bevezetése és a szabad iskolaválasztás jogának az iskolai szegregálás jogaként való értelmezése, a cigány tanulók elkülönítését felerősítő ún. felzárkóztató általános iskolai „cigány normatíva” és a „körzeten kívüli gyerekek” után járó plusztámogatás bevezetése, az iskolatársulásoknak olyan esetekben is átutalt

többlettámogatás, amikor a társulás bizonyíthatóan az etnikai szegregáció erősödését eredményezi, az értelmi fogyatékos gyerekek után még olyankor is folyósított négyszeres fejkvóta, amikor a tanuló bizonyíthatóan nem fogyatékos, sőt amikor a speciális oktatásnak semmilyen feltétele sem biztosított. Ezek mind olyan - igen költséges - megoldások, amelyek révén a szociális és etnikai szegregáció egészen kirívó eseteit még szubvenciókkal is támogatták és támogatják az oktatási kormányzatok.

Az általános iskolai szelekció fogalmát, az iskolák közötti és az egyes iskolákon belüli szelekció mechanizmusainak megkülönböztetését egy, a deklarációk szintjén egalitárius célkitűzéseket követő, valójában azonban - szegyenlősen és burkolt módon - szelektív mechanizmusokat működtető társadalom és iskolarendszer elemzésére dolgoztuk ki Csanádi Gáborral közösen, még a hetvenes évek közepén. Ez a kategória ma már nem alkalmas azoknak a nyílt, sőt olykor hivatkozott iskolai diszkriminációs mechanizmusoknak a megragadására, amelyek napjaink magyar általános iskolai rendszerét jellemzik. Már amennyire egyáltalán jogos még „általános” iskoláról beszélni olyan helyzetben, amikor - mint ez például a 2004. évi PISA-jelentésekből tudható - Magyarországon a tanulók általános iskolai teljesítményeinek szóródása kétszer olyan magas arányban magyarázható a döntően a szülők szociális és etnikai hovatartozásától függő iskolák közötti különbségekkel, mint az OECD-országokban.

A szegyenlős és burkolt iskolai szelekció helyét tehát átvette a drasztikus és nyílt, olykor már appartheidszerű iskolai diszkrimináció. A magyar iskolarendszer mára - sokkal erőteljesebben, mint a megelőző időszakokban - a társadalmi előnyök és hátrányok felfokozásának és továbbörökítésének intézményévé vált. Eközben - a nemzetközi összehasonlításokból származó adatok ezt mutatják - egyre kevésbé tud megfelelni a korszerű oktatás követelményeinek.

Ebben a helyzetben követeli a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia a szociális, kulturális és biológiai hátrányokkal küzdő, vagy ilyenek minősített gyerekek iskolai elkülönítésének fokozását. Sokkal nagyobb baj ennél, hogy tudomásom szerint a konzervatívok közül eddig senki sem akadt, aki a nyilvánosságot is vállalva, hitelesen és érthetően elmagyarázta volna ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát. Annál több kioktató jellegű elhatárolódás fogalmazódott meg baloldali és liberális oldalról - a kialakult helyzetről való kritikai gondolkodás legcsekélyebb jele nélkül -, ami szintén elég nagy baj. Pedig, mint láttuk, a különböző helyzetű tanulók elkülönített formában való oktatása Magyarországon társadalmi rendszereken és a rendszerváltást követő összes kormányzati cikluson átívelő tendencia. Az otthonról hozott hátrányok mérséklésére is képes, demokratikus és modern iskolarendszer megteremtése pedig csak konzervatív, liberális és baloldali demokraták párbeszéde és együttműködése eredményeként valósulhat meg.

Mit tanultam a Könyvesben

Ladányi, János
Szerkesztette Fábry, György

2006

Figyelem

Vivant Professores. hova is kellen?

Az emberek, különösen az úgynevezett szakemberek, általában azt hiszik, hogy az a jó és sikeres iskola, ahol a szigorú tanárok a lehető legtöbb tudást töltögetik a nebulók fejébe. Minél többet foglalkozom iskolával kapcsolatos kutatással, annál világosabbá válik számomra, hogy ez nem egészen van így. Egyébként a saját élményeim is valami egészen mást látszanak bizonyítani. Mivel tőlem most egy szubjektív visszaemlékezést várnak, kérem, engedjék meg nekem, hogy a Könyveshez - pontosabban ahhoz, ami egykor a Könyves Kálmán Gimnázium volt - fűződő személyes emlékeimet megosszam Önökkel.

1963-67 között jártam a Könyvesbe. A mai eszemmel talán az a legfontosabb, amit az akkori intézményről el kell mondanom, hogy a Könyves-diákok akkori szociális összetétele mai viszonyok között elképzelhetetlen mértékben heterogén volt. Jómódú vezető értelmiségiek és „maszekok” gyermekei tanultak együtt, egy iskolában biztos megélhetéssel, de igen szerény jövedelemmel rendelkező munkás családokból és a túlélésért naponta megküzdeni kényszerülő, ilyen vagy olyan okból szegény családokból kikerülő tanulókkal.

Ma már persze tudom, hogy a különböző szociális háttérből érkező tanulók meglehetősen egyenlőtlenül oszlottak el a környék oktatási intézményei között és a Könyvesen belül is. Először is, a Könyvesbe sokkal magasabb státuszú gyerekek jártak, mint a Kanizsaiba, ami akkor még Újpest lánygimnáziuma volt, és pláne a Dózsába, a rákospalotai gimnáziumba, amit mindenki csak régi nevén, Wágnernek nevezett. Mindez a mi fejünkben akkor valahogy úgy jelent meg, hogy a Könyvesbe valahogy sokkal okosabb, és ami igazán fontos, sokkal szebb lányok járnak, mint a Kanizsaiba, a teljesen hülyék pedig a Wágnerbe kerülnek.

Mai eszemmel már azt is tudom, hogy a környező településekről, Gödről, Fótról, Veresegyházról ingázók általában az agglomerációs települések jobb módú családjaiból kerültek ki, akik azért mégis jóval alacsonyabb státuszúak voltak, mint a törzsökös újpesti elit családok. Ebből meg csak annyit értettünk akkor, hogy a vidékiek gyakran esetlenebbek, falusiasan öltözöttek, tájszólással beszélők voltak - legalábbis akkor ezt gondoltuk róluk.

De a Könyvesen belül is nagy különbségek voltak. Egy-egy évfolyamban rendszerint a vegyes osztály, vagy osztályok voltak a legmagasabb státuszúak, mivel a Könyves akkor még főleg fiúgimnázium volt, ahová általában csak a „legjobb házakból” kikerülő, jó tanuló lányokat vették fel. A vegyes osztályok tagozatosak is voltak, de ez általában csak a második legpreferáltabb specializációt jelentette. A legkeresettebb tagozatot rendszerint a legmagasabb státuszú fiú osztály kapta. Ezután következtek a kevésbé preferált tagozatos osztályok, és a sort - legalábbis „az én időmben” - „a korszerű szakképzést értelmiségi képzéssel hatékonyan kombináló”, így mintegy a munkásosztály és a vele szövetséges értelmiség történelmi egységének jövőbeni zálogát” jelentő, 4+2-es osztály zárta. Mi akkor ebből csak annyit értettünk, hogy vegyes osztályba nem igazán érdemes járni, mert ott lányok vannak, akik között ugyan nagyon szépek is akadnak, de akik sokkal szorgalmasabbak, mint mi, tiszta fiú osztályba járó, szépreményű ifjak, akiket akkor bizony igen sok minden jobban érdekelt, mint az iskolai tanulás. Na meg azt is tudni véltük, hogy a 4+2-esek egy kicsit mind „értifogyik”, akik ráadásul legalább fél méterrel alacsonyabbak nálunk, amiért - „nem tudják, de teszik” - többoldalú hátrányos helyzetükre utalva, keresetlenül csak „hülye óvodásoknak” hívtuk őket.

Mindezekon felül, volt még az iszonyatosan magas lemorzsolódás; mi például elsőben több mint negyvenen kezdtünk, de csak kevesebb mint húszan érettségiztünk. A kibukottak, kimaradók persze zömében alacsonyabb státuszúak voltak, de nincs olyan emlékem, hogy akkor ezen elgondolkodtunk volna, vagy a szolidaritás legcsekélyebb jelét nyilvánítottuk volna azok felé, akik ezzel rendszerint nemcsak az osztályból, hanem a gimnáziumból is kiszorultak.

Mindent összevetve, a korai Kádár-rendszer egyenlőséget hirdető ideológiájának és szégyenlősen kezelt, burkolt egyenlőtlenségeinek árnyékában, más intézményekhez hasonlóan, szeretett alma materünkön belül is meglehetősen egyértelmű, hierarchikus viszonyok uralkodtak, és azt, hogy ezen a hierarchián belül ki hová kerül, sokkal kevésbé a tehetség és a szorgalom, mint inkább a diák családjának szociális helyzete határozta meg. Ezzel együtt, vagy ennek ellenére, gimnáziumi éveimre nemcsak mint életem egyik legfelhőtlenebb időszakára emlékszem, hanem úgy is, hogy olyan közösségekben teltek napjaim, amit ma is sokkal demokratikusabb viszonyrendszerrel és szolidaritáson alapuló kapcsolatokkal tudok jellemezni, mint bármelyik közösséget, amihez azóta tartoztam.

Mivel magyarázható ez? Nem utolsó sorban nyilván azzal, hogy azok közül kerültem ki, akik viszonylag kedvező családi háttérrel maguk mögött tudva képezték részét ennek a közösségnek. Szüleim ugyan nem voltak párttagok, ami ebben az időben még kifejezett hátránynak számított, de édesapám történetesen olyan szakértelemmel rendelkezett, ami lehetővé tette, hogy külkereskedőként sokat utazzon nyugati országokba, ami viszont az akkori körülmények között mindenféle előnyöket biztosított családunknak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az 1960-as évek Újpestjén - ahol kínosan számon tartották még a két világháború közötti Magyarország rendies hierarchiájának maradványait, meghatározóvá azonban már az új rendszer egészen más logika szerint szerveződő, de szintén számos rendies vonással rendelkező hierarchiája vált - családi okok miatt én mindkét struktúrának a „napfényes oldalán” helyezkedtem el, ami nyilván meghatározza az akkori időkkel kapcsolatos emlékeimet. Ehhez a napfényes oldalhoz azért olyan dolgok is hozzátartoztak, hogy a holokauszt alatt megölték családom túlnyomó többségét, a megmaradóknak pedig az ötvenes években a kitelepítéstől kellett rettegniük, de mit csináljunk, az már csak egy ilyen évszázad volt. A lényeg az, hogy Könyves diákként én azok közé tartoztam, akik számára természetes volt, hogy valamelyik jobb gimnázium jobb osztályába nyernék felvételt, ahol lehet időnként csibészkedni és azon kívül, amit feltétlenül muszáj, csak azzal foglalkozni, ami igazán érdekel, de ahonnan semmilyen körülmények között sem szabad kimaradni, sőt ahonnan feltétlenül valamelyik elit egyetemre vezet tovább az út.

A személyes körülményeken túl azonban nyilván az is magyarázza ezeket a szép emlékeket, hogy - mint említettem - később már csakis az újpesti gimnáziumnál sokkal durvábban hierarchizált, sokkal kevésbé baráti kapcsolatokon alapuló közösségekhez állt módomban tartozni. Arra, hogy emlékeimet nemcsak az idő szépíti meg, a legjobb bizonyíték az, hogy egykori osztálytársaimmal 39 évvel az érettségi után, még most is rendszeresen találkozunk, számottevő konfliktusra, tartós haragra sosem került sor közöttünk, sőt olyanra sem emlékszem, hogy bármelyikünk bármilyen lehetetlen ügyben nem nyújtott volna örömmel segítséget a másiknak. Olyan szerencsés vagyok, hogy később egyetemi csoporttársaim zömével is nagyon jó viszonyban voltam, néhányal közülük azóta is jó barátságban vagyunk - ami igazán ritka dolognak számít a közgazdasági, és talán nem tévedek, a legtöbb magyarországi egyetemen -, de arra, hogy ennyire különböző természetű, érdeklődésű, ilyen eltérő nézeteket valló emberek között ilyen hosszan tartó baráti kapcsolatok alakuljanak ki, saját életemből nem tudok máshonnan példát említeni.

Ez azonban még a Könyves-diákok körében sem volt mindenhol így. Ezért ezen a ponton feltétlenül szólnom kell arról az emberről, akinek minden bizonnyal a legtöbb köszönettel tartozunk azért, hogy gimnáziumi éveink felhőtlenül és egész életünkre kiható tanulságokat és barátságokat eredményezően teltek el. Ez az ember egykori osztályfőnökünk, Gönczi László tanár úr volt. Laci bácsi 1907-ben született. Többnyelvű volt, a magyaron kívül oroszul, szlovákul és ruténul is anyanyelvi szinten beszélt, ugyanis a határok által szanaszét szabdalta Európának azon a pontján, Kárpát-Ukrajnában, Ungváron nőtt föl, ahol az ember ugyanabban a városban maradván is lehetett előbb az Osztrák-Magyar Monarchia, később a Csehszlovák Köztársaság, majd a Magyar Királyság, azután pedig a nagy Szovjetunió állampolgára. Területünk ma éppen Ukrajna részét képezi, de Laci bácsi, szegény, ezt már nem érte meg.

Gönczi László először a tanítóképzőt végezte el. Rövid ideig tanított is különböző kárpát-ukrajnai települések iskoláiban, ahol szinte minden évben más volt a hivatalos nyelv. Ő azonban operaénekes akart lenni, csodálatos hangja volt, konzervatóriumba is járt. Diplomát azonban már nem kapott, állítólag azért, mert rettenetesen lámpalázias volt. Ennek ellenére több operában, a pozsonyiban, aztán Kassán, majd Budapesten is énekelt, úgy mondják, hogy komoly sikerei is voltak. Csak az az átkozott lámpaláz ne lett volna...! Pechjére - mert ennek a boldog és kiegyensúlyozott embernek mindig pechje volt - röviddel Magyarországra való áttelepülése után elérte őt a legelső politikai tisztogatások egyike. 1950-ben államellenes összeesküvőként, teljesen ártatlanul letartóztatták. Bár soha sem ítélték el, még tárgyalása sem volt, mégis csak három évvel később szabadult Kistarcsáról. A biztonság kedvéért utána még évekig nem élhetett Budapesten. Helyette Sztálinváros és a tiszalöki gát építésén dolgozhatott segédmunkásként, amire mindig büszke volt. Amikor már Budapesten is kaphatott állást, eleinte a kőbányai Lam-partnál volt segédmunkás, ahol mindenki becsülte őt. Közben persze elment a hangja, nem énekelhetett többet az operában. Mivel kiválóan tudott oroszul, ami abban az időben igazán csak nagyon kevés orosz tanárról

volt elmondható, elhatározta, hogy orosz tanár lesz. 1956 szeptemberétől az egyik pestújrhelyi általános iskolának volt az igazgatója. 1957-ben a biztonság kedvéért megint letartóztatták. De ezúttal rövid idő után kiengedték. Az ötvenes évek végétől tanított a Könyvesben, a miénk volt az utolsó osztály, amit osztályfőnökként végigvitt. 1968-as nyugdíjba vonulása után néhány évig még tanított, főleg a „dolgozók gimnáziumában”. 1974-ben halt meg.

Laci bácsiban gorkiji alkat, pontosabban jelleg, mert Laci bácsi Gorkijnál jóval magasabb volt, és a tolsztoji jellem, a nagy orosz íróhoz, vagy inkább kedvenc hőséhez, Pierre Bezuhovhoz hasonlítható nemeslelkűség, nyitottság és határtalan naivitás társult egymással. Ő mindig mindenkiben a jót, vagy legalább a megjavíthatót látta, és az ő jóságát semmi sem tudta megkérdőjelezni. Pontosán ez az, ami számunkra még a Könyvesben belül is rendkívüli mértékűnek számító védettséget, egyfajta területenkívüliséget adott. Nem nagyon lehetett olyan disznóságot elkövetni, aminek következményeitől Laci bácsi nem védett volna meg minket. „Ez egy tipikus diákcsinny” - mondta igazgatónak, másik tanárnak például akkor, amikor biológia órán Necher, azt ellenőrizendő, hogy Sárosi tanárnőnek igaza van-e, amikor azt állítja, hogy hajunk szaruból van és sajátos szaru szagot kibocsátva ég el, kicsit meggyújtotta az előtte ülő Schreiner haját. „Tipikus diákcsinny” volt az is, hogy Schreiber Csaba a gimnázium négy évének csaknem minden napján elkésett az iskolából, ráadásul sosem volt képes más mentséget kitalálni, mint hogy szült a nővére. De rendre „tipikus diákcsinnynek” minősült az is, hogy iszonyatosan szemtelenek voltunk a legtöbb tanárral (szerénységem tiltja, hogy megnevezem, hogy ebben ki járt élen az osztályban), meg hogy időnként még az is előfordult, hogy különböző átlátszó ürügyekkel „kerültük az iskolát”.

Amikor már végképp nem lehetett elsimítani a „tipikus diákcsinnyt”, és a felbosszantott tanár mindenképpen intőt, egyest akart adni, Laci bácsi taktikát változtatott. „Nem intő, hanem osztályfőnöki intő, sőt »rovás« jár ennek a csibésznek” - mennydörögte. Elkérte az idegességtől remegő tanártól az ellenőrzőt, azután nemhogy „osztályfőnöki rovást” nem kaptunk, de még az ellenőrzőt is eltette valahová. Az pedig nagyon jó volt, mert ilyenkor hónapokig lehetett arra hivatkozni, hogy az ellenőrző sajnos Gönczi tanár úrnál van.

Nagy ritkán azért még Laci bácsit is fel lehetett bosszantani. „Küldd be édesanyádat! Ne is édesanyádat, édesapádat küldd be!” - mennydörögte ilyenkor, de nincs olyan emlékem, hogy ezt akár csak egyszer megtettük volna. Aztán amikor találkozott édesanyánkkal, elmagyarázta, hogy a „Jánoska” egy jóra való, tipikus diák, de sajnos sok baja lesz az életben, ha nem változik meg egy kicsit. Laci bácsi még ezt is pontosan tudta ...

Egyetlen dolog volt, amit Gönczi tanár úr sosem túrt el. Hihetetlenül haragudott, ha klikkek kezdtek kialakulni az osztályban, ha valamelyikünk lenézte a másikat, ha úgy érezte, hogy kiközösítünk valakit. „Úrifiú, te maradj csendben!” - mennydörögte szegény Richter Tominak, aki pedig nagyon rendes srác volt, és nem tehetett róla, hogy apjához és bátyjához hasonlóan, ő is orvos akart lenni, és valószínűleg egy kicsit már a bölcsőben is „budai úrifiús” habitussal bírt.

Laci bácsi a végsőkig mentegette azokat, akiket a kibukás veszélye fenyegetett. Volt, amikor ez sikerült neki, mint például első, és szerencsére máig egyetlen elhunyt osztálytársunk, Vozáb Jancsi esetében, akinek pedig - mint rettenetesen megrémülve, nyomban kifejtette nekünk - csak útban az érettségi vizsgára, a villamoson jutott először eszébe, hogy esetleg tanulni is lehetett volna az amúgy remekül eltelt négy gimnáziumi év alatt. De volt olyan is, amikor már semmi sem segített. Laci bácsi azonban még ilyenkor is szolidáris volt. „Elintézttem, hogy felvegyenek a »dolgozókhöz«. Ott még az ilyen »hülyefiknak« is érettségit adnak” - mennydörögte, ami kétségtelenül nemcsak egykori osztálytársunk képességének és szorgalmának ismeretéről, hanem a dolgozók gimnáziuma színvonalának pontos behatárolásáról is tanúskodik. Így azután, nem kis mértékben Laci bácsi gondoskodásának köszönhetően, a kimaradók többsége is előbb-utóbb leérettségizett valahogy. A négy évet simán elvégzők pedig, három kivétellel, mind felvételt nyertek valamelyik jobb egyetemre, és el is végezték azt, ami - bármilyen jó iskola volt is akkor a Könyves - nem kis dolog.

A történethez azért az is hozzátartozik, hogy a gimnáziumban egyikünk sem tanult meg oroszul. Laci bácsi tudta, hogy mi nem igazán kedveljük ezt a tárgyat, így aztán a legkevesebb, amit mondani lehet, hogy nem nagyon erőltette a dolgot. Tatjana levele első versszakának ismerete már bőven elég volt ahhoz, hogy nála valaki stabil ötös legyen oroszból.

Azóta sem tanultam meg rendesen oroszul, amit őszintén sajnálok. Ez persze főleg az én hibám, mert ha nagyon akarom, nyilván be tudtam volna hozni a gimnáziumban szerzett hátrányt. De, semmi sem lehetetlen. Még az is lehet, hogy egyszer gondolkodj egyet, és megtanulom az összes versszakot Tatjana leveléből. Laci bácsi, ha élne, biztosan nagyon örülne neki.

Annyi azonban bizonyos, hogy az, amit mi akkor a Könyvestől kaptunk és Laci bácsitól tanultunk, meghatározta egész életünket, egymáshoz és a világhoz való viszonyunkat.

III. rész - ROMÁK KÖZÉP- KELETEURÓPÁBAN

Tartalom

Romák Közép-KeletEurópában	132
Ki a cigány?	146
Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez	154
A hazai kislelak népességcseréje a huszadik század utolsó harmadában	154
Csenyéte: egy csereháti cigány kislelaki gettó	155
Csenyétei cigányok a faluban? A csenyétei cigányság történetének első szakasza (1830-1895)	157
Élet a telepen, visszaintegrálódás a faluba és a cigány kislelaki gettó kialakulása (1895-1998)	163
A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában	167
Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában	175
Hogyan emlékeznek a romák az államszocialista korszakra?	175
A romák életkörülményeinek átalakulása 1988-2000 között	177
Roma szegénység a posztkommunista kapitalizmus struktúrái megszilárdulásának időszakában	179
Roma szegénység 2000-ben	180
A roma szegénység társadalmi meghatározottsága	181
A társadalmi kirekesztettség különböző formái az egyes országokban	185
A társadalmi kirekesztettség különböző dimenziói	186
A kirekesztődések összekapcsolódásai	187
Következtetések	189
Új Trianon készül?	191
„Szisztematikus önsorsrontás”	195
A társadalom etno-szociális rétegződése összehasonlító elméletének vázlata	202
A másság jellegének kijelölése	202
A határvonalak természetéről és változékonyságáról	204
A csoportok mérete változik attól függően, hogy ki végzi a besorolást	205
Többes identitások	206
Az identitás attól is függ, hogy milyen körülmények között kerül sor a besorolásra	206
Az etnicitás és a szociális helyzet összefüggései	207
Etnikai és szociális alapú lakóhelyi szegregáció	209
Konklúzió: a társadalmak etno-szociális rétegződése	210

Romák Közép-KeletEurópában

Ladányi, János

1996

A nagy társadalmi-gazdasági rendszerek összeomlásának a legdrámaibb következményei általában a legszegényebb, a rendszerbe a leglazább és legesetlegesebb szálakkal integrálódó társadalmi csoportokat sújtják. Ezek gyakran olyan nemzeti vagy etnikai kisebbségek, amelyeket kisebbségi voltak miatt korábban is különféle diszkrimináció sújtott, ezek a tendenciák azonban a korábbi szisztéma összeomlásával nem gyengülnek, hanem felerősödnek.

Mindez a kelet-európai romák történetéből vett néhány példával is jól illusztrálható. Ez az etnikai csoport a kapitalizálódó nagyipar kialakulásával járó társadalmi átalakulás egyik nagy vesztese volt a múlt század második felében, amikor a tradicionális roma szakmák nagy része vált feleslegessé, vagy szorult a társadalmi-gazdasági munkamegosztás perifériájára. De hivatkozhatunk a második világháborút közvetlenül követő időszakra, amikor a romákat egyszerűen kihagyták a földosztásból, vagy a mezőgazdaság kollektivizálásának különböző hullámaira is, amikor a termőfölddel nem rendelkező romák nemcsak hogy nem válhattak tagokká a megalakuló nagyüzemekben, de még a tradicionális mezőgazdasági munkamegosztásban addig betöltött helyüket is elvesztették, mivel megszűntek azok a korábbi munkák, amelyek ugyan általában a legrosszabbul fizetettek, a legszezonálisabbak és lenézettek voltak, de mégis valamiféle többé-kevésbé rendszeres jövedelmet és a falusi társadalomba való egyfajta integrálódást biztosítottak számukra.

Tanulmányunk a posztkommunista átalakulás veszteseivel foglalkozik. Ez az oka annak, hogy a szegények mellett figyelmünket a leghátrányosabb helyzetű etnikai kisebbségre, „a szegények között is a legszegényebbekre”, a romákra koncentráljuk.

Döntően annak a kutatásnak az adataira támaszkodunk, ami a U.S. National Science Foundation és több más kisebb támogató, köztük az MTA Szociológiai Intézete finanszírozásával, Szelényi Iván és Donald J. Treiman vezetésével 1993—94-ben hat országban, Bulgáriában, Csehországban, Lengyelországban, Magyarországon, Oroszországban és Szlovákiában folyt (Social Stratification in Eastern Europe after 1989). A kutatás során mindegyik részt vevő országban (egyebek mellett) egy mintegy ötezer fős, országos reprezentatív mintán kérdőíves adatfelvételt végeztek. Romákra, szegényekre és az országos átlagra vonatkozó adataink¹ ebből az adatfelvételtől származnak.

A romáknak, Európa leghátrányosabb helyzetű és - a szovjet utódállamokban kisebbségbe került oroszoktól eltekintve - legnagyobb számú etnikai kisebbségének nemcsak anyaországuk nincsen, de történelmük, sőt számuk és az egyes országokon belüli arányaik tekintetében is leginkább csak egymásnak teljesen ellentmondó feltételezések ismeretesek.

A témának igen jó áttekintését adja Michael Stewart, aki a Magyarországon élő cigányokról az egyik legjobb, idegen nyelven is elérhető könyvet írta (Stewart, 1993). A szerző Okely nyomán (Okely,[14] 1983) elutasítja a cigányok egyetlen szálon visszavezethető eredetének elméletét: „Amennyire végletesen naív lenne cigány eredetteóriát fabrikálni a romák némelyikének sötét bőrszíne alapján (egyébként ugyanez a cserzett bőr és az uralkodó hajszín teszi lehetővé, hogy Párizsban vagy Amerikában görögöknek vagy szicíliaiaknak nézzék őket), ugyanannyira tévedés lenne letagadni a kelet-európai cigányok némely ősének »idegen« eredetét.” Stewart, miután áttekinti a cigányság eredetével foglalkozó teóriákat, a következő megállapításra jut: „[...] a tények apró tükröcserepeiből a bizánci császárságoknak olyan örökösen változó, [...] hódítások és szekták zűrzavarában gomolygó képe néz ránk, amelyben elméletek kontúrjait csak a legelszántabb kutatók merészelik meghúzni.” (Stewart,[18] 1993:23) Teljesen egyetérték Stewarttal abban is, hogy az egész eredetproblémát sokadlagos fontosságúnak tartja: „Az egy évszázadnyi tudományos kutatás során a cigányokról sokat ígérően gyarapodó ismeretek ellenére nehéz elosztatni azt a hiedelmet, hogy a cigányok egzotikus »indiai eredete« alapvetően meghatározza természetüket... Olykor-olykor ugyan Angliában is felmelegít valaki olyanfajta sarlatán elméleteket, melyek az »angol nemzeti karaktert« a szász erdőben töltött sötét napokra vezetik vissza, de ezek a nemzet sorsával foglalkozó tanulmányok sorában marginálisnak mondhatók.” (Stewart,[18] 1993:18) Az eredetprobléma azért sokadlagos jelentőségű, mert „Az indiai vagy bármilyen más »idegen« eredet ténye azonban önmagában nem ad magyarázatot arra, miért nem olvadtak bele a romák a »befogadó« társadalmakba. A kun és jász népesség a középkor és a századforduló között teljesen beleolvadt a magyar etnikumba, s a bizonytalan eredetű székelyek az első ezredforduló tájékán még látványosabban csatlakoztak

a magyarokhoz, hogy ma, romániai elszigeteltségükben már őket tartják a magyar kultúra igazi letéteményeseinek... Az idegen genetikus kötődések biológiai »ténye« még nem világítja meg, hogy miért maradt meg (a cigány néven ismertté vált nép) társadalmi jelentősége.” (Stewart,[18] 1993:23)

Nem vagyunk sokkal jobb helyzetben, amikor a kelet-közép-európai cigányok egyes országokon belüli számára vagyunk kíváncsiak. Eltekintve a minden tudományos alapot nélkülöző, lényegében faji alapon álló meghatározásoktól vagy a különböző becslésektől, amelyek a romák számát gyakran a valóságos létszám kétszeresére-háromszorosára teszik, és amelyek vagy a nemzet „rohamos elcigányosodásával” riogató „többségi” nacionalistáktól, vagy a cigányság minél magasabb számában érdekelt „kisebbségi” nacionalistáktól származnak, a probléma részben definíciós jellegű.

Az egyik lehetséges meghatározás romának csak a cigány anyanyelvű romákat tekinti. Ezt a definíciót határozottan el kell vetnünk, hiszen a vizsgált országok románok túlnyomó többsége anyanyelvként valamelyik többségi társadalom nyelvét beszéli, csak jóval kisebb arányban cigány anyanyelvű, és egészen elenyésző számban beszél valamilyen más nyelvet anyanyelvként. Kemény adatai szerint a magyarországi cigányok 71%-a már 1971-ben magyar anyanyelvű volt, és csak 21,2% volt a cigány, 7,6% a román és 0,2% az egyéb anyanyelvű cigányok aránya. (Kemény,[6] 1976:14)

A másik elterjedt meghatározás szerint cigánynak azt a személyt kell tekinteni, aki cigánynak vallja magát. Ezt a definíciós módot is el kell vetnünk, hiszen a világon rengeteg olyan cigány él, akik szociológiailag világosan elkülönülnek nem cigány környezetüktől, ezért konzekvensen cigánynak is tartják őket, de valamilyen okból ők nem vallják cigánynak magukat. Ez egyébként nemcsak a cigányok esetében van így, hanem például a zsidó, a magyar vagy a német kisebbségek esetében is, és erre a vizsgált régió kisebbségeinek nagyon súlyos, történelmi tapasztalatok által determinált okai vannak. Ismeretes továbbá az is, hogy a kisebbségek ebben a kérdésben a politikai helyzet alakulásának függvényében gyakran változtatják álláspontjukat, ami az önminősítéses definíció alkalmazását már önmagában is megkérdőjelezi. Ezt a módszert alkalmazzák egyébként legtöbbször a különböző népszámlálásoknál.

A harmadik lehetséges, a tudományos igényű kutatásoknál általánosan alkalmazott módszer szerint szociológiai értelemben azokat kell cigánynak tekinteni, akiket a nem cigány környezet annak tart. Ez a módszer is lehetővé teszi, sőt a cigány népesség belső rétegződése fontos indikátorainak tekinti az anyanyelv és az önminősítés szerinti kategorizálást, azonban tudatosan ennél jóval tágabb definíciót választ. Mint Kemény írja: „A kutatás számára ennél jobban használható vagy pontosabb körülírást nyújtó kritériumot nem lehet találni. Ez a meghatározás biztosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján. Minden tapasztalat azt mutatja ugyanis, hogy a nem cigány környezet a sikeresen asszimilálódó cigány származását is számon tartja. Az ily módon meghatározott roma népességből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódottak maradtak ki, de őket nem is etikus a kutatás alanyainak tekinteni.” (Kemény et al.[7] 1995:2) Tegyük ehhez hozzá, hogy az utóbbi definíciós módot mindenekelőtt azért tartjuk társadalmi jelentéssel bírónak, mert akit a környező társadalom cigánynak tart, azt cigányként kezeli. A környezet által történő minősítés egyébként igen hasonló ahhoz, amelyet sok szegénységkutatásban is használtak (Townsend,[20] 1979).

Leszámítva a minden alapot nélkülöző találgatásokat az egyes országok cigány népességére vonatkozó adatokat² is a fenti ismertetett definícióknak megfelelően térnek el - igen számottevően - egymástól. Az 1994-ben közreadott hivatalos (valószínűleg népszámlálásból származó) adatok szerint Bulgária lakosságának 2,5%-a cigány, amit azt jelentené, hogy Bulgáriában 226 ezer cigány él (Balogh,[2] 1994:60). Az általában igen jól informált Amnesty International már ennek csaknem kétszeresére, 400 ezerre becsüli a bulgáriai cigányok számát. (Amnesty International Report, 1986:1) Még két, az előbbiekhöz viszonylag közeli adatunk van az 1986-os évből. Grattan Puxon cigányságkutató a bulgáriai cigányok létszámát ebben az évben végzett kutatásainak eredményeként 475 ezerre teszi (Puxon,[16] 1987:13), és valószínűleg ezt az adatot veszi át a World Directory of Minorities, ami szintén 475 ezres adatot közöl. Egy másik emberi jogi szervezet jelentése (Helsinki Watch Report, 1991:5) a Bolgár Belügyminisztériumnak a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága részére 1989 májusában készített tanulmánya szerint az országban élő roma népesség létszáma 577 ezer volt, és nyilván erre alapozza 550 ezer körüli becslését az International Helsinki Federation for Humanic Rights néhány évvel később készült jelentése, hangsúlyozva, hogy a romák közül többen a hatóságok előtt bolgárokként (tegyük hozzá, hogy legjobb tudomásom szerint ennél sokkal ritkábban törökként) határozzák meg magukat. (IHF Annual Report, 1994:33) Az ennél magasabb becslések már komolytalannak tekinthetők. Egy amerikai szervezet 1992-ben végzett kutatásaira hivatkozva Bulgáriában a „800 ezer-1 millió körüli” török kisebbség után a második legnagyobb a roma népcsoport, amelynek létszáma „600 ezer-800

ezer körüli” (Project on Ethnicum Relations,[15] 1992), végül a Bulgáriai Demokratikus Roma Unió elnökhelyettesének, Vaszil Chaprazovnak a Helsinki Watch részére 1991-ben adott nyilatkozata szerint az országban a romák száma „1 millió körüli lehet”. (Helsinki Watch Report, 1991:5)

A csehszlovákiai népszámlálásoknál a legtöbb más országban alkalmazottól eltérő módszert használtak a cigány népesség számának meghatározásakor. Mint erről Gyönyör József beszámol, a népszámlálási íveken a „cigány származású” személyeket a számlálóbiztosoknak meg kellett jelölniük. „A számlálóbiztosok részére kiadott utasítás szerint cigánynak kellene minősíteni mindenkit, aki önként vallotta annak magát. Kétség esetén tekintetbe kellett venni bizonyos ismertetőjeleket (sötétebb bőr, fekete haj és szem, alacsonyabb termet stb.) és az anyanyelvet.” (Gyönyör,[4] 1989:139) Itt nyilván arra gondol az idézett szerző, hogy a magukat cigánynak vallókon kívül cigánynak tekintették azokat is, akiket a számlálóbiztos cigánynak minősített. Erre utal, hogy később a következőket írja: „Megtörtént, hogy az ún. »objektív ismertetőjelek« szerint cigányok közé soroltak olyan személyeket is, akik ugyan nem vallották magukat cigánynak, de külsejük alapján ítélve annak számítottak.” (Gyönyör, 1989:137-138) Az ilyen módon készült besorolások általában az önminősítés és a szociológiai minősítés által kapható számok közé teszik a cigányság létszámát.

Magasabb arányt eredményeznek, mintha csak a magukat cigánynak vallók számát vennék alapul, hiszen az olyan „cigány kinézetű” személyeket is ide sorolták, akik a többségi társadalomhoz tartozóknak vallották magukat, de alacsonyabbak annál, mintha a környezet ítélete alapján történt volna a besorolás, hiszen a népszámlálás hivatalos állami aktus, és készítői inkább az egyes kisebbségek számának alábecslésében érdekeltek. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint Csehországban 89 ezer, Szlovákiában pedig 200 ezer cigány élt. Ez akkor Csehországban 0,9, Szlovákiában 4,0, Csehszlovákiában pedig 1,9%-os aránynak felelt meg. Az alulbecslés okait vizsgálva Gyönyör József már idézett tanulmányában két fontos megjegyzést is tesz. A települési viszonyok elemzésekor megállapítja, hogy a cigányok lakóhelyei „a Cseh Szocialista Köztársaság területén nem képeznek összefüggő településeket, mint a Szlovák Szocialista Köztársaság kisebb községeiben. Ez lehetővé teszi számukra, hogy jobban elvegyüljenek a többségi lakosság között. Éppen ezért a szakemberek körében az a vélemény alakult ki, hogy az összeírt cigányok száma lényegesen kisebb, mint a valóságban. Ez a megállapítás elsősorban a Cseh Szocialista Köztársaságban élő cigányokra vonatkozik, de hasonló jelenséggel találkozunk a nagyobb szlovákiai városokban is.” A cigány lakosság nemzetiségi megoszlását elemezve Gyönyör megállapítja, hogy „a nyugat-szlovákiai és a közép-szlovákiai kerületben, valamint a szlovák fővárosban lényegében két nemzetiség közül választott a cigány lakosság. Vagy szlováknak, vagy magyarnak vallotta magát... A kelet-szlovákiai kerületben viszont már számottevő cigány vált ukrán nemzetiségűvé.” (Gyönyör, 1989:141, 143) Az 1980-as népszámlálás adatai és az azok alapján készült térképen jól nyomon követhető, hogy a szlovákiai cigányok aránya Keletről Nyugat és Délről Észak felé haladva erőteljesen csökken, ami azt jelenti, hogy a közép-és kelet-szlovákiai régió Kelet-Magyarországgal határos járásaiban a legmagasabb, és a közép- és nyugat-szlovákiai régió Csehországgal határos járásaiban a legalacsonyabb (Kucera,[9] 1984:161-178). A World Directory of Minorities szerint Csehszlovákiában a nyolcvanas évek közepén 410 ezer roma élt. Az 1991-es népszámlálás - amelyik pedig állítólag az 1980-assal azonos módszerrel vette számba a cigányokat - Csehországban már csak 33 ezer, Szlovákiában pedig csak 76 ezer cigányt talált, ami 0,3%-os csehországi és 1,4%-os szlovákiai aránynak felel meg. (The Europa World Year Book,[19] 1995:976) A népszámlálási arányok 1980-90 közötti igen számottevő csökkenése mindenesetre arra utal, hogy az etnikai feszültségek kiéleződése miatt a romák újabban a korábbinál is indokoltabbnak érzik etnikai hovatartozásukat a hatóságok előtt eltitkolni. Az International Helsinki Federation for Human Rights ugyanerre az időszakra 250 ezerre becsüli a csehországi és 400 ezerre a szlovákiai romák számát (IHF Annual Report,[5] 1994:45). Csehszlovákia 1992 legvégén történt két részre szakadása után felgyorsult a szlovákiai romák Csehország felé történő áramlásának korábban is megfigyelhető folyamata. Részben Csehország nagyobb gazdasági fejlettsége, részben a szlovákiai cigányellenes megnyilvánulások miatt hirtelen mintegy 70 ezer szlovákiai roma vándorolt Csehországba. Helyzetük ezután sem lett sokkal jobb. Csehország cigány lakosságát a németek a második világháború idején csaknem teljes mértékben megsemmisítették. Az azóta eltelt idő alatt Szlovákiából beáramló romákat Csehországban mindig idegenként igyekeztek kezelni. „Az 1993-ban hatályba lépő állampolgársági törvény szigorú feltételekhez kötötte a cseh állampolgárság megszerzését: a kérelmezőknek 2 évi csehországi tartózkodást kell igazolniuk (állandó lakhellyel), és bizonyítványt kell szerezniük arról, hogy 1989-94 között nem voltak jogerősen elítélve szándékos törvénysértésért. E tételt cigány klauzulaként emlegeti a cseh politikai köznyelv is.” (Noszkai,[12] 1995:7) Mindez azt jelenti, hogy sok ezer cigánynak, akik valamikor teljesen szabadon vállaltak munkát vagy költöztek az egykori Csehszlovákia területén, legkésőbb 1993 júniusáig be kellett szereznie a fent említett igazolásokat, akinek pedig ez nem sikerült, az ettől a naptól kezdve külföldinek számított hazája területén.

Magyarországon (tudomásunk szerint a vizsgált régió országaiban egyedülálló módon) már a hetvenes évek elején a tudományos igényeknek minden tekintetben megfelelő szociológiai felvétel készült a cigányság helyzetéről, amit 1993-94-ben megismételtek. Mivel e két kutatás adatait a mértékadó források rendre átveszik, nem látjuk értelmét annak, hogy a természetesen magyarországi vonatkozásban is szép számmal megtalálható, minden tudományos alapot nélkülöző becsléseket ismertessük. A szigorúan önminősítéses alapon dolgozó magyarországi népszámlálások 1970-ben kevesebb mint 26 ezer, 1990-ben pedig már csak 10 ezer romát találtak (Népszámlálás,[11] 1990:27/1. köt. 34), ami a csehországi és szlovákiai helyzethez hasonlóan az etnikai konfliktusok kiéleződésére és a cigány identitás vállalásának fokozódó nehézségére utal. Ezzel szemben a magyarországi cigány népesség helyzetével foglalkozó kutatásokat vezető Kemény István 1971- re 320 ezer főben adta meg a cigány népesség számát, amit 1994 elejére 500 ezerre, a magyarországi össznépesség 5%-ára becsül. (Kemény,[7] 1995:4-5)

Csak a nagyságrendek érzékeltetése érdekében közlünk adatokat arról a két országról, ahonnan kutatásunk során nem sikerült a roma népességre vonatkozó adatokat előállítanunk, mivel a roma nemzetiséget ezen országok esetében nem kódolták. Ezek szerint Lengyelországban igen kis roma közösség él. A különböző források 15-18 ezer és 70 ezer köré teszik a lengyelországi cigányok számát. (Ficowski,[3] 1986:152 és World Directory of Minorities) Az 1979-es népszámlálás 209 ezerben adta meg a Szovjetunióban élő romák számát, míg más (nem hivatalos) becslések számukat félmillió fölé tették. (World Directory of Minorities,[21] 1989:168)

Ha mármost, a romáknak az említett országokon belüli arányáról elmondottakat mintegy összefoglalva, az egyáltalán komolyan vehető becslések közül a legalsó és legfelső értéket vesszük figyelembe, és mellétezzük az adatfelvételünk alapján kapott értékeket, a következő kép rajzolódik ki:

1. táblázat - A romák aránya országonként (%)

	Bulgária	Csehország	Magyarország	Szlovákia
Becsült értékek	2,5-6,4	0,3-2,3	1,4-10,0	1,4-8,0
ROMA 1*	3,1	0,4	2,1	0,7
ROMA 2**	3,4	0,7	2,6	2,6

* ROMA 1 = saját adatfelvételünk során a kérdezett romának vallotta magát.

** ROMA 2 = saját adatfelvételünk során a kérdezett apját, anyját vagy saját magát romának vallotta.

Az adatok összevetéséből látható, hogy a vizsgált országok közül háromban a saját adatfelvétel során kapott érték a még komolyan vehető becsült értékek közé esik oly módon, hogy inkább az alsó, mint a felső becsléshez van közel. Ez azzal magyarázható, hogy az alsó becslések általában népszámlálási összeírásokon alapulnak, és a mi felvételünkben alkalmazott önbevallásos módszer leginkább a népszámlálásoknál alkalmazott eljárást követi. Saját adataink azért magasabbak a népszámlálási arányoknál, mert legalábbis a kérdezettek egy része megértette, hogy kutatásunk tudományos jellegű, és ezért nem volt olyan mértékben érdekelt cigány származása eltitkolásában, mint a sokkal hivatalosabb jellegű népszámlálási összeírás során.

A bolgár, cseh és magyar adatoktól minden tekintetben eltérő tendenciát mutatnak a Szlovákiára kapott arányok. Itt sokkal nagyobb eltérést mutat a saját adatfelvételünk során kapott két arány, mint a másik három országban, ami nyilvánvalóan csak valami, a ROMA 1 arány kérdésével vagy kódolásával kapcsolatban elkövetett hibával magyarázható. Ez a továbbiakban egyébként nem fog problémát okozni, mert mind a négy ország vonatkozásában a szociológiai környezet által történő minősítést jobban közelítő, második adatot fogjuk használni.

A magyarországi adatfelvétel során nem szorítkoztunk az önminősítéses módszerre, hanem a kérdezőbiztosokat is megkérdeztük, hogy véleményük szerint a megkérdezett cigány volt-e.

2. táblázat - A magyarországi cigányháztartások aránya a kérdőívben alkalmazott különböző minősítések alapján

ROMA 1*	2,1%
---------	------

ROMA 2**	2,6%
ROMA 3**	3,9%
ROMA 4***	5,1%

* ROMA 1 és ROMA2 definícióját lásd előbb.

** ROMA 3 = a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint cigány.

*** ROMA 4 = a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint cigány vagy esetleg cigány.

A különböző minősítések összevetéséből nyilvánvaló, hogy ezek egyrészt eltérő mértékben integrálódott cigány csoportokat írnak jól-rosszul le, másrészt tükrözik azt a tény is, hogy a magyarországi és általában a közép-kelet-európai romák körében sokkal gyakoribb a többségi társadalom általában legszegényebb tagjaival kötött házasság vagy tartós együttélés, mint például az észak-amerikai fekete népesség esetében. Mint ismeretes, az előbb említettek igen szorosan össze is függenek egymással: integráció és etnikai keveredés többnyire egymást kölcsönösen kiegészítő folyamatok.

Az önmagukat a megkérdezettek szemében nyilvánvalóan a többségi társadalmat képviselő kérdezőbiztos előtt cigánynak minősítők - a kevés számú öntudatos roma mellett - többnyire azok közül kerülnek ki, akik anyanyelvük, lakóhelyük vagy életmódjuk külső jegyei miatt nem sok eséllyel tudnák eltitkolni etnikai hovatartozásukat. A következő kategória, amelyik a legalább az egyik felmenőjüket cigánynak vallók, de saját magukat nem cigánynak tartók csoportjával egészül ki, már a fokozottabb etnikai keveredést jeleníti meg. A harmadik csoportba azok tartoznak, akik sem maguk, sem szüleik esetében nem vállalták etnikai hovatartozásukat, de a kérdezőbiztos egyértelműen romának minősítette őket. Végül a negyedik csoportba azok kerültek, akiknek esetében a kérdezőbiztos bizonytalan volt a minősítésben. Nyilván ebben a csoportban a legnagyobb az etnikai keveredés, ők laknak a legkevésbé szegregáltan, és általában az ő életmódjuk külső jegyei térnek el legkevésbé attól, amit a kérdezőbiztosok a többségi társadalomra jellemző életmódnak tartanak.

Vizsgáljuk meg ezek után néhány szociológiai indikátor alakulását a különböző minősítések függvényében.

3. táblázat - A kérdőívben alkalmazott különböző minősítések alapján képzett roma csoportok néhány adata (csak Magyarország!)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
ROMA 1	5,0	45,6	42,4	29,2	48,0	76,6
ROMA 2	4,9	42,5	37,0	32,1	45,7	82,7
ROMA 3	4,6	42,3	31,4	40,0	42,9	84,6
ROMA 4	4,3	39,7	28,2	43,3	44,9	91,6
Nem roma	3,2	31,5	17,7	50,0	22,4	145,6

(1) Egy háztartásra jutó személyek száma.

(2) A falusi megkérdezettek aránya.

(3) A legfeljebb befejezetlen alsó fokú végzettséggel rendelkező megkérdezettek aránya.

(4) A foglalkoztatottak (nem munkanélküliek és nem inaktívok) aránya a megkérdezettek között.

(5) A betanított és a segédmunkások aránya a megkérdezett foglalkoztatottak között.

(6) Standardizált egy főre jutó havi jövedelem (USD).

Mint adatainkból látható, a cigányság különbözőképpen definiált csoportjai a többségi társadalomba való integrálódás jó indikátorainak tekinthető különböző mutatók mentén karakterisztikusan különböznek egymástól, mégpedig oly módon, hogy a „beilleszkedtebb” csoportok adatai rendre egyre kevésbé térnek el a többségi társadalom átlagától, mint a „kevésbé beilleszkedettek” ugyanezen mutatói. Figyelemre méltó azonban, hogy az eltérések még a cigányok legjobb helyzetű csoportja és a többségi társadalom átlaga között is igen számottevőek. (Itt kívánjuk felhívni a figyelmet arra, hogy mivel ezek az adataink csak a 20-69 éves megkérdezettekre vonatkoznak, valamelyest eltérnek a továbbiakban használt adatoktól, amelyek a nemzetközi összehasonlíthatóság érdekében ilyen életkori megkötés nélkül készültek.)

A korábban említett okok miatt a továbbiakban csak a saját kutatásunkban a tágabb definíció szerint romának minősülők (ROMA 2) adatait fogjuk ismertetni. Ezeket az adatokat (a megkérdezett személy egy főre jutó havi összjövedelme alapján képzett alsó három jövedelmi decilisként definiált) „szegény népesség”, valamint az átlagnépesség adataival fogjuk összehasonlítani.

4. táblázat - Az egy háztartásra jutó személyek száma

	Bulgária			Csehország			Magyarország			Szlovákia		
	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag
	5,1	4,4	3,6	3,6	3,9	3,1	5,0	3,8	3,3	4,4	4,4	3,5
N=	167	1504	4902	39	1678	5205	113	1260	4210	128	1363	4793

Adataink tanúsága szerint a romák háztartásnagysága mind a négy általunk vizsgált országban lényegesen magasabb, mint az az átlagnépesség körében megfigyelhető. Ez mindenekelőtt Bulgária és Magyarország esetében van így, ahol egy roma háztartásban átlagosan mintegy öt személy él. Valamivel kisebb az eltérés Szlovákiában, ahol úgy tűnik, hogy a Bulgáriában és Magyarországon megfigyelhető között elhelyezkedő átlagos háztartásnagyság e két országnál lényegesen alacsonyabb (4,4) roma háztartásnagysággal párosul. Egyértelműen kilógnak ebből a sorból a cseh adatok, amelyek mind az átlagnépesség, mind pedig a roma populáció háztartásnagysága (3,6) tekintetében a legalacsonyabbak. Bulgáriában és Magyarországon egyértelműen érvényesül az a tendencia, hogy az egy főre jutó személyek száma az átlagnépesség körében a legalacsonyabb, a szegény népesség körében ennél magasabb, míg a cigányok körében a szegény népességnél mértéknél is jóval magasabb. Szlovákiában viszont a szegény és cigány népesség körében megegyezik az egy háztartásra jutó személyek átlagos száma, ami talán azzal magyarázható, hogy a munkaképes, fiatalabb családok és részcsaládok vándorolnak el Csehországba. A cseh romák körében mért nagyon alacsony adat az alacsony esetszám miatti torzításon túl valószínűleg szintén a bevándorló részcsaládok magas arányával magyarázható.

5. táblázat - A gyermekek száma országoként

Roma	Bulgária			Csehország			Magyarország			Szlovákia		
	Sze-gény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Sze-gény	Orsz. átlag	Roma	Sze-gény	Orsz. átlag	
(1)	2,5	1,8	0,8	2,0	1,8	0,7	2,4	1,8	0,7	2,3	2,1	0,9
(2)	2,6	1,8	1,0	1,8	2,0	1,0	2,5	1,9	1,0	2,5	2,3	1,2

(1) - 18 éven aluli személyek száma a háztartásban.

(2) - a válaszadó háztartásában élő gyermekek száma.

Még a háztartásnagyságnál tapasztalt eltéréseknél is sokkal erőteljesebb a roma, a szegény és az átlagnépesség körében megfigyelhető gyermekszám eltérése. Ez azért van így, mert a romák lényegesen kedvezőtlenebb (a harmadik világ fejletlenebb országait közelítő) halálzási tendenciái a sokkal magasabb gyerekszám okozta eltérést valamelyest kiegyenlítik. Figyelemre méltó azonban, hogy míg az egész régióra jellemző alacsony átlagos gyermekszám mellett a bolgár, cseh és a magyar átlagpopulációra vonatkozó adatok lényegében megegyeznek egymással, és ennél Szlovákia adatai is csak valamelyest magasabbak, a romákra vonatkozó adatok tekintetében igen lényeges különbségek mutatkoznak a vizsgált országok között. A romák gyermekszáma Bulgáriában a legmagasabb, és Csehországban a legalacsonyabb, de Magyarországon sem marad lényegesen el a bulgáriai romák körében mértől. A szegény népesség adatai Bulgáriában és Magyarországon rendre a cigány és az átlagpopuláció adatai között helyezkednek el. A korábban ismertetett okok miatt Szlovákiában a szegényekre jellemző átlagos gyerekszám sokkal közelebb esik a cigány népesség, mint az átlagpopuláció átlagos gyermekszámához, és Csehországban a megkérdezett cigányok gyermekeinek száma valamivel alacsonyabb is, mint a megkérdezett szegényeké.

Az adatok mindegyik vizsgált országban azt mutatják, hogy a romák gyermekszáma kétszer-háromszor magasabb, mint a kérdéses országok átlagnépességéé. Számottevően meghaladja a legszegényebbekre jellemző gyermekszámokat is, ami jelentős demográfiai feszültségeket okoz ezekben az országokban.

6. táblázat - A lakóhely (ahol az interjú készült) jellege országonként (%)

	Bulgária			Csehország			Magyarország			Szlovákia		
	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag
(1)	53,3	45,9	37,2	41,4	45,4	39,8	43,2	41,4	32,4	43,9	53,8	47,5
(2)	12,1	12,5	10,7	5,9	9,1	9,6	8,7	10,2	8,8	8,0	7,1	6,3
(3)	15,0	18,2	20,8	31,7	33,5	34,9	22,8	29,0	29,9	36,4	31,2	34,0
(4)	16,5	15,2	18,4	17,6	8,7	10,6	9,3	9,7	11,7	7,9	3,4	4,1
(5)	3,1	8,2	12,9	3,4	3,3	5,1	16,0	9,7	17,2	3,8	4,5	8,1
(6)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

- (1) = Falu
- (2) = Kisváros
- (3) = Közepes város
- (4) = Nagyváros
- (5) = Főváros
- (6) = Összesen

Az egyes országokban egymástól meglepően eltérő kép rajzolódik ki, ha megvizsgáljuk a cigány és a szegény népesség települési viszonyait. Bulgáriában és Magyarországon a cigányok a szegényekhez hasonlóan felülreprezentáltak falun, Csehországban az eltérések minimálisak, míg Szlovákiában az átlagnál valamivel több szegény és valamivel kevesebb cigány lakik falusi településen. Bulgáriában a cigányok - a szegényekhez hasonlóan, de erősebb mértékben - alulreprezentáltak a közepes (10 ezer főnél nagyobb népességű) és a nagyobb (100 ezer főnél népesebb) városokban és különösen a fővárosban. Ezzel szemben a jóval kiegyenlítettebb képet mutató Csehországban a cigányok csak a nagyvárosokban (többnyire nagy ipari központok ezek) felülreprezentáltak, míg a fővárosban az átlagnépességnél kisebb arányban fordulnak elő. Magyarországon, ahol mint láttuk, a szegények és a cigányok erősen felülreprezentáltak falun, a többi településtípus adata már jóval kiegyensúlyozottabb képet mutat. Kivételt csak a (10 ezertől 100 ezerig terjedő népességű) középvárosok jelentenek, ahol az átlagnál és a szegényeknél is alacsonyabb arányban lanknak cigányok. Feltűnő az is, hogy a vizsgált országok közül Magyarországon messze a legmagasabb a fővárosban élő romák aránya, ami még akkor is igen figyelemreméltó, ha számításba vesszük, hogy a magyar népesség mintegy egyötöde Budapesten él. Az eddigiektől teljesen eltérő kép rajzolódik ki Szlovákiában. Itt volt az elmúlt évtizedek során a legerőteljesebb a falusi cigányok városba, többnyire ipari centrumokba áramlása. A vizsgált országok közül ez az egyetlen, ahol a cigányok alulreprezentáltak falun, és a főváros kivételével mindegyik várostípusban nagyobb arányban vannak jelen, mint akár az átlagos, akár a szegény népesség. A fővárosban viszont mind a szegények, mind a cigányok számottevően alulreprezentáltak.

Az alacsony esetszámok sajnos nem teszik lehetővé adataink ennél részletesebb elemzését. A fentieket azonban talán érdemes lehet legalább Magyarország vonatkozásában néhány kutatásból vett eredménnyel kiegészíteni. Ezek szerint míg a magyarországi cigányok 66,0%-a 1971-ben még hagyományos cigánytelepi körülmények között lakott, ez az arány 1994-ben már csak 13% volt (Kemény et al.[7] 1995:32). Ezzel párhuzamosan azonban a cigányok aránya elsősorban a hátrányos helyzetű régiókban, leginkább az ország északkeleti és déli peremén elhelyezkedő, fogyó népességű aprófalvakban, továbbá a gazdasági válság és munkanélküliség által leginkább érintett hagyományos nagyipari centrumokban emelkedett meg. Jelentősen előrehaladt a cigány népesség nagyvárosi gettóiban való koncentrálódásának, folyamata is. Budapesten például

1971 és 1986 között megháromszorozódott: 2,7%-ról 8,3%-ra emelkedett a cigánygyerekek általános iskolás tanulókon belüli aránya a leginkább slumosodó belső pesti kerületekben, és ez a tendencia azóta még tovább erősödött. Jelenleg a budapesti cigányok mintegy fele már ezen a rohamosan leromló területen él (Ladányi,[10] 1992).

7. táblázat - A válaszadó legmagasabb iskolai végzettsége országonként (%)

	Bulgária			Csehország			Magyarország			Szlovákia		
	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag
(1)	46,9	20,4	15,0	18,0	1,5	1,2	37,9	18,6	14,1	30,5	8,1	8,9
(2)	37,8	38,6	33,2	64,0	31,7	29,2	44,4	33,0	26,6	42,1	27,3	24,1
(3)	1,8	4,4	4,4	18,0	40,1	34,0	12,0	26,8	27,2	19,7	34,2	27,3
(4)	13,5	33,1	38,5	-	21,8	26,8	4,9	18,0	22,9	5,9	26,2	30,0
(5)	-	3,5	8,9	-	4,9	8,8	0,8	3,6	9,2	1,8	4,3	9,7
(6)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

(1) = Befejezetlen alsó fokú

(2) = Befejezett alsó fokú

(3) = Szakmunkásképző

(4) = Középiskola

(5) = Felsőfokú

(6) = Összesen

A romák igen jelentős iskolázottsági lemaradását mutatják a legmagasabb iskolai végzettségre vonatkozó adataink. Ezek szerint míg az alapfokú képzés nyolc osztályánál alacsonyabb iskolai végzettség a vizsgált országokban már csak a népesség kis részére jellemző, és még a szegények körében sem haladja meg jelentősen egyik országban sem az egyötödös arányt, a romák egyharmada-fele még a bármiféle továbbtanulás legkisebb esélyét jelentő nyolcosztályos alapfokú végzettséggel sem rendelkezik. Kivételt csak Csehország jelent, ahol az átlagnépesség, de még a szegények körében is csaknem teljesnek tekinthető a legalább nyolcosztályos iskolai végzettség, és a romák közül is „csak” minden ötödik-hatodik végzett ennél kevesebb osztályt. Annál meglepőbb viszont, hogy a cseh romák több mint négyötöde is csak az alapfokú képzés első 8 osztályának elvégzéséig jutott el, ami azt jelenti, hogy a semmiféle szakképesítéssel nem rendelkező romák arányát tekintve Csehország ugyanabba a 80% körüli sávba tartozik, mint a vizsgált országok. Az adatok értelmezését persze megnehezíti az egyes országok iskolarendszerének és a speciálisan romák számára szervezett programoknak a jelentős eltérése. Mégis figyelemre méltó, hogy míg a vizsgált országok felnőtt népességének egyharmada, fele alapfokú szakképesítésnél magasabb (tehát felsőfokú továbbtanulást lehetővé tevő) iskolai végzettséggel rendelkezik, és még a szegény népesség körében is egy-negyed körül van ez az arány, a romák közül már csak igen kevesen jutnak el ideig.

Köztudott, hogy a régió országaiban a harmadik világot közelítően alacsony a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők aránya. Ennek ellenére ezen a szinten is igen nagy a romák esélyegyenlőtlensége: a romák a maguk 1% körüli arányával mintegy kilencszer-tízszer kisebb arányban jutnak felsőfokú iskolai végzettséghez, mint a nem roma népesség, és négyszer-öttször alacsonyabb arányban, mint a nem cigány szegények.

Mindent összevetve, a romák katasztrofális mértékű iskolai lemaradását látva nem lehet csodálkozni azon, hogy a térség szakértői a romák elmaradottságból való kitörésének kulcskérdését olyan iskolai programok beindításában és pénzügyi feltételeinek megteremtésében látják, amelyek lehetővé tennék a romák alapfokú képzésből való lemorzsolódásának megakadályozását, a kötelező alapfokú képzés idejének kiterjesztését, és a romák különböző szinteken történő továbbtanulásának esélyeit jelentősen növelő ösztöndíjrendszer és kollégiumi hálózat megteremtését (Kertesi,[8] 1995). Ezek elmaradása esetén a romák iskolai hátránya a piacgazdaságba való átmenet időszakában tovább fog növekedni.

8. táblázat - A válaszadó foglalkoztatottsági státusa 1988-ban és 1993-ban, országonként (%)

	Bulgária			Csehország			Magyarország			Szlovákia		
	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag
1988												
(1)	80,7	78,5	83,2	72,2	80,2	80,5	68,4	73,9	77,0	77,8	80,9	83,8
(2)	1,4	0,8	0,5	-	0,1	-	2,1	0,5	0,4	1,0	0,3	0,1
(3)	17,9	20,7	16,3	27,8	19,7	19,5	29,5	25,6	22,6	21,2	18,8	16,1
(4)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1993												
(1)	43,3	52,5	63,0	31,3	70,4	67,5	33,0	48,6	54,7	47,3	65,9	68,9
(2)	37,4	17,1	10,6	20,8	2,2	1,3	31,1	12,9	9,1	25,4	8,7	5,2
(3)	19,3	30,4	26,4	47,9	27,4	31,2	35,9	38,5	36,2	27,3	25,4	25,9
(4)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

(1) = Dolgozik

(2) = Munkanélküli

(3) = Inaktív

(4) = Összesen

Gyakori cigányellenes előítélet, hogy a cigányoknak „büdös a munka”, és „csak azért munkanélküliek, mert különben sem akarnak dolgozni”. Ezért most megvizsgáljuk, hogyan alakultak a romák foglalkoztatási viszonyai 1988-ban és adatfelvételünk időpontjában. Először csak három kategóriát fogunk alkalmazni.

A „dolgozik” kategóriába azokat soroltuk, akik a kérdéses időben állásban voltak, saját vállalkozásukban dolgoztak, vagy valamilyen többé-kevésbé rendszeres alkalmi keresőtevékenységet folytattak. „Munkanélkülinek” az olyan nem dolgozókat tekintettük, akik munkát kerestek. A többiek, tehát az összes nem dolgozó, de munkát nem kereső válaszadót a gazdaságilag „inaktív” kategóriába soroltuk.

Az adatokból kitűnik, hogy 1988-ban, az államszocialista rendszer összeomlása előtti évben a gazdaságilag aktív népesség körében lényegében teljes foglalkoztatottság érvényesült (a munkanélküliek aránya mindegyik vizsgált országban 0,5% vagy annál alacsonyabb volt). Valamivel magasabb volt ennél (de mindenhol 1,0% alatt maradt) a munkanélküliek aránya a szegény népesség körében. A cigányok esetében viszont már 1988-ban sem volt teljesen ismeretlen a munkanélküliség, de ez akkor még igen alacsony volt, még a legmagasabb aránnyal rendelkező Magyarországon is alig haladja meg a 2%-ot. A gazdaságilag inaktívak meglehetősen vegyes kategóriájával csak később, a részletesebb elemzések során fogunk foglalkozni.

9. táblázat - Az 1988-ban állásban lévő megkérdezettek foglalkoztatási státusa 1993-ban, országonként (%)

	Bulgária			Csehország			Magyarország			Szlovákia		
	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag
1988												
(1)	46,0	62,4	72,9	49,1	90,6	84,6	46,5	64,4	69,8	58,1	82,9	83,4

	Bulgária			Csehország			Magyarország			Szlovákia		
	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag
(2)	46,0	19,9	12,1	33,4	2,6	1,6	44,2	20,0	13,3	27,6	10,6	6,1
(3)	0,0	0,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
(4)	0,3	1,4	0,9	0,0	0,7	0,6	2,9	0,2	1,4	3,6	1,1	0,1
(5)	7,7	16,1	13,9	17,5	6,1	13,2	6,4	15,3	15,4	10,7	5,4	10,4
(6)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1993												
(1)	67,4	65,7	72,5	25,0	72,9	74,9	48,5	60,8	63,5	62,5	68,8	74,7
(2)	21,0	15,7	9,6	12,5	1,8	1,5	30,3	9,7	8,0	13,4	7,6	4,7
(3)	2,3	2,8	2,5	62,5	13,6	7,4	15,2	14,5	9,0	10,3	14,8	6,6
(4)	0,0	0,6	0,8	0,0	1,1	0,4	0,0	1,0	0,9	0,0	0,0	0,0
(5)	9,3	15,2	14,6	0,0	10,6	15,8	6,0	14,0	18,6	13,8	8,8	14,0
(6)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

(1)= Dolgozik

(2) = Munkanélküli

(3) = Htb, gyés, anyasági segély

(4) = Egyéb nem dolgozó

(5) = Nyugdíjas

(6) = Összesen

1993-ra számottevően megváltozik a helyzet. Jelentősen csökken a foglalkoztatottak és megnövekszik a munkanélküliek aránya. Az egyes országok között azonban igen számottevő eltérések mutatkoznak. Csehországban még 1993-ban is a megkérdezettek csak alig több mint 1%-a volt munkanélküli, és ez az arány a szegények körében is alig több mint 2%. Szlovákiában ugyanakkor már 5% fölött volt az átlagos munkanélküliség, és a szegények körében már majdnem elérte a 9%-ot. Magyarországon az átlagnépesség körében is több mint 9% volt a munkanélküliek aránya 1993-ban, és a szegények között ennél is magasabb, csaknem 13%. A sort az akkor éppen befejezetlen sokterápián átesett Bulgária zárja a maga 11, illetve 17%-os adataival.

A romák körében a munkanélküliség mindegyik általunk vizsgált országban többszörösen felülmúlja még a szegények munkanélküli arányát is. A roma munkanélküliség Csehországban a legalacsonyabb, de így is csaknem tízszerese a szegények körében megfigyelt aránynak (20,8, ill. 2,2%), és Bulgáriában a legmagasabb (37,4%), de Magyarországon is csaknem eléri az egyharmados arányt. Ha most azt vizsgáljuk, hogy a romák milyen arányban voltak a kérdéses időpontjában állásban, egészen elképesztő arányokat kapunk: Magyarországon és Csehországban a roma megkérdezetteknek csak mintegy egyharmada, Bulgáriában és Szlovákiában is jóval kevesebb, mint a fele volt 1993-ban állásban.

A fenti adatok azonban igen erősen függenek az egyes csoportok nem és kor szerinti összetételétől, valamint a különböző országok szociálpolitikai és nyugdíjrendszerétől. Ezért a következőkben - már amennyire ezt az alacsony esetszámok egyáltalán lehetővé teszik - megvizsgáljuk az adatok nemek szerinti alakulását is, továbbá kicsit részletesebben vesszük szemügyre a „gazdaságilag inaktívak” meglehetősen heterogén csoportját. Mint láttuk, 1988-ban a munkanélküliség mindegyik vizsgált országban igen alacsony volt még a roma családok körében is. A továbbiakban arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi lett a sorsa azon megkérdezetteknek, akik 1988-ban még állásban voltak.

10. táblázat - A válaszadók foglalkozása 1988-ban és a kérdezés időpontjában országonként (összes foglalkoztatott = 100%)

	Bulgária			Csehország			Magyarország			Szlovákia		
	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag	Roma	Szegény	Orsz. átlag
1988												
(1)	-	2,6	7,1	-	4,7	9,2	1,4	3,0	7,8	1,2	5,7	10,7
(2)	1,8	10,1	12,8	-	10,4	15,1	2,9	8,5	12,3	6,0	9,4	14,7
(3)	0,9	9,3	9,7		14,1	14,3	12,0	12,1	13,5	3,6	13,6	14,6
(4)	-	0,2	0,1	-	-	0,1	-	0,5	0,7	-	-	-
(5)	0,9	1,2	1,0		0,3	0,5	2,9	2,7	2,6		0,2	0,4
(6)	0,9	0,7	2,4	-	3,0	4,8	-	2,2	3,8	-	3,9	4,6
(7)	8,9	16,4	17,4	12,5	23,5	19,8	18,9	27,4	24,7	29,7	27,4	23,4
(8)	56,7	37,7	33,5	75,0	34,5	29,3	51,8	33,0	27,5	54,7	30,8	24,3
(9)	29,9	20,4	14,9	12,5	9,5	6,7	7,2	9,8	6,0	4,8	8,6	6,9
(10)		1,4	1,1			0,2	2,9	0,8	1,1	-	0,4	0,4
(11)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	112	951	3325	24	1288	4100	69	845	2918	84	958	3507
1993												
(1)		2,4	8,2		5,0	9,2	2,7	2,7	8,3		5,0	10,0
(2)	3,0	12,2	14,3	-	11,7	16,9	5,8	10,4	14,8	6,1	11,3	17,1
(3)	3,0	9,7	10,3		14,2	14,3	5,8	14,6	14,3	10,2	13,8	14,4
(4)	3,0	1,2	1,0	-	0,9	1,2	-	1,4	1,5	-	0,2	0,8
(5)	4,5	3,7	3,0	-	3,5	4,2	14,5	4,6	5,6	4,1	3,4	3,1
(6)	1,5	0,4	2,1		3,0	3,8	3,7	2,7	3,2		3,6	4,4
(7)	12,1	15,8	16,8	13,3	20,4	17,9	21,6	27,1	22,6	26,6	25,0	21,4
(8)	56,2	36,1	30,7	73,4	33,3	26,9	45,9	29,6	24,1	46,9	29,0	22,4
(9)	16,7	16,6	11,8	13,3	7,6	4,9	-	5,9	4,0	6,1	8,5	5,8
(10)		1,9	1,8		0,4	0,7		1,0	1,6		0,2	0,6
(11)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	66	683	2665	15	1197	3683	37	587	2275	49	825	3098

(1) = Felsővezetők

(2) = Középvezetők

(3) = Beosztott szellemiek

(4) = Önálló, alkalmazottal

(5) = Önálló, alkalmazott nélkül

(6) = Alsó szintű vezető

(7) = Kvalifikált, nem mezőgazdasági fizikai

(8) = Kvalifikálatlan, nem mezőgazdasági fizikai

(9) = Mezőgazdasági fizikai

(10) = Mezőgazdasági önálló

(11) = Összesen

Az adatok - mint ez várható volt - meglehetősen eltérnek nemek szerint. A vizsgált országok átlagnépessége körében az 1988-ban is dolgozó férfiaknak magasabb arányban sikerült állásban maradni 1993-ban is, mint a nőknek. Ez alól csak Bulgária képez kivételt, ahol ez az adat lényegében megegyezik, ami mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a bolgár nők körében sokkal alacsonyabb a háztartásbeli és anyasági segélyen lévők aránya, mint a másik három országban. Figyelemre

méltó az is, hogy míg Magyarországon mind az átlagnépesség, mind a szegények körében a férfiak és a nők között egyaránt gyakori volt, hogy idő előtti nyugdíjazással vagy valamilyen egészségi ok miatti rokkantsági nyugdíjjal igyekeztek a munkanélküliek arányát csökkenteni, a magyarországi romák esetében sokkal ritkábban éltek ezekkel a munkavállaló számára viszonylag kedvező megoldásokkal. Mindent összevetve, míg az átlagnépesség körében az 1988-ban állásban lévő férfiak közül Csehországban és Szlovákiában mintegy kettő, Bulgáriában és Magyarországon mintegy három veszítette el az állását, a nők körében ez az arány ennél magasabb: Magyarországon majdnem négy, a másik három országban mintegy három volt. A valóságban ez az eltérés ennél is nagyobb, mert a háztartásbeli vagy gyerekekkel otthon maradó anyák egy része valójában munkanélküli, de már nem keres munkát, mert munkaerő-piaci helyzetét kilátástalannak tartja.

Foglalkoztatással kapcsolatos fejtegetéseink végére érve tekintsük most át a vizsgált országok foglalkoztatási szerkezetének 1988-93 közötti átalakulását. Mindenekelőtt az érdemel említést, hogy a struktúra mindegyik vizsgált ország és népességcsoport esetében a kvalifikáltabb munkák irányába tolódott el, miközben emelkedett az önállók aránya is. Ez azt jelenti, hogy a tanulatlan, alacsonyan képzett munkaerő jóval magasabb arányban veszítette el állását, mint a kvalifikáltabb munkát végzők. Egy részüknek átképzéssel sikerült kvalifikálatlan munkához jutni, a többség azonban rövidebb vagy hosszabb időre, sokan talán örökre kikerültek a munkaerőpiacról. Az adatokból azonban az is kitűnik, hogy a kvalifikáltabb munka irányába történő eltolódás és az önállóvá válás tendenciája a legkevésbé a cigány népesség körében ment végbe, akik esetében az átstrukturálódás a tömeges munkanélküliség mellett leginkább csak a betanított és segédmunkák arányának valamelyes csökkenését és a segédmunkák arányának növekedését, valamint az alkalmazottat nem foglalkoztató kisvállalkozások arányának csekély emelkedését eredményezte.

Rátérve most a jövedelemmel kapcsolatos adatok alakulásának vizsgálatára, mindenekelőtt az érdemel említést, hogy az életszínvonal alakulásának vizsgálata szempontjából leginkább mérvadó egy főre jutó standardizált jövedelmet tekintve, a romák jövedelme csak mintegy fele-kétharmada a vizsgált országok jövedelmi átlagának, ami - figyelembe véve ezen jövedelmek igen alacsony színvonalát is - nagyon jelentős mértékű jövedelmi egyenlőtlenségnek számít. A legalsó három jövedelmi decilisbe (ahová természetesen az átlagnépesség 30%-a és ezen tanulmányban használt definíciók szerint a szegények 100%-a esik) mindegyik vizsgált ország roma népességének többsége: a magyar és szlovák romák háromötöde, a bolgár romák háromnegyede, a cseh romák több mint négyötöde tartozik. Még egyenlőtlenebb helyzet rajzolódik ki, ha a legalsó decilist vizsgáljuk, ugyanis ebben a decilisben a roma népesség háromszor-négyszer felülreprezentált. Figyelemre méltó, hogy a magyarországi romák csaknem fele a legalsó jövedelmi decilisben helyezkedik el. Jelentősen eltérnek a vizsgált országok egymástól abban a vonatkozásban is, hogy a roma népesség hány százaléka esik a három legfelső decilisbe. Ebben a tekintetben is a csehországi romák vannak a legrosszabb helyzetben, a maguk elenyésző (1,2%-os) arányával, őket követik a bulgáriai romák (4,1%), míg a magyar (9,6%) és különösen a szlovák (14,5%) romák esetében elmondható, hogy a felső három tizedbe eső romák 10% körüli aránya valamiféle roma polgárosodás megindulására látszik utalni ezekben az országokban. Ezt az éppen hogy csak megindult folyamatot veszélyezteti a posztkommunista átmenet elhúzódó és igen mély válsága, és az, hogy ennek a válságnak a legnagyobb vesztese az érintett országok cigány népessége.

11. táblázat - A roma háztartások megoszlása az össznépesség egy főre jutó jövedelem szerint képzett tizedei között, országonként (%)

	Bulgária	Csehország	Magyarország	Szlovákia
1	36,3	37,0	43,9	27,9
2	21,7	31,5	8,0	22,6
3	18,1	16,4	8,5	11,1
4	2,5	6,5	13,1	5,5
5	8,2	6,8	6,9	9,2
6	5,0	0,6	5,0	6,5
7	4,1	-	5,0	2,7
8	2,6	-	5,8	8,1
9	1,0	1,2	2,0	5,0
10	0,5	-	1,8	1,4

	Bulgária	Csehország	Magyarország	Szlovákia
1-3	76,1	84,9	61,4	61,6
8-10	4,1	1,2	9,6	14,5

Visszatérve most már kiinduló problémánkra, tehát arra, hogy mivel magyarázható az, hogy az államszocialista rezsimok kelet-európai összeomlása legsúlyosabban a társadalom legszegényebb, a rendszerbe leglazább és legesetlenebb szálakkal integrálódó társadalmi csoportokat, elsősorban a romákat sújtotta, mindenekelőtt arra kell magyarázatot adnunk, hogy minek tulajdonítható az, hogy az államszocializmus évtizedei alatt a szegénység felszámolására, a cigány népesség felzárkóztatására irányuló politika tagadhatatlan eredményei szinte egyik napról a másikra, kártyavárként omlottak össze. Először talán azt kell megemlítenünk, hogy az államszocializmus erőltetett asszimilációs politikája, az érintett kisebbség törekvéseinek figyelembevétele nélkül felülről kényszerített felzárkózási lehetőségeket a romákra. Ennek az asszimilációs politikának a nevében ugyan számottevő eredmények születtek azon a téren, hogy rendszeres munkavégzést, elfogadható színvonalú oktatási és lakásviszonyokat biztosítsanak a romák számára, ezek az akciók azonban újfajta egyenlőtlenségek kialakulását eredményezték. Igaz ugyan, hogy a roma férfiak körében a foglalkoztatottság a '80-as években csaknem teljessé vált, de a cigányok által is elérhető munkák alacsonyán kvalifikáltak és rosszul fizetettek voltak, és legtöbbjük a központilag erősen dotált állami nagyüzemekben volt. A romák számára életre hívott lakásakciók ugyan javítottak a cigányság lakáshelyzetén, de mintegy magasabb szinten termelték újra a lebontott cigánytelepek körülményeit, mivel a városok és falvak legrosszabb részein épített, igen alacsony színvonalú házakba tömörítették őket. Emellett a cigányok jelentős része éppen azokban a falvakban rekedt meg, amelyek népessége azért csökkent radikálisan, mert az elmúlt évtizedek településpolitikája olyan helyzetet teremtett ezeken a településeken, hogy még az olyan legminimálisabb létfeltételek, mint az alapvető élelmiszerekkel való rendszeres ellátás lehetősége vagy a tömegközlekedés is hiányzott. Emellett a munkaalkalmak teljes hiánya miatt is mindenki, aki tehetett, elköltözött ezekből a településekből. Az állami szubvenciók megszűnésével a gazdaságtalan vállalatok ilyen településekről szubvencionált árú jeggyel ingázó, vagy szintén szubvencionált munkásszállásokon lakó dolgozói elsők között veszítették el munkahelyeiket, és közöttük is leghamarabb éppen a cigányok. Ráadásul ennek a munkaerőnek igen kedvezőtlenek az átképzési esélyei is. Az elmúlt években ugyan a romák iskolázottsági viszonyai valamelyest javultak, de ez leginkább csak abban nyilvánult meg, hogy a cigány gyerekek többsége is elvégezte az általános iskolát. Azonban még itt is sokszor hátrányos megkülönböztetés sújtotta őket. Gyakori megoldás volt például, hogy alacsonyabb képzési színvonalat biztosító cigány osztályokba vagy kiegészítő iskolába különítették el őket. A nyolc általános iskolai osztály elvégzése után csak nagyon kevés roma gyerek tanult tovább, többségük olyan szakmát adó szakmunkásképzőben, amivel az állami nagyipar összeomlása után ma szinte lehetetlen elhelyezkedni. Általánosabban fogalmazva is elmondható, hogy az államszocializmus „cigánypolitikája” még azokon a területeken is, amelyek tényleges előrelépést jelentettek a romák számára, többnyire olyan megoldásokat preferált, ami megfosztotta őket a továbblépés lehetőségétől.

Éppen ez az az ok, amiért a kelet-európai romáknak a posztkommunista átmenet eddig eltelt évei során megfigyelhető tömeges lecsúszását nem átmeneti jelenségnek, tehát a gazdasági fellendülés eljövételével automatikusan megoldódó problémának tartom. Sokkal inkább arról van szó, hogy az államszocializmus összeomlásával a rendszer központilag szubvencionált, államilag vezérelt „kollektív mobilitásának” eredményei is összeomlottak. A kelet-európai romák többsége ma nem egyszerűen szegény vagy etnikai diszkrimináció által is sújtott szegény, hanem olyan, a posztkommunista átalakulás fővonalából kiszorult, a harmadik világ szegényeinek szintjén élő pária, aki az eddigi tendenciák folytatódása esetén tökéletesen feleslegesnek, mi több „károsnak” tűnhet a kialakuló új gazdaságitársadalmi rend számára. Erre utalnak azok a jelek is, hogy a romák helyzete a régió talán legsikeresebb országában, Csehországban, vagy Magyarország talán legsikeresebb városában, Székesfehérvárott - ahol napjainkban a városi önkormányzat éppen városszéli gettót szándékozik építeni a legszegényebb romák számára - legalább olyan aggasztóak, mint azokon a területeken, ahol a gazdasági fellendülésnek még semmilyen nyoma sem mutatkozik.

Irodalom

[1] *Amnesty International Report.1986. April. Imprisonment of Ethnic Turks.* London.

[2] Balogh, L.. 1994. *A világ nemzetei - zászlók, címerek, térképek, adatok.* Maceaneas. Budapest.

- [3] Ficowski, J.. 1986. *Cyganie napolskich drogach.* . Kraków-Wroclaw.
- [4] Gyönyör , J.. 1989. *Államalkotó nemzetiségek.* . Madách. Pozsony.
- [5] *Helsinki Watch Report.1991. June. Destroying Ethnic Identity - The Gypsies of Bulgaria. New York: International Helsinki Federation for Human Rights Annual Report of activities. 1993/94. 1994.* . Vienna.
- [6] Kemény , I. et al.. 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* . MTA Szociológiai Intézete. Budapest.
- [7] Kemény , I. et al.. 1995. *Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó 1993. október 1994 februárja között végzett kutatásról.* . MTA Szociológiai Intézete. Budapest.
- [8] Kertesi , G.. 1995. *Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. Közgazdasági Szemle, 1..*
- [9] Kucera, M.. 1984. *Nekteré demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyval.... 1980. Demografie, 26. 2.. 161-178.*
- [10] Ladányi, J.. 1992. *Gondolatok a Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. Tér és Társadalom, 3-4.. 75-88.*
- [11] *Magyarországi népszámlálás 1990.27. fej. Demográfiai adatok.* . KSH. Budapest.
- [12] Noszkai, G.. 1995. *Önkormányzatlanul. Amaro Drom, 2.. 6-7.*
- [13] Noszaki, G.. 1995. *Romák Délkelet-Európában. Románia. Amaro Drom, 3.. 12-13.*
- [14] Okely, J.. 1983. *The Traveller-Gypsies.* . Cambridge University Press. Cambridge.
- [15] *Project on Ethnic Relations,1992. Report of the Research.* .
- [16] Puxon, G.. 1987. *Roma: Europe's Gypsies.* . Minority Rights Group. London.
- [17] 1994. *Social Stratification in Eastern Europe after 1989. General Population Survey Provisional Codebook. UCLA of sociology.* .
- [18] Stewart, M. S.. 1993. *Daltestvérek.* . T-Twins. Budapest.
- [19] 1995. *The Europa World Year Book.* .
- [20] Townsend, P.. 1979. *Poverty in the United Kingdom.* . Penguin. London.
- [21] 1989. *World Directory of Minorities.* .

Az adatok feldolgozásához nyújtott segítségért köszönettel tartozom Fodor Évának és Sági Matildnak.

Ki a cigány?

Ladányi, János
Szelényi, Iván

1997

Ki a cigány? Mi a cigány népesség száma, illetve arányszáma az összlakosságon belül? - ezek az egymással összefüggő kérdések hosszú ideje foglalkoztatják a cigánysággal foglalkozó kutatókat. E tanulmány legprovokatívabb előfeltevése, hogy ezek tudományos igényű megválaszolhatatlan kérdések. Azt meg tudjuk állapítani, hogy egy adott időpontban, ilyen vagy olyan szempontok szerint ki tartja magát cigánynak. Mért tudjuk azt is, hogy a népesség egy-egy, általunk többé-kevésbé önkényesen vagy véletlenszerűen kiválasztott csoportja kit tekint cigánynak. Empirikus kutatások eredményeként tehát fel tudunk rajzolni akárhány „mentális térképet”, a cigányság (vagy akármilyen más etnikai csoport) definíciójának, illetve öndefiníciójának legkülönbözőbb, egymást átfedő köreit. Ennek eredményeként erősen eltérő nagyságú és társadalmi összetételű népesség lesz egyik vagy másik etnikumba sorolható. Ami szűkebb témákat érinti, meglehetősen eltérő eredményeket kapunk a magyarországi cigány népesség számára és szociális összetételére vonatkozóan is. Ha azonban azt kell fontolgatnunk, hogy a különböző definíciók közül melyik az „igazi”, akkor ez ügyben már kizárólag politikai-ideológiai ítéleteket alkothatunk. Ezek a politikai vagy ideológiai ítéletek egyáltalán nem feleslegesek. Abból a szempontból azonban, hogy mi az „igazságtartalmuk”, véleményünk szerint nem értékelhetők. E mentális térképek, illetve a minősítések és önminősítések által kirajzolódó határok kutatása viszont nemcsak lehetséges, hanem rendkívül érdekes tudományos feladat is.

A cigány népesség egyes országokon belüli számára és arányára vonatkozóan, miként mindenhol a világon, ahol cigányok élnek, Magyarországon is egymástól igen számottevően eltérő becslések ismeretesek. Korábban mi is úgy gondoltuk, hogy létezik egy tudományos módszerekkel feltárható „valóságos arány”, és az attól való, olykor többszörös eltérések oka pusztán e becslések „tudománytalan” vagy „nem eléggé tudományos” voltában keresendő. Úgy véltük, hogy az igen lényeges eltérések oka egyfelől az, hogy a kisebbségeknek általában - és egy olyan hátrányos helyzetű kisebbségnek, mint amilyen a cigányság Közép-Kelet-Európában - különösen jó okuk van a hivatalos adatfelvételek során eltitkolni etnikai hovatartozásukat. Úgy véltük, hogy az eltérések oka másfelől az, hogy a különböző többségi és kisebbségi nacionalizmusoknak gyakran érdekében áll a cigány népesség valóságos számát többszörösen meghaladó adatok terjesztése. És valóban, a cigány népesség egyes közép-kelet-európai országokon belüli arányára vonatkozó alsó becslések általában a népszámlálási összeírásokon alapulnak (például Magyarországon 1990- ben 0,7% „cigányul beszélő” és 1,4% „cigány nemzetiségű” személyt írtak össze),¹ és a felső becslések általában semmilyen tudományosan komolyan vehető forrásra nem hivatkozó cigányellenes vagy cigány nacionalista forrásból származnak.² A továbbiakban látni fogjuk azonban, hogy a cigány népesség tudományos igényű adatfelvételek által kimutatott arányai, amelyek ugyan általában a fent bemutatott alsó és felső becslések közé esnek, még mindig igen számottevően eltérnek egymástól, és hogy két, különböző módszerrel készült adatfelvétel eredményei között még akkor is igen számottevő, akár kétszeres vagy ennél is nagyobb eltérés lehet, ha a maga módján mindkét felvétel tudományosan korrekt módszerekkel készült.

Vizsgáljunk meg ezután néhány olyan kutatást, amelynek alapján lehetőség van a magyarországi cigány népesség arányának becslésére!

A Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor által vezetett, 1993-94 telén végrehajtott országos reprezentatív roma (cigány) kutatás adatai szerint „a roma lakosok Magyarország teljes népességéhez viszonyított aránya 4,69, kerekén 5 százalék”.³

A magyar háztartáspanel-vizsgálat 1992-es eredményei szerint a megkérdezettek (a mintába került összes 16 éven felüli személy) 3,1%-át minősítette a kérdezőbiztos cigánynak, és további 9,1% esetében nem tudta eldönteni, hogy

¹A cigányság helyzete, életkörülményei. 1993. Budapest: KSH, 1994. 10.

²Ladányi János: Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996/4.

³Havas Gábor-Kemény István: A magyarországi romákról. *Szociológia*, 1995/3.

a megkérdezett cigány-e, vagy sem, míg a megkérdezettek 87,8%-át vélelmezte „biztosan” nem cigánynak. Ennél is meglepőbb, hogy például az 1993-as és az 1994-es kérdezési hullámok kapcsán azt vizsgálva, hogy mennyire volt biztos a kérdezők ítélete arról, hogy ugyanazon megkérdezettek közül ki cigány származású, azt az eredményt kapták, hogy „ha a mindkét hullámban cigánynak tekintett kérdezettek számát ahhoz viszonyítjuk, hogy mekkora körben ébredt legalább egy ízben gyanú a kérdezőben, hogy a kérdezett cigány származású, akkor a bizonytalanság még nyilvánvalóbb, hiszen a mindkétszer cigánynak tekintettek aránya a »gyanúsaknak« (értsd azoknak, akikről a kérdező legalább egyszer nem tudta eldönteni, hogy cigány-e vagy sem - L. J.-Sz. I.) mindössze 37%-a”.⁴

Egy 1993-ban végzett KSH-vizsgálat adatai szerint, amikor a „jó helyismeretekkel rendelkező számlálóbiztosok a háztartásokat életvitel szerint sorolták be”, „cigány életvitelű közösség tagjának” minősült a magyarországi népesség 3,9, „átmeneti (bizonytalan) életvitelűnek” 0,8, míg „nem cigány életvitelű közösség tagjának” a népesség 95,3%-a.⁵

A Szonda Ipsos egyik, 1996-ban végzett kutatása során a kérdezőbiztosok a 18 éven felüli megkérdezettek 6,6%-át minősítették cigánynak, 2,2%-áról nem tudták eldönteni, hogy cigány-e vagy sem, míg a felnőtt népesség 91,2%-át nem cigánynak minősítették.

Egy Szelényi Iván és Donald Treiman vezetésével 1993-ban végzett kutatás adatai szerint a 20-75 év közötti megkérdezettek 3,9%-át minősítették a kérdezőbiztosok cigánynak, 1,2% esetében nem tudtak dönteni, és a felnőtt népesség 94,9%-a minősült nem cigánynak.⁶

1. táblázat - A magyarországi cigány népesség arányának különféle becslései (%)

	Kemény ^a	HTP ^b	Szonda Ipsos ^c	Szelényi-Treiman ^d	KSH ^e
Cigány	4,7	3,1	6,6	3,9	3,9
Nem tudja eldönteni	f	9,1 ^g	2,2	1,2	0,8
Nem cigány	95,3	87,8	91,2	94,4	95,3

^aA Kemény-féle kutatás adatai a cigányok össznépességen belüli arányára vonatkoznak.

^bA háztartáspanel-vizsgálat adatai a 16 éven felüli népességre vonatkoznak.

^cA Szonda Ipsos felvételének adatai a 18 évnél idősebb népességre vonatkoznak.

^dA Szelényi-Treiman-féle kutatás adatai a 20-70 éves népességre vonatkoznak.

^eA KSH adatai a cigányok össznépességen belüli arányára vonatkoznak.

^fEz a kutatás nem személyek, hanem háztartások besorolásán alapult, és csak „cigánynak” vagy „nem cigánynak” lehetett egyes háztartásokat minősíteni.

^gAz ebben a táblázatban szereplő, 1992-es kérdezési hullám során kapott „nem tudja eldönteni” válaszok aránya sokkal magasabb a későbbi hullámokban kapott aránynál. A többi kutatással való összehasonlíthatóság érdekében mégis az első kérdezési hullám adatait láttuk indokoltnak itt szerepeltetni.

A fenti adatok igen jelentős eltéréseit, véleményünk szerint, nem csak, sőt nem elsősorban a becsléses módszer bizonytalansága okozza. Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy az idézett öt becslés közül csak kettő, a Kemény-féle kutatás és a KSH-felvétel adatai becsülik közvetlenül a cigány népesség össznépességen belüli arányát. A Szonda Ipsos és a Szelényi-Treiman-féle kutatás adatai a felnőtt népességre vonatkoznak. Ezért annak érdekében, hogy azokból a cigány népesség össznépességen belüli arányára tudjunk következtetni, figyelembe kell vennünk azt is, hogy a cigány népesség körében az átlagosnál jóval magasabb a gyerekek száma. Így a Szonda Ipsos adatai alapján 10%-ot is meghaladó cigányarányt kapunk. A Szelényi-Treiman-féle kutatás adatai alapján az arány valamivel alacsonyabb 7%-nál, de még ez is jóval magasabb a Kemény-féle vizsgálat 4,7%-os adatánál. Hiba volt tehát a felnőtt népességre kapott igen hasonló adatból azt a következtetést levonni, hogy ez „lényegében megegyezik az 1993-94-es magyarországi cigányvizsgálat eredményeként kapott aránnyal”.⁷ Erre az igen durva hibára nem lehet mentség az sem, hogy ebben az esetben is nyilván az az elég gyakran előforduló folyamat játszódhatott le, hogy egy általánosan elfogadott és általunk is igen nagyra becsült korábbi kutatási eredmény ismeretében még az attól való nyilvánvaló eltérést is gyakran hajlamosak vagyunk nem észrevenni. (Ugyanezt a hibát követi el az a Sík Endre is, aki pedig ilyen hibákat nem szokott elkövetni, amikor azt állítja, hogy a háztartáspanel

⁴[Sík Endre] Lapos András: A longitudinális cigány. *Replika*, 1995.

⁵KSH, i. m. 7. és 11.

⁶Ladányi János: i. m. 32.

⁷Ladányi János: i. m. 32.

adataiból adódó közepső becslés (4,3%) „áll legközelebb a KSH és a Kemény-féle kutatás adataihoz”,⁸ holott tudjuk, hogy az ő adatai a⁹ éven felüli felnőttek, a másik két kutatásé pedig az össznépességen belül mért arányokra vonatkoznak.

Az általunk említett adatfelvételek között azonban még további lényeges módszertani eltérések is voltak. Például a háztartáspanel-vizsgálatnál mindegyik 16 éven felüli személyt, a többi kutatásnál viszont háztartásonként csak egy kijelölt személyt kellett megkérdezni. Valószínűleg ez okozhatta azt, hogy a háztartáspanel-vizsgálat során a kérdezőbiztosok az etnikai keveredés nyilvánvaló jeleit mutató családokban kiugróan magas arányban nem tudták eldönteni, hogy a megkérdezett cigány volt-e, vagy sem.

A Szelényi-Treiman-féle kutatásban nem hagyatkoztunk a kérdezőbiztos minősítésére, hanem arra is kíváncsiak voltunk, hogy a kérdezett cigánynak vallotta-e magát, és hogy apja vagy anyja családjában voltak-e cigány származású személyek. Az arányok lényegesen alacsonyabbak akkor, amikor a felmérésben résztvevők nyilatkoztak saját etnikai hovatartozásukról (a megkérdezett 18 éven felüli személyek 2,1%-a vallotta magát romának, és 2,6%-a vallotta az apját, anyját vagy saját magát romának), mint amikor a „környezet”, ebben az esetben a kérdezőbiztos végezte a minősítést (3,9, ill. 5,1%). Ez annak ellenére is igaz, hogy a kérdezőbiztosok nyilván nehezebben minősítettek olyan valakit cigánynak, aki előtte apja és anyja családját, továbbá saját magát sem minősítette annak. Nyilván ez magyarázza azt, hogy a Szonda Ipsos egészen más célból végzett kutatásában, ahol nem kérdeztek rá az etnikai önbesorolásra, a kérdezőbiztosok jóval magasabb arányban minősítették cigánynak a megkérdezetteket, mint a Szelényi-Treiman-féle kutatás során.

Mint már említettük, az általunk itt ismertetett kutatások közül csak a Kemény-féle cigányösszeírás és a KSH adatfelvétele során becsülték közvetlenül a cigány népesség össznépességen belüli arányát. Ez az előbbi esetben úgy történt, hogy mint a kutatás vezetői írják, „a kiválasztott községekben, illetve körzetekben a helyi közigazgatás, valamint a szociális és oktatási intézmények segítségével a területen lakó roma háztartások teljes összeírását hajtottuk végre; ezután meghatározott kulcsok szerint véletlen mintát vettünk az összeírt háztartásokról”.¹⁶ A KSH-adatfelvétel során „a jó helyismeretekkel rendelkező számlálóbiztosok a háztartásokat életvitel szerint sorolták be. Ennek alapján kimutattak egyértelműen »cigány életvitelűnek« minősített, »átmeneti (bizonytalan)« és »nem cigány életvitelű« háztartásokat”.¹⁰ Az első esetben tehát a helyi közigazgatási, szociálpolitikai, oktatási alkalmazottak, a másodikban pedig a „jó helyismeretekkel rendelkező számlálóbiztosok” végezték el a mintába került háztartások „szakértői besorolását”, majd mindkét kutatásban, miután a mintavételből adódó különböző felszorozások révén meghatározták a háztartások számát és átlagos létszámát, a kettő összeszorozásával megkapták a cigánynak minősített népesség létszámát. Korábban láttuk azt is, hogy a két kutatás egymáshoz igen hasonló becslést ad a magyarországi cigány népesség számára vonatkozóan. Igen lényegesen eltér viszont egymástól a két kutatás során cigánynak tekintett népesség szociális összetétele. Mint Kertesi Gábor egyik tanulmányában kimutatja,¹¹ a KSH adatfelvételéből alacsonyabb háztartás nagyságú, alacsonyabb átlagos gyerekszámú, magasabb iskolázottságú, egyszóval magasabb státusú cigány népesség rajzolódik ki, mint a Kemény, Havas és Kertesi által végzett kutatás adatai alapján. Kertesi előbb rámutat, hogy „noha a két felvétel mintavételi eljárásai tökéletesen eltérő alapelveken nyugszanak, ezekből az eltérésekből mégsem magyarázhatjuk a szóban forgó jelentős mintavételi különbségeket”, majd az eltéréseket azzal magyarázza, hogy „a KSH adatfelvétele [...] nem tudta a megghiúsult cigánykikérdezéseket megfelelő cigány pótcímekkel helyettesíteni, [és ez] jelentős mértékben hozzájárult a KSH cigány almintájának torzulásaihoz”, végül egyértelműen a Kemény-féle kutatás mintájának a „jósága” mellett érvel.¹² Ezzel az érveléssel csak az a probléma, hogyha a KSH valóban alulreprezentálta az alacsonyabb státusú cigányságot, akkor értelemszerűen a Kemény-féle vizsgálatnál kevesebb cigányt kellett volna találniuk Magyarországon. Ha a KSH mintája „rossz”, nem lehet „jó” a cigányság lélekszámára vonatkozó becslése sem.

Mi inkább úgy érvelnénk, hogy - bár az eltérésekben nyilván szerepet játszott az az ilyen felvételeknél sajnos elég gyakori probléma, hogy az alacsony státusúak, a megghiúsult interjúk pótlásánál követett nem elég alapos eljárás miatt valamelyest alul lettek reprezentálva a KSH-felvételben - a két kutatás alapján kirajzolódó cigány népesség szociális összetételének igen jelentős különbségei alapvetően mégsem ezzel, hanem döntően azzal magyarázhatók, hogy a két adatfelvétel során jelentősen eltért az, hogy kit tekintettek cigánynak. Mint korábban láttuk, a Kemény-féle kutatásban a „környezet általi minősítést” valójában az jelentette, hogy a helyi közigazgatás, a szociális és oktatási intézmények

⁸Sík Endre: i. m. 247.

⁹Havas Gábor-Kemény István: i. m. 3.

¹⁰KSH: i. m. 7.

¹¹Kertesi Gábor: Két cigányvizsgálat. *Szociológiai Szemle*, 1996/1.

¹²Kertesi Gábor: i. m. 108.

szakemberei minősítették a kiválasztott körzetekben lakó családokat „cigánynak” vagy „nem cigánynak”. Már a minősítést végzők beosztása és a munkájukkal járó mindennapi tapasztalatok is érthetővé teszik, hogy ez a kiválasztás az ezen intézmények számára problematikus cigány családokat fogja nagyobb eséllyel cigánynak tekinteni, míg az ilyen szempontokból nem problematikus családokat, azokat, akik „olyan rendesek, mintha nem is lennének cigányok”, alul fogja reprezentálni. A Kemény-féle kutatás tehát a szociálpolitikai szempontból problematikus cigány népesség igen jó közelítését adja, és egyetértünk abban, hogy e népesség helyzete jelenti napjaink talán legégetőbb szociális feszültségét. Azt azonban mégsem állítanánk, hogy ez a magyarországi cigány népesség egyetlen lehetséges vagy helyes meghatározása, hogy ez egybeesne a „nem roma társadalmi környezet” minősítésével, még kevésbé, hogy „cigányok és nem cigányok 97,7 százalékban egyetértenek, hogy egy bizonyos személy cigány-e vagy sem”.¹³ Valójában az, hogy a Kemény-féle vizsgálat számára a már ismertetett módon kiválasztott személyeknek csak 2,3%-a utasította vissza a válaszadást, csak meglehetősen speciális szituációban jelenti a környezet által történő minősítésnek az önminősítéssel való egybeesését (mint később látni fogjuk, direkt módon feltett kérdések esetén az eltérés ennél sokkal nagyobb).

Igen fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy, legalábbis tudomásunk szerint, Magyarországon eddig még senki sem vizsgálta a „nem roma környezet” minősítését, pedig ez igen érdekes kutatási feladat lehetne. Ami eddig történt, az a helyi közigazgatási, szociális, oktatási intézmények dolgozói és a különféle kérdezőbiztosok minősítésének, valamint a cigánynak tekintett népesség önminősítésének vizsgálata volt, és mint láttuk, ezek egymástól igen különböző eredményekre vezettek. Nem is beszélve arról, hogy ha a minősítést végzőnek csak arra van lehetősége, hogy a „cigány” vagy a „nem cigány” kategóriába sorolja be a családokat, akkor az „etnikailag vegyes”, általában a többségi társadalomhoz szociális értelemben is nagyobb hasonlóságot mutató családok nagyobb eséllyel fognak a „nem cigány” kategóriába kerülni, mintha a besorolást végzőnek legalább egy „nem tudom eldönteni” válasz erejéig harmadik lehetőség is adunk.

2. táblázat - A különböző minősítések alapján képzett roma csoportok nagysága és társadalmi összetétele Magyarországon a Szelényi-Treiman-féle kutatás alapján (%)^a

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
ROMA 1	5,0	45,6	42,4	29,2	48,0	76,6
ROMA 2	4,9	42,5	37,0	32,1	45,7	82,7
ROMA 3	4,6	42,3	31,4	40,0	42,9	84,6
ROMA 4	4,3	39,7	28,2	43,3	44,9	91,6
Nem roma	3,2	31,5	17,7	50,0	22,4	145,6

^aLadányi János: i. m. 32.

ROMA 1 = Az adatfelvétel során a kérdezett cigánynak vallotta magát.

ROMA 2 = ROMA 1 + az adatfelvétel során a kérdezett apját vagy anyját cigánynak vallotta.

ROMA 3 = ROMA 2 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint biztosan cigány.

ROMA 4 = ROMA 3 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint esetleg cigány.

(1) Egy háztartásra jutó személyek száma.

(2) A falusi megkérdezettek aránya.

(3) A legfeljebb befejezetlen alsó fokú végzettséggel rendelkező megkérdezettek aránya.

(4) A foglalkoztatottak (nem munkanélküliek és nem inaktívok) aránya a megkérdezettek között.

(5) A betanított és a segédmunkások aránya a megkérdezett foglalkoztatottak között.

(6) Standardizált egy főre jutó havi jövedelem (USD).

¹³Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről. *Magyar Tudomány*, 1997/6:646.

Az etnikai minősítésre és önminősítésre vonatkozó kérdésekre kapott válaszok alapján kialakított különböző csoportok összevetéséből nyilvánvaló, hogy ezek különböző mértékben integrálódott cigány csoportokat írnak le jól-rosszul. Látható az is, hogy ezek a csoportok a társadalmi integráció jó indikátorainak tekinthető mutatók mentén számottevően különböznek egymástól, mégpedig oly módon, hogy a „beilleszkedettebb” és „erőteljesebb etnikai keveredést” mutató csoportok adatai kevésbé térnek el a társadalmi átlagtól, mint a „kevésbé beilleszkedettek” adatai. A táblázatból azonban az is látható, hogy még a legkedvezőbb helyzetű, cigánynak tartott csoport adatai is sokkal kedvezőtlenebb helyzetre utalnak, mint amilyen a nem cigánynak tartott népesség adataiból kirajzolódik.

A fenti adatokat azonban az ebbe a kutatásba került cigány megkérdezettek alacsony száma miatt igen óvatosan kell kezelni. Fontos viszont megemlíteni, hogy mindhárom olyan, korábban idézett kutatásban, ahol a „cigány” mellett az „esetleg cigány” kategória is szerepelt - a Szelényi-Treiman-féle kutatással teljesen megegyezően - az a tendencia rajzolódik ki, hogy az utóbbi kategóriába soroltak adatai rendre jobb szociális helyzetű csoportra utalnak, és hogy e kutatások közül kettőnek, a Szonda Ipsos és a KSH által végzett kutatásoknak az esetszámai meglehetősen magasak voltak.

A különböző kutatások alapján a magyarországi cigányok számára tehető becslések igen erős eltérése tehát, véleményünk szerint, mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a cigánynak és nem cigánynak tekintett népesség nem alkot egyértelműen definiálható és egymást kölcsönösen kizáró csoportokat. Igaz ugyan, hogy az etnikai minősítés ennyire hátrányos társadalmi helyzetű és előítéletesen került társadalmi csoport esetében „önmagát beteljesítő próféciaként” funkcionál, tehát akit környezete cigánynak tart, azt cigánynak is fogja kezelni, illetve, akit nem tartanak cigánynak, azt nem is kezelik annak, de az adatok és a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy ez a minősítés a szituációtól függően elég gyakran változik. Ráadásul az, hogy ki tartja magát romának, és hogy kit minősít a környező társadalom annak, időről időre erőteljesen változhat a konkrét társadalmi helyzet függvényében is. Vannak olyan történelmi periódusok - és az 1970-es '80-as évek magyarországi helyzete feltétlenül ilyen volt -, amelyek inkább az asszimilációs törekvéseknek kedveznek. És vannak olyan korszakok - a '90-es évek magyarországi szituációját mindenképpen ide sorolnánk -, amikor az addig sikeresnek tűnő asszimilációs törekvések többnyire összeomlanak.

A problémát csak fokozza az, hogy a romák az elmúlt évszázadok folyamán és ma is rengeteg beházasodó, hozzájuk sodródó nem romát asszimiláltak. A „szakértő szem” azután persze nem egy beházasodott gázsón az eltéveszthetetlen roma rasszjegyek megjelenését véli felfedezni. Ugyanakkor az is igaz, hogy a legsikeresebben asszimilálódott cigányokat és a „nem cigány életmódot élő” félcigányokat a többségi társadalmak gyakran nem tekintik cigánynak. Ez Magyarországon is így van, ahol mondjuk egyik-másik megszokottnál sötétebb bőrű és feketébb szemű középosztálybeli leányzót gyakran illetnek - a „magyarnál is magyarabb” jelleg legteljesebb elismerését jelentő - „kun leány” jelzővel.

Sokkal gyakrabban fordul elő, hogy a legsikeresebben asszimilálódott romák egy idő után teljesen beolvadnak a többségi társadalomba az olyan országokban, melyeknek „többségi” népességében a cigányokhoz hasonlóan sötétebb bőrű és fekete hajú rasszok is élnek, mint például Dél-Európa több országában. Talán megengedhető, ha ezt a tudományosnak a legjobb jóindulattal sem nevezhető, de napjaink etnicizálódó Európájában mégis szomorúan jelen levő problémát néhány személyes élménnyel illusztráljuk. Milánóban járván, helyi cigány szakértőkkel beszélgetve például megtudtuk, hogy a városban élő cigányok mintegy egyharmada telepeken élő, más országokból menekült cigány, másik harmada telepen élő, Dél-Olaszországból felvándorolt cigány, míg utolsó harmada szintén telepen élő, de huzamosabb ideje Milánóban lakó cigány. Kérdésünkre, hogy mi van a nem telepi cigányokkal, megtudtuk, hogy ilyenek nincsenek, Milánóban csak telepen élő cigányok vannak. Később persze kiderült, hogy az asszimiláns, nem telepi cigányokat a derék milánóiak egyszerűen dél-olaszoknak tekintik. Milánóban persze dél-olasznak lenni sem lehet nagy öröm, de még mindig jobb, mintha az embert cigányként tartják számon. Más oldalról világítja meg a problémát az a történet, amikor Ankara egyik szegénytelepén, egy konferencia kelet- és délkelet-európai roma résztvevőinek társaságában járván, nagy megdöbbenéssel kellett tapasztalunk, hogy a romák szentül meg vannak győződve arról, hogy cigánytelepen járunk. A telep persze meglehetősen lepusztult állapotban volt, és minket is igen erősen emlékeztetett Kelet-Európa hagyományos cigánytelepeire, az ott lakó, ki tudja honnan odakerült törökök is „összetéveszthetetlenül cigánynak” néztek ki, mégis csalódást kellett okoznunk roma barátainknak, akik az európai cigányok (szintén erősen felülbecsült) számához habozás nélkül hozzáadtak néhány millió törököt.

A rasszjegyek jelentőségének eltűlése, szociális és etnikai problémák egymásba mosása persze korántsem csak a romákkal kapcsolatban előforduló jelenség. Mindez nemzet, etnikum és társadalmi osztály kapcsolata újragondolásának

szükségességét veti fel. Az persze alapvető tudományos igazság, és csak ásatag gondolkozású kirekesztők által megkérdőjelezhető társadalmi tény, hogy a legtöbb nemzet etnikailag és szociálisan meglehetősen vegyes embercsoportokból áll, és hogy ez még olyan hányatott sorsú, szegény, nemzeti kultúrája megteremtésének elején tartó népcsoportra is igaz, mint amilyenek a romák. Szuhay Péter a különböző cigány etnikai csoportok kulturális integrációjának és a cigány nemzeti kultúra megteremtésének esélyeit tárgyalva előbb megállapítja, hogy „a közel félmillió magyarországi cigányság több mint 70 százaléka magyar, több mint 20 százaléka cigány és csak közel 10 százaléka román anyanyelvű, vagyis magyar, oláh és beás cigány”, és hogy „a köznyelv és ilyenformán a közmegítélés nem tesz különbséget a különböző etnikus csoportok között”, majd rögtön hozzáteszi: „[A romák] noha elfogadják a társadalom cigány meghatározását, ugyanakkor finom belső distanciával elhatárolják magukat azoktól, akik szerintük e körön kívül vannak. A csoportközi viszonyok tökéletesen leképeződnek az endogámia merev alkalmazásával. Ritkább ugyanis a cigányság etnikai csoportjai közötti házassági kapcsolat, mint bármelyik cigány és nem cigány (csoport) közötti házasság. A társadalmi elkülönülést a telepeken belüli térbeli elhelyezkedés is viszonylag jól mutatja. A magyar anyanyelvű cigányok társadalomképe ugyancsak hierarchikus szemléletmódot rögzít. Miközben elfogadják a külső megítélést, a cigányságon belül magukat helyezik a társadalmi hierarchia csúcsára, és hogy presztízsüket megőrizték, számtalan jelét adják az oláh cigányoktól való elhatárolódásuknak. Miközben több ponton respektálják és talán irigylik őket, jól tudják, hogy az ő társadalmi stratégiájuk (a társadalmi integrálódás és talán asszimilálódás) megköveteli a látszólagos elhatárolódást. Értékrendjükben hosszú ideig leginkább az úri, paraszti normákat követték, és az azonosulás számtalan szimbolikus jelét fejlesztették ki. Viszont a leghalványabb respektus nélkül a társadalmi hierarchia legalsó fokára helyezték a beás cigányokat. A beás cigányok megítélése az oláh és magyar cigányok körében mind a mai napig közel azonos.”¹⁴

Bourdieu stratifikációs elméletének alapgondolatát elfogadva, azt valamelyest kiterjesztve, nemcsak a társadalmi osztályok, hanem a különböző etnikai csoportok „objektivistá” felfogását is elutasítjuk. Mint ismeretes, Bourdieu szerint csak történelmi szituációk által determinált strukturális terekben cselekvő egyéneket lehet objektív valóságnak tekinteni, és ezek az egyének egymással folytonosan „klasszifikációs harcokban” állva, küzdelmek és alkuk sorozatának eredményeként alkotják meg kollektív identitásukat. Ezt a gondolatmenetet folytatva, elmondhatjuk még azt is, hogy a klasszifikációs küzdelmek - különösen egy olyan átmeneti időszakban, ami a magyar társadalomra ma jellemző - nem egyszerűen eleve adott tőketípusok által meghatározott, eleve adott térben folynak, hanem magának a stratifikációs térnek definiálásáért, esetleg új tőketípusoknak a bevezetéséért és az egyes tőketípusok újradefiniálásáért is kiélezett harc folyik.

Az egyik legfontosabb tőketípust, amelynek feltámasztására egyes hatalmi elitiek a posztkommunista országokban különösen erősen törekednek, „etnikai tőkének” neveznénk. Ebben az esetben nem egyszerűen valamiféle rendi jellegű (de a rendi értékeket kizárólagosan képviselőkhöz való „lecsatlakozással” esetleg korrigálható) kiváltságok vannak az ilyen kiváltságoktól megfosztottakkal szembeállítva, hanem az ilyen tőkével már születésük folytán sem rendelkezők egyszerűen ki vannak zárva az „egészséges nemzettestből”, a „népi-nemzeti gerincű magyarok” köréből (igen kivételes esetekben „lecsatlakozással” esetleg még ez a született hátrány is korrigálható). Az etnikai jellegű kiváltságok élharcosai szívesen értelmeznek fontos társadalmi folyamatokat különböző etnikumok közötti élethalálharcoként. Szerintük például az egész rendszerváltás és az állami tulajdon privatizálása körüli küzdelmek leginkább az etnikai dimenzióban ragadhatók meg. A stratifikációs tér definiálásáért folytatott küzdelem jelenleg nemcsak az imént említett tőketípus struktúráképző tényezőként való bevezetéséért, illetve ennek megakadályozásáért folyik, hanem akörül is, hogy ez a régi-új tőketípus kiszorítson, esetleg integráljon másokat.

Azt is mondhatjuk, hogy az etnikai másság különböző történelmi szituációkban nagyon erősen eltérő jelentőséggel bírhat. Ugyanazok a rasszjegyek vagy viselkedésminták bizonyos szituációkban csak a sokféleség élményét adó részletkérdésekké, esetleg pozitív jellemzőkké (pl.: „szép kunarcú lány”, „okos” vagy „ügyes” zsidó) válhatnak. Más történelmi helyzetekben a vélt vagy valóságos etnikai különbözőség szerepe fenyegetően felerősödik. Gyakori a szociális jellegű különbségek jelentőségének mérhetetlen felfokozása és etnikai jellegű magyarázata. Például a magyarországi cigányokkal kapcsolatban leírt legtöbb jellegzetesség és szokás („egyik napról a másikra élnek”, „csak a pillanatnyi örömeik fontosak nekik”, „lusták”, „bűdös nekik a munka”, „piszkosak” stb., viszont „igen szíves vendéglátók”, „mindenüket megosztják egymással”, „szabadon akarnak élni”, „nagyon szeretik a gyerekeket” stb.) egy nyugatról érkező szemében Kelet-Európa többségi társadalmaira általánosan jellemző tulajdonságoknak tűnhetnek. És valóban; a „cigányokra jellemző életmódot” mintha helyesebb lenne valamiféle kontinuumnak tekinteni. „Kelet-európaiként” legalább annyira különbözünk mondjuk

¹⁴Szuhay Péter: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995/3:333.

„a svédektől”, vagy „a svájciaktól” (amire időnként még büszkéek is vagyunk), mint amennyire „a kelet-európai cigányok” különböznek tőlünk (amiért viszont sokan megvetik és gyűlölik őket).

Úgy tűnik, hogy az etnikai dimenzió felerősödésének különösen az olyan történelmi helyzetek kedveznek, amikor az addig fennállt státus quo megbomlik. Így van ez például nagy birodalmak felbomlása (mint például a török vagy a szovjet birodalom összeomlása volt) esetén. Mérhetetlenül megnövekszik az etnikumnak tulajdonított jelentőség a nagy technológiaváltásokat, ipari forradalmakat követő gyökeres társadalmi átrétegződés esetében is. Ilyenkor ugyanis nemcsak nagy társadalmi csoportok szociális helyzete romlik rohamosan, hanem az átmeneti helyzetben az egész társadalom működése és strukturális berendezkedése is átláthatatlanná válik, ami rendkívül jó táptalaja lehet a különböző társadalmi átalakulások „ősi”, „örök” etnikai jellemzőkkel történő magyarázatainak.

A cigánysággal mint homogén etnikummal kapcsolatos teóriák tehát nem egyszerűen a nagyfokú tudatlanság termékei, hanem fontos részét képezik a többségi és kisebbségi oldalról egyaránt folyó klasszifikációs küzdelmeknek. E nélkül, ti. a többségi önmeghatározásra és a cigányok kirekesztésére való meg-megújuló törekvések és a cigányok arra való folytonos reagálási kényszere nélkül egyszerűen érthetetlen, hogy miért merül fel újra és újra a cigányok egyetlen szálon visszavezethető indiai eredetének, „genetikailag determinált” magatartásmódjainak abszurd elmélete, miközben minden nem diszkriminálандónak minősített, vagy önmagát nem felsőbbrendűnek tartó nép vagy népcsoport esetében közhelynek számít az ilyen teóriák tarthatatlansága.

A cigányok esetében azonban nemcsak a minden népnél természetes, évszázadok óta vándorló, a környező társadalmakhoz állandóan alkalmazkodni kényszerülő nép esetében pedig egyenesen szükségszerű, nagyarányú keveredéséről is szó van. A cigány nép fennmaradásainak okait elemezve ez egyes szerzők végül is általában olyan, a „cigány életmódra” sajátosan jellemző tulajdonságokhoz és készségekhez - mint például „az alkalmazkodóképesség örökös hagyománya”, „különállásuk tudata” - jutnak el, amelyek az etnikai diszkriminációra való reagálás folytonos kényszere kivételével minden hasonlóan hátrányos helyzetű társadalmi csoportnál megtalálhatók. Ami pedig a „létfenntartás cigány formájának”, „a hagyományos cigány mesterségeknek” olyan jellegzetességeit illeti, mint például az állandó vándorlást igénylő, szezonális és alkalmi munkákhoz való „vonzalmuk”, a családi munkamegosztásnak és a gyerekek abban való részvételének „előnyben részesítése”, vagy a „szabályos életmód lenézése”, azok esetében könnyű belátni, hogy voltaképpen olyan életmódról és pénzkereseti formákról van szó, amelyek a társadalmi-gazdasági integráció leglazább, legelesettebb, leghátrányosabb és legkiszolgáltatottabb módjából következnek. A „cigány életforma” azért mutat „bámulatos túlélési képességet”, mert a „leggazdagosabbban” a társadalmi munkamegosztáshoz való „periferikus kapcsolódással” ellátható funkciók iránti igény állandóan újratermelődik, az etnikai diszkrimináció pedig állandóan - de történelmileg változó módon és mértékben - megmerevíti, illetve szimbolikusan felnagyítja a „marginálisan” és a „normálisan” integrálódó csoportok közötti különbségeket.

Ennek a „szimbolikus különbségtételnek”, illetve a „klasszifikációs küzdelemnek” egyik módja az, hogy a marginálisan integrálódó csoport „normális” integrációra képessé vált tagjait a többségi társadalom többé nem tekinti a marginális kisebbség tagjának, illetve, hogy a „normálisan integrált” társadalomból ilyen vagy olyan okok miatt tartósan kihullókat a többségi társadalom gyakran szimbolikusan is megkülönbözteti, ezzel is a „marginális társadalomban” való integrálódásra kényszerítve őket. Ily módon jön létre az a „cigány életforma” történetét végigkísítő folyamat, amikor a „szimbolikus befogadás, illetve különbségtétel” az - egyébként szintén szimbolikusan kijelölt - etnikai határok átlépését eredményezi.

Tehát az, amit „cigány életmódnak” szoktak nevezni, sem állandó, sem csak a cigányokra jellemző életmódnak nem tekinthető. Sokkal inkább arról van szó, hogy ez az „ősinek” és „génekben hordozottnak” tekintett életmód nemcsak állandóan változik, hanem maga is a „nem cigánynak” tekintett életmódokkal való interakcióban termelődik újra, illetve alakul át. Mint Michael Stewart írja: „»a cigányok kora« - olyan periódus Európa történelmében, amikor a »cigányszerűség« állandóan lehetségessé válik saját társadalmunk természete miatt: bizonyos emberek ugyanis azért szorulhatnak a perifériára, mert - nem lévén ellenőrzésük felette - elvesztik saját életükről való döntés lehetőségét.”¹⁵

Ahogy tehát - mint láttuk - a cigány népesség nem képez egyértelműen lehatárolható csoportot, a cigány kultúra, életmód és identitás sem fogható fel valami történelmen kívüli állandósággal, egyértelműen lehatárolható, egzotikus etnikai csoporthoz kapcsolható fogalomként. Ami a klasszifikációs küzdelem „objektív” magvának, a „kisebbség” vagy

¹⁵Michael Stewart: *Daltestvérek*. Budapest: T-Twins, 1993. 243.

a „többség” „objektív sajátosságának” tűnik, az véleményünk szerint csak az érintett csoportok gazdasági-társadalmi viszonyrendszere termékeként értelmezhető.

Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez

Ladányi, János

Szelényi, Iván

Szerkesztette Kereszty, Zsuzsa és Pólya, Zoltán

1998

A hazai kistalvák népességcseréje a huszadik század utolsó harmadában

Az 1970-80-as években fordulat következett be a hazai falusi cigányság történetében. Ebben a két évtizedben meggyorsult a paraszti népesség kiáramlása a kistalvákól. Ez a folyamat már az 1960-as években, a mezőgazdaság kollektivizálását követően érzékelhető volt, de 1970 körül a kistalvák életében, demográfiai folyamataiban, különösen ha ezek a falvak nem estek nagyobb városok vonzáskörzetébe, drámai fordulat következett be. A korábbi évek lassú népességsökkenését most valóságos menekülés - Landflucht - követte. Ez részben természetes folyamatoknak volt a következménye, részben a regionális tervezés maga is szerepet játszott a kistalvák demográfiai fordulatában. „Természetes” folyamatnak nevezhető a termelőszövetkezetek összevonása. Ahogy a szövetkezeti mozgalom a hatvanas évek végére konszolidálódott, s a szövetkezetek vezetése a parasztoktól átkerült az agráregyetemenek és főiskolákon képzett technokraták kezébe, lehetővé és az új szövetkezeti vezetés véleménye szerint kívánatosá, sőt szükségessé vált, hogy az elaprózott, néhány száz hektáron működő szövetkezeteket valóságos nagyüzemekké, több ezer hektáros agráripari komplexumokká vonják össze. A szövetkezeteiket, egyetlen gazdasági bázisukat így elvesztő kisközségekből a legdinamikusabb parasztcsaládok a korábrinál is gyorsabb ütemben kezdtek átköltözni a szövetkezetek központjainak otthont adó nagyobb falvakba. A kistalvák népességvesztésére nyomban felfigyelt a regionális tervezés is, és arra válaszul kidolgozta az 1971-ben törvényerőre emelkedett országos településhálózat-fejlesztési tervet. Ez a terv a korábban spontán intézményi koncentrációt országos tervezési elvvé emelte. Az 1000 főnél kevesebb lakossal rendelkező falvakat általában életképtelennek nyilvánította, azoktól az infrastrukturális fejlesztési alapokat megvonta, az infrastruktúra-fejlesztés eszközeit a már egyébként is fejlődésbe lendülő, központi falvakba koncentráltta. Hamarosan tervszerűen elkezdtek a legkülönbözőbb intézményeknek a központi falvakba való összevonását, „bekörzetesítették” az iskolákat, az orvosi rendelőket, a tanácsokat, esetenként a népességüket gyorsan vesztő településeken építési tilalmat rendeltek el.

A hazai kistalvák így bekövetkező népességvesztése messzemenően és összetett módon érintette a falusi cigányság életlehetőségeit. 1960-ban, amikor a demográfiai fordulat a magyar kistalvakban megkezdődött, kevés cigány család élt a falvak belterületén. A falusi cigányság többsége a falvak szélén, többnyire a „faluvégén” elhelyezkedő cigánytelepeken lakott. Kemény István adatai szerint 1971-ben a hazai cigányság 66 százaléka élt telepeken (s a falusi cigányság esetében ez az arányszám még magasabb volt). A falvak belterületi paraszti népességcsökkenése mintegy űrt teremtett a falvak belterületén, ami kezdte beszippantani a külterületi telepi cigányságot. A cigányság beköltözése a falvak belterületére ismét nagyrészt „spontán” módon indult meg. Mivel a kistalvákól a '60-as évektől kezdve parasztcsaládok már jóformán csak kifelé vándoroltak, a kistalvák ingatlanárai csökkentek. Így idővel a telepek módosabb cigányai már engedhették maguknak, hogy ezeket a házakat megvásárolják. Ezt hamarosan felismerte a hazai lakás- és cigánypolitika is. A cigánytelepek felszámolása országos politikává vált (erre egyébként már 1961-ben született parthatározat, de e határozat megvalósítására inkább a következő két évtizedben került sor, s az e politika végrehajtásával megbízott állami és párttisztviselők hamarosan felismerték, hogy ennek a feladatnak a „legolcsóbb” megoldása, ha a telepekről a cigányságot a csökkenő népességű kistalvakba irányítják. Az OTP akciót indított, aminek keretében kölcsönt adott a telepeken élő cigányoknak, hogy a kiürülő falusi parasztházakat maguknak megvásárolják. Bár korábban a falvak parasztnépessége évtizedeken keresztül mindent megtett annak érdekében, hogy cigányokat a falvakba ne engedjen be, az államszocializmus utolsó évtizedében a kistalvák parasztság véleménye e kérdésben kezdett megoszlani. Továbbra is akadnak paraszto, akik oly mértékben idegenkedtek a cigányoknak a faluba való beköltözésének még a gondolatától is, hogy inkább lerombolták a házukat, amiből kiköltöztek, mintsem hogy azt cigány család által lakottnak lássák. Elég paraszt akadt azonban, aki

előítéleteit a gazdasági racionalitás alá rendelte, s még örült is annak, hogy a takarékpénztár így vevőt szerzett az egyébként eladhatatlan ingatlanjára. E spontán és a tervezett folyamatok együttes hatásaként a nyolcvanas években számottevően előrehaladt a magyar kisfalvak „elcigányosodása”. Havas Gábor adatai szerint 1990-ben már három olyan község volt, melyben csak cigányok éltek: Alsószentmárton és Gilvánfalva Baranyában és Kiscsécés Borsodban. Nem tévedhetünk sokat, ha azt mondjuk, hogy azoknak a kisközségeknek a száma, melyekben az iskolába járó gyerekeknek a többsége cigány, mára meg kell hogy haladja (feltehetőleg nem kis mértékben) a százat.

A kisközségek ilyen mértékű elcigányosítása természetesen nem volt az országos településhálózat-fejlesztési terv szándéka. Ez a terv pusztán extrapolálta a kisfalvakban a '60-as években megfigyelhető demográfiai trendeket, s arra a következtetésre jutott, hogy mivel a kisfalvakban a vándorlási egyenleg tartósan negatív, előbb-utóbb ezek a falvak teljesen kiürülnek. Ez az előrejelzés tévesnek bizonyult. Mi egyébként már 1971-ben, amikor egy országos faluszociológiai felmérést végeztünk, s ennek során végigjártuk az ország 100 falusi települését, felfigyeltünk arra, hogy a negatív vándorlási egyenleg mögött nem pusztán egyirányú népességsökkenési folyamat figyelhető meg, hanem a kisfalvakban a csökkenés mögött felismerhető egy népességcsere-folyamat is. A módosabb, dinamikusabb elemek kiköltöznek, s helyükbe gazdaságilag elesett családok költöznek be, s e családok jelentős része cigány, vagy a cigányokhoz hasonlóan nyomorúságos helyzetű szegény. Idővel, a nyolcvanas évekre, ez a hazai kisfalusi lakosságcsere félelmetesen kezdett hasonlítani az amerikai városokban leírt etnikai népesség- szukcessziós folyamatokra. Mint amerikai kutatók kimutatták, ha egy etnikai kisebbség részaránya egy városrészen belül bizonyos határt meghalad, akkor erre a „népességinvázióra” a többségi fehér lakosság menekülésével válaszol: bármi áron kiköltözik a gettósodó, slumosodó területekről, ezzel is visszafordíthatatlanná téve a népesség teljes cseréjét.

Bizonyos értelemben a falusi cigánytelepek megszűnése a falusi cigányság számára előrelépést jelentett: kiszabadultak a teljes mértékben szegregált s a lakások fizikai állagát tekintve a harmadik világ színvonalán álló telepekről, és tűrhető, esetenként kifejezetten jó minőségű parasztházakba költöztek. A tervezők és a cigánypolitika megfogalmazói számára azonban, nem szándékolta s nem várt módon, a folyamatnak volt egy negatív következménye is: most teljes falvak kezdtek cigány gettókká válni, és ennek következtében a kisfalusi szegény cigányok és az ország más területein lakó népesség közötti fizikai és társadalmi távolság számottevően megnőtt. Míg korábban nyomorúságos helyzetük ellenére a falusi telepeken élő cigányság „szimbiotikus” kapcsolatban élt a falu paraszti népességével, a most kialakuló kisfalusi cigány gettók teljesen izolált zárványokká váltak, melyeket a többségi külvilághoz csak „hatósági” kapcsolatok fűznek. Onnan kapják a családi pótlékukat, tanítójukat, szociális segélyüket, illetve rendőrileg is a külvilág ellenőrzi őket.

Csenyéte: egy csereháti cigány kisfalusi gettó

Havas Gáborral és Horváth Aladárral együtt 1989 nyarán látogattunk első alkalommal Csenyétére, a Csereháton a volt encsi járásban, a Baktakérről Krasznok- vajda felé vezető útból leágazó bekötő út végén elhelyezkedő kistelepülésre.

A tatárjárás óta különböző dokumentumokból ismert (Csenyétéről először egy 1308-as dokumentumban történik említés), a 18. század elejei pestisjárvány nyomán szinte teljesen elnéptelenedett, de a század közepétől folyamatosan újra benépesedő község, amennyire meg tudjuk ítélni, mindig a szegény kisfalvak közé tartozott. Csenyétén uradalom nem volt, a nem különösebben termékeny határt hétszilvafás nemes családok művelték, akik együtt éltek a felsőgagyi uradalomhoz tartozó néhány jobbágycsaláddal. „Csenyéte, nincsen benne kenyérke” - tartotta a mondás, talán valami túlzással, mert kenyérre, tejre mintha általában tellett volna csenyéteieknek, csak annál sokkal többre nem nagyon. A 19. század közepén már mintegy 90 család élt a faluban, s a családok, lakóházak s népesség száma a következő évszázadban nagyjából változatlan volt. A lakosság száma 600-700 körül tetőzik a 20. század első évtizedeiben, s ezen a szinten marad az ötvenes évekig.

Amikor 1989 nyarán először meglátogattuk a községet, a népesség száma már mintegy felére csökkent. Havas Gábor 1989-es felmérése szerint Csenyétén 85 család, összesen 307 fő élt. (Az 1960-as népszámlálás szerint Csenyétén még 582 lélek élt.) 1960 és 1989 között a népességcsere is nagyon erőteljesnek tűnt. Bár a cigány népesség arányáról nem rendelkezünk megbízható adatokkal, azt tudjuk, hogy az iskolába járó gyerekek között mennyi volt a cigánynak minősítettek aránya. Nos, 1960-ban a csenyétei iskolába még 87 gyerek járt, s azoknak alig több mint egyharmada, vagyis 30 gyerek volt cigány. 1989-ben 55 7-16 éves gyerek élt Csenyétén. Mindegyikük cigány volt. A cigány népesség számáról 1989-re és az azt követő évekre vannak már pontos adataink, melyek saját felméréseinkből származnak. Ezek szerint 1989-ben a lakosság 81,4 százaléka volt cigány. Csenyéte népessége 1996-ra 328 főre nőtt, a cigányság részaránya pedig 91,5 százalékra

emelkedett. Az is világos volt 1989-ben, hogy a csenyétei cigányság már 1989-re „csapdába került”. Ahogy a község elcigányosodott, az országos településhálózat-fejlesztési terv prognózisaival ellentétben, a népesség csökkenése megállt, sőt még valamelyest növekedni is kezdett. Ugyanakkor 1989-1996 között a községben a munkanélküliség lényegileg teljes volt. A népesség növekedésének oka részben a termékenység növekedése, részben a vándorlási egyenleg pozitívrá fordulása, s nem a falu gazdasági fellendülése. Mind a termékenység növekedése, mint a pozitív vándorlási egyenleg a cigányság növekvő elnyomorodásának a következménye. A tartós munkanélküliség következtében a lakosság túlnyomó többsége már a munkanélküli segélyre is elvesztette a jogát - a családok egy részében az egyetlen készpénzforrás a családi pótlék. A faluból való kivándorlás és a faluba való bevándorlás mérlege is azért stabilizálódik, sőt fordul feltehetőleg enyhén pozitívrá, mert egyrészt nincs hova elköltözniük a csenyétei cigányoknak, másrészt a faluból korábban városokba vándoroltak, városi munkájukat és lakásukat veszítve, utolsó lehetőségként a Csenyétére való visszaköltözést találják az egyetlen megoldásnak.

Csenyéte tehát a hazánkban kialakulóban lévő kistalusi cigány gettó jó példájának tűnik. A kistalusi cigány gettó több szempontból is számot tarthat a társadalomkutatók érdeklődésére. Mindenekelőtt itt egy új, s legjobb tudásunk szerint számát és társadalmi jelentőségét tekintve növekvő súlyú jelenséggel találjuk szembe magunkat, ami a hazai cigányság nyomorúságának új fejezetét jelentheti. A többségi társadalomtól már térben is teljes mértékben elkülönülő kistalusi cigány gettó mintegy az észak-amerikai indián rezervátumokhoz, vagy a dél-afrikai apartheid által létrehozott, teljesen szegregált népességzárványokhoz hasonlóan valóban áthidalhatatlan távolságot teremthet a cigányság és a többségi társadalom között. Elszakítja e két népességcsoport „szimbiotikus” kapcsolatrendszerét, s a cigányokat megfosztja a megélhetésük utolsó lehetőségétől is, teljes mértékben függővé téve őket az állami, egyházi és alapítványi jótékonykodástól.

Ennek a tanulmánynak a fő célja annak a vizsgálata, hogy a legújabb korban miként is alakult a cigány és a nem cigány népesség viszonya Csenyétén. Amikor 1989-ben elkezdtük máig is tartó kutatómunkánkat a faluban, a szakirodalom, a rendelkezésre álló hivatalos statisztikák, illetve helyi informátoraink, így a Csenyétén negyven éven keresztül tanító Rákay Károly közlései alapján abból a felvetésből indulunk ki, hogy a csenyétei cigányok a jelenleg megfigyelhető kistalusi gettósodást megelőzően a falun kívül elhelyezkedő cigánytelepeken éltek.

Általában is úgy tudjuk, hogy a 18. század közepéig többnyire vándorló cigányság letelepedése a falvaktól élesen elkülönült cigánytelepeken történt. Amikor 1893-ban a Magyarországon az addigi legteljesebb körű cigányösszeírásra sor került, a cigányság nagyobb része már nem vándorolt, de elkülönült telepeken élt. A cigányság története mint a szegregáció különböző módozatainak a története is leírható: a 18. század közepéig a cigányság nagyjából vándorolt, erdőkben, falu- vagy városszéleken ütött ideig-óráig ideiglenes tanyát. Mária Terézia és II. József reformjait követően előbb-utóbb elfogadni kényszerülnek azt, hogy telepeken lakjanak. Az 1945 utáni erőltetett asszimilációs szakaszban még mindig számottevő arányban laknak cigányok hagyományos cigánytelepeken. Emellett újabb szegregációs minták jelennek meg, mint amilyen a Cs-házaspark és a különböző városi szegény- és cigánytelepek. Az ezt követő szegregációs hullám új mintái az 1970-90-es évek nagyvárosi, mindenekelőtt budapesti etnikai gettója és a kistalusi cigány gettók képződése.

Amit 1989-ben a csenyétei cigányság történetéről sikerült megtudnunk, az egybevágott ezekkel az előfeltevésekkel. Az 1893-as cigányösszeírás Csenyétén még nem talált cigányokat, vagyis a csenyétei cigányság sajátosságának az tűnt, hogy aránylag későn, valamikor a 20. század elején vándorolhattak ide az első cigány családok, akik azután két telepen telepedtek le. A többség a falu végére (a falu északi csücskére) költözött az úgynevezett Rigó telepre vagy Rigó térre, illetve kialakult a falu délkeleti csücskén egy másik cigánytelep is, amit Virág utcának vagy Virág térnek hívtak a falusiak. Minden falusi vagy a faluból származó nem cigány, akit a cigányság történetéről faggattunk, úgy emlékezett, hogy a faluban soha egy cigány sem lakott. Első beköltözőként idősebb Ks. E-t¹ említették, akiről azt mondták, hogy 1974-ben vásárolt magának egy parasztházat a Petőfi utcában. Kutatásunk előfeltevése tehát az volt, hogy a cigányok Csenyétén mindig szegregáltak éltek, először nomádként, majd a külső nyomásnak engedve a faluszéli cigánytelepekre beköltözve, de a többségi lakosságtól élesen elkülönülve. Bár ezek a hipotézisek ugyancsak kézenfekvőnek tűntek, mégis kísérletet tettünk arra, hogy pontosabb információkat gyűjtsünk a csenyétei cigányság történetéről. Érdekesnek tűnt, hogy miért ennyire új keletű a cigányság a községben, szerettük volna megtudni, mi módon, pontosan mikor, milyen hullámokban, honnan és miért telepedtek be a romák a két telepre. Ezért elkezdtük tanulmányozni a községgel foglalkozó különböző történeti dokumentumokat.

Hadd jelezzük előre e kutatómunkánk fontosabb eredményeit. Történeti kutatómunkánk során nem kevés meglepetés ért bennünket. A rendelkezésünkre álló adatok azt sejtetik, hogy a hivatalos statisztikák adataival ellentétben cigányok igenis

¹Azoknak a cigány családoknak a neveit, amelyeknek leszármazottai ma is a faluban élnek, rövidítve közöljük.

éltek már a 19. században is Csenyétén. Ennél is meglepőbb, hogy a 19. századi csenyétei cigányság mintha nem telepeken lakott volna, hanem benn a faluban, és közöttük s a paraszti társadalom között - feltehetőleg ezért tudtak egy helyen lakni, illetve éppenséggel ezért, mert együtt laktak - a társadalmi távolság is mintha lényegesen kisebb lett volna, mint később. Adataink azt sejtetik, hogy a két cigánytelepet, s bizonyíthatóan a Rigó telepet, csak a 19. század legvégén, a 20. századnak az elején alakították ki, s a cigányságot akkor szorították ki a falusi házaikból a telepi putrikba. A 20. század első ötven esztendeje valóban teljes szegregációt mutat telepi cigányok és falusi parasztság között. Adataink azt is mutatják, hogy a szegregáció számottevően rontotta a cigányság helyzetét, növelte a cigányság és a parasztság közötti szociális távolságot. További meglepetés volt számunkra, hogy a cigányság beköltözése a faluba lényegesen megelőzi a falu népességének rohamos csökkenését. Az 1950-es években megkezdődik a cigányság és a parasztság integrációja, több cigánycsalád költözik a faluba, van példa vegyes házasságra is. E mintegy két évtizedes integrációnak vet véget a parasztság tömeges menekülése a faluból és Csenyéte kistalusi cigány gettóvá válása. Összegezve: a csenyétei cigányság elmúlt másfél évszázados története nem egyszerűen a szegregációs minták változásának a története. A rendelkezésünkre álló adatok alapján inkább arra a következtetésre jutottunk, hogy a történet egymást váltó integrációs és szegregációs ciklusok története. A múlt század második felének integrációs ciklusát a századunk első felének telepi szegregációs korszaka követi. Azt követi egy harmadik korszak (az ötvenes és hatvanas évek), melyet ismét integrációs jelenségek jellemeznek, majd a történet egyelőre egy végső, s minden eddiginél szélsőségesebb szegregációs hullámmal, a kistalusi gettó képződésével zárul. Végül az integráció és szegregáció közötti ingadozás nem következmények nélküli. Minél nagyobb fokú a lakóhelyi integráció, annál kisebb a társadalmi távolság cigányok és parasztek között, minél élesebb az elkülönülés, annál nagyobb a legfontosabb indikátorok (csecsemőhalandóság, házasságon kívüli születések stb.) tekintetében a cigányság elnyomorodása.

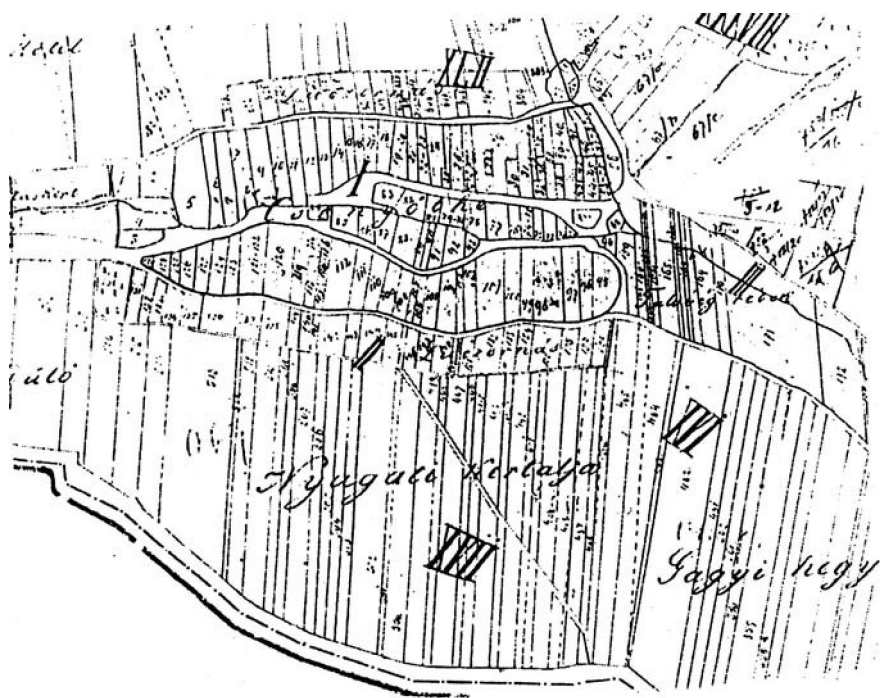
Csenyétei cigányok a faluban? A csenyétei cigányság történetének első szakasza (1830-1895)

Mint említettük, falusi informátoraink közlését, miszerint a cigányság valamikor a 20. század során települt le Csenyétén, a hivatalos statisztikák is megerősíteni látszottak. Az 1893-as cigányösszeírás nem talált cigányt Csenyétén. A kassai levéltárban megtaláltuk egyébként egy korábbi, tudomásunk szerint valóban legelső hazai cigányösszeírás jelentéseit is a szikszói járásból (Csenyéte ebben az időpontban Abaúj vármegyéhez, s annak szikszói járásához tartozott). Bár az 1768-as összeírás jó néhány cigány családról számol be a szikszói járásban (összesen 87 cigány család élt itt, többen Csenyétehez közel eső településeken, így Kázmárkon, Léhen, Csobádon), de csenyétei cigányról nincs feljegyzés. A kassai levéltárban megtaláltuk az 1857-es népszámlálás összeíró lapjait is. Az összesítő lapra a jegyző feljegyezte a fontosabb összefoglaló adatokat: 1857-ben Csenyétén 86 házban 445 személy lakott, akiknek a tulajdonában volt 20 kanca, 27 herélt ló, 14 csikó, 62 tehén, 48 ökör, 76 borjú, 1003 juh és 126 sertés. A jegyző azt is gondosan feljegyezi az összesítő lapra, hogy a községben cigány nem él - miközben megadja a különböző vallású és nemzetiségű lakosok pontos számát.

E népszámlálás kitöltött családi kérdőívei viszont aranybányának ígérkeztek, nem tudunk tehát ellenállni a kísértésnek, hogy ne olvassuk végig házról házra, hogy ki is lakott ebben az évben Csenyétén. S ezzel kezdődött kalandunk a csenyétei cigányság 19. századi történetével. Nem kis meglepetésünkre ugyanis a 75. számú házban (mely egyébként Csenyéte község tulajdonában volt) egy 1812-es évben született K. P. nevű református vallású, napszámos foglalkozású férfi lakott két fiával, Ferencsel és Pállal, valamint feleségével. Ez azért tűnt érdekesnek, hiszen K. ma Csenyétén a legnépesebb cigány család neve. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy ez a K. a mai K. család felmenőági rokona. Lehet, hogy K. P. cigány volt? Vagy lehet, hogy a jegyzőnek igaza volt. 1857-ben még nem számított cigánynak (a tény, hogy a vallása református, arra utalt, hogy ez a K. nem volt cigány - a cigányok többnyire hagyományos római katolikusok voltak), de a leszármazottjai később „elcigányosodtak”. A 75. számú házban lakó K. család református vallása alapján hajlamosak voltunk hinni a jegyzőnek: ez a K. család nem volt cigány. Igen ám, de olvastuk tovább a népszámlálási kérdőíveket, és azt láttuk, hogy a 76. számú házban a most már katolikus vallású H. M. napszámos lakik, megint csak feleséggestül, két gyerekével. H. szintén cigány hangzású név Csenyétén - no de akad elég nem cigány H. nevű család is, még akkor is, ha római katolikus az istenadta. Úgyhogy folytattuk a népszámlálás olvasását, ami egyre érdekesebbé kezdett válni. A 77. számú házban megint csak egy K. nevű család él, csakúgy, mint a 78. és a 85. számú házban - mindannyian katolikusok, mindannyian napszámosok, s valamennyien a H. és K. parasztes család tulajdonában lévő ház bérlői.

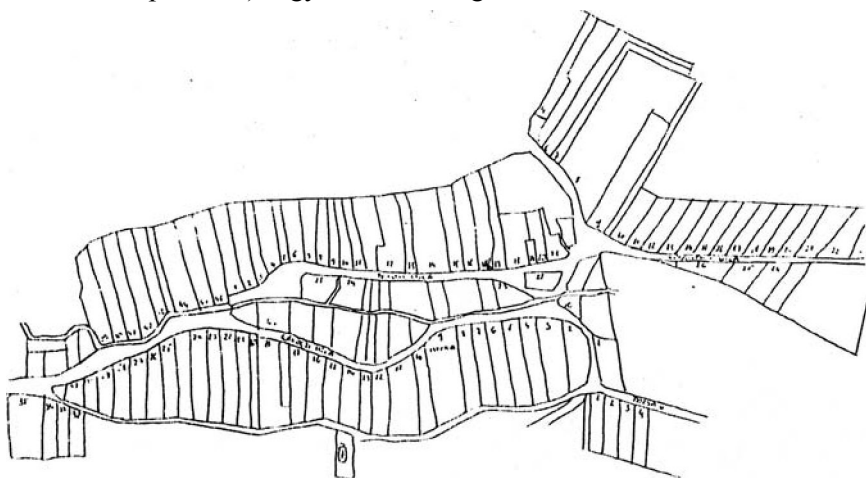
Az 1857-es népszámlálás tehát több nagy meglepetéssel szolgált. Egyrészt, bár a jegyző megerősített bennünket abban a hitünkben, hogy ebben az időpontban Csenyétén még nem éltek cigányok, mi őt, Csenyétén ma „cigány nevűnek” számító családot találtunk. Az természetesen bizonyításra szorul, hogy ezek valóban cigány családok voltak, illetve a község cigányként tartotta-e őket nyilván, de a nevükön túl az a tény, hogy egyiküknek sem volt tulajdonában a háza, hogy mindannyian napszámosok voltak, arra utalt, hogy akár cigányok is lehettek, akiknek a cigány voltát a jegyző vagy nem tudta, vagy „letagadta”, hogy ne keltse „rossz hírét” a falunak. Arra a kérdésre, hogy e családokat a falu cigánynak tartotta-e, vagy sem, még visszatérünk tanulmányunkban. Ezt a kérdést tisztázandó ugyanis áttanulmányoztuk a kor anyakönyveit, megállapítandó azt, hogy a lelkész, illetve a plébános tett-e valamilyen, e családok etnicitására vonatkozó bejegyzést az anyakönyvbe. De mielőtt ezt megtennénk, ismertetjük még egy másik fontos meglepetését az 1857-es népszámlálásnak. Nevezetesen - ha feltételezzük, hogy a szóban forgó K., illetve H. családok valóban cigányok, akkor úgy tűnik, ebben az időpontban benn éltek a faluban. Erre látszik utalni legalábbis az a tény, hogy a cigány nevű családok házátszámai a következők: 75, 76, 77, 78 és 85, s közvetlen szomszédságukban paraszt, illetve hétszilvafás nemes családok házátszámaikat találjuk. Így a 71-72-73-as házakban (melyek egy megosztott telken vannak) a Zubkó család lakik, a 74-es házban a Széll család (Csenyéte rangosabb családjainak egyike) található, a 79-es ház lakóját a népszámlálás Sigismund von Labancznak jegyzi be, s foglalkozásaként a „földbirtokos” megnevezést használja. A „földbirtokos” nem kell persze túl komolyan venni, von Labancznak nyilván volt néhány hektár földje, s csak csenyétei mértékben számított földbirtokosnak. A 80-as számú házban egy Farkas nevű napszámoscsalád lakik, a 81-es ház lakója a Beke család egyik tagja (ez a falu legősibb nemes családja - s ezt a Bekét is „földbirtokosnak” titulálja a népszámlálás). Nagyjában és egészében a falunak az a része, ahol a 60-80 számozású házak voltak találhatóak, meglehetősen vegyes képet mutat társadalmi összetételét tekintve. Az azonban aligha lehet vitás, hogy a néhány „földbirtokos” jelenléte itt a kivétel, a cigány nevű családok a falu végén laktak, más etnikumú szegény családokkal keveredve. Figyelemre méltó, hogy 1857-ben a falu szegény zsidósága is errefelé lakik: Bárány Jákob a 67-ben, Garfingli a 68-as számú házban, Guttman a 70-esben, Bárány, Garfingli és Guttman foglalkozása „napszámos”. Az iparos-kereskedő zsidók úgy tűnik, a falunak egész más részén éltek. Friedman Jakab iparos a 2. számú ház lakója, Zöld Herman segédmunkás a 3. szám alatt lakott, Fried József „segédmunkás” a 22-es számú ház lakója (úgy tűnik, a segédmunkás valami iparos foglalkozást jelent itt, szemben a napszámossal, ami alacsonyabb társadalmi státusra utal). Egyébként a Friedman, Fried és Zöld családok magasabb társadalmi státusára utal az a tény is, hogy az ő szomszédjaik egyértelműen a falu elitjét adják. Itt laknak a Zörgölyök, akiknek a neve már a 18. század anyakönyveiben szerepel, s akik bírót is adtak a falunak, a Beke család több ága is az 1-35. számú házak tulajdonosa, illetve lakója. A falunak ezen a részén a birtokos parasztság nem kivétel, hanem ők alkotják a lakosság nagyobb részét.

A házátszámokból azonban teljes biztonsággal nem dönthető el, hogy pontosan hol is laktak ezek a cigány nevű családok. Különösen izgatott bennünket az a kérdés, hogy volt-e cigánytelep 1857-ben, illetve az azt megelőző és közvetlenül követő években Csenyétén. A házátszámok keveredettsége ennek ellentmond, de mivel a cigány nevű családok mégiscsak egy halomban helyezkedtek el, a telep létét teljesen kizárni nem lehet. Ezért véltük szükségesnek, hogy próbáljuk kideríteni, hol is helyezkedhettek el az ilyen számozású házak a község akkori térképén. A mai térkép sok útbaigazítást nem ad, hiszen ma Csenyétén öt utca van: Rákóczi utca, Petőfi utca, Kossuth utca, Virág utca és Dózsa György utca. A házak számozása ma utcánként újrakezdődik, a múlt század közepén-végén viszont a házakat a faluban folyamatosan számozták 1-től n -ig. Ezért aztán elkezdtünk kutatni múlt századi térképek után, és az encsi földhivatalban sikerült is hozzájutnunk egy 1873-ban készült térképhez (1. sz. térkép), illetve egy, az 1890-es évek közepén készült kataszteri felmérési térképhez.

1. térkép. Csenyété 1873-ban

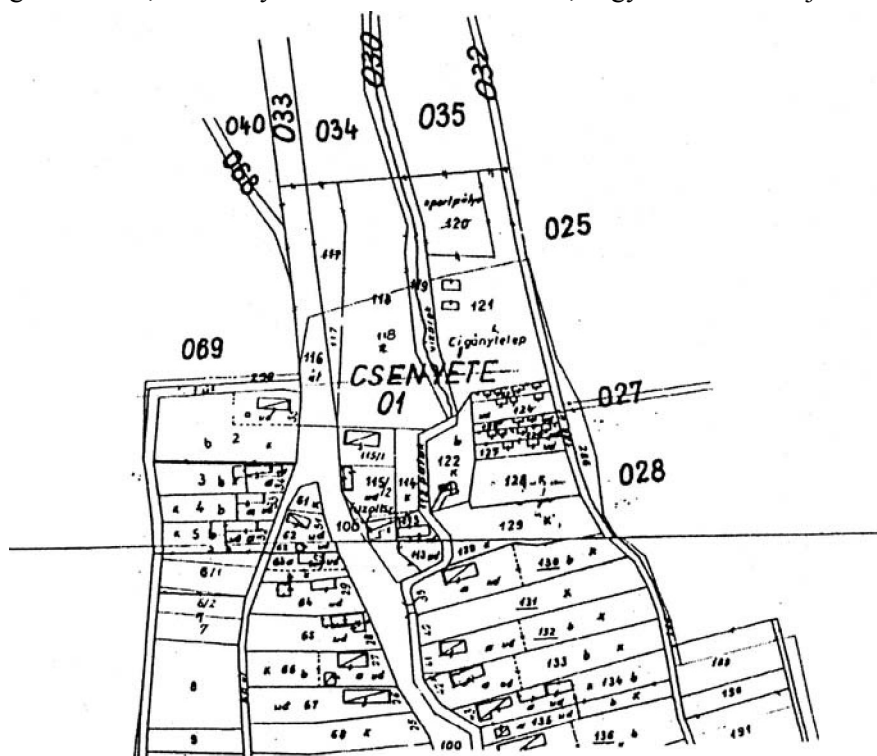
Nos, az 1873-as térkép sok érdekes információt tartalmazott. Ebből a térképből kiderült, hogy a múlt század közepén Csenyété ökológiai rendje teljesen különbözött a maiktól. Ma Csenyétét a világgal egy aszfaltozott út köti össze, mely a Baktakékről Krasznokvajdára tartó, délről észak felé haladó országútról Felsőgagy északi végében ágazik le, és nyugatról keletre haladva Csenyétét a falu délnyugati csücskében éri el, a ma Rákóczi útnak, a második világháború előtt Fő utcának nevezett utca déli végén (lásd a 2. számú térképet). Ma itt, tehát délen van a falu eleje, s az innen kiinduló Rákóczi utca (egykori Fő utca) délről északra haladva (mintegy a Baktakék-Krasznokvajda közötti országúttal párhuzamosan húzódva alakítja ki a falu térszerkezetét. Ha jól meggondoljuk, Csenyété tulajdonképpen egyutcás falu. Ez az utca ma délről húzódik észak felé. Az utca közepén van egy „szigetszerű” képződmény. Ma ennek a „szigetnek” a nyugati oldalát hívják Rákóczi utcának, a keleti oldala viseli a Petőfi utca nevet, a „szigeten” magán viszont épületek alig vannak, leszámítva a „sziget” északi csücskén, a mai Rákóczi utca és Petőfi utca találkozásánál egykor elhelyezkedett református parókiát. A parókiától délre volt még a „szigeten” két lakóház (egyik ma is áll, ott tartják a miséket, továbbá a „szigeten” található még az óvoda és az üzlet épülete is). Egyébként a „szigeten” csak rétek, kertek voltak találhatóak, ma csaknem az egészet a gaz növi be.

2. térkép. Csenyété 1970 körül

Az 1873-as térkép ettől csak egy vonatkozásban tér lényegesen el (lásd az 1. számú térképet). Ezen a térképen a Felsőgagyba vezető út még nem létezik. Felsőgagyba csak egy ösvény vezetett, mely a falu közepéről indult, a református templom

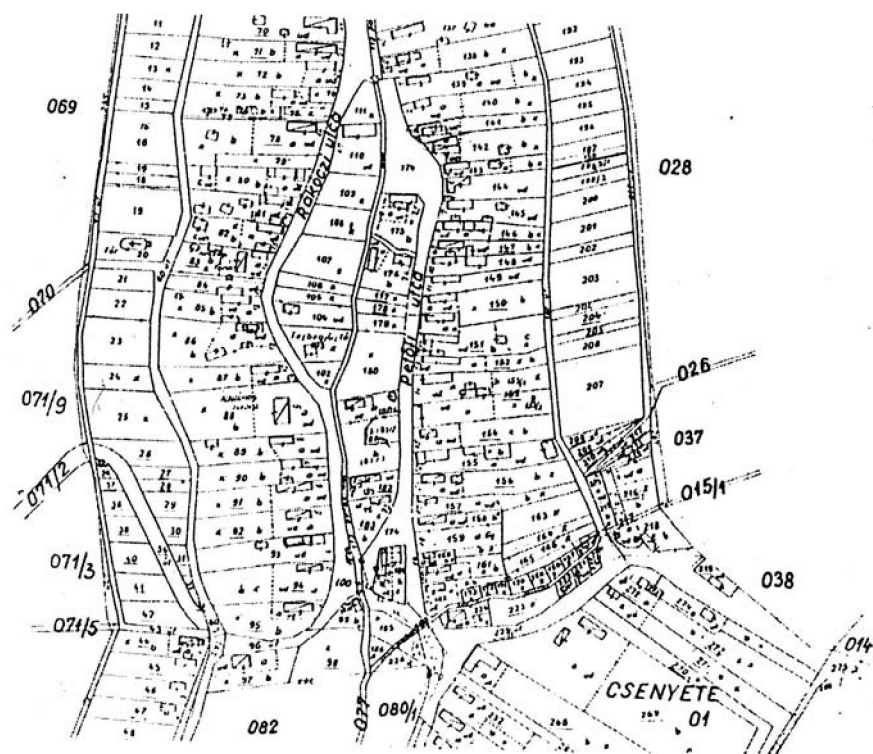
mögött, s nyilván ezt használták a falu katolikusai, hogy vasárnaponként a gagyai templomba sétáljanak. Csenyéte paraszti lakossága felerészt református, felerészt római katolikus volt (hozzájuk kapcsolódott néhány görög katolikus és izraelita család). A faluban azonban csak református templom volt, csak református lelkész lakott itt, s az iskolát is a kálvinisták tartották fenn. Ez jórészt nyilván azzal magyarázható, hogy a vallás egyben „osztály”-különbséget is jelentett Csenyétén: a „módosabb” gazdák s hétszilvafás nemesek szinte kivétel nélkül mind reformátusok voltak. Történetünk szempontjából a lényeg azonban az, hogy 1875-ben a fő közlekedési útvonal még nem nyugatról keletre haladva érte el a falu déli csücskét, hanem északról érkezett Krasznokvajda felől, keresztülhaladt a falun, majd a falu déli végéről fordult élesen nyugatra s folytatódott Fáj felé. Az 1873-as térkép készítője gondosan oda is jegyezte a falu déli csücséhez, éppen oda, ahol ma a felsőgagyai út megérkezik (s ami ennél fogva ma a falu eleje), hogy itt van a „falú vége”. Ez egyébként konzisztens azzal, hogy a 19. század közepén, második felében a Cserehát inkább Kassa, mint Miskolc felé orientálódott. A közlekedési útvonal Felsőgagy felé történő áthelyezése feltehetőleg az új, miskolci irányultságot jelezte. Ha valaki Miskolcra igyekezett, inkább ment Felsőgagy felé, hiszen onnan vezetett a következő út Miskolcra. A Kassára tartó polgár viszont ésszerűbbnek gondolhatta, ha toronyiránt nekiindult északnak, vagyis Krasznokvajdának, hiszen arra volt Kassa is.

3. térkép. A Rigó téri cigánytelep és környéke 1970 körül

Nos, a 2. és 3. számú térképek összehasonlítása számos érdekes tanulsággal jár. A legfontosabb, hogy az 1873-as térképen nincs cigánytelep jelölve, holott a 2. számú térkép alapjául szolgáló, valamikor az 1960-as, 1970-es években készített térképen a falu északkeleti végén, a pataktól keletre pontosan be van jelölve, s néven is van nevezve a „cigánytelep” (ezt a telepet nevezték a falubeliek Rigó térnek). A térképnek ezen a pontján felismerhetők a kis parcellák, amelyekre a cigányok kunyhói épültek, sőt még a putrik jelei is fel vannak tüntetve a térképen (lásd a 4. számú térképet). A délkeleti faluvégén elhelyezkedő, Virág rétként vagy Virág utcaként ismert cigánytelep esetében ez nem ennyire nyilvánvaló. Ezen a területen nem szerepel a „cigánytelep” bejegyzés, de néhány putri jele azért felismerhető (lásd a 4. számú térképet).

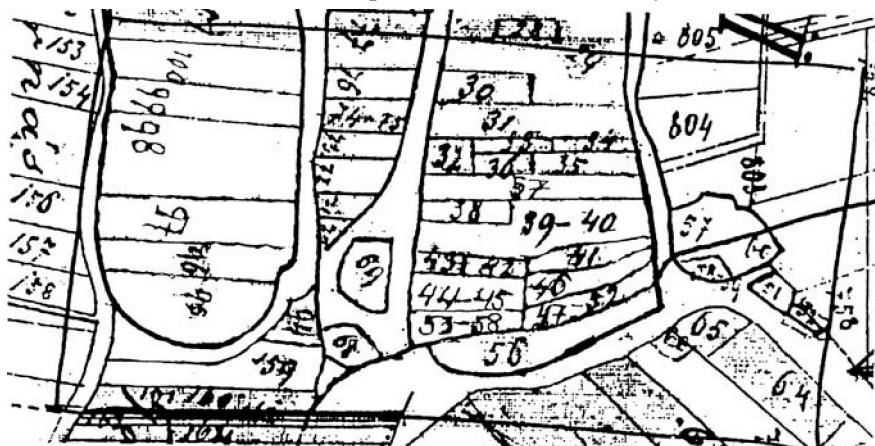
4. térkép. A Virág utcai cigánytelep és környéke 1970 körül

Az 1873-as térképünk azt sejteti tehát, hogy ebben az időpontban nem volt cigánytelep Csenyétén. Az encsi földhivatal vezetője szerint ez nem perdöntő bizonyíték, mert szerinte a térképészek nem mindig jelölték be a cigánytelepeket a térképre. Hipotézisünket - mely szerint a múlt század második felében a cigányság benn élt a faluban - bizonyítandó kísérletet kell tennünk arra, hogy elhelyezzük az 1873-as térképen az 1857-es népszámlálásban cigány nevének vélt családok házsámait. Ez nem egyszerű feladat, ugyanis ez a térkép nem házsámokkal, hanem helyrajzi számokkal jelöli a telkeket. Ezek a helyrajzi számok ráadásul az akkor „falu elején”, vagyis északon kezdődnek (a falu utcájának az északkeleti oldalán, onnan lefelé haladva emelkednek a számok, majd a déli csücsökre érve a számozás átvált a nyugati oldalra, s innen emelkedik észak felé haladva.) Az 1. számú telek tehát valahol ott volt 1873-ban, ahol valamikor később a Rigó tér elnevezésű cigánytelep épült, a délkeleti vég utolsó telke az 56-os számot viseli, majd a 95-ös telket a délnyugati csücsökben találjuk, ahonnan a telekszámok északra haladva nőnek egészen 133-ig (illetve a külterületen még magasabb számokig is). Vajon a házsámok is így történt-e? Vajon mikor számozták át a telekkönyvi számokat? Ma a telekkönyvi számok és a házsámok rendje között nincs semmi logikai összefüggés (a számok északnyugati oldalról csökkennek dél felé haladva, majd felugornak az északkeleti csúcsra, s onnan csökkennek ismét délre haladva).

A házsámok kérdésének megoldásában egy, az 1890-es években készült kataszteri felmérési térkép, illetve a telekkönyvi kivonatok segítettek. A kataszteri felmérési térkép, mely valamikor 1895 körül készült, rendkívül érdekes dokumentum. Ez a térkép két fontos vonatkozásban különbözik az 1873-as térképtől. Az 1895-ös térképbe ugyanis már be van jelölve az új Felsőgagyba vezető út nyomvonala, pontosan oda, ahol most is halad. Más szóval 1895-re a falut a „feje tetejére állították”, ami korábban a falu vége volt, most egy csapásra a falu eleje lett. Ezzel egy időben átrendezik a helyrajzi számokat is, azok most már nem a falu elejétől haladnak a falu végéig, hanem északnyugatról délnyugatra, majd északkeletről délkeletre. Az 1895-ös kataszteri térképen van egy másik nagy újdonság is: valahol ott, ahol egykor az 1-es számmal jelölt telek volt, most parcelláznak, egészen apró parcellákat alakítanak ki. Létrejön tehát a cigánytelep alaprajza, de úgy tűnik, a putrik jele nincs bejegyezve. Így szinte évre meg tudjuk mondani, hogy mikor alakítanak ki cigánytelepet Csenyétén: valamikor 1895 után, feltehetőleg 1-2 éven belül, nem sokkal azután, vagy azzal egy időben, ahogy az új út megépült. Valószínű tehát, hogy a faluban lakó cigányokat az új út megnyitása után „kizsuppolják” az új „faluvégre”. No, de honnan zsuppolják ki őket, idáig hol laktak?

Erre a kérdésre a telekkönyvek segítségével tudunk meglehetősen pontosnak tűnő választ adni. A telekkönyvekbe ugyanis bejegyezték mind az 1895 előtti, mind az 1895 utáni helyrajzi számokat, illetve ha a telek eladásakor lakóház is adásvétel

tárgyát képezte, a ház számát is. Néhány évtized telekkönyvi bejegyzéseit átböngészve, rá tudtuk vezetni számos ház számát az 1873-as térképre. Ennek alapján azt tudtuk megállapítani, hogy a házsámok rendje a telekkönyvi számok átírásakor nem változott. A házsámok, úgy tűnik, mindig a falu délnyugati végén kezdődtek, északon, valahol a 37-40-es számú ház körül váltottak át a keleti oldalra, s innen dél felé emelkedtek. Valószínűnek tűnik, hogy miután a házsámozás elérte a falu délkeleti végét, akkor ugrott át a „szigetre”, és minden jel szerint mindaddig, amíg a házakat a faluban nem utcánként, hanem 1-től n -ig számozták, a református paplak volt a legutolsó számú ház. Ennek ismeretében most már tudni véljük, hogy a 70-85 közötti számokkal jelölt házaknak a falu délkeleti végén kellett lenniük. Ha gondosan megvizsgáljuk az 1873-as térképet, akkor ez érthetőnek is tűnik. Itt a 31-es helyrajzi számtól az 56-ig terjedő helyrajzi számig sok a megosztott telek, a telkek jó része igen apró, ami arra utal, hogy az ott lakók társadalmi státusa meglehetősen alacsony lehetett (lásd az 5. számú térképet). Egyébként a 33-as helyrajzi számú telken - igen aprócska telek - a telekkönyv szerint valamikor a Szendrei ház volt, mely a 72-es házsámot viselte. A számunkra fontos, cigánynak tűnő családok által lakott házak számait (75, 76, 77, 78, 85) nem találtuk meg, de azok feltehetőleg a telekkönyvben a 36-45 közötti számokat viselhették. A térkép e sarkának a gondos tanulmányozása elég világosan bizonyítani látszik, hogy itt valóban sok szegény család élt, akik között cigányok, zsidók és nem cigányok is voltak, a közvetlen szomszédságban viszont néhány nagyobb telken, módosabb parasztcsaládok házai álltak. Szinte biztosra vehető tehát, hogy 1857-ben egyik K. vagy H. család sem lakott telepen, hanem a falu akkori végén, más szegények között, de közvetlen szomszédságukban módosabb paraszttal éltek. Egyébként e „cigány nevű” családok nem messze laktak attól a környéktől, amely később a Virág telep lett, de az szinte elképzelhetetlen, hogy 1873-ban az általuk lakott házak teletszerű alakulatban elhelyezhetők lennének a Virág telepen.

5. térkép. A szegénysor 1873-ban, telekkönyvi számok: 32-56

A 75, 76, 77, 78, 85-ös házaknak az elhelyezése a térképen egyébként azt is megmagyarázza, hogy miért alakítják ki 1895-ben a falu új „végén” a Rigó téri cigánytelepet. Mint jeleztük, 1895-ben a falut a „feje tetejére” állították. Idáig a szegények a falu végén laktak, a főút vonal Kassától tartott Krasznokvajdán keresztül Fáj felé, a falu szegényei pedig a Fáj felé kivezető út mellett húzták meg magukat. A felsőgagyai út megnyitásával azonban a falunak éppen ez a pontja egy csapásra a falu eleje lett. Ilyen körülmények között károsnak tűnhetett a falu számára, hogy a faluba érkező utazó először a legszegényebbekbe, sőt cigányokba botoljon. Minden bizonnyal ezért határozták el, hogy végre „rendet teremtenek”. Úgyis kellemetlen lehetett már, hogy a cigányok összekeveredtek a paraszttal - talán ezért is tagadta 1857-ben a jegyző, hogy a K. család cigány -, most a nagy falurendezéssel mindent meg lehetett oldani. A K. és a H. családot áttessékelték a falu elejévé vált házaikból az új faluvégén kialakított cigánytelepre. Úgy gondoljuk, hogy amennyire a rendelkezésünkre álló dokumentumok ezt megengedik, bizonyítottan tekinthetjük, hogy a csenyétei cigányság (már ha egyáltalán volt ilyen) 1895 előtt a faluban együtt élt zsellérekkel, zsidókkal, és módosabb gazdák közvetlen közelében, általában a tőlük bérelt parasztházakban lakott.

Mind ez ideig csak feltételeztük, hogy a szóban forgó K. és H. család cigány volt. Nos, azoknak tekintette-e őket a falu népe, vagy a múlt században még csak egyszerűen szegények voltak, s ennek a századnak a során keveredtek cigányokkal, mígnem kitudszkolták őket a „cigánytelepre”? E kérdést megválaszolandó áttanulmányoztuk a Csenyéteire vonatkozó anyakönyveket. A református anyakönyveket helyben vezette a lelkész, a katolikus anyakönyveket pedig a felső-gagyai körzeti plébánián lehet megtalálni (megtalálhatók ezek az anyakönyvek - pontosabban a mikrofilmjeik - nemcsak az Országos Levéltárban, hanem Salt Lake Cityben is, a mormonok genealógiai kutatóközpontjában is). Anyakönyveket 1757-től találhatunk, de az első évtizedekben a csenyétei bejegyzésekben se tipikus cigány nevű családról nem történik említés, se azt nem jegyzi

be a pap, hogy a megkeresztelt, házasságot kötött vagy eltemetett személy cigány lett volna (holott a felsőgagyai római katolikus anyakönyvben történik említés cigányokról más községek, így például Fáj, illetve Krasznokvajda esetében). A 19. században azonban ez változik: a harmincas-negyvenes évektől kezdve rendszeresen találtunk olyan bejegyzéseket mind a katolikus, mind a református anyakönyvekben, melyeknél a pap jelzi, hogy a szóban forgó egyén cigány. A református lelkész „újmagyarnak” nevezi egy alkalommal az 1830-as években a K. családot, egy későbbi K. bejegyzésnél azonban se az „újmagyar”, se a cigány kifejezést nem használja. A lelkész vagy feleslegesnek tartotta ezt megjegyezni, vagy - s ez a valószínűbb - nem volt biztos abban, hogy ez a híve cigánynak, illetve újmagyarnak nevezhető-e, vagy pusztán szegény magyar ember. Sokkal több a cigány bejegyzés - mint arra számíthatunk is - a római katolikus anyakönyvben. K. és H. családok szerepelnek szép számban, s a plébános minden esetben kitüntetett pedantériával jelzi, hogy ez cigány család. Annyit megjegyzésként, hogy a katolikus anyakönyvben egy ideig jegyzik a lakóház számát is. Itt a cigányok egy részénél, mintegy egyharmadánál nincs házsám megadva, ami jelentheti, hogy nem laktak a faluban, vagyis mégis volt valahol telep, ahol éltek, de lakhattak a szóban forgó családok a környező erdőkben, illetve az sem elképzelhetetlen, hogy a házsámot a plébános csak hanyagságból nem adta meg. Tény azonban, hogy ezekben az években is a cigányság jó részénél a plébános megadja a lakcímet. Ez a lakcím többnyire a cigányokat az általunk már azonosított délkeleti csücsökre helyezi, bár előfordul cigánylakóhely, mely közelebb esik a falu központjához. (Egy 1861-es születési anyakönyvi kivonat szerint egy H. nevű cigány szülő a 41-es házban lakott, ami az akkori falu elején, valahol az utca északkeleti oldalán lehetett.)

Az anyakönyvek, korabeli térképek, népszámlálási összeírások alapján szinte biztosak lehetünk abban, hogy a múlt század második felében Csenyétén a közhiedelemmel ellentétben számottevő nagyságú cigány népesség élt, ezeknek legalább egy része, legalább 5-6 család benn lakott a faluban, viszonylag rendezett körülmények között.

Az is figyelemre méltó, hogy az 1830 és 1895 közötti anyakönyvek tanúsága szerint a papok által cigánynak minősített és nem cigánynak ítélt paraszti családok közötti társadalmi különbség nem tűnik túlságosan nagynak. Erre utal mindenekelőtt a viszonylag csekély különbség a házasságon kívül született gyerekek és a csecsemőhalandóság tekintetében cigányok és parasztok között. Csenyétén a 19. század során a cigányok között a rend az volt, hogy az apák vállalták a gyerekeket, s a gyerekek az apák nevét viselték (feltehetőleg a szülők házasságot is kötöttek). Mint erre hamarosan utalni fogunk, ez a helyzet drámaian megváltozik a 20. század első ötven évében. A 19. század végén legalább egy vegyes házasságról is tudunk - a katolikus születési anyakönyv szerint 1863-ban K. J-nek (akit a plébános cigánynak titulál) és Majoros Erzsébetnek (a Majoros zsellér család volt, melyet soha nem nevezett a plébános cigánynak) K. A. nevű lányuk született. K. A. egyébként 1899-ben felsővadászi cigány férfihoz, A. F-hez ment feleségül. Legidősebb fiúk, A. B. a húszas-harmincas években jeles cigánymuzsikus volt Csenyétén. Egyébként K. A.-nak és A. F.-nek másik két fia is annak rendje s módja szerint megnősült: Géza és Dezső 1929-ben ugyanaznap tartották a lagzijukat - hetedhét országra szóló ünnepség lehetett aznap Csenyétén. A. D. egyébként Ks. O. vette el, s így sógorságba keveredett egyrészt Ks. Z.-val, a kor másik neves primásával, valamint Ks. M.-sal, akiről a mendemonda azt tartja, hogy apjától, H. G.-től rászállt a „vajdaság” tisztje. K. M. egyébként M. S. anyja. M. S. jelenleg a falu egyik meghatározó személyisége, a falu közvéleménye szerint a község 2-3 legmódosabb embere közé tartozik (1997-es statisztikai felmérésünkben megkértünk mindenkit, hogy sorolja fel a legmódosabb embereket, és M. S. neve minduntalan szerepelt). M. S. egyébként szintén szeret „vajda” tisztségben szerepelni, legalábbis abban az értelemben, hogy szívesen tartja a hivatalosságokkal a kapcsolatot.

Élet a telepen, visszaintegrálódás a faluba és a cigány kislelkesi gettó kialakulása (1895-1998)

A századforduló táján tehát döntő fordulat következett be a csenyétei cigányság életében. A felsőgagyai út megépítésének az ideje táján kiépítették a Rigó téri cigánytelepet, s „rendezték” a csenyétei cigányság helyzetét.

Mind ez ideig nem sikerült dokumentumokat találnunk, melyek beszámolnának a telep kialakítása körüli falusi politikáról, bár nehéz elképzelni, hogy a telep létrejötte konfliktusoktól mentesen történt volna. A falusi, integráltabb élethez már hozzászokott csenyétei cigányoknak nem lehetett vonzó, hogy kiköltözzenek a faluvégi telepre, főként azért nem, mert ez alkalmasint még lakáskörülményeik romlásával is együtt járt. Az 1857-ben a faluban talált cigánycsaládok házakat béreltek, esetenként a falu rangosabb gazdáitól. Ezek nyilván nem voltak paloták, de valószínűleg jobb minőségűek voltak, mint a Rigó téri putrik.

Bár a telepek kialakítása körüli konfliktusokról nem tudunk semmit, az figyelemre méltó, hogy azoknak a családoknak a leszármazottjairól, akik a 19. századi anyakönyvekben szerepelnek, szinte soha nem tudunk később adatokat találni. A református K. családnak nyoma vész, de a többi K. gyerekeit se tudjuk nyomon követni (az előbb említett K. A. az egyetlen kivétel). A ma Csenyétén élő cigánycsaládok szinte kivétel nélkül bevándorolóktól származnak. A K. M. és H. családok „ősapja”, H. G. Boldogkőváraljáról költözik, Csenyétére, élettársa, Ks. J. pedig Rakacáról. Kettőjük szerelméből származik, mondhatnánk Csenyéte mai lakóinak az egynegyede. A másik „ősapa”, Ka. D. Gyerekei számáról legendák keringenek Csenyétén. 14-et az anyakönyv szerint is elismert, méghozzá három asszonytól, akik időnként egy időben születték a neki tulajdonított gyerekeiket. Ez a Ka. D. megint csak aligha valamelyik, már a 19. században Csenyétén élő K. leszármazottja. Apja, K. K. ismeretlen helyről vándorolt be a faluba.

Hajlamosak vagyunk tehát feltételezni, hogy a múlt század anyakönyveiben szereplő, a paraszti társadalomhoz jobban integrált K. családok inkább elköltöztek Csenyétéről, mintsem hogy vállalják az életet a Rigó téren. Bár a H. családok leszármazási táblázatát mind ez ideig nem sikerült összeállítanunk, elképzelhető, hogy a H. családok más stratégiát követtek. A csenyétei cigány legendák szerint a

Virág utcában a két világháború között a Katona banda élt, s a Katona bandáról azt mondta több informátorunk, hogy azok leginkább a H. családból származtak. Az valószínű, hogy a Virág utcai cigánytelepen az élet azért lényegesen jobb volt, mint a Rigó téren. A Virág utcában a cigányok nemcsak putrikban laktak, hanem voltak rendes házaik is, s szomszédaik között akadtak parasztek is. A Rigó téren viszont mereven el voltak választva a falutól. Csak egy faágakból összeeszkábált rozoga híd kötötte össze a telepet a külvilággal.

A Rigó térre települt be Ka. D. családja (rájuk szokták azt mondani, hogy ők tartoztak a Flóri vagy Király bandához), s itt élt a Ka. D.-nél azért sokkal nagyobb tekintélyt élvező H. G.-től származó két rokonsági rendszer, a Ks. család és a M. család (őket nevezték a Rigó bandának). Bár a Ks-ek és a M-ok sokkal konszolidáltabb életet éltek, mint Ka. D. családja, időnként azért a Flóri banda és a Rigó banda összefogott a közös ellenség, a Katona banda ellen. A Katona bandát a másik két banda már csak azért is gyanúval kezelte, mert sikeresebbek, módosabbak voltak. Végül is egy nagy ivászatot követő verekedés nyomán sikerült a Katona bandát, vagyis a H. családot valamikor a negyvenes évek végén vagy ötvenes évek elején elkergetni a faluból. M. S. maga is részt vett ebben a verekedésben, amire beszámolója szerint valahol a keresztnél (a református parókia mellett) került sor valamikor 1949-50 körül. M. S. a legtöbb csenyétei cigányhoz hasonlóan nem nagyon tud évszázadokra visszaemlékezni, arra emlékszik csupán, hogy a verekedés idején még nőtlen fiatalember volt. Úgy tudjuk, hogy a faluból így kiszorított H. család Miskolcon telepedett meg. Az M. családdal rokonságban levő H. J. valószínűleg ebből a rokonsági rendszerből származik, s ezért talán nem meglepő, hogy a mai elgettősodott falu legvállalkozóbb szellemű szereplői közé tartozik.

Aligha kétséges, hogy ennek a századnak az első ötven esztendeje nem tartozott a csenyétei cigányság történetének az aranykorszakai közé. Mint jeleztük, minden valószínűség szerint a jobb sorshoz szokott családok elmenekültek a telepi lét elől, és ki tudja, ma hol találhatók. Talán Miskolcon vagy Pesten találtak helyet maguknak, és egy részükről senkinek se jut az eszébe, hogy cigánynak gondolja őket.

A falu a telep megépítésével azonban megnyitotta a cigány bevándorlás zsilipjét. Feltételezzük, hogy a telep terve azért született, hogy „rendezzék” a faluban élő cigányság helyzetét, vagyis kiszorítsák őket a falu szélére. Ezt indokolhatta az a tény, hogy megváltozott a falu ökológiai szerkezete, s nem akarták a falu elején hagyni a cigányságot, de magyarázhatja az is, hogy a század végére kezdte Csenyéte paraszti népességének száma elérni a csúcst. A növekvő paraszti népességnek szüksége volt a falu belterületére. A parasztek elfoglalták tehát a falu dél-keleti csücskét, s a térképek szerint össze is vontak néhány korábban elaprózott telket, hogy rangosabb parasztházakat építhessenek rajtuk. Világosan látható az apró telkek felszámolása ebben a térségben 1873 után. A falu végétől nyitottak egy új utcát is dél felé - ezt nevezték el később Kossuth utcának. A lényeg: a falu parasztságának „Lebensraum”-ra volt szüksége, először a cigányokat, majd a harmincas években a zsidókat szorítják ki a faluból. Egyelőre ugyan a csenyétei zsidó családok történetéről nem tudunk eleget, de úgy tűnik, a község zsidó népessége a 19-20. század fordulóján tetőzött, s az első világháború után ugyan néhány család még ott maradt (őket a nácik hurcolták és pusztították el), de az iskolai beiratkozási naplókából úgy látjuk, hogy a zsidó családok száma már a deportálások előtt erősen csökkenőben volt. A lényeg tehát az, hogy a századfordulóra, a két világháború közötti évekre mintegy 100 családra növekedett csenyétei parasztlakosságnak minden belterületi telekre szüksége volt, és ezért mind a cigányság, mind a zsidóság az útjukban volt. Ez az „élettérért” folytatott harc, amihez az ideológiát és erőszakos

keresztülviteléhez a hatalmat nyilván a vármegyei és országos politikából merítették, önmagában is meghatározta a falu etnikai összetételének alakulását.

Az már minden valószínűség szerint a telep megépítésének nem kívánt és nem várt következménye volt, hogy miután a „jó” cigányok a faluból elmenekültek, a telep kialakításával létrehozott térbe beáramlottak a szomszédos községekből a kevésbé konszolidált cigánycsaládok. Ezt jelzi a házasságon kívül születő gyerekek számának nagy megugrása. Bár idáig nem volt módunk arra, hogy kvantitatív módszerekkel, szisztematikusan felmérjük a születések számának, a házasságon kívül született gyerekek arányainak s a csecsemőhalandóság mutatóinak alakulását, az anyakönyveket elég gondosan tanulmányoztuk ahhoz, hogy megengedhessük magunknak annak az előfeltevésnek a megfogalmazását, hogy az előző fél évszázadhoz képest e vonatkozásokban lényegesen megnőtt a cigány és a paraszt lakosság közötti társadalmi különbség. Pusztán a termékeny korú asszonyokra jutó születések számát tekintve is drámainak tűnik a változás. Míg a múlt század második felében az átlagos családnagyság 2-3 gyerek körül van a csenyétei cigánycsaládokban, a két világháború között nem ritka a 8-10 gyerekes anya sem (időnként 4-5 gyereket is szülnek asszonyok több férfitől is házasságon kívül, ami a megelőző fél évszázadban lényegileg ismeretlennek tűnik). Azt nem tudjuk persze megállapítani, hogy nem játszik-e szerepet ebben az a tény, hogy 1895 után az anyakönyvek vezetése állami feladat lett. Elképzelhető, hogy az állami anyakönyvvezetés megbízhatóbb. A plébános esetleg meg se keresztelte azokat a gyerekeket, akik házasságon kívül születtek, vagy akikről úgy gondolta, hogy a szülei nem élnek rendezett életet. Ez a kérdés további vizsgálatot igényel.

1945 után újabb fordulat következik be a csenyétei cigányság életében. Ennek többféle indikátora van. A leglényegesebb változást az iskola esetében figyelhetjük meg. A 20. század első felében a tanító az iskolai naplók tanúsága szerint a cigánygyerekeket lényegileg automatikusan megbuktatta. Mivel a törvény előírta, hogy minden gyereket be kellett íratni az iskolába, a cigányok gyerekei is szerepelnek a beíratási naplókban, de az 1945 előtti iskolai naplók tanúsítják, hogy a gyerekek nem jártak iskolába. Év végén a tanító bejegyezte, hogy mivel a gyerek túl sokat mulasztott, évet kell ismételnie. Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a tanító nem is biztatta a cigány gyerekeket az iskolába járásra - ugyan miért is akarták volna a paraszt szülők, hogy gyerekeik cigányokkal együtt járjanak iskolába? A két világháború között már a cigányság lélekszáma számottevő volt Csenyétén. Az 1932/33-as beíratási napló szerint 93 gyerek volt iskolaköteles a faluban, közülük 27 volt cigány. Nem lennének meglepődve, ha a 66 paraszt szülő, akinek a gyerekei iskolába jártak, nem bánta, hogy a 27 cigánygyereket nem nagyon hajkurászta a tanító, és ezért azok otthon maradtak. 1945 után a hatóságok kezdik a cigánygyerekek oktatását komolyabban venni, s a gyerekek kezdenek osztályzatot kapni, kezdik elvégezni az iskolát.

A társadalmi integráció más jegyei is kimutathatók. Ugyan a házasságon kívül születő gyerekek száma 1945 után is magas marad, de a tanács, úgy tűnik, nyomást gyakorolt az apákra, hogy ismerjék el a gyerekeket sajátjuknak, esetleg még a gyerektartási díjat is bevasalta rajtuk. Tény, hogy a gyerekeket magukénak elismerő apák száma - gyakran több évre visszamenőleg - ugrásszerűen megugrik az ötvenes évek közepétől-végétől.

S megkezdődik a cigányság beköltözése a faluba. Bár a falu közvéleménye úgy emlékszik, hogy idősebb Ks. E. volt az első cigány, aki a faluba beköltözött, mi a lakónyilvántartóban már az ötvenes évek közepén találtunk a faluban lakó cigánycsaládot. Szintén Ks. E. beköltözését megelőzően (s a falu népességszökkenése előtt) parcellázzák a Dózsa György utcát (ez már a hatvanas években megkezdődik). Ez az utca, amelyet a falu délnyugati szélén alakítottak ki, ott, ahova beérkezik az alsógagyú út, nagyobb részét a telepekről beköltözni vágyó cigányoknak ad módot arra, hogy ott házat építhessenek. Három cigány család épít ott magának házat. Szimbolikus jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy ezeket a parasztházaktól megkülönböztethetetlenül jó minőségű cigányházakat a „falu elején” építik fel, a „faluvégi” cigányputriktól ez a három cigány család egy csapásra a „falu elejére” költözik. Az ötvenes években ismét van egy vegyes házasság is: egy, a faluba beköltöző katona elvesz egy cigánylányt feleségül. Természetesen nem mellékes az sem, hogy mindenki máshoz hasonlóan a csenyétei cigányoknak is van többé-kevésbé rendes állásuk és állandó pénzjövedelmük mintegy három évtizeden keresztül.

Nem kívánjuk idealizálni a csenyétei cigányság viszonyait az államszocializmus időszakában, de az aligha vitatható, hogy az a süllyedés, ami a 20. század első ötven évében oly nyomatókos volt, nemcsak megállt, hanem meg is fordult. A fél évszázados szegregációs korszakot két-három évtizedes reintegrációs folyamat követte. A reintegráció nem volt ellentmondásoktól mentes. Csenyéte paraszti társadalmának sikerült a cigányság túlnyomó többségét kinn tartani a telepeken mindaddig, amíg a parasztok számára nem vált kívánatossá a faluból való elvándorlás. Az is biztos, hogy Csenyéte cigánysága legalább olyan magas arányban kényszerült ingázásra ahhoz, hogy munkát találjon magának, mint a csenyétei parasztok. A termelőszövetkezetek nem vették be tagnak a csenyétei cigányokat - egy részük kapott ugyan alkalmi munkát a szövetkezetben, de jó részüknek a bányászatban, útépítésben kellett elhelyezkednie. Egyelőre nincsenek pontos adataink

a csenyétei lakosság foglalkozási összetételének változásairól, de az biztosra vehető, hogy a cigányság legalább olyan mértékben kényszerült nehéz fizikai munkára távoli munkahelyeken, mint a parasztság. Még a cigány integráció legnagyobb teljesítménye, a cigányság iskolázottságának a növekedése se hozta meg azt az eredményt, amit várni lehetett tőle. Ugyan a hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére a cigány gyerekek jelentős része már elvégezte a nyolc általánost, ez továbbra is zsákutca maradt a számukra. Szakmát nagyon kevesen tudtak tanulni - aki, mint H. J., mégis szerzett szakképesítést (darus lett belőle a Lenin Kohászati Művekben), az is olyan szakmát tanult, ami a rendszerváltással értékét veszítette.

Végül: ez a reintegrációs folyamat nem bizonyult hosszú életűnek. A hetvenes éves során megindult a parasztság kiáramlása Csenyétéről. A cigányság visszaköltözése a faluba akkor kezdődött meg, amikor a parasztságnak már nem fűződött érdeke ahhoz, hogy a cigányokat telepeken tartsa, sőt amikor a telepen élő cigányság volt az egyetlen lehetséges vevő az ingatlanjaira. Még ebben az esetben is működik a cigányellenesség: mint említettük, vannak parasztok, akik inkább lerombolták a házukat, semmint hogy azt cigánynak adják el. Nagyjában és egészében azonban a parasztság gazdasági racionalitása győzedelmeskedett. Az OTP segítségével a falusi házakat olyan áron adják el a telepi cigányoknak, amilyen áron azok különben értékesíthetetlenek lettek volna. A falu cigány gettóvá válásával a nem cigány vevők számára az ingatlanok teljes mértékben elveszítették az értéküket - bizonyos értelemben az OTP-kölcsön a cigányságot éppenséggel bezárja a kistalusi cigány gettóba.

A hatvanas évek közepével elkezdődik a csenyétei cigányság szegregációjának egy olyan új korszaka, mely brutalitásában és kilátástalanságában minden előző szegregációs ciklust felülmúl. A kistalusi magyar cigányság olyan társadalmi csapdában van, melyből nehéz látni, hogy mi is a kiút, van-e egyáltalán kiút.

Érdemes talán ennek kapcsán emlékeztetnünk a székesfehérvári polgárjogi küzdelmek példájára.² Látnunk kell: a kistalusi gettó nem megoldás a cigányság problémájára. Ezt az intézményt azért találta ki a társadalom, hogy lehetővé tegye a kistalusi parasztság elmenekülését erről a süllyedő hajóról. Ha ezt belátjuk, akkor világos, hogy a városi cigányság problémáira a megoldást nem a falura történő kilakoltatásban kell keresni. A székesfehérvári események során a fő bűnösök nem azok a kistalusi polgármesterek voltak, akik megakadályozták a cigányok betelepítését a községeikbe, hanem a fehérvári hatóságok, amelyek ahelyett, hogy egy szociális problémára szociális megoldást kerestek volna (vagyis a lakbérüket, lakásfenntartási költségeiket kifizetni képtelen emberek számára olyan szociálpolitikai mechanizmust hoztak volna létre, ami megmenti őket a kilakoltatástól, illetve egy átfogó lakáskonceptió részeként a város különböző pontjain szükséglakáshoz juttatták volna a legszegényebb családokat), e problémát etnikai kérdésként definiálták.

Nem hisszük azt sem, hogy a „cigánykérdés” neoliberális megoldása, nevezetesen az a megközelítés, amely a cigányság problémáját nem szociális, hanem kizárólag polgári jogi kérdésként próbálja kezelni, célravezető lehet. A fehérvári, lakásukból kitelepítésre váró cigányok problémáját nem az oldotta volna meg, ha az emberi jogok nevében arra kényszerítették volna a Fejér megyei kistelepüléseket, hogy az oda kiköltözni egyáltalán nem akaró cigányokat engedjék be azokba a házakba, melyeket a számukra az őket a városukból kiebrudalni kívánó önkormányzati tisztviselők megkérdezésük nélkül nekik vásároltak. A fehérvári cigányok problémáira a megoldást - más fehérvári szegényekhez hasonlóan - akkor lehet megtalálni, ha biztosítani tudjuk, hogy senki, se cigány, se nem cigány ne kényszerüljön az utcára, ha fizetésképtelenné válik. A cigányok aktuális problémái akkor válnak „cigánykérdéssé”, vagy kizárólagosan emberi jogi problémává, ha nem akarjuk, vagy nem merjük a szegénység problémáját átfogóan kezelni. Nem lesz szükségünk külön „cigánypolitikára”, ha lesz átfogó társadalompolitikánk.

²1998-ban a székesfehérvári önkormányzat arra akart kényszeríteni több roma családot, hogy az ország más településein vásároljanak házat/lakást maguknak. Az önkormányzat tervét polgárjogi mozgalom akadályozta meg. (A szerk.)

A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában

Ladányi, János
Szelényi, Iván

2001

Ki a cigány? Mi a roma népesség nagysága egy adott országban, a világ valamelyik régiójában, vagy akár az egész világon? Ezek a kérdések jó ideje foglalkoztatják a társadalomkutatókat, s e kérdésekre igencsak különböző válaszok adhatók. E viták az etnicitás vagy „rassz” társadalmi konstrukciójának, illetve az etnicitás vagy „rassz” biológiai meghatározottságának a problémáját érintik, ezért az etnicitással foglalkozó kutatókat különösen érdeklik (Barth,[1] 1969; Eschbach-Gomez,[6] 1998; Waters,[18] 1992;[19] 1999).

Mind ez idáig a közép-európai régió legkiválóbb romakutatói (lásd ezzel kapcsolatban Kemény,[9] 1976; Kemény,[10] 1997; Kertesi,[11] 1998; Kertesi-Kézdi,[12] 1998) abból az előfeltevésből indultak ki, hogy van mód arra, hogy a roma népességet objektív módon meg tudjuk határozni, s így egyértelműen meg lehet azt is becsülni, hogy mekkora a roma népesség száma vagy aránya egy társadalmon belül. Kemény és munkatársai helyesen mutattak rá arra, hogy a cigányok népszámlálásonként igencsak különböző módon válaszoltak, ha azt kérdezték tőlük, hogy cigány nemzetiségűek vagy cigány nyelvet beszélnek-e. Egyik népszámlálásról a másikra a magukat cigánynak vallók száma drasztikusan változhatott, feltehetőleg annak függvényében, hogy mennyire tartottak a megkérdezés időpontjában a megkérdezettek cigányellenes előítéletektől. Ebben az értelemben a cigányok önidentifikációja „megbízhatatlan” információnak tekinthető. A „hibát” korrigálандó Kemény és munkatársai úgy döntöttek, hogy nem azokat tekintik cigánynak, akik magukat romának vallják, hanem akiket a „társadalmi környezetük” annak tekint. A „társadalmi környezet” gyakorlatilag szakértőkből álló „zsúriként” fogták fel. A társadalmi környezet megítélését keresve elvileg akár a szomszédok véleményét is ki kellett volna kérni (s néhány esetben Kemény és munkatársai ezt meg is tették), de a szomszédok szisztematikus kikérdezése gyakorlati megfontolások miatt elképzelhetetlen (már csak a személyiségi jogok védelme miatt sem képzelhető el olyan kutatás, mely azzal kezdődne, hogy a kutatók végigjárjanak településeket, és házról házra azt tudakolják, ki cigány ebben a faluban vagy városrészben). Érthető és helyeselhető módon Keményék tehát társadalmi környezetnek azokat a „szakértőket” tekintették, akik ilyen vagy olyan formában sokat foglalkoztak cigányokkal, és ezért várható volt, hogy ismerik a cigány családokat a munkaterületükön. Ilyen szakemberek a szociális munkások, a tanítók, az önkormányzati vagy rendőrségi tisztviselők. Kemény 1971-ben és 1993-ban végzett ilyen módszerrel romafelmérést Magyarországon, s kutatásának egyik fontos célkitűzése mindkét időpontban az volt, hogy a cigány népesség nagyságának megbízható becslését adja (Kemény, 1973; Kertesi-Kézdi,[12] 1998).

Korábbi dolgozatainkban (Ladányi,[13] 1996; Ladányi-Szelényi,[15] 1998; Emigh-Szelényi,[4] 2001) elismeréssel írtunk Kemény gondos forráskritikai munkájáról, s egyetértettünk vele abban, hogy a népszámlálási adatok „megbízhatatlanok”. Mindössze annyit javasoltunk, hogy minden etnikai klasszifikációt az önidentifikációhoz hasonló kritikai elemzésnek kell alávetni. A mi kiinduló hipotézisünk az volt (s az is maradt), hogy minden etnikum „társadalmi konstrukció”. Minden etnikai csoport határa elmosódott: az, hogy ki van e határvonalon „belül”, s ki esik azon „kívül”, nagymértékben attól függ, hogy ki végzi az etnikai besorolást, klasszifikációt. Az etnikai besorolás távolról sem semleges, „objektív” folyamat. Az ilyenfajta besorolást mindig éles társadalmi küzdelmek határozzák meg. E küzdelmeket gyakran etnikai előítélet, diszkrimináció jellemzi. Amikor az etnikai besorolást végző szereplő úgy dönt, hogy valaki inkább A, mintsem B etnikai kategóriába tartozik, akkor ez a döntése az ily módon besorolt személy élete szempontjából sokszor messzemenő, pozitív vagy negatív következményekkel jár. Ebben az értelemben az etnikai besorolás a „klasszifikációs küzdelmek” részének tekinthető. Ennek a küzdelemnek a kimenetelét távolról sem csupán a besorolás tárgyát képező személy társadalmi vagy netalán biológiai-genetikai jellemzői befolyásolják, hanem súlyosan meghatározóak ebben a folyamatban a besorolást végzők érdekei, előítéletei és társadalmi jellemzői is. Ezen episztemológiai megfontolások által vezetve dolgoztuk ki kutatási stratégiánkat: nem azt keressük, hogy melyik az egyetlen „tudományosan helyes” besorolási rendszer, melyik besorolás alapján tudjuk

„pontosan” megállapítani, hogy valamely etnikumhoz egy adott népesség mekkora hányada tartozik. Inkább az a célunk, hogy feltérképezzük a lehetséges etnikai besorolási rendszereket, s empirikusan azt vizsgáljuk, hogy melyek a besorolásra került és a besorolást végző személyek demográfiai, szociális stb. jellemzői. Az interpretatív, hermeneutikai társadalomkutatás hagyományait követjük tehát az etnikai besorolási gyakorlatok mechanizmusainak empirikus feltérképezése során.

A közép-európai roma népességnek legalább három besorolási rendszerét lehet feltérképezni az empirikus társadalomkutatás módszereivel:

1. A megkérdezett etnikai önazonosítása - ki tekinti magát romának?
2. Romákkal vagy a „romakérdéssel” foglalkozó „szakemberek” besorolása (kit tekintenek cigánynak a tanítók, önkormányzati tisztviselők, társadalmi munkások, nővérek, orvosok, rendőrök stb.).
3. Kit tekintenek romának a kereskedelmi vagy tudományos célokat szolgáló kérdőíves felméréseket adminisztráló kérdezőbiztosok?

Egyéb besorolási rendszerek is elképzelhetőek. Például elvileg indokolt lenne megkérdezni a szomszédokat is arról, hogy a városnegyedükben vagy falujukban kik romák. Személyiségi jogokkal kapcsolatos megfontolások azonban ennek a besorolási rendszernek a felmérését gyakorlatilag lehetetlenné teszik. Ráadásul ez igen költséges és bonyolult eljárás is lenne.

Előfeltevéseink szerint valamennyi, az előzőkben vázolt besorolási rendszernek van „valóságtartalma,” mindegyik rendszer mond valamit arról, hogy kik a besoroltak, s az etnikai besorolást mennyire befolyásolja, hogy ki a besoroló (Ferrante-Brown,[7] 1998; Telles-Lim, 1998). Mivel a besorolást befolyásolja az, hogy ki végzi a besorolást, várhatóan a három besorolási rendszernek az eredménye is különböző lesz. A szakértők gyakran romának neveznek olyan családokat, személyeket is, amelyek nem tekintik magukat romának, a kérdezőbiztosok romának minősíthetnek háztartásokat, amelyekről a szakértők nem gondolják, hogy azok romák. E három besorolási rendszer felfogható úgy is, mint különböző nagyságú, egymáson belül elhelyezkedő körök rendszere. A legnagyobb kört a kérdezőbiztos minősítés adja. Azon belül helyezkedik el a szakértői besorolás kisebb köre, végül a legkisebb, de a szakértői besoroláson belül elhelyezkedő kört az önidentifikáció jelenti. Más szavakkal: az önmagukat cigánynak vallókról vélhetőleg a szakértők is mindig azt gondolják, hogy romák, de romának klasszifikálnak magukat nem cigánynak tekintő embereket is stb. Röviden összefoglaljuk, hogy mi a „valóságtartalma” a három besorolási rendszernek, s miért nem tartjuk indokoltnak, hogy a három rendszer közül bármelyiket is tudományosan értékesebbnek vagy „igazabbnak” tekintsük a többinél. (Érvelésünk csak a fent említett besorolási rendszerek tudományos valóságtartalmára vonatkozik. Ezzel szemben meggyőződésünk, hogy hivatalos, hatósági használatra csak az önidentifikáción alapuló besorolásnak van létjogosultsága.)

Kezdjük elemzésünket az önidentifikáció kérdésével. Mint már említettük, a tudományos igényű romakutatás Közép-Európában, s különösképpen Magyarországon az 1970-es évek elején abból a felismerésből indult ki, hogy az önbesorolás módszerét használó népszámlálások „megbízhatatlanok”, vagyis adataik népszámlálásról népszámlálásra, demográfiai folyamatokkal nem magyarázható módon ingadoznak. Az önidentifikáció alapján romának tekinthetők száma egy-egy országban egyik évtizedről a másikra drámaian megnőhet vagy lecsökkenthet. Ez a jelenség megfigyelhető egyébként a nem roma etnikai kisebbségek esetében is. Így például szlovákiai vagy romániai magyarok, illetve a magyarországi szlovákok, románok, németek száma is demográfiaiilag értelmezhetetlen módon ingadozik. A kisebbségi népességszámok ilyen lélekszámbeli változásai nem magyarázhatók a vándorlási egyenleggel vagy népmozgalmi változásokkal, sokkal inkább politikai tényezőkkel függenek össze. Ha valamely kisebbség előítéletek növekedésétől tart, akkor érthető módon kevésbé vallja magát e kisebbség tagjának. Mindebből azonban téves lenne azt a következtetést levonni, hogy az önbesorolás „hibás” eredményt ad. Az a tény, hogy ki vallja magát romának, ha valaki a származását firtatja, fontos társadalmi tény a társadalomkutató számára. Ez éppen annyira „objektív”, illetve „tényszerű”, mint ha valakit egy szakértő e kisebbség tagjaként nevez meg. Az önidentifikáció egyrészt azt jelentheti, hogy a megkérdezettnek nincs módja magát nem romaként meghatározni, például azért, mert cigány anyanyelvű, s a szóban forgó ország hivatalos nyelvét nem beszéli jól (nemzetközi vizsgálatunk azt mutatja, hogy az anyanyelv és az önbesorolás között szoros kapcsolat van), vagy mert cigánytelepen él (Bulgáriában a roma lakosság nagyobb része még mindig cigánytelepi lakos, s az ő esetükben értelmetlen lenne, ha azt próbálnák állítani magukról, hogy nem cigányok). Az önidentifikáció azonban az etnikai vagy éppenséggel nemzeti tudat fontos indikátora is lehet. Nem lennénk meglepődve, ha azt tapasztalnánk, hogy a roma polgárjogi küzdelmek

eredményeként idővel csökkenni kezd az önidentifikáció és a szakértők vagy kérdezőbiztosok által történő besorolás között különbség. Idővel azoknak az aránya, akik magukat romának nevezik, növekedhet, részben mert a polgárjogi küzdelmek eredményeként inkább tekinthetik magukat „büszkén” romának, részben mert még politikai vagy akár anyagi előnyöket is várhatnak attól, ha magukat romaként határozzák meg.

Nem kevésbé „értelmezhető” vagy kevésbé „hasznos” azt tanulmányozni, hogy kiket sorolnak a romák közé a szakértők (tanítók, szociális munkások, rendőrök stb.). Különösképpen olyan kutatásokban, melyekben a cél szociál- vagy társadalompolitikai javaslatok kidolgozása (és ez volt a Kemény-féle felmérések egyik fontos, deklarált célja), kitűnő gondolat, hogy meghatározzák a népességnek azt a körét, melyet romaként kezelnek azok, akiknek a feladata a szociál- vagy társadalompolitikai célok megvalósítása. Miért is gondolják ezek a szakemberek valakiről azt, hogy roma? Kis települések esetében minden bizonnyal úgy képzelik ezek a szakértők, hogy „tudják”, hogy falujukban ki a cigány, hiszen személyesen ismernek mindenkit, sőt azt gondolják, hogy ismerik mindenki származását s szüleit vagy nagyszüleit is. Még ilyen esetekben is óvatosságra intenénk azokat, akik a szakértői besorolást felülbírálhatatlan, „objektív tényként” kezelik. Lesznek egyesek, akik az „egy csepp vér” elve alapján végzik a roma etnikai besorolást - mindenkit romának neveznek, akinek a felmenőági rokonai között bárki valaha is vélhetően roma volt. Mások más kritériumokat használhatnak: elképzelték, hogy egyes szakértők a vegyes házasságban élőket már nem tekintik romának, különösképpen olyan esetekben, ha a szóban forgó háztartás életformáját tekintve „nem él cigányként”. Elképzelték, hogy egyes szakértők pusztán a „cigány életmód” alapján döntenek el, ki a roma s ki nem, de mivel a cigány életmód ebben az esetben feltehetőleg pusztán annyit jelent, hogy valaki szegény, az, aki szegény, könnyen cigánynak minősül, s gyakran az minősül cigánynak, aki szegény.

Városokban még ennél is bonyolultabb, hogy milyen szempontok alapján végzik el az etnikai besorolást a szakértők. Közép- és Dél-Európában a romák olykor még teljes mértékben szegregált gettókban laknak. Erre jó példa a Nadezsda negyed a bulgáriai Szliven városában. Ebben az esetben a lakcím mintegy az etnikai hovatartozás bizonyítéka, bár közelebbi, alaposabb vizsgálat kimutathatja, hogy a szegregált gettókban élhetnek nem roma származású szegények is, akik cigányokhoz hasonló körülmények között élnek. Ha azonban a besorolandó személyek nem Nadezsdához hasonló gettókban élnek, és ez a gyakoribb eset, akkor a szakértők dolga még nehezebb, s valószínű, hogy az etnikai besorolást döntően a szóban forgó személyek társadalmi helyzete alapján végzik el. Eleve csak azért tudják, hogy ki a szóban forgó személy, mert az a segítségüket kérte, vagy mások hívták fel erre a háztartásra, illetve személyre a figyelmüket, mert úgy gondolták, hogy segítségre, illetve különös figyelemre szorulnak (mivel szegénynek, elesettnek vagy éppenséggel bűnözőnek vélték őket). A szakértők ebben az esetben nagy valószínűséggel a „társadalmi vagy szociális problémának” számító egyéneket minősítik romának. Wade Latin-Amerika esetében mutatta ki, hogy „feketének” többnyire az alacsony társadalmi státusúakat tekintik, míg a magasabb társadalmi státus esetleg kiemelhet valakit a „fekete” kategóriájából (Wade,[17] 1997). Miért gondolná például egy tanító egy gyerekről, hogy cigány, ha jól tanul, ha csak egy vagy két testvére van, s a szülei is dolgoznak? Még ha a gyerek bőre egy kicsit sötétebb is az átlagosnál (bár vannak szőke és kékszemű cigányok is), akkor sem biztos, hogy a gyerek cigány, hiszen éppen elég sötét bőrű magyar, bolgár vagy román van. A klasszifikáció alapja tehát az esetek jelentős, ha ugyan nem túlnyomó részében a „cigány életmód” - amin általában szegénységet, rendezetlen életkörülményeket szoktak érteni.

Szó sincs arról, hogy a cigánynak minősülők körében szakértői besorolással végzett kutatásokat használhatatlannak vagy kevésbé értékesnek tartanánk. Fenti érveinkből azonban kiderül, hogy a szakértői besorolás egybemossa a szegénységet, a társadalmilag problémásnak tekintett magatartást és a roma etnicitást, ezért - paradox módon - éppen a szegénység és etnicitás összefüggéseinek a kutatására kevésbé alkalmas kutatási módszer. Nem igazán meglepő, ha az alapsokaságát ilyen módon meghatározó kutató azt találja, hogy a romák szegények, hiszen azon romák jelentős részét, akik kiemelkedtek a szegénységből, definíciója szerint kihagyta vizsgálódásának köréből.

Ez vezet el bennünket a kérdezőbiztosi besorolás problémáihoz. A társadalomkutatásban hosszú múltra visszavezethető hagyománya van annak a gyakorlatnak, hogy a kutatók a megkérdezettek etnicitását a kérdezőbiztos becslése alapján próbálják felmérni. Ezt a módszert még népszámlálásoknál is alkalmazták. (A kérdezőbiztosok által végzett etnikai besorolás hasznosságáról és problémáiról lásd Telles[16] megjelenés alatt levő tanulmányát.) Ezt a módszert gyakran használták az Egyesült Államokban, s újabban Közép- és Dél-Európában is. A szakértői besorolás hívei (Kertesi,[11] 1998; Havas-Kemény-Kertesi,[8] 1998) magvas érveket szolgáltatottak azzal kapcsolatban, hogy miért „megbízhatatlan” a kérdezőbiztosi besorolás. Az önidentifikáció és kérdezőbiztosi besorolás között olykor kisebb, máskor igen nagy lehet az eltérés. Az Egyesült Államokban az afroamerikaiak esetében a két klasszifikáció jól közelíti egymást (Edward Telles kutatásai szerint mintegy 90%-ra tehető azoknak az aránya, akiket a kérdezőbiztos „feketének” minősített, s az e

minősítéstől független felmérésben magukat is afroamerikainak mondták, lásd Telles,[16] megjelenés alatt). Az Egyesült Államokban tehát viszonylag kis hibát követ el az, aki helyettesíti az önidentifikációt (legalábbis a feketék esetében) a kérdezőbiztosi besorolással. Braziliában azonban a két besorolás lényegesen eltér egymástól (ismét Telles szerint a kérdezőbiztos által feketének gondoltaknak csak mintegy 58%-a azonosítja önmagát feketének, lásd Telles, [16] megjelenés alatt). Tanulmányunkban be fogjuk mutatni, hogy a közép- és dél-európai régióban hasonlóan nagy különbségek vannak az országok között abban a tekintetben, hogy az önidentifikáció mennyiben esik egybe, illetve tér el a kérdezőbiztos által végzett etnikai besorolástól.

Kemény és munkatársai magyar kutatásaik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a kérdezőbiztosi besorolást azért nem szabad használni, mert a kérdezőbiztosok nem kellőképpen tájékozottak, s ezért besorolásuk megbízhatatlan lesz. Bár e kritika jelentős mértékben indokolt, véleményünk szerint a kérdezőbiztosi besorolás mégis fontos módszer az etnicitás kutatói számára. Kétségtelen, hogy a kérdezőbiztosok, amikor valakinek az etnicitását próbálják eldönteni, mintegy a „megérzésükre” támaszkodnak, de ez nem teszi besorolásukat érdektelenné. Mindenekelőtt a hasonlóan „megérzésen” alapuló etnikai besorolás a legkülönbözőbb élethelyzetekben is előfordul, s messzemenő konzekvenciákkal jár az így besorolt személyek számára. Ha egy kérdezőbiztos egy egyórás, a megkérdezett lakásában végzett interjú után azt sejtí, hogy a megkérdezett személy cigány, könnyen elképzelhető, hogy egy áruháza detektívje hasonló következtetésre jut, pusztán a szóban forgó személy bőrszíne, viselkedése vagy öltözködése alapján, s ezért cigányként is kezeli, ami ebben a vonatkozásban könnyen azt jelentheti, hogy feltételezi róla, hogy tolvaj. Ha valaki egy állásra jelentkezik, a munkaadó valószínűleg az esetek jó részében szintén „megérzés” alapján dönti el, hogy a jelölt cigány-e, s nem elképzelhetetlen, hogy ilyen „megérzés” alapján utasítja el a cigánynak vélt jelentkezőt. Az előítéletek, melyek alapján egy áruházban valaki a detektív zaklatásának van kitéve, vagy valaki nem kap meg egy munkát, amire jelentkezett, hasonló dinamikát követ, mint a kérdezőbiztos „tájékozatlan” besorolása.

Fontos azonban azt is figyelembe vennünk, hogy bizonyos szempontból a kérdezőbiztos jobban tájékozott, mint a szakértő. Ha egy családot vagy személyt nem tekint a társadalom szociális problémának, akkor a szakértő feltehetőleg ritkán vagy soha nem próbálja kideríteni annak a személynek az etnikai hovatartozását. A kérdezőbiztos azonban egy órát, vagy akár még több időt is tölt a besorolandó személy lakásában. Alkalma van megfigyelni a lakás belső berendezését, a család több tagjával is találkozik, s ezért juthat arra a következtetésre, hogy bár a család nem „szociális eset”, ennek ellenére elképzelhető, hogy a megkérdezett cigány származású. Nem ismerünk hatékonyabb módszert annak a feltérképezésére, hogy kik lehetnek a sikeresen asszimilálódott cigányok. Elképzelhető, hogy a kérdezőbiztosok a rendezett körülmények között élő emberek egy részéről is azt gondolják, bőrszínük, beszédmódjuk, a velük élő rokonok bőrszíne vagy beszédmódja vagy más okok miatt, hogy azok cigányok, holott a szakértőknek ez az eszükbe se jutna. Azt gondoljuk, hogy Közép-Európában a roma népességnek mintegy a fele többé-kevésbé asszimilálódott. Önidentifikációval (a roma politikai aktivisták kivételével) és a szakértői besorolással éppenséggel e réteg jelentős részét hagyjuk ki a kutatásainkból, s ezért nem értjük meg egyebek mellett azt sem, hogy melyek a romák társadalmi felemelkedésének legjellemzőbb módozatai.

Korábbi tanulmányunkban már kimutattuk (Ladányi,[13] 1996), hogy az önmagát romaként meghatározók társadalmi helyzete számottevően különbözik azokétól, akiket a kérdezőbiztosok romának tekintenek, de akik magukról nem mondják azt, hogy ők cigányok lennének. Az önmagukat cigánynak tekintők általában szegregáltabb körülmények között laknak, több gyermekük van, alacsonyabb az iskolai végzettségük, nagyobb valószínűséggel munkanélküliek, mint akiket csak a kérdezőbiztosok tekintenek cigánynak. Mostani tanulmányunk a 2000-ben végzett „Szegénység, etnicitás és a szegénység feminizációja az átmeneti társadalmakban” címet viselő kérdőíves felmérés és az ahhoz kapcsolódó esettanulmányokból származó adatokra támaszkodik. Három országból, Bulgáriából, Magyarországból és Romániából származó adatokat elemzünk.

Ebben a három országban - a legkülönbözőbb becslések szerint - különösen magas a roma népesség száma. A roma népesség számát - a becslésekkel kapcsolatos fenntartásainkat már e tanulmány elején kifejtettük - Romániában 1,8-2,5 millióra, Bulgáriában 600 000-700 000-re és Magyarországon 500 000-600 000-re szokás tenni (Davidova,[3] 1995). E három ország sok szempontból hasonló egymáshoz; nemcsak szomszédosak egymással, hanem mindhárom ország közelebbi és távolabbi múltjában is számos a hasonlóság. Ezért úgy gondoltuk, hogy amennyiben arra az eredményre jutnánk, hogy etnikai stratifikációs rendszerük számottevően eltér egymástól, akkor ezt különösen érdekes eredménynek kellene tekintenünk.

Kérdőíves felmérésünkben három etnikai besorolási rendszerrel kapcsolatban gyűjtöttünk adatokat:

- a. minden megkérdezettől megtudakoltuk, hogy származását tekintve ő magát melyik etnikai csoporthoz tartozónak véli (önidentifikáció);
- b. megkértünk szakértőket (többnyire szociális munkásokat), hogy jelöljék meg a véletlen mintáinkból azokat a háztartásokat, melyekben az ő véleményük szerint cigányok élnek (szakértői besorolás);
- c. megkérdeztük a kérdezőbiztosokat, hogy a családot, ahol éppen befejeztek egy interjút, cigánynak tartják-e (kérdőbiztosi besorolás).

A kérdezőbiztosokat és szakértőket arra is megkértük, hogy töltsenek ki egy rövid kérdőívet, amelyben megmagyarázzák, milyen szempontok alapján minősítettek egy-egy családot romának, illetve megkérdeztük őket saját életkorukról, nemükről, iskolai végzettségükről és etnikai önbesorolásukról is

Tanulmányunk célja, hogy bemutassa, milyen országonkénti különbségek figyelhetők meg az etnikai klasszifikációs rendszerekben Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. Ebben a tanulmányban csak az önidentifikáció és a kérdezőbiztosi besorolás különbségeivel, illetve hasonlóságaival foglalkozunk. A szakértői besorolás adatait idáig még nem volt módunk gondosan elemezni.

Kezdjük elemzésünket a kérdezőbiztosi besorolással. E vonatkozásban kutatásunk két lépcsőben zajlott. Az első lépcsőben piackutató intézmények rendszeres havi omnibusz felméréseihez kapcsolódtunk. Ezeket a felméréseket „szűrőfelmérésnek” kezeltük, s célunk az volt, hogy 10 000-19 000 interjúhoz kapcsolódva elég nagy számú roma címet gyűjtsünk össze, hogy vizsgálatunk adatai statisztikailag értékelhetőek legyenek. Mindössze arra volt elég pénzünk, hogy országonként 2000 személyes interjút végezzünk. Arányos, nem rétegzett mintavétel esetében országonként tehát csak mintegy 100 roma család került volna a mintánkba. Célunk az volt, hogy országonként 300-500 roma válaszadónk legyen. Ezt értük el az egy éven keresztül végzett szűrőfelmérésekkel. A piackutatói felmérésekben, melyekhez kapcsolódtunk, természetesen nem faggatták a megkérdezetteket etnicitásukról. Mi az interjú végén viszont megkérdeztük a kérdezőbiztosot, hogy a megkérdezett véleménye szerint roma-e. A kérdezőbiztostól azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztos ítéletében, és hogy ítéletét milyen megfontolások alapján alakította ki. Később megkerestük azokat, akiket a szűrőfelmérésben a kérdezőbiztosok romának klasszifikáltak, s velük személyes interjút folytattunk. E személyes interjú során megkérdeztük a roma almintába kerültektől (és az országos reprezentatív mintába kerültektől is), hogy önmagukat melyik etnikai csoporthoz tartozónak tartják. E második interjú végén újra megkérdeztük a kérdezőbiztosot, hogy - most már a megkérdezett önidentifikációjának az ismeretében - ítélje meg, hogy a megkérdezett cigány-e. Így tehát minden megkérdezettet három alkalommal klasszifikáltunk etnikai hovatartozását tekintve: a szűrőfelmérés során az első kérdezőbiztos ítélete alapján, a mi saját felmérésünkben a megkérdezettek önidentifikációja szerint, illetve a mi felmérésünk végén a második kérdezőbiztos ítélete alapján.

Mindenekelőtt azt elemezzük, hogy a két kérdezőbiztosi besorolás mennyire konzisztens. Számítanunk kell bizonyos inkonzisztenciára a két besorolás között. A kérdezőbiztosok társadalmi jellemzői (így életkoruk, nemük, iskolai végzettségük) vélhetően befolyásolják, hogy milyen módon végzik az etnikai besorolást. Ennél is fontosabb az a tény, hogy míg az első kérdezőbiztos a szűrőfelmérés során nem tudta, hogy a megkérdezett miként vélekedik önmagáról, a második kérdezőbiztos ítéletét a mi kérdőívünk lekérdezése után alkotta meg, tehát már ismerte a válaszadó önidentifikációját. Ha a megkérdezett azt mondta, hogy ő bizony nem cigány, akkor - vélhetően - nehezebb volt a kérdezőbiztosnak az állítani róla, hogy mégiscsak az.

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy a három ország között számottevő különbségek vannak a besorolások konzisztenciáját illetően.

1. táblázat - 1. táblázat. A szűrővizsgálatok során romának minősített válaszadók megoszlása a kérdőíves vizsgálat kérdezőbiztosának minősítése szerint (%)

	Bulgária	Magyarország	Románia
A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, és biztos az ítéletében	87,2	48,5	37,5
A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, de nem biztos az ítéletében	6,5	16,3	34,2

	Bulgária	Magyarország	Románia
A második kérdezőbiztos nem minősíti romának a válaszadót, akit a szűrőfelmérés kérdezőbiztosa romának ítélt	6,3	35,2	28,3
A szűrőfelmérés során romának minősített összes válaszadók	100,0	100,0	100,0
(%) N =	524	481	368

Bulgáriában a két kérdezőbiztos által végzett besorolás nagyon hasonló: az eseteknek majdnem kilencven százalékában a második kérdezőbiztos is romának kategorizálta azt a válaszadót, akit az első kérdezőbiztos annak minősített. Ezzel szemben Magyarországon több mint egynegyed, Romániában több mint egyharmad azoknak az aránya, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa cigánynak minősített, de a kérdőíves adatfelvétel kérdezőbiztosa nem sorolt a cigányok közé. Mindez - ismételjük meg - úgy történt, hogy a két adatfelvétel kérdezőbiztosa nem ismerhette egymás ítéletét.

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy az etnikai határok különböző erősségűek a különböző országokban (néprajzi adatainkból tudjuk, hogy e határok időben is módosulnak, merevebbek a posztkommunizmus időszakában, mint az államszocializmus alatt voltak). Minden kétségtelen különbség ellenére a kérdezőbiztosok itt olyan „átlagemberének tekintjük, aki valamiféle ítéletet akar alkotni annak a személynek az etnicitását illetően, akit ugyan nem ismer, de akivel egy több mint egyórás interjút készített. Mindez azt jelzi, hogy adataink alapján feltételezhetjük, hogy a bolgárok szinte mind ugyanarra a következtetésre jutnak, ha azt látogatják, hogy beszélgetőpartnerük cigány-e. Magyarországon és Romániában ezzel szemben a minősítések sokkal kevésbé „megbízhatóak” - mindössze az esetek mintegy kétharmadában kapunk többé-kevésbé konzisztens ítéletet. A romákat a nem romáktól elválasztó határvonal sokkal élesebb Bulgáriában, mint Magyarországon és Romániában.

Adataink a magyar és román etnikai határvonalak képlékenységét más módon is tükrözik. Kérdezőbiztosainktól ugyanis azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztosak a megkérdezettek etnikai besorolásával kapcsolatban alkotott ítéleteiket illetően. Bulgáriában a kérdezőbiztosok igen nagy mértékben biztosak abban, hogy az ítéletük helyes. Ezzel szemben Magyarországon a második kérdezőbiztosok egyhatoda bizonytalan ítéletében, és Romániában már a második kérdezőbiztosok egyharmada gondolta azt, hogy könnyen tévedhetett, amikor valakit cigánynak minősített. Romániában tehát az etnikai határvonal még képlékenyebbnek tűnik, mint Magyarországon.

2. táblázat - 2. táblázat. Az önmagukat romának minősítők aránya azok körében, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa romaként kategorizált (%)

Ország	Roma
Bulgária	73,3
Magyarország	36,8
Románia	30,7

Óriási különbségek vannak országaink között a tekintetben is, hogy a válaszadó önidentifikációja mennyire esik egybe a kérdezőbiztosi besorolással. A szűrőfelmérés során a kérdezőbiztos által romának vélteknek Magyarországon csak valamivel több, Romániában pedig csak valamivel kevesebb mint egyharmada tekinti magát romának. Ez az arány Bulgáriában hetven százalék felett van. Ez természetesen befolyásolhatta a második kérdezőbiztos ítéletének megalkotásában, hiszen a második kérdezőbiztos minősítése ugyanannak a kérdőívnek a végén történt, amelyikben az önidentifikációra vonatkozó kérdés is szerepelt. Ezért különösen figyelemre méltó, hogy azon esetek felében, amikor a szűrőfelmérésben romának nyilvánított megkérdezett magát nem romának deklarálta, a második kérdezőbiztos - olykor nem bizonytalankodás nélkül - ennek ellenére cigánynak minősítette a válaszadót.

Bulgáriában egészen más a helyzet. Bulgáriában annak a 27 százalékának, akiket a szűrővizsgálatban az első kérdezőbiztos romának minősített, de akik a mi felmérésünk során nem identifikálták magukat cigánynak, mintegy a kétharmada azt mondta magáról, hogy török. Ez a roma önidentifikáció rejtett formájának tekinthető. A muzulmán romák igen gyakran töröknek tekintik magukat, ami azonban nem annyira cigányságuk tagadása, mintsem annak a hangsúlyozása, hogy ők nem olyan cigányok, mint a nem muzulmánok. Így értelmezték ezt a mi saját felmérésünkben az etnikai besorolást végző második kérdezőbiztosok is.

Az eddig bemutatott két táblázat azt a feltevést támasztja alá, mely szerint a roma etnicitás meghatározása jelentős mértékben változik országonként, és függ attól is, hogy ki végzi el a klasszifikációt. Bulgáriában elég magas fokú a társadalom tagjai között az egyetértés a tekintetben, hogy ki cigány - pusztán a muzulmán cigányok kívánják valamelyest árnyalni ezt az egységes társadalmi ítéletet. Magyarországon és Romániában ezzel szemben azoknak, akiket a társadalmi környezetük cigánynak tekint, a nagyobb fele kérdőíves szituációban (korábban láttuk, hogy népszámlálási összeírások során még ennél is magasabb arányban) nem fogadja el ezt az ítéletet, s önmagát nem tekinti cigánynak.

Bár mind ez idáig nem elemeztük szisztematikusan a szakértői besorolásokat, itt megjegyeznénk, hogy a magyar szakértői besorolások elég közel esnek a kérdezőbiztosi besorolásokhoz, s igen sokan, akiket a szakértők cigánynak vélnek, nem tartják magukat cigánynak.

Azt a tényt, hogy Bulgáriában ilyen világosan vannak az etnikai határok megvonva, két tényezőnek tulajdoníthatjuk. A 3. táblázat azt mutatja, hogy Bulgáriában sokkal nagyobb mértékű az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció, mint a másik két országban. A bulgáriai romák 77 százaléka él cigánytelepen vagy olyan szegénynegyedben, ahol a népesség nagyobb része cigány. Magyarországon a cigányságnak csak 34 százaléka él ilyen körülmények között, ugyanez az arányszám Romániában mindössze 28 százalék. A 2. és 3. táblázatok hasonlósága figyelemre méltó: az önmagát romának minősítő és az etnikai alapon szegregált körülmények között lakó népesség között igen jelentős átfedés mutatkozik.

3. táblázat - 2. táblázat. Az önmagukat romának minősítők aránya azok körében, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa romaként kategorizált (%)

	Bulgária	Magyarország	Románia
Cigánytelep	56,2	11,6	10,9
A népesség nagyobb része roma	21,0	22,5	17,1
A népesség nagyobb része nem roma szegény	11,7	26,0	27,4
Se romák, se szegények nem koncentrálnak a negyedben (településben)	11,1	39,9	44,6
A szűrővizsgálatban romának minősített összes válaszadó	100,0	100,0	100,0
(%) N =	524	481	368

A lakóhelyi szegregáció azonban csak egyike azoknak a mechanizmusoknak, melyek merevebben vonják meg az etnikai határvonalakat - a nyelv hasonló szerepet játszik. A cigány anyanyelvűek felmérésünk tanúsága szerint általában romának vallják önmagukat.

Adataink azt bizonyítják, hogy a vizsgált országok között számottevő különbségek vannak az etnikai klasszifikációs rendszerek tekintetében. A bolgár etnikai klasszifikációs rendszer stabilabb, az etnikai határok merevebbek, mint a másik két országban. Mondhatnánk azt is, hogy a bulgáriai rendszer - legalábbis az etnikai határok merevségének vonatkozásában - inkább ahhoz hasonlít, amit az Egyesült Államokból ismerünk, a román és magyar rendszer viszont inkább a brazilra emlékeztet. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert ez esetben romák, míg az amerikai és brazil esetben feketék klasszifikációjáról van szó. Korábban azt gondoltuk, hogy antropológiai okok miatt a feketék klasszifikációs rendszere sokkal merevebb lesz, mint a cigányoké. Kutatási eredményeink azt a feltevést látszanak alátámasztani, hogy a klasszifikáció során az antropológiai, biológiai, genetikai tényezőknek csekélyebb a jelentősége annál, mint ahogyan azt eddig gondoltuk, és az etnikai klasszifikációt döntően társadalmi mechanizmusok határozzák meg.

Irodalom

- [1] Barth, Frederick. 1969. *Introduction*. In: Barth, F. (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries*. . Little, Brown and Company. Boston.
- [2] Csepeli, György. 2001. *Social Psychological Roots of Discrimination against the Roma minority in Eastern Europe*. Paper presented at the joint meeting of the Law and Society Association and Research Committee on Sociology of Law held in Budapest, July 4-7, .

- [3] Davidova, E.. 1995. *Romano drom - Cesty romu: 1945-1990.* . Univerzita Palackeovo v Olomouci. Olomouc.
- [4] Emigh, Rebecca J. és Szelényi, Iván [eds.]. 2001. *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition.* . Praeger. Westport, CT.
- [5] Fodor, Éva és Szelényi, Iván . 2001. *The racialization and feminization of poverty? In: Emigh, Rebecca J.-Iván Szelényi (eds.): Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition.* . 1-32. Praeger. Westport, CT..
- [6] Eschbach, Karl és Christina , Gomez. 1998. *Choosing Hispanic identity: Ethnic identity switching among respondents to high school and beyond. Social Science Quarterly, 79 1.*. 74-90.
- [7] Ferrante, John és Brown, Prince Jr. [eds.]. 1998. *The Social Construction of Race and Ethnicity in the United States.* . Longman. New York.
- [8] Havas , Gábor, Kemény , István, és Kertesi, Gábor. 1998. *A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. Kritika, 3.*..
- [9] Kemény , István. 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* . MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest.
- [10] Kemény , István. 1997. *A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). Magyar Tudomány, 6.*..
- [11] Kertesi, Gábor. 1998. *Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. Replika, március.* .
- [12] Kertesi, Gábor és Kézdi, Gábor. 1998. *A cigány népesség Magyarországon.* . Socio-Typo. Budapest.
- [13] Ladányi, János. 1996. *Romák Közép-Kelet-Európában. Társadalmi Szemle, 4.*. 27-41.
- [14] Ladányi, János és Lim, Nelson. 1998. *Does it matter who answers the race question? Racial classification and income inequality in Brazil. Demography, 35 (4), November* . 465-74.
- [15] Ladányi, János és Szelényi, Iván. 1998. *Ki a cigány? Kritika, 3.*..
- [16] Telles, E.. megjelenés alatt. *Racial Ambiguity among the Brazilian population. Ethnic and Racial Studies.* .
- [17] Wade, Peter. 1997. *Race and Ethnicity in Latin America.* . Pluto Press. Chicago.
- [18] Waters, Mary. 1992. *Ethnic Options.* . University of California Press. Berkeley.
- [19] Waters, Mary. 1999. *The social construction of race and ethnicity - Some examples from demography. In: Denton, Nancy-Stewart Tolnay (eds.): American Diversity: A Demographic Challenge for the Twenty-First Century.* . State University of New York Press. Albany.

Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában

Ladányi, János
Szelényi, Iván

2002

Tanulmányunk alapját a „Poverty, ethnicity and gender in transitional societies” című kutatásunk Bulgáriában, Magyarországon és Romániában 2000-ben összegyűjtött adatai képezik. Mindhárom országban a 18 éven felüli népességre reprezentatív, véletlen mintával dolgoztunk, amelyben felülreprezentáltuk a kérdezőbiztos által romának minősítetteket.¹ Tanulmányunk négy részből áll. Először azt fogjuk elemezni, hogyan emlékeznek vissza szegénységgel kapcsolatos tapasztalataikra azok a roma és nem roma megkérdezettek, akik már 1989 előtt betöltötték a 14. életévüket. Ezután rátérünk annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a posztkommunista válság hogyan érintette a romákat az általunk vizsgált három országban. Azt fogjuk megvizsgálni, hogy a megkérdezettek közül kik vélekednek úgy, hogy 1988-ban jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul éltek, mint 2000-ben. A tanulmány harmadik részében áttekintjük, hogy milyen országok és etnikai csoportok közötti különbségek voltak kimutathatók 2000-ben a vizsgált országokban. Végül a tanulmány befejező részében azt tárgyaljuk, hogy a különböző „posztkommunista kapitalizmusok” hogyan kezelik az „újszegénység” kihívását, és hogy van-e értelme, és ha igen, milyen körülmények között az „underclass” kategória használatának.

Hogyan emlékeznek a romák az államszocialista korszakra?

Hogyan emlékeznek a romák az államszocialista korszakra? A cigányok vagy a nem cigányok emlékeznek inkább úgy erre az időszakra, hogy szegénységben éltek? Ezen kérdések vizsgálata érdekében arra kértük a megkérdezetteket, hogy emlékezzenek vissza 14 éves korukra, és mondják meg, hogy éheztek-e, hogy tudtak-e elég húst enni, hogy megfelelő téli ruhájuk, cipőjük volt-e. Ezt a négy kérdést a „szubjektív szegénység” indikátorainak tekintettük. „Nagyon szegénynek” azokat tekintettük, akik éhezésről számoltak be, „szegénynek”, akik nem éheztek, de a fennmaradó három kérdés legalább egyikére igennel válaszoltak, míg a többiek a „nem szegény” csoportba kerültek. Ugyanazt a négy kérdést három időpontra is feltettük: a megkérdezettek 14 éves korára, 1988-ra és 2000-re. Az 1. táblázatban közölt regressziós modell bemutatja a háztartások különböző jellemzőinek hatását arra, hogy a megkérdezett éhezett-e 14 éves korában.

1. táblázat - 1. táblázat. A gyermekkori éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell eseményhányadosai (a 14. életévüket 1989 előtt betöltött megkérdezettek körében)

		1. modell teljes modell	2. modell (=M1- struktúra)	3. modell (=M2- feminizáció)	4. modell (=M3- etnicitás)
Demográfiai	Testvérek száma	1,129***	1,163***	1,156***	1,029***
	Vidéki születési hely	0,952	1,094	1,080	1,029
Strukturális	Az apának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	1,635	-	-	-

¹A kutatás részletes leírása megtalálható Szelényi Ivánnak a *Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban* c. tanulmányában (lásd Szelényi,[9] 2001).

		1. modell teljes modell	2. modell (=M1- struktúra)	3. modell (=M2- feminizáció)	4. modell (=M3- etnicitás)
	Az anyának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,276	-	-	-
Feminizáció	A megkérdezett gyer- mekkorában csak anyjával élt együtt	2,815*	2,840	-	-
Kohorsz	Preszocializmus	2,961*	3,557*	-	-
	Sztálinizmus	3,103*	3,355*	-	-
Etnicitás	Roma	2,395*	2,690*	2,714*	-
Ország	Bulgária	0,940	1,023	0,958	0,981
	Románia	1,212	1,250	1,213	1,110
-2 Log likelihood		-1170884	-269,9871	-284,1193	-320,0195

* p=0,05 **p=0,01 ***p=0,00

Az 1. táblázatból jól látható, hogy három faktor bizonyult a 14 éves korban mért szegénység legjobb indikátorának. A generációs hatás igen jelentős: azoknak, akik 1999 előtt (ezt nevezzük szocializmus előtti korszaknak) töltötték be 14. évüket, illetve azoknak, akik 1949-1960 között (ezt nevezzük „sztálinista korszaknak”) voltak 14 évesek, több mint háromszor nagyobb az esélye arra, hogy fiatal korukban megtapasztalják az éhezéssel mért szegénységet, mint a később születetteknek. Az egyedülálló anya változó szinten meghatározó faktor: azok, akik csak édesanyjukkal éltek együtt, csaknem háromszor akkora valószínűséggel mondták azt, hogy éheztek 14 éves korukban. A romák is gyakrabban számoltak be arról, hogy éheztek 14 éves korukban, és a roma etnicitás hasonló mértékben növeli a szegénység valószínűségét, mint az, ha valakit egyedülálló anya nevelt. Bár a testvérek számának hatása nem annyira erős, még szignifikáns.

Érdekes azt is számba venni, hogy melyek azok a változók, amelyek kevésbé magyarázzák az ily módon mért szegénységet. A táblázatból kitűnik, hogy nincs szignifikáns összefüggés „strukturális változóink” - tehát az apa és az anya iskolai végzettsége - és aközött, hogy a megkérdezett arról számol be, hogy 14 éves korában éhezett. Végül ebben a vonatkozásban nem mutatkozik semmiféle számottevő országok közötti hatás sem.

A fenti eredmények azért különösen érdekesek, mert a térséggel foglalkozó kutatók véleménye eddig megegyezett abban, hogy a szegénység az államszocializmus időszakában inkább életciklussal összefüggő, demográfiailag meghatározott, mint strukturális tényezők által determinált jelenség volt. Kutatási hipotéziseink kialakításakor is abból indultunk ki (Emigh-Fodor-Szelényi,[2] 2001), hogy a szegénység csak a posztkommunista átmenet időszakában vált „etnicizálttá” és „feminizálttá” a régióban. Eredményeink részben megerősíteni látszanak ezt a hipotézist: a szülők iskolai végzettségével mért strukturális hatás nem, ezzel szemben a testvérek számával mért demográfiai hatás jó indikátora az államszocializmus időszakában általunk mért szegénységnek.

A fenti eredmények egy része azonban ellentmond előzetes hipotézisünknek: a roma etnicitás és az, hogy valaki olyan családban nőtt fel, ahol egyedülálló anya volt a családfő, igen erősen összefügg azzal, hogy valaki arról számolt be, hogy 14 éves korában éhezett az államszocializmus időszakában, ami arra utal, hogy az etnicizált és feminizált típusú szegénység már az államszocializmus bukása előtt is jelen volt az általunk vizsgált térségben.

A romák életkörülményeinek átalakulása 1988-2000 között

Hogyan változtak meg a romák életkörülményei 1988-2000 között? Korábbi kutatásokról tudjuk, hogy a piaci átalakulás súlyos áldozatokat követelt a korábbi államszocialista országok lakosságától, és hogy még tizenkét évvel a rendszerváltás után is többen vannak a térségben olyanok, akik a rendszerváltás vesztesének tekintik magukat, mint olyanok, akik nyertesként élték meg a piacgazdaságba való átmenet időszakát. Mindazonáltal az életszínvonal visszaesésének mértéke, az életfeltételek ellehetetlenülésének üteme meglehetősen eltérő volt az egyes országokban, és eddig nem rendelkezünk megfelelő, országok közötti összehasonlítást is lehetővé tevő adatokkal arra nézvést, hogy mindez hogyan érintette a romákat. Kutatásunknak nem egyszerűen az volt a célja, hogy beszámoljon az általunk vizsgált országokban élők keserű tapasztalatairól, hanem sokkal inkább az, hogy bemutassuk, hogy a különböző kormányzati intézkedésekkel befolyásolható volt a piacgazdasági átmenet alatti életszínvonal-csökkenés mértéke és üteme, és hogy mindez részben megmagyarázza a vizsgált országok közötti különbségeket is.

2. táblázatunkban ismét a korábban már megismert szegénységváltozónkat használjuk. Mint az várható volt, 1988-2000 között valóban az életkörülmények igen számottevő romlása ment végbe mindhárom országban, és ez a roma és nem roma népességet egyaránt érintette. 1988-ban a roma megkérdezettek egyhatoda-kétötöde számolt be arról, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben szegény volt. Ez az adat Bulgáriában valamivel kevesebb mint 40 százalékról 2000-re 90 százalék fölé ugrott, és még Magyarországon is, ahol a romák a vizsgált országok közül messze a legmagasabb életszínvonalon élnek, eléri az 50 százalékot, pedig 1988-ban még „csak” 16 százalék volt. Románia mintegy félúton helyezkedik el Bulgária és Magyarország között: itt az ily módon mért roma szegénység 34-ről csaknem 80 százalékra emelkedett.

2. táblázat - 2. táblázat. A roma etnicitás hatása a szegénységre (1988-2000 [%])

Ország	Év	Minta	Nagyon szegény	Szegény	Nem szegény	Összesen (100%) N=
Bulgária	1988	Nem roma	1,3	6,6	92,1	808
		Roma	15,0	23,6	61,4	435
	2000	Nem roma	13,4	38,4	48,2	901
		Roma	66,7	27,3	6,0	557
Magyarország	1988	Nem roma	2,3	3,3	94,4	871
		Roma	7,4	8,6	84,0	428
	2000	Nem roma	6,1	11,3	82,6	902
		Roma	21,4	28,1	50,5	459
Románia	1988	Nem roma	4,8	12,7	82,5	825
		Roma	16,7	17,1	66,2	294
	2000	Nem roma	15,5	27,5	57,0	997
		Roma	51,7	23,0	23,3	397

A nem romák körében hasonló tendencia rajzolódik ki. A legnagyobb mértékű visszaesés ebben a körben is Bulgáriában történt, hiszen a nem szegény nem romák aránya csaknem felére, 92-ről 48 százalékra zuhant vissza. Ugyanezek az adatok Romániában valamivel mérsékeltebb, az 1988-as 83 százalékról a 2000- es 57 százalékra történő visszaesést mutatnak. Ez azt jelenti, hogy míg a bolgár megkérdezettek 1988 vonatkozásában még alacsonyabb szegénységi szintről számolnak be, mint a románok, 2000-re megfordul a helyzet, és a megkérdezettek szerint már több a szegény Bulgáriában. Mindez azt jelenti, hogy az 1988-2000 közötti visszaesés mértéke jóval nagyobb volt Bulgáriában, mint Romániában. A másik két

vizsgált országhoz viszonyítva Magyarországon csekély mértékű volt a visszaesés: a nem roma nem szegények aránya az 1988-as 94 százalékról 2000-re „csak” 83 százalékra esett vissza.

Az etnikai csoportok közötti összehasonlítás azt mutatja, hogy a romák körében mért szegénység mindhárom országban jóval magasabb volt 2000-ben, mint a nem romák körében. De a romák már 1988-ban is jóval szegényebbek voltak. Ezért a romák és nem romák közötti szakadék lényegében azonos mélységű maradt.

Direkt módon is rákérdeztünk arra, hogy a megkérdezettek úgy vélekednek-e, hogy 2000-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul éltek, mint 1988-ban.² Az adatok mindhárom általunk vizsgált országban arra utalnak, hogy bár a romák jelentős része a rendszerváltás előtt is szegény volt, még az akkori szegények többsége is úgy vélekedik, hogy a piaci átmeneti időszakában tovább csökkent az életszínvonala.

3. táblázat - 3. táblázat. Hogyan ítéli meg életszínvonala változását? (1988- 2000, [%])

Ország	Minta	Most jobb vagy ugyan olyan	Kicsit rosszabb	Sokkal rosszabb	Összesen (100%) N=
Bulgária	Nem roma	16,8	24,3	58,9	849
	Roma	11,8	13,4	74,8	488
Magyarország	Nem roma	46,4	36,3	17,3	890
	Roma	30,1	28,6	41,3	453
Románia	Nem roma	28,6	26,8	44,6	848
	Roma	12,7	19,1	68,2	311

A 3. táblázat adatai azt mutatják, hogy:

1. azok aránya, akik úgy vélekednek, hogy családjuk életszínvonala 2000-ben lényegesen alacsonyabb volt, mint 1988-ban, mindhárom vizsgált országban sokkal magasabb a roma, mint a nem roma megkérdezettek körében;
2. ebben a vonatkozásban az országok közötti eltérések jelentősebbek, mint az etnikai csoportok mentén kirajzolódó különbségek. Például a magyarországi romáknak „csak” kétötöde (41,3%) mondta azt, hogy életkörülményeik sokkal rosszabbak voltak 2000-ben, mint 1988-ban, míg a megfelelő arány a nem romák körében Romániában valamivel (44,6%), Bulgáriában pedig sokkal magasabb, csaknem eléri a háromötödös arányt (58,9%).
3. Figyelemre méltó azonban, hogy a romák és nem romák közötti szakadék azok körében, akik úgy vélekednek, hogy életszínvonaluk 2000-ben sokkal alacsonyabb volt, mint a rendszerváltás előtt, Magyarországon valamivel mélyebb, mint a másik két vizsgált országban. Ez azért is meglepő, mert ugyanakkor a magyar romák csaknem egyharmada, míg a másik két országban csak valamivel több mint egytizede állította azt, hogy 2000-ben ugyanúgy vagy jobban élt, mint 1988-ban. Mindez arra utal, hogy a magyarországi roma társadalom a másik két vizsgált országnál sokkal inkább polarizált elrendezésű: Magyarországon a sok nagyon szegény roma mellett kirajzolódnak egy viszonylag jó körülmények között élő roma csoport körvonalai is.

Vizsgáljuk most meg többváltozós elemzés módszerével azt, hogy melyek az 1988-2000 közötti életszínvonal-változás meghatározó tényezői a vizsgált országokban!

²Hasonló kérdést tett fel SOCO-kutatásában Ferge Zsuzsa az átlagnépességre (Ferge,[3] 1995), és eredményeink igen hasonlóak az általa kapott eredményekhez.

4. táblázat - 4. táblázat. Az 1988 és 2000 közötti életszínvonal-változást magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

		1. modell teljes modell	2. modell (=M1- struktúra)	3. modell (=M2- feminizáció)	4. modell (=M3-etnicitás)
Demográfiai	Testvérek száma	0,968	1,017	0,997	1,168**
	Vidéki születési hely	0,799	0,911	0,905	0,957
Strukturális	Az apának legfel- jebb alapfokú iskolai végzettsége van	1,500**	-	-	-
	Az anyának legfel- jebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,022**	-	-	-
Feminizáció	Egyedülálló anya	1,263*	1,536*	-	-
	Egyedülálló nő	1,137	1,218	-	-
Etnicitás	Roma	1,958	2,756**	2,735**	-
Ország	Magyarország	0,231	0,217**	0,221**	0,241**
-2 Log likelihood		-2170,3608	-2321,669	-2327,0371	-2403,3919

* p=0,05 ** p=0,01

A 4. táblázatban bemutatott modell alapján kapott eredmények konzisztensek a 2-3. táblázatban közölt leíró statisztikák alapján kirajzolódó tendenciákkal, és jelentősen különböznek az 1. táblázatban közölt modell alapján kapott eredményektől. Való igaz, hogy a romák nagyobb valószínűséggel számolnak be növekvő mértékű szegénységről a piaci átmenet időszakában, mint a nem romák, azonban akkor, ha a megkérdezett etnikai hovatartozását legmagasabb iskolai végzettségével kontrolláljuk, az együttható nagysága jelentősen csökken. Továbbmenve, a 4. táblázatban látható meghatározottságok láncolata mintegy fordított képe annak, amit az 1. táblázatban láthattunk. Míg az 1989 előtt 14. életévüket betöltők körében a gyermekkorra vonatkozó demográfiai tényezők jól magyarázták azt, hogy ki mondta azt, hogy szegény családban élt, és az iskolai végzettség hatása nem volt szignifikáns; a piaci átmenet időszakában az alacsony iskolai végzettség, a munkaerőpiacról való kiszorultsággal együtt, már alapvető meghatározója az életszínvonal csökkenésének.

A roma etnikumhoz való tartozás hatása a 4. táblázatban közölt modellben alacsony a várthoz képest. Való igaz, hogy a romák helyzete igen erősen romlott, de mivel a romák az államszocializmus időszakában is szegények voltak, abban az esetben, ha az életkörülmények 1989 utáni romlásának meghatározóit akarjuk magyarázni, az etnikai hovatartozás körülbelül ugyanolyan fontosnak bizonyul, mint a munkaerőpiacon elfoglalt hely.

Roma szegénység a posztkommunista kapitalizmus struktúrái megszilárdulásának időszakában

Az előző fejezetben a piaci átmenet társadalmi konzekvenciáit igyekeztünk bemutatni. Kik voltak a nyertesek és a vesztesek, és kik azok akik „feleslegesnek” bizonyultak a redisztributív szisztémából a piacgazdaságba való átmenet időszakában? Úgy tűnik azonban, hogy 2000-re megindul a „posztkommunista kapitalizmus” képlékeny struktúrájának megszilárdulása és a kialakulófélben lévő rendszer önreprodukciója. Ezért érdemesnek tűnik, hogy figyelmünket az „áldozatokkal járó átmenet” rövid, időleges konzekvenciáin túl a kialakuló kapitalista rendszer jellegzetességeire fordítsuk.

Ebben a fejezetben két lépcsőben fogunk haladni:

- a. Először megkíséreljük felmérni a roma szegénységet a háztartások kiadásainak alapján. Ez lehetőséget kínál arra, hogy megvizsgáljuk az általunk korábban használt, szubjektív szegénységmérő módszerek érvényességét, és felmérjük azt, hogy mennyire érvényesek a megkérdezettek korábbi szegénységükre vonatkozó állításai.
- b. Második lépésben a vizsgált három országban azt fogjuk elemezni, hogy melyek a legfontosabb meghatározó tényezők a romák és nem romák körében mért szegénységnek.

Roma szegénység 2000-ben

Mind ez idáig a szegénység mérésére „szubjektív” módszereket alkalmaztunk, és a szegénységküszöb megvonásánál nem vettük figyelembe a jövedelem vagy a kiadások alacsony színvonalát. Azért jártunk így el, mert mivel meglehetősen nehéz, ha nem lehetetlen a pontos jövedelmekre vagy kiadásokra visszamenőlegesen rákérdezni, nem nagyon volt más választásunk. 2000-re vonatkozóan azonban már módunk van arra, hogy a szegénység mérésének „objektívebb” módszereit is alkalmazzuk. Ennek érdekében felhasználtuk annak a kérdőívnek az általunk megrövidített és némileg átalakított változatát is, amelyet a Világbank dolgozott ki különböző országok szegénységének mérésére. Így módunk van arra, hogy 2000-re különböző módszerekkel, különböző szegénységi küszöbököt alakítsunk ki.

„Relatív szegénynek” azokat a háztartásokat tekintettük, amelyeknek kiadásai az adott országra számított medián ötven százaléka alatt voltak. „Abszolút szegények” azok a háztartások voltak, amelyekben az egy főre vagy háztartási egységre számított kiadások 2,15, illetve 4,30 amerikai dollár alatt maradtak. Az utóbbi szegénységi küszöb mentén meglehetősen nagy országok és etnikai csoportok közötti különbségeket találtunk (lásd az 5. táblázatot), melyből kitűnik, hogy Magyarország kevésbé szegény, mint Bulgária és Románia. Az országok közötti különbségek olyan jelentősek, hogy csaknem eltüntetik az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségeket; a bulgáriai nem roma népességén belül körülbelül ugyanolyan mértékű a szegénység, mint a magyarországi romák körében.

A relatív szegénységi határ mentén (azok aránya, akiknek a kiadása alacsonyabb, mint a medián ötven százaléka) csak meglehetősen kicsiny különbségek mutathatók ki a nem roma népesség körében. Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen ez a mutató nem annyira a szegénységet, mint inkább az egyenlőtlenségeket méri. Ezen jelzőszámmal mérve Bulgária és Magyarország hasonló képet mutat, de annyi mindenképpen megállapítható, hogy a bolgár nem roma népesség relatív értelemben valamivel kevésbé „szegénység által sújtott”, mint Magyarország, és sokkal kevésbé, mint Románia nem roma népessége. Ezzel szemben ugyanezen indikátor mentén igen számottevő különbségek mutathatók ki, ha a roma és a nem roma népesség helyzetét hasonlítjuk össze egymással, és ebben az összevetésben az országok közötti különbségek is más tendenciát mutatnak.

Magyarország és Bulgária közötti hasonlóság eltűnik: míg a magyar romák „csak” alig több mint egynegyedének kiadása nem éri el a medián ötven százalékát, a megfelelő adat Romániában és különösen Bulgáriában jóval egyharmad fölött van (36 és 39%).

Rátérve most már „abszolút szegénységet” mérő mutatóink elemzésére, először azt fogjuk megvizsgálni, hogy a Világbank által kidolgozott mérőszám alapján kirajzolódó kép mennyire esik egybe az általunk korábban használt „szubjektív indikátor” alapján kirajzolódó tendenciával. Az adatok tanúsága szerint az abszolút szegénységet mérő „objektív” mutatók (2, 15, illetve 4,30 dollár egy főre jutó kiadás) és a „szubjektív” indikátor (lásd 1. táblázat) alapján lényegében ugyanannak a történetnek a körvonalai rajzolódnak ki. Vizsgáljuk meg először a nem roma népesség helyzetét a 4,30 dollár kiadási színvonal mentén. Mint az a 2. és 5. táblázat megfelelő adatainak összevetéséből látható, az alapvető tendenciák meglehetősen hasonlítanak egymáshoz. Magyarországon a roma és nem roma népesség sokkal kevésbé szegény, mint a két másik, általunk vizsgált országban. A 2. táblázatban jól látható, hogy Bulgáriában és Romániában több mint kétszer annyi nem roma állította azt, hogy 2000-ben előfordult az, hogy éhezett, mint Magyarországon. Az országok közötti eltérések iránya megegyezik, bár a különbségek ennél is nagyobbak akkor, ha a roma népesség helyzetét vetjük össze egymással. Az 5. táblázat elemzése alapján megállapítható, hogy lényegében ugyanaz a tendencia rajzolódik ki, mint amit már a szubjektív mérőszám alapján leírtunk, azzal a különbséggel, hogy az ilyen módon mért országok közötti különbségek még jelentősebbek.

5. táblázat - 5. táblázat. A szegények aránya országoként és etnikai csoportok szerint (%)^a

Ország	A mediánfogyasztás 50%-a vagy kevesebb		Egy felnőtt fogyasztási egységre jutó	
	egy felnőtt fogyasztási egységre jutó	egy főre jutó	2,15 USD	4,30 USD
			vásárlóerő-paritás ^b	
Bulgária				
Roma	39,1	45,1	30,3	73,9
Nem roma	8,7	8,1	5,8	35,8
Magyarország				
Roma	27,6	38,4	6	33,7
Nem roma	9	10,2	1,6	10,3
Románia				
Roma	36,3	44	25,3	56,6
Nem roma	17,7	19,3	11,3	29

^aA Világbanknak egy szakértői csoportja korábban már dolgozott ezen adataink elemzésén (Revenga et al., [6] 2002.). A két módszer között a legnagyobb különbség az, hogy mi a Világbanknál magasabb arányúnak találtak a különbözőképpen definiált szegénységi küszöbök alatt élő népességet (Revenga et al. [6] 2002:13.), mivel mi egyszerűen a megkérdezett által bevallott kiadásokkal számoltunk, ezzel szemben ők ezeket az adatokat még az összefogyasztás becsült értékével korrigálták. Az ily módon keletkezett két becslés közötti eltérés mértéke 10-30 százalék között van.

^bAnnak érdekében, hogy a jövedelmi és fogyasztási adatainkat országoként összehasonlíthatóvá tegyük, a nemzeti valutákat vásárlóerő-paritáson számított US-dollárra számítottuk át. A vásárlóerő-paritások meghatározásánál a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap által használt átszámítási kulcsokból indultunk ki.

A roma szegénység társadalmi meghatározottsága

Mivel ebben a tanulmányban elsősorban a roma szegénység társadalmi meghatározottságára vagyunk kíváncsiak, a 2,15 dolláros szegénységi küszöböt fogjuk használni. 4,30 dolláros szint alkalmazása esetén a romák túlságosan magas arányban kerülnének a szegénységi küszöb alá, ami megnehezítené azt, hogy egy ilyen elemzést el lehessen végezni. A bulgáriai cigánynak tartott népesség 30, a magyarországi 6, míg a romániai 25 százaléka került a 2,15 dolláros (vásárlóerőparitáson számított) szegénységi küszöb alá.

Elemzésünket néhány leíró statisztikai adat bemutatásával kezdjük (6. táblázat). Az adatok tanúsága szerint - bár a magasabb iskolai végzettség növeli a szegénységéből való kikerülés esélyét - a roma etnicitás jobban magyarázza azt, hogy ki kerül a szegénységi küszöb alá, mint az iskolai végzettség: azonos iskolai végzettséggel a romáknak jóval nagyobb esélye van a szegénységi küszöb alá kerülésre, mint a nem romáknak, és a magasabb iskolai végzettség a nem romák esetében nagyobb mértékben járul hozzá a szegénységéből való kilábaláshoz, mint a romáknál. A fenti megállapítás ugyan mindegyik vizsgált országra áll, de különösen igaz Bulgáriában, ahol az alacsony iskolai végzettség csak kismértékben növeli meg a romák szegénységi küszöb alá kerülési esélyét, míg a nem romák esetében az alacsony iskolai végzettség és a szegénység között nagyon erős összefüggés mutatkozik. Mindebből véleményünk szerint az következik, hogy az iskolai viszonyok fejlesztése ugyan hasznos eszköz a roma szegénység elleni harcban, de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a roma szegénység problémája pusztán oktatási programokkal „megoldható” lenne.

A munkaerő-piaci helyzet legalább olyan fontos meghatározója a romák szegénységének, mint az iskolázottság. A hivatalosan értelmezett munkanélküliség fontos tényező, de a posztkommunista kapitalista rezsimekben, különösképpen a roma népesség esetében, a hivatalos munkanélküli státus nem igazán jó indikátora a háztartás valóságos helyzetének. A romák jelentős része ugyanis már sok évvel ezelőtt elvesztette az állását, már munkanélküli ellátásra sem jogosult, így nemcsak hogy regisztrált munkanélkülinek nem számít, de gyakran már nem is munkanélküliként határozza meg saját magát. Ezért a 6. táblázatban megvizsgáltuk azt is, hogy milyen hatása van a háztartás helyzetére annak, hogy a háztartásfőnek van-e munkahelye, és arra az eredményre jutottunk, hogy az utóbbi változó sokkal erősebben meghatározza a roma szegénységet, mint a hivatalosan értelmezett munkanélküli státus. A 6. táblázatból az is jól látható, hogy az, hogy a

háztartásfő állásban van-e vagy sem, mindegyik vizsgált országban erősebben határozza meg a romák szegénységi küszöb alá kerülési esélyeit, mint bármelyik általunk itt vizsgált más változó.

6. táblázat - 6. táblázat. A szegénység néhány szociális és demográfiai meghatározója (az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson átszámított 4,30 USD napi kiadási szint alatt élők aránya országoként és etnikai csoportonként, %)

	Bulgária		Magyarország		Románia	
	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma
Teljes népesség	35,8	10,3	73,9	33,7	29	56,6
A háztartásfő legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik	55,3	75,7	13,4	40	46	68,4
A háztartásfőnek van munkahelye	18,1	59,6	8,3	18	18,2	34,8
A háztartásfő munkanélküli	52	76,6	22,4	47,1	47,1	64,3
Három vagy több gyerek	40	73,2	8,1	48,4	60,3	69,6

A gyerekek számának hatása igen figyelemreméltó. Mint ez a fenti táblázatból látható, Bulgáriában a magas gyerekszám jóformán nem befolyásolja a romák szegénnyé válásának esélyeit, és a sokgyerekes nem roma bolgárok körében sem sokkal magasabb a szegények aránya az átlagnál. A magyarországi és romániai adatok már sokkal inkább az előzetesen várt tendencia szerint alakulnak: Romániában különösen, de Magyarországon is a sok gyerek növeli a szegénnyé válás esélyeit.

A fenti számításokat a 2,15 dolláros szegénységi küszöbre is elvégeztük, de eltekintünk ennek a táblázatnak a bemutatásától, mert az esetszám sok cellában túlságosan alacsony volt. Mindazonáltal meg kell említenünk, hogy a gyerekszám hatása a mélyebb szegénységi szinten jelentősen megváltozik: a három- és többgyerekes roma családok többszörösen felülreprezentáltak a 2,15 dollár szegénységi küszöb alatt élők körében. Ez azt jelenti, hogy a magas gyerekszámnak jelentős hatása van a szegénnyé válás esélyeire, de ez a tendencia igazán erősen csak a mélyszegénységi szinten érvényesül.

Vizsgáljuk most meg a többváltozós statisztikai elemzés módszerével is, hogy milyen mértékben határozzák meg a szegénységbe kerülés esélyét az egyes tényezők az általunk vizsgált országokban! Két különböző modellel fogunk dolgozni. Előbb (a 7. táblázatban) a korábban már bemutatott „szubjektív abszolút szegénységi határ”, majd a (8. táblázatban) a Világbank elemzői által is alkalmazott 2,15 dolláros szegénységi küszöb alá kerülés esélyeire ható tényezőket fogjuk elemezni a többváltozós regresszióanalízis módszerével. A két modell alapján meglehetősen különböző kép rajzolódik ki. Ezek az eltérések, véleményünk szerint, igen tanulságosak a szegénység mérése szempontjából.

A következő elemzésnek az a célja, hogy megvizsgálja a demográfiai indikátorok strukturális, feminizációs és etnikai változókhoz viszonyított erejét.

7. táblázat - 7. táblázat. A kutatás időpontjában mért éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

		1. modell teljes modell	2. modell (=M1- struktúra)	3. modell (=M2- feminizáció)	4. modell (=M3-etnicitás)
Demográfia	Gyermekek száma	1,139**	1,166***	1,101*	1,388***
	Vidéki lakóhely	0,589***	0,798*	0,806	0,963
Feminizáció	Egyedülálló anya	1,726***	1,791***	-	-
	Egyedülálló nő	1,914**	2,069***	-	-

		1. modell teljes modell	2. modell (=M1- struktúra)	3. modell (=M2- feminizáció)	4. modell (=M3-etnicitás)
Struktúra	A háztartásfőnek legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,721***	-	-	-
	A háztartásfő munkanélküli, vagy nincs jelen a munkaerőpiacon	3,268***	-	-	-
Etnicitás	Roma	4,270***	9,900***	9,058***	-
Ország	Magyarország	0,362***	0,323***	0,323***	0,338***
-2 Log likelihood		-2577,2674	-2940,7938	-2972,975	-3437,05903

* p=0,05; ** p=0,01; *** p=0,00

A 7. táblázatból következő legmeglepőbb eredmény az, hogy a legmagasabb iskolai végzettséggel mért strukturális helyzet, továbbá az etnikai és osztályhatás megközelítően azonos mértékben magyarázzák annak az esélyét, hogy valaki azt állítsa, hogy előfordult az, hogy 2000-ben éhezett. Az országok közötti különbségek legalább annyira nagyok, mint az interetnikusak, illetve azok, amelyek az iskolázatlan és az iskolázott megkérdezettek között mutatkoznak. Vagy ha nagyon pontosan akarunk fogalmazni: az iskolai végzettség hatása talán valamivel erősebb, mint a többi tényezőé, ha az ilyen módon definiált szegénységet akarjuk megmagyarázni. Az első oszlopban látható teljes modellben azok, akik legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek, háromszor akkora valószínűséggel mondták azt, hogy 2000 folyamán éheztek, mint a nálunk magasabb iskolai végzettségűek. A romák négyszer akkora valószínűséggel éheznek, mint a nem romák, és megközelítőleg ugyanez a valószínűsége annak, hogy a bolgárok vagy a románok éhezzenek, ha a magyarokkal vetjük össze őket. Figyelemre méltó az is, hogy az iskolázottság igen számottevően csökkenti a romák szegénnyé válásának esélyét. A 3. modellben - amelyben a strukturális változásokkal még nem kontrolláltunk - rendkívül magas a roma együttható. Ahogy belép az iskolai végzettség-változó, a roma együttható számottevően csökken, és amikor a tényleges munkanélküliséget mérő változót is beléptetjük, a roma együttható már csak fele annak, mint amekkora azelőtt volt, hogy a strukturális helyzetet mérő változókkal kontrolláltunk. Mindebből az következik, hogy a roma szegénység csökkentésének fontos eszköze az iskolázási feltételek javítása és új munkahelyek teremtése. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy mindez önmagában nem oldja meg a romák szegénységének problémáját. Miután már az összes strukturális faktortal kontrolláltunk, az etnikai változó hatása még mindig csaknem akkora, mint az iskolai végzettség-változóé. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a romák szegénysége mintegy fele részben alacsony iskolai végzettségükkel és kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetükkel magyarázható; azonban a fennmaradó, a modell által nem magyarázott, igen tekintélyes rész számottevő, ha nem a legnagyobb mértékben az etnikai diszkriminációnak tulajdonítható.³

Mint láttuk, a strukturális helyzetnek és az etnicitásnak megközelítően azonos hatása van, de vajon milyen szerepe van az országhatásnak? Adataink tanúsága szerint a magyar átlagnépesség helyzete - legalábbis az éhezés vonatkozásában - három-négyszer kedvezőbb, mint a bolgár vagy a román átlagnépességé. Ez persze nem nagyon meglepő, hiszen Magyarország gazdaságilag fejlettebb ország, mint Bulgária vagy Románia. Ebből az a következtetés is adódhat, hogy a szegénység terén mutatkozó különbség egyszerűen a gazdasági fejlettség eltérő színvonalából adódik. A 2-5. táblázatok alapján azonban komoly kétségek vethetők fel a fenti következtetéssel kapcsolatban. Jól látható ugyanis, hogy a Magyarország és Bulgária között a szegénység terén mutatkozó különbség 1988-ban még jóval kisebb volt, mint 2000-ben. Ezért úgy is lehet érvelni, hogy a szóban forgó különbség nem egyszerűen a két ország eltérő fejlettségi szintjének, hanem, legalábbis részben, az ezen országokban kialakulófélben levő kapitalista rendszerek eltérő karakterének is tulajdonítható. A rendelkezésünkre álló adatok nem elégségesek annak eldöntéséhez, hogy az említett különbségek főleg rezsimspecifikusak, vagy inkább más

³Az etnikai diszkrimináció mérése meglehetősen bonyolult feladat, és ideális kutatási eljárás nyilván a kísérleti módszer lenne. Ha erre nincs lehetőségünk, a „reziduális” mérés módszeréhez folyamodhatunk, amin azt értjük, hogy miután számba vettük mindazon változók hatását, amelyek etnikai egyenlőtlenségeket okozhatnak, a meg nem magyarázott részt az etnikai diszkrimináció hatásának tulajdoníthatjuk.

tényezőkkel magyarázhatók, de az adatok alapján a fenti kérdést mindenképpen érdemesnek tűnik a későbbi kutatások során feltenni.

Miután már a strukturális tényezőkkel, az etnicitással és az országhatással is kontrolláltunk, még mindig marad egy nem elhanyagolható genderhatás. Azokban a háztartásokban, amelyekben a háztartásfő olyan anya, aki legalább egy 16 éven aluli gyermekét egyedül neveli, vagy egyedülálló nő, csaknem kétszer olyan gyakran fordult elő éhezés, mint a többi háztartásban. Ami ennél is érdekesebb, hogy az etnikai koefficiens még növekedett is, amikor beléptettük feminizációs változóinkat. Ebből úgy tűnik, hogy a „szegénység feminizációja” olyan jelenség, ami inkább jellemző a többségi társadalomra, mint a romákra. Figyelemre méltó még az is, hogy a strukturális változók beléptetése után alig változik a feminizációs változók hatása, tehát - szemben az etnicitással - a genderhatás nem a strukturális meghatározottságokon keresztül érvényesül, hanem önálló hatást fejt ki a szegénység gyakoriságára.

Végül a szűken értelmezett demográfiai változók viszonylag gyenge hatása is magyarázatra szorul. A vidékilakóhely-változó pontosan ellenkező irányú hatást fejt ki, mint azt gondolnánk, hiszen a modelltől kitűnik, hogy a falusi háztartások mintegy feleakkora eséllyel szegények, mint a városiak. Természetesen tudjuk, hogy itt olyan indikátor mentén mérjük a szegénységet, amelyik minden bizonynyal alábecsüli a vidéki szegénységet, hiszen azt kérdeztük, hogy előfordult-e a családban, hogy valaki éhesen ment aludni azért, mert nem volt pénzünk élelemre, és tudjuk, hogy vidéken könnyebb a legalább minimális színvonalú táplálkozást a család számára biztosítani. Meglepően gyenge, bár szignifikáns a másik demográfiai változó, a gyerekszám hatása is. Fontos eredménynek tartjuk, hogy 12 évvel a rendszerváltás után a szegénységet már elsősorban nem a háztartásnagyság vagy az eltartott gyermekek száma, tehát demográfiai tényezők határozzák meg, mint ahogyan ez az államszocializmus időszakában történt.

8. táblázat - 8. táblázat. Az abszolút szegénység meghatározói (egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson átszámított 2,15 USD kiadási szinten) Bulgáriában, Magyarországon és Romániában (logit becslések, esélyhányadosok)

		1. modell teljes modell	2. modell (=M1- struktúra)	3. modell (=M2- feminizáció)	4. modell (=M3-etnicitás)
Demográfia	Gyermekek száma	1,172*	1,239*	1,234*	1,457*
	Vidék	2,282*	2,668*	2,646*	2,756*
Feminizáció	Egyedülálló nő	1,09	1,001	-	-
	Egyedülálló anya	1,13	1,42	-	-
Struktúra	A háztartásfőnek legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,554*	-	-	-
	A háztartásfő munkanélküli, vagy nincs jelen a munkaerőpiacon	3,068*	-	-	-
Etnicitás	Roma	1,659*	3,263*	3,265*	-
Ország	Magyarország	0,167*	0,154*	0,156*	0,163*
-2 Log likelihood		-104,9469	-310,2271	-1311,5198	-387,4157

* p=0,05

A korábban bemutatotthoz képest igen jelentősen módosul a kép akkor, ha függő változóként a vásárlóerő-paritásra átszámított 2,15 dolláros egy főre jutó kiadási szintet használjuk. Ebben a modellben az iskolázottság szerepe minden más tényezőnél fontosabbnak bizonyul. Azon háztartások esélye arra, hogy a 2,15 dolláros szegénységi küszöb alá kerüljenek, amelyekben a háztartásfő nyolc osztályt vagy annál is kevesebbet végzett, két és félszer nagyobb, mint azoké, ahol a háztartás feje ennél magasabb iskolai végzettséggel bír. Az ily módon mért szegénység második legfontosabb determinánsa

az országhatás: a bolgár és román átlagnépesség hat-hétszer akkora eséllyel került a szegénységi határ alá, mint a magyarok. Figyelemre méltó az is, hogy milyen sokat veszített magyarózóerejéből az etnikai változó. Az ország és a strukturális változók hatását kontroll alatt tartva, a romák már „csak alig kétszer” akkora eséllyel szegények, mint a nem romák. Érdekes az is, hogy a vidéki lakóhely hatása másként érvényesül 2,15 dolláros egy főre jutó kiadási szinten, mint akkor, amikor a szegénység indikátorának az éhezést tekintettük. A kiadásokkal mért szegénység esetében a falun élők kétszer akkora eséllyel számítottak szegénynek, mint akkor, amikor a szegénység indikátorának az éhezést tekintettük.

Mindez véleményünk szerint nem azt jelenti, hogy a szegénység mérésére használt szubjektív indikátorunk nem lenne „megfelelő”. Arról van inkább szó, hogy a szegénység mérésére használható monetáris mutatók, még akkor is, ha nem a jövedelmeket, hanem a kiadásokat mérjük, alábecslik a roma, és felülbecslik a falusi szegénységet. Mivel a romák körében sokkal magasabb a munkanélküliség, háztartásaik bevételeiben magasabb a társadalmi juttatások aránya, mint az átlagnépesség esetében, és minthogy az ilyen bevételeket más jövedelemforrásoknál inkább be szokták vallani, nem meglepő, hogy pénzben mérve a szegénységet, a romák kevésbé tűnnek szegénynek. Ezzel szemben a saját használatra való élelmiszertermelés, bármilyen pontos volt a Világbank által kidolgozott mérési módszer, a valóságnál szisztematikusan alacsonyabb értékeket mutat, és ez az ilyen tevékenységet sokkal kiterjedtebben gyakorló nem romákat a valóságosnál szegényebbnek tünteti fel. Ez magyarázza azt, hogy a falusiak miért bizonyulnak szegényebbnek akkor, ha a szegénységet pénzben és nem természetben (elégtelen táplálkozás) mérjük, és azt is, hogy az összjövedelmen belül magasabb arányú pénzbeni juttatással, de kevesebb saját fogyasztásra megtermelt élelmiszerral rendelkező roma háztartások pénzben mérve miért tűnnek kevésbé szegénynek, amikor a valóságban magasabb arányban éheznek. A gyerekekkel kapcsolatos pénzbeni juttatások és a nyugdíj összjövedelmen belüli magasabb arányával magyarázható az is, hogy a 8. táblázatban miért nem szignifikánsak az egyedülálló anyák és az egyedülálló nők háztartásaira kapott értékek.

A korábban bemutatott leíró statisztikák és a többváltozós modellek segítségével meglehetősen pontos képet alkothatunk arról, hogy melyek a roma szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista kapitalizmus időszakában. Eredményeink lényege röviden úgy összegezhető, hogy a strukturális változókkal és az országhatással való kontroll után a romák még mindig kétszer-háromszor akkora valószínűséggel szegények, mint a nem romák. Az alacsony iskolázottság és a foglalkoztatottsági hátrányok is fontos összetevői a roma szegénységnek. Ezeknek a változóknak a kedvezőbb értékei esetén eltűnik a romák fennmaradó hátrányának még mintegy a fele. A fennmaradó hányadot azonban az elemzésünkbe bevont változókkal még mindig nem lehet megmagyarázni, és ez az a hányad, ami részben vagy nagy részben az etnikai diszkriminációnak tulajdonítható.

A társadalmi kirekesztettség különböző formái az egyes országokban

Ennek a fejezetnek a témája annak a bemutatása, hogy mennyiben különbözik a roma szegénység jellege az általunk vizsgált három országban. Azonos vagy eltérő logika szerint történik-e a romák kirekesztése ezekben az országokban? Milyen különbségek mutathatók ki azon mechanizmusok terén, ahogyan a három vizsgált posztkommunista kapitalizmusban a társadalmi kirekesztettség definiálódik?

Kutatásunk hipotéziseinek megfogalmazásakor abból indultunk ki, hogy a posztkommunista átmenet körülményei között esély van arra, hogy a legszegényebbek kirekesztése underclassosodás formájában menjen végbe. E hipotézis felállításakor Julius Wilson munkásságára támaszkodtunk, aki szerint a dezindusztrializáció az Egyesült Államokban a nagyvárosi fekete gettók népességének jelentős átalakulását eredményezte. Ez volt az a népesség, amelyik legnagyobb mértékben vált munkanélkülivé a gazdaság szerkezetében végbement gyökeres átalakulás következtében, és vált a dezindusztrializáció első számú áldozatává. Ezzel párhuzamosan az afroamerikai társadalom erős polarizációja ment végbe. A sikeres, középosztályosodó feketék sorra kiköltöztek a fekete gettókból, és suburbókba kezdtek költözni. Mindezek eredményeként a hátrahagyottak szegénysége még reménytelenebbé, kirekesztettsége még erősebbé vált. Már nemcsak szegénységről, hanem életre szóló, sőt generációk között is átöröklődő szegénységről, underclassosodásról, társadalom alatti, pontosabban az osztályszerkezeten kívüli osztályról beszélhetünk (Wilson,[11] 1987).

A magyarországi helyzet elemzésére támaszkodó korábbi munkáinkban (Laányi,[4] 2001; Emigh-Fodor-Szelényi,[2] 2001 és az ezekhez kapcsolódó vita: Stewart,[7] 2001a,[8] 2001b és Ladányi-Szelényi,[5] 2001) hipotézisünk az volt, hogy a poszt-

kommunista átmenet körülményei között a dezintegrációs átalakulást követőhöz hasonló folyamatok játszódnak le. Most lehetőségünk van arra, hogy hipotézisünket nemzetközi összehasonlításban, empirikusan is teszteljük. Mennyiben és hol beszélhetünk posztkommunista körülmények között underclassosodásról, és melyek azok a feltételek, amikor és ahol nincs értelme e kategória használatának?

Elemzésünk során tehát abból indulunk ki, hogy a posztkommunista országok mindegyikének szembesülnie kellett azzal a kihívással, amit a szegénység elmélyülésén túl a szegénység jellegének megváltozása jelentett. Ennek az igen lényeges változásnak a lényege abban összegezhető, hogy a népesség jelentős hányada esetében nem egyszerűen szegénységgel, hanem tartós szegénységgel, nem egyszerűen munkanélküliséggel, hanem tartós munkanélküliséggel van dolgunk, hogy ezek a szociális hátrányok a korábbinál sokkal erősebb térbeni elkülönüléssel fokozódnak fel, ami valószínűvé teszi a leszakadás továbbörklődését a generációk között. Az „új szegénységnek” ez a típusa két vonatkozásban is újnak mondható. Hosszabb távú és több dimenziós ahhoz a szegénységhez képest, ami az államszocializmus időszakára volt jellemző. Feladatunk tehát most az, hogy a kirekesztettség különböző típusait és azok összekapcsolódási módozatait megkíséreljük empirikus módszerekkel mérni, majd leírjuk, hogy milyen jellegzetes hasonlóságok és különbségek mutathatók ki e téren az általunk vizsgált három ország esetében.

A társadalmi kirekesztettség különböző dimenziói

A kirekesztettség három dimenzióját fogjuk itt megkülönböztetni:

Lakóhelyi kirekesztettség: kérdőíves adatfelvételünk során arra kértük a kérdezőbiztosokat, hogy sorolják be a megkérdezett lakóhelyét az általunk megadott kategóriák valamelyikébe. A kategóriák a következők voltak: hagyományos cigánytelep; olyan környék, ahol az ott élők többsége roma; olyan környék, ahol ott élők többsége nem roma szegény; olyan környék, ahol sem romák, sem nem roma szegények lakóhelyei nem koncentrálnak. Ebben az elemzésben a felsorolásban szereplő első három típust, tehát a lakóhelyi szegregáció bármilyen formáját lakóhelyi kirekesztettségként definiáltuk. Kategorizációnk tehát a kérdezőbiztos szubjektív megítélésére támaszkodott. Az ily módon mért szegregáció erőssége nagymértékben különbözött az általunk vizsgált országokban. Bulgáriában a romák lakóhelyi szegregációja nagyon erős, ezzel szemben Magyarországon és Romániában viszonylag gyenge, különösen akkor, ha azt az Egyesült Államokban élő afroamerikai népesség lakóhelyi szegregációjának mértékéhez viszonyítjuk.⁴ A lakóhelyi szegregáció általában és az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció különösen, sokkal kevésbé erőteljes Európában, mint az USA-ban (lásd erről Wacquant,[10] 1993), ezért amit itt lakóhelyi kirekesztettségnek nevezünk, az nagymértékben különbözik annak amerikai megfelelőjétől.

Munkaerő-piaci kirekesztettség: azokat a háztartásokat soroltuk ide, ahol kettő vagy annál több munkaképes korú személy munkanélküli, háztartásbeli vagy alkalmi munkából élő volt, vagy a foglalkoztatási státusára irányuló kérdésre azt válaszolta, hogy „semmit se dolgozik”.

Iskolarendszertől való kirekesztettség: azokat a háztartásokat kerültük ebbe a kategóriába, amelyeknek egyetlen tagja sem rendelkezik befejezett alapfokúnál magasabb iskolai végzettséggel. Ez egy igen erős változó, hiszen az, aki csak ilyen alacsony iskolázottsággal bír, nagy valószínűséggel nem jut munkához, vagy csak a legrosszabbul fizetett, leglenézettebb munka jut neki.

9. táblázat - 9. táblázat. A különböző típusú kirekesztettségek előfordulásának gyakorisága (%)

Ország	A minta típusa	Lakóhelyi	Munkaerő-piaci kirekesztettség	Iskolai
Bulgária	Teljes népesség	32,5	19,4	14,5
	Romák	88,7	71,2	61,1
Magyarország	Teljes népesség	21,2	3,9	10,8
	Romák	54,9	29,9	27,9
Románia	Teljes népesség	19,3	17,2	15,1

⁴Ennél az összehasonlításnál figyelembe kell venni egyebek mellett azt, hogy az afroamerikai népesség aránya sokkal magasabb az USA-ban, mint a romáké Kelet-Európában.

Ország	A minta típusa	Lakóhelyi	Munkaerő- piaci kirekesztettség	Iskolai
	Romák	55,2	60,3	34,0

Az adatok tanúsága szerint a lakóhelyi szegregáció mértéke országonként és etnikai csoportonként igen nagy eltéréseket mutat. Ha a teljes népességet nézzük, a vizsgált országok közül Bulgáriában a legmagasabb, Romániában pedig a legalacsonyabb a lakóhelyi szegregáció intenzitása. Magyarország ebben a vonatkozásban köztes helyzetet foglal el, oly módon, hogy adatai sokkal inkább Romániához, mint Bulgáriához hasonlítanak. A munkaerő-piaci kirekesztettség tekintetében Magyarországon a legkevéssé súlyos a helyzet, és a romániai és bulgáriai adatok hasonlítanak jobban egymáshoz. A romák és nem romák közötti szakadék azonban Magyarországon a legmélyebb. Míg a másik két országban a munkaerő-piacról kirekesztett romák aránya „csak” mintegy háromszorosa az átlagnépesség körében mért aránynak, Magyarországon a romák felülreprezentáltsága hétszeres, ami erőteljes munkaerő-piaci etnikai diszkriminációra utal. Végül az iskolai kirekesztettség tekintetében meglehetősen hasonlóak az átlagnépesség körében mért arányok a három vizsgált országban. A romák kirekesztettségének mértéke azonban meglehetősen eltérő: a romániai és magyarországi helyzet ebben a vonatkozásban igen hasonló, azonban a bulgáriai romák iskolai kirekesztettségének mértéke mintegy kétszerese a másik két országban mért aránynak.

A kirekesztődések összekapcsolódásai

Most azt fogjuk megvizsgálni, hogy a társadalmi kirekesztettség milyen mértékben alkot többdimenziós rendszert a posztkommunista kapitalizmusok körülményei között, majd rátérünk annak vizsgálatára, hogy a különböző típusú kirekesztődések összekapcsolódása azonos vagy egymástól eltérő logika szerint történik-e az általunk vizsgált országokban. A 10. táblázatban bemutatjuk azt, hogy a kirekesztődések milyen jellegű összekapcsolódását különböztethetjük meg teoretikusan egymástól. „Under-aste”-szerű kirekesztődésnek azt fogjuk tekinteni, amikor a románok tekintett népesség egésze vagy túlnyomó többsége van kirekesztve, és kirekesztettségük többdimenziós. Abban az esetben, ha a roma népesség polarizálódik, s egyfelől kimutatható egy kirekesztettség által nem sújtott csoport, másfelől egy olyan is, amelynek tagjait különböző típusú kirekesztődések halmozódása sújtja, kialakulófélfben lévő „underclassról” fogunk beszélni. Végül, ha a romák többségét csak egy- vagy kéttípusú kirekesztettség sújtja, de a kirekesztettséggel nem sújtott romák aránya is alacsony, „lower class”-szerű formációról fogunk beszélni.

10. táblázat - 10. táblázat. A kirekesztődések összekapcsolódásának típusai

	Két vagy háromtípusú kirekesztettség	Egytípusú kirekesztettség
A csoport egésze van kirekesztve	Under-aste	Lower class
Csak a csoport egy része van kirekesztve	Underclass	Lower class

A 11. táblázat új oldalról világítja meg azt az általunk korábban, más módszerekkel már többször kimutatott tendenciát, hogy a bulgáriai romák helyzete alapvetően különbözik a másik két ország románok helyzetétől. Míg a bulgáriai romák 44,6 százalékát, a romániaiaknak 16,3, a magyarországiaknak pedig csak 10,3 százalékát sújtja mindhárom általunk vizsgált kirekesztettség. Ha a három- és kéttípusú kirekesztettségek együttes arányát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ez a bulgáriai romák négyötödét, a romániai romáknak már csak kevesebb mint a felét, és a magyarországi romáknak csak kétötödét sújtja. Míg Bulgáriában elenyésző (3,8%) azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt, ez az arány Romániában négyeszeres, Magyarországon pedig hétszeres.

Úgy érvelhetünk tehát, hogy Bulgáriában a romák kirekesztettsége valóban kasztszerű formát ölt, ami azt jelenti, hogy a roma társadalom egésze van kirekesztve, és elhanyagolható azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt. Ilyen körülmények között az etnikai csoportok közötti határvonal meglehetősen éles, nagyfokú a többségi társadalom által eszközölt etnikai besorolás határozottsága, és igen nagy a valószínűsége annak, hogy a külvilág által románok minősítettek önmagukat is romaként határozzák meg.

A magyarországi cigányok helyzete erősen különbözik ettől. A magyar romák több mint egynegyedét egyik általunk itt elemzett kirekesztettségi típus sem sújtja. Bár a nem kirekesztetteknek a két ország nem roma népességén belüli

aránya számottevően nem tér el egymástól, ugyanez az arány igen jelentősen különbözik a roma népesség körében. A magyarországi romáknak csaknem hétszer akkora esélye van arra, hogy nem kirekesztett körülmények között éljenek, mint a bulgáriai romáknak. Úgy gondoljuk, hogy ez az egyik legfontosabb indikátora a magyarországi underclassosodási folyamatnak, hiszen Magyarországon egy etnikai csoport osztályhelyzetek mentén való szétszakadása játszódik le, míg Bulgáriában ennek jelei nem figyelhetők meg. Az underclassosodás másik fontos jele - a különböző típusú kirekesztődések erőteljes kumulálódása a roma társadalom ellentétes pólusán - szintén megfigyelhető a magyarországi romák esetében: a többszörösen kirekesztettek aránya is viszonylag magas a romák körében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyarországi roma társadalom három részre tagozódik: a nem kirekesztettek, az egyszeresen kirekesztettek és a többszörös kirekesztettséget elszenvedők többé-kevésbé hasonló nagyságú csoportokat alkotnak. Úgy tűnik tehát, hogy a kialakulófélben lévő magyarországi underclass-szal kapcsolatos hipotézisünket igazolják az adatok. A magyarországi romák mintegy kétötöde underclass-szerű helyzetben él, egyharmada a lower class részét képezi, és valamivel több mint egynegyedét legalábbis megérintette valamiféle középosztályosodási folyamat.

11. táblázat - 11. táblázat. A kirekesztődések összekapcsolódása (%)

Ország	A minta típusa	Kirekesztett			
		3	2	1	0
		dimenzióban			
Bulgária	Teljes népesség	3,9	12,1	30,7	53,3
	Romák	44,6	36,1	15,5	3,8
Magyarország	Teljes népesség	10,3	29,7	33,6	26,5
	Romák	10,3	29,7	33,6	26,5
Románia	Teljes népesség	6	8,3	33,4	57,7
	Romák	16,3	33,0	34,9	15,8

Ebben a vonatkozásban a romániai helyzet a magyarországi és a bulgáriai között helyezkedik el. A romániai cigányok között sokkal magasabb a nem kirekesztettek aránya, mint Bulgáriában, de ez az arány jóval alacsonyabb, mint Magyarországon, míg a többszörös kirekesztettség tekintetében pontosan fordított a helyzet. Mindez arra utal, hogy Romániában is megindult az underclassosodás folyamata, de csak jóval később és kevésbé erőteljesen, mint Magyarországon. Véleményünk szerint ez elsősorban azzal magyarázható, hogy Romániában, ahol Bulgáriához hasonlóan, erőltetett ütemű iparosítás ment végbe, a proletarizáció sokkal erőteljesebben bomlasztotta fel a tradicionális romatársadalmat, mint Bulgáriában, ugyanakkor a piaci átmenet időszakában sokkal kevésbé indult meg a roma középosztályosodás, mint Magyarországon. Ezért az államszocialista nagyipar és a mezőgazdasági szövetkezetek összeomlása után a romániai cigányság helyzete leginkább az under-caste és a lower class közötti átmenettel jellemezhető, ahol azonban már bizonyos underclass típusú fejlődés nyomai is kimutathatók, hiszen a romániai cigányok viszonylag jelentős részét adataink szerint semmilyen típusú kirekesztés nem sújtja. Bár az alacsony esetszámok ennek bizonyítását nem teszik lehetővé, esettanulmányokból nyert tapasztalataink alapján ehhez hozzátehetjük azt, hogy Románia abban az értelemben is átmenetet képez, hogy az ország déli és keleti területein a cigányság helyzete inkább a bulgáriai, az első világháború előtt az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó, északnyugati területein pedig inkább a magyarországi romák helyzetéhez hasonlatos.

A 12. táblázatban azt vizsgáljuk meg, hogy a többszörösen kirekesztettek között mekkora a romák aránya. Mivel - mint korábban már említettük - Bulgáriában csaknem az egész roma társadalom kasztszerűen van kirekesztve a többségi társadalomból, érthető, hogy a többszörös kirekesztettséggel sújtott népesség igen magas, csaknem fele arányban roma. Ebből az következik, hogy kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása igen erőteljes ebben az under-caste-szerű esetben.

12. táblázat - 12. táblázat. A romák felnőtt népességen belüli aránya és a romák aránya a többszörösen kirekesztett népesség körében (%)

	A romák felnőtt népességen belüli aránya*	A többszörösen kirekesztettromák aránya a többszörösen kirekesztett népességen belül
--	---	--

Bulgária	10,9	45,7
Magyarország	5,0	24,7
Románia	5,6	10,5

* Ebben a táblázatban azokat tekintettük romának, akiket a szűrőkérdőívek kérdezőbiztosai - akik nem ismerték a megkérdezett etnikai önminősítését - annak tekintettek (lásd Ladányi-Szelényi,[5] 2001).

Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása kevésbé egyértelmű, de még mindig igen erőteljes Magyarországon, ahol a roma népesség aránya becslésünk szerint valamivel kevesebb mint a fele a bulgáriainak, és ahol adataink szerint a többszörösen kirekesztetteknek még mindig csaknem egynegyede roma. Ezzel szemben Romániában, ahol a romák aránya csak valamivel több, mint öt százalék, a romák többszörösen kirekesztett népességen belüli aránya jóval alacsonyabb a magyarországinál, csak valamivel több, mint tíz százalék. Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása tehát sokkal kevésbé erős Romániában, mint a másik két országban, hiszen Romániában a többszörösen kirekesztettek mintegy kilencven százaléka nem roma.

Magyarországon, ahol a többszörösen kirekesztettek egynegyede roma, a magyar szegények és a romák közötti választóvonal meglehetősen elmosódik. A nem roma magyar szegények gyakran olyan környéken élnek, ahol sok roma is lakik, és gyakoriak a vegyes házasságok is. Így - mint ezt korábbi adatainkból láthattuk - gyakran kérdéses, hogy valaki csak nagyon szegény, vagy roma is. Mindezek következtében Magyarországon a szegénység és roma etnicitás egymással erősen összefonódó, de egymással mégsem teljesen azonos kategóriákként jelentkeznek. A magyar lakosságnak mintegy hét százalékát teszik ki a többszörösen kirekesztett reményt vesztek, és körükben erősen felülreprezentált, mintegy 25 százalékos a romának tartott népesség aránya, ami tág teret nyújt a szegénység etnicizálódására irányuló törekvéseknek.

Foglaljuk most össze az ebben a részben elmondottak lényegét! Bulgáriában a roma népesség egésze van kirekesztve, és ezért helyzete legjobban az under-caste kategóriával írható le. Magyarországon a romák kisebb, de igen jelentős részének sikerült előnyösen alkalmazkodnia az ország piaci átalakulásához. Ők alkotják a kialakulófélben lévő roma középosztályt. Ettől azonban nem javult, hanem egyenesen romlott a magyarországi romák mintegy kétötödének a helyzete. Ők azok, akik az etnikailag vegyes, de romák által mégiscsak erősen felülreprezentált underclass pozícióba kerültek. Romániában, ahol az államszocializmus időszakában a tradicionális roma közösségek felbomlása jobban előrehaladt, mint Bulgáriában, de kevésbé volt erőteljes, mint Magyarországon, a romák kasztszerű kirekesztésének jelentősége erősen csökkent. Mivel azonban Romániában - a piaci reformok későbbi beindulása és a magyarországinál jóval lassúbb üteme miatt - sokkal gyengébb a roma középosztályosodás, a romák többségének helyzete leginkább egy etnikailag nem különösen erősen meghatározott lower class pozícióval írható le.

Következtetések

Becslésünk szerint a roma népesség aránya (ha a társadalmi környezet megítélése jó indikátorának tekinthető kérdezőbiztosai besorolást vesszük alapul) 6-12 százalék között van a vizsgált három országban. 1988-2000 között jelentősen megnövekedett mindhárom országban a szegény népesség aránya. Ez nemcsak mindegyik vizsgált országra, hanem ezen országok roma és nem roma népességére egyaránt igaz. Mindazonáltal az elszegényedés Romániában és Bulgáriában erőteljesebb volt, mint Magyarországon.

A romák elszegényedése különösen nagymértékű volt Bulgáriában. Ebben a vonatkozásban Románia köztes helyet foglal el Bulgária és Magyarország között. A mélyszegénységben élő népesség arányának emelkedése a vizsgált országok közül Magyarországon volt a legalacsonyabb mértékű. Bulgáriában és Romániában az életfeltételek romlása sokkal erőteljesebb volt, mint Magyarországon. Mindhárom országban rosszabbul éltek a romák 2000-ben, mint a nem romák, de mivel a romák már a rendszerváltás előtt is szegények voltak, az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek nem növekedtek.

Adataink tanúsága szerint 2000-ben a vizsgált országok közötti különbségek csaknem olyan nagyok voltak, mint az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek. Például a magyarországi romák szegénységének mértéke többé-kevésbé megfelelt a bulgáriai és romániai nem romák körében mért szegénységnek. Azonban mindhárom országban a romák között 2-5-ször annyi szegény volt, mint a nem romák között. A romák szegénysége mindenekelőtt iskolai és munkaerő-piaci hátrányaikkal

magyarázható. Az adatok alátámasztani látszanak azt a nézetet, hogy egyenlő iskolai esélyek biztosítása - ami mindenképpen kívánatos célkitűzés és olyan eszköz, ami igen jelentősen javítana a romák felzárkózási esélyein - önmagában nem oldaná meg a romák szegénységének problémáját. Az iskolai esélyegyenlőség biztosításának olyan foglalkoztatási programokkal kell kiegészülnie, amik a munkaadók etnikai előítéletei ellenére képesek munkához juttatni a romákat. Jelenleg ugyanis a romák azonos iskolai végzettség mellett is sokkal nehezebben kapnak munkát, mint a nem romák.

A három vizsgált ország között jelentős eltéréseket tapasztaltunk a romák társadalmi kirekesztettségének jellege tekintetében is. Igyekeztünk bebizonyítani, hogy a bulgáriai romák kirekesztettsége leginkább az under-caste fogalmával írható le. A magyarországi roma társadalom - alapvetően strukturális tényezők mentén - erősen polarizált. A romák körében is elindult a középosztályosodás folyamata, ugyanakkor kialakulófélben van egy nemcsak roma, de romák által igen erősen felülreprezentált underclass is. Románia ebben a vonatkozásban valahol

Bulgária és Magyarország között helyezkedik el. Megszűnőfélben van a romániai roma társadalmat egységesen érintő, under-caste-szerű kirekesztettség, és ma még nem lehet pontosan tudni, hogy az elmozdulás inkább egy többé-kevésbé homogén lower class, vagy az erőteljes polarizációval járó underclass típusú fejlődés irányába fog-e végbemenni.

Irodalom

- [1] Emigh, R. J. és Szelényi, I. [eds.]. 2001. *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Praeger. Westport, CT.
- [2] Emigh, R. J., Fodor, É., és Szelényi, I. 2001. *The Rationalization and Feminization of Poverty? In: Emigh, R. J.-Szelényi, I.*: . 1-32.
- [3] Ferge, Zs.. 1995. *Societies in Transition. International Report of the SOCO Project*. Institute for Human Studies. Vienna.
- [4] Ladányi, J. 2001. *The Hungarian Neoliberal State. Ethnic Classification, and the Creation of a Roma Underclass. In: Emigh, R. J.-Szelényi, I.* . 67-82.
- [5] Ladányi, J. és Szelényi, I. 2001. *Van-e értelme az underclass kategória használatának? Beszélő, III.*. 94-98.
- [6] Revenga, A. et al.. 2002. *Poverty and Ethnicity - A Cross-Country Study of Roma Poverty in Central Europe*. The World Bank. Washington D.C..
- [7] Stewart, M.. 2001. *Conclusions: Spectres of the Underclass. In: Emigh, R. J.-Szelényi, I.* . 191-203.
- [8] Stewart, M.. 2002. *Roma, Deprivation and the Underclass. In: Chris Hann (eds.): Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge. London.
- [9] Szelényi, I. 2001. *Poverty, ethnicity and gender in transitional societies - Introduction. Review of Sociology* 2.. 5–10.
- [10] Wacquant, L.. 1993. *Urban outcasts: Stigma and division in the black American ghetto and the French urban periphery. International Journal of Urban and Regional Development*, 17 3.. 366-388.
- [11] Wilson, W. J.. 1987. *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*. University of Chicago Press. Chicago.

Új Trianon készül?

Ladányi, János

2009. február 21.

Húsz évvel ezelőtt, 1989. február 2-án alakult meg Miskolcon a Gettóellenes Bizottság. Mint akkor írtam, ennek jelentőségét az adta, hogy „Magyarország, s legjobb tudomásunk szerint Kelet-Európa történetében is először fordult akkor elő, hogy bajban levő cigányok nem a »jó király«, a »jóságos kormány« vagy a »felvilágosult pártbürokraták« segítségét kérték, hanem a bajban sikerült megszervezniük saját magukat.” Azóta ezt a napot tekintik a roma önszerveződés és a roma polgárjogi mozgalom kezdetének.

Talán van még, aki emlékszik rá, az ügy előzménye akkor az volt, hogy a rendszerváltástól és a gazdasági és válság előszelétől megrettent helyi politikusok egy csoportja - Miskolcra elszármazott, nagyhatalmú társaik támogatását is maguk mögött tudva - elhatározták, hogy megtisztítják Miskolc belvárosát és az Avasi lakótelepet a „deviáns cigány családoktól”. Mindmáig rejtély, hogy pontosan hány családot és milyen kritériumok alapján minősítettek deviánsnak. Mint ahogyan azt sem lehetett pontosan tudni, hogy miért gondolták azt, hogy a „cigánybűnözés” feltétlenül csökkenni fog attól, ha nagyszámú, deviánsnak tartott, de mindenesetre szegény, alacsonyan iskolázott és akkor már elég magas arányban munkanélküli családot, akaratuk ellenére összezárnak egy, a város szélén, közlekedéstől, iskolától, bevásárlási lehetőségtől távol felépíteni szándékozott, „csökkentett komfortfokozatú” telepen.

A Sajtó-parti telep terve nemcsak a város, hanem az egész ország közvéleményét erősen megosztotta. Hívei hol arra hivatkoztak, hogy milyen szép lakókörnyezet is létesülne ott, hiszen még tűzrakóhelyet is terveztek a telep közepére, ahol a cigányok szabadon énekelhetnék énekeiket, járhatnák táncaikat. Ellenfelei azzal érveltek, hogy mégoly szépnek mondott környezetbe sem lehet akarata ellenére kizsuppolni senkit sem, hogy az összeczártság nem csökkenti, hanem növeli azokat a problémákat, amiket a város vezetői megoldani szándékoznak, és hogy a telep rengeteg pénzbe, négyzetméterenként körülbelül annyiba kerülne, amennyiért akkor Budapesten, a Rózsadombon lehetett lakást vásárolni.

Az egyre eszkalálódó konfliktus során a város többször is igen éles etnikai összeütközés határáig jutott el, és csak a romák és vezetőik józansága, no meg egy nagy adag szerencse révén sikerült a legrosszabbat elkerülni. A konfliktus heteiben rengeteget változott a világ, és rengeteget számított az is, hogy a rendszerváltás hajnalán sokan úgy gondolták, hogy az alakulófélben levő új világban nincs helye olyasminek, amit a város vezetői akkor elterveztek.

A miskolci gettóügy akkor végül is úgy oldódott meg 1989. március 2-án, pontosan egy hónappal a gettóterv elfogadása után, hogy kitervelői egy idő után kényelmetlenné váltak pesti pártfogóik számára. „Hírnök jött, s pihegve szólt”, aminek hatására ugyanazok a tanácsstagok, akik korábban megszavazták a tervet, saját határozatuk ellen szavaztak. Ezután csaknem húsz évig semmilyen komolyabb etnikai konfliktus nem volt Miskolcon, pedig a munkanélküliség és a szegénység csak ezután kezdett igazán növekedni. Az sem valószínű, hogy a „miskolci deviáns cigányok” hirtelen megjavultak volna, miként azt sem hisszük, hogy a „rasszista miskolciak” körében ripsz-ropsz visszaesett volna az előítéletesség mértéke.

Milyen tanulságok vonhatók le mindebből a pontosan húsz évvel később kirobbant újabb miskolci konfliktus, és általában az etnikai konfliktusok gyakoriságának és intenzitásának alakulásával kapcsolatban? Ezek magyarázatára alapvetően két különböző típusú érvrendszer ismeretes:

1. A gazdasági jellegű érvelés szerint a társadalmi egyenlőtlenségek és az etnikai jellegű konfliktusok kiéleződését a gazdasági helyzet romlása eredményezi.
2. A szociálpszichológiai jellegű érvelés szerint az etnikai konfliktusok és azok kiéleződése is a népesség előítéletes beállítottságával magyarázható. Azokban az időszakokban és azokban a térségekben gyakoribbak az ilyen típusú konfliktusok, ahol és amikor erősebbek az egyes etnikai csoportokkal szembeni előítéletek.

Véleményem szerint az etnikai konfliktusok gyakoriságának és intenzitásának magyarázatára önmagában egyik fenti hipotézis sem alkalmas, és azok kombinálásával is inkább csak a szükséges, de nem elégséges feltételeket tudjuk megragadni. Ha ugyanis önmagában a gazdasági helyzet romlásával lenne magyarázható az ilyen konfliktusok

elszaporodása, illetve elmélyülése, akkor a gazdasági helyzet romlásával párhuzamosan, vagy legalábbis azt valamekkora késéssel követve, egyre intenzívebbé kellene válniuk a konfliktusoknak, majd a gazdasági fellendülés hatására, legalábbis egy idő után, mérséklődni kellene azok gyakoriságának és élességének.

Mindezt az adatok a legkevésbé sem igazolják, mint ahogyan azt sem, hogy - ami szintén ebből a hipotézisből következne - az etnikai konfliktusok gyakorisága és erőssége a szegényebb, vagy a válság által inkább sújtott térségekben lenne gyakoribb. Míg az első hipotézisnek megfelelően az előfordulási és intenzitási trendeknek előbb határozottan felfelé ívelő, majd egyértelműen hanyatló tendenciát kellene mutatniuk, Miskolcon, Ózdon vagy Kazincbarcikán állandóak lennének a konfliktusok, Székesfehérvár vagy Veszprém körzetében viszont soha sem éleződnének ki, a második hipotézis akkor lenne igazolható, ha a gyakoriságok és intenzitások közel állandó szinten ingadoznának, hiszen az ilyen típusú előítéletes beállítottságok meglehetősen szilárdak és csak nagyon lassan változnak. Úgy tűnik azonban, hogy az etnikai konfliktusok gyakoriságát ábrázoló görbe sem viszonylag hosszú ideig emelkedő, majd csökkenő, sem viszonylag állandó szinten ingadozó alakot nem mutat, inkább szabálytalan időközökben, szabálytalan intenzitású, nagy megugrások, majd jelentős és hirtelen visszaesések tendenciája rajzolódik ki.

Lényegében ugyanez a tendencia mutatkozik akkor is, ha megkíséreljük az elmúlt évek legjelentősebb cigányellenes atrocitásainak történetét nyomon követni. Az első, mindenképpen említést érdemlő jellegzetesség az, hogy ezek a nagyon különböző helyen és időben, különböző ügyek körül kibontakozott konfliktusok egymáshoz meglehetősen hasonlatos foratókönyvet követnek. A konfliktus csaknem mindig arra a hatalmas és egyre mélyülő szakadékra vezethető vissza, ami az Európához való felzárkózásra többé-kevésbé jó eséllyel törekvő többség és az egyre inkább a harmadik világ szegényeinek színvonalára süllyedő cigány kisebbség helyzete között húzódik. Ha ennyire eltérő helyzetű és lehetőségű csoportok élnek egymás közvetlen közelében, az életmódok és viselkedések hatalmas különbsége szinte szükségszerűvé teszi az elkülönülésre és elkülönítésre irányuló törekvéseket. Ez az „objektív helyzet” azonban inkább csak az előítéletek megmerevedését, sajnálkozással vegyes lenézést, a tér- és társadalomszerkezeti választóvonalak élesedését eredményezi.

Ahhoz, hogy az előítéletes gondolkodásból agresszív előítéletes cselekedet legyen, általában az kell, hogy a helyi politikai elit vagy annak valamelyik befolyásos csoportja - általában valamiféle országos szintű támogatást is élvezve - politikai programként tudja megfogalmazni a valóban katasztrofális gazdasági helyzetből és a valóban jelen lévő előítéletes szociálpszichológiai környezetből „egyedül következő megoldást”. Ezen általában valamilyen, a „cigányoknak”, vagy legalább a meglehetősen önkényesen definiált „rossz cigányoknak” a település periferiájára való kiszorítására, vagy - újabban egyre gyakrabban - a településről való elűzésére irányuló terv értendő. Ezután általában egyre inkább erősödik a konfliktus intenzitása. Tovább élezi a helyzetet a helyi és országos média megjelenése, jó szándékú, de túlnyomórészt bámulatosan tájékozatlan hozzáállása, gyakran szenzációhajhász, a „közönség” feltételezett rasszista beállítottságát kiszolgálni akaró törekvése, hogy a nyíltan rasszista média szerepéről ne is beszéljünk. A konfliktus eszkalálódásának további szakaszát jelenti a jogvédő szervezetek megjelenése, mert szinte teljesen függetlenül azok szándékától és taktikájától, a helyi elit azonnal hevesen támadni kezdi őket, arra hivatkozva, hogy ez miskolci, székesfehérvári, tiszavasvári stb. belügy, amibe a „Pestről jött” jogvédőknek nem lehet beleszólásuk. A helyi többségi vezetőket ebben általában támogatják a cigányoknak a többségi társadalom által kijelölt helyi megbízottai, a különböző rendű és rangú „cigányvagdák” is, akik a maguk részéről alázatosan megköszönik, hogy polgármesterük milyen szép gettót, konténertelepet vagy iskolát akar építeni a cigányok számára, és elítélik azokat, akik meg kívánják akadályozni ezeket a remek terveket.

Az ismertté váló atrocitások számának hirtelen megugrásai, majd ugyanilyen hirtelen visszaesései tehát nagyon fontos összefüggést jeleznek: mindenekelőtt azt, hogy az elmélyülő társadalmi egyenlőtlenségek és az előítéletes társadalmi környezet az etnikai jellegű konfliktusok kialakulásának csak szükséges, de nem elégséges előfeltételeit jelentik. A konfliktusok kirobbanásában, illetve feloldásában hatalmas felelősség terheli a helyi és országos politikai eliteket, amelyek pillanatnyi érdekeiknek megfelelően adnak olyan jelzéseket, amelyekkel élezhetik vagy tompíthatják az etnikai konfrontáció élességét.

Ma tehát ismét súlyos válság és súlyos etnikai konfliktus van Miskolcon. A húsz évvel ezelőttihez hasonló a helyzet abban a vonatkozásban is, hogy ismét megindult a nagy politikai helyezkedés: a helyi rendőri, önkormányzati és pártvezetők ezúttal a „több mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltásra” készülnek. A konfliktus előszelei már legalább egy éve érezhetőek voltak; egyre gyakrabban érkezett az egyre fenyegetőbb elképzelések és megoldások híre a városból és a megyéből. A szociális segély folyósításának közmunka végzéséhez való kötése, a miskolci városőrség létrehozása, a Magyar Gárda és a Gojmotorosok demonstrációi, a cigányok házai elleni Molotov-koktélos támadások, az embervadászatok

rendszeressé válása, a miskolci rendőrkapitány „egyetlen szerencsétlen mondata” (ami több mint fél éve rendszeresen, igen változatos és hosszú eszme-futtatások formájában hangzik el), polgármesterek és helyi politikusok részvétele a gárdademonstrációkon, egyes helyi és országos vezetők megkülönböztetett figyelme a monoki polgármester cigányellenes zagyvaságai iránt, és mindezek betetőzéseként: a miskolci politikai elit - pártállásra való tekintet nélkül - részt vesz egy előre tudhatóan nyíltan rasszista szimbólumokkal, szónoklatokkal és szervezetekkel terhes tüntetésen.

A miskolci Gettóellenes Bizottságból alakult Roma Polgárjogi Alapítvány a kialakult helyzet tisztázása érdekében tényfeltáró bizottságot küldött Miskolcra. A bizottság áttekintette az ügygel kapcsolatban elérhető statisztikákat és egyéb dokumentumokat, valamint a város vezetőinek az utóbbi hónapokban tett nyilatkozatait. Ezen túlmenően munkája elsősorban az érintett roma és nem roma lakosság helyzetének és véleményének megismerésére irányult.

Mindezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy - a város vezetői által említett adatokat is beszámítva - semmi jel sem mutat arra, hogy indokolt lenne az a hiszterizált, a miskolci roma és nem roma szegények elleni szélsőséges indulatok gerjesztésére alkalmas hangulatkeltés, ami az utóbbi időszakban nagymértékben felerősödött a városban. Az elmélyülő szociális krízis ellenére az azzal kapcsolatba hozható bűnesetek száma nem ugrott meg Miskolcon, a nyilatkozatokban gyakran emlegetett avasi lakótelepen pedig még valamelyest javult is a helyzet ebben a vonatkozásban. Az utcai rablásokat, lakástámogatásokkal kapcsolatos visszaéléseket elkövetők száma más, hasonló helyzetű településen megfigyelhetőnél számottevően nem magasabb, a probléma hagyományos bűnüldözési módszerekkel kezelhető és kezelendő.

Ugyanakkor azt is megállapították, hogy a városban igen súlyos, pusztán rendőri módszerekkel nem kezelhető szociális problémák vannak. Miskolc egyes városrészeiben, mindenekelőtt a szegény és cigány népességet a legnagyobb mértékben koncentráló telepeken, illetve azok máig megmaradt részein (pl: Szondi és József Attila telep, Békeszálló, Bábonyibérc, Számos utcák), valamint az újonnan létrejövő „vadtelepeken” (pl: Lyukóvölgyi üdülőtelkek) - nem utolsósorban a város vezetői által az utóbbi évtizedekben követett szakszerűtlen és hanyag tevékenység következtében - mára igen súlyos válsághelyzet alakult ki. Az elmélyülő szociális problémák, különösen akkor, ha azokat hisztéria és gyűlölet keltésére alkalmas, felelőtlen megnyilatkozásokkal igyekeznek „kezelni”, könnyen olyan vagy ahhoz hasonló helyzetbe csaphatnak át, amellyel apokaliptikus képet festő, hamis helyzetértékeléseikben a város „felelős vezetői” gyakran riogatnak. Húsz évvel ezelőtt, az akkori válság kezdetén, pontosan ilyen nyilatkozatok, pontosan ilyen cigányellenes hangulatkeltés folyt Miskolcon, és akkor sem az egymással a cigányellenességen kívül semmi másban egyetérteni nem képes helyi vezetőkön múltott, hogy a város elkerülte a súlyos etnikai jellegű összetűzések kialakulását.

Figyelemre méltó, hogy ma újra különböző ellenőrizhetetlen rémhírek terjednek arról, hogy Miskolc vezetői a város szélén felépítendő gettóba készülnek kitelepíteni a „deviáns családokat”. Figyelemre méltó, hogy jelenleg, az őrző-védő cégek mindenhol jelen levő fegyveres embereik kívül, már öt paramilitáris alakulat, a rendőrség mellett a készenléti rendőrség, a városőrség, a polgárőrség és a „gárda” emberei vannak jelen Miskolcon, és vesznek részt olyan demonstráción, amit a város helyi és országos politikusainak jelentős része is megtisztelt részvételével.

Egy ország nem mondhat le népességének arról a csaknem egytizedéről, akik - roma és nem roma magyar állampolgárok - a rendszerváltás után hullottak ki a magyar társadalomból. Egy ország nem adhatja fel területének egytizednél is nagyobb részét - ugyanis lényegében ez történik a gettósodó városrészek, fokozatosan etnikai gettókká váló aprófalvak, sőt egész gettósodó térségek esetében, amelyekből Miskolcon és Borsod megyében az átlagosnál is jóval több van. Egyetlen megye, egyetlen város sem tudja úgy tartósan megoldani a saját problémáit, hogy kirekeszti a legnyomorultabbakat és szerencsétlen helyzetükért megbélyegzi őket. A kiszorítottak egy része ugyanis visszatér: ha megkérdezzük az avasi lakótelep kukáiban kenyér után kutakodókat, a vadtelepek kalyibáiban fagyoskodókat, az utcai rablások elkövetőt, jelentős részük éppen a gettósodó városrészekből és a borsodi aprófalvakból jön. Onnan, ahova az elmúlt évtizedekben rengeteg szerencsétlen páriát szorítottak ki.

A derék borsodiak, és persze mi, Európához felzárkózni törekvő többi magyarok is, sok-sok éve úgy „oldjuk meg” ezt a problémát, hogy sokszorosára növeljük azt. Ennek pedig, nekünk aztán igazán tudnunk kellene a történelemből, nem lehet jó vége! Ha egy hátrányos helyzetű kisebbség - ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy jogosan vagy jogtalanul - úgy érzi, hogy a rendőrség, az önkormányzat, az állam nem védi meg őt, elkezd megvédeni saját magát. Ha a többségi társadalom - j o g o s a n vagy jogtalanul - úgy érzi, hogy intézményei nem védik meg őt a „deviáns kisebbségtől”, elkezd megvédeni saját magát. Ilyen helyzetekben szokott elszabadulni az erőszak és viszonyterőszak egymást egyre erősítő, ördögi köre, mint azt legutóbb a Balkánon láhattuk. Elég sok embernek kell meghalnia, amíg megérkeznek a nemzetközi békefenntartók,

akik szétválasztják az egymással szembenálló feleket. Addigra, nemzetközi támogatást is maga mögött tudva, szeparatista mozgalmak szerveződnek, amiktől a konfliktus csak tovább éleződik. Végül az történik, amire magyarok, jugoszlávok, szerbek közül csak nagyon kevesen mertek gondolni: az országgrész, mondjuk Csereháti Autonóm Cigányterület néven - aminek ötlete bizonyos borsodi körökben már több mint húsz éve időről-időre úgylis felmerül - leválik az anyaországról.

Most körülbelül ennek a folyamatnak a közepénél tartunk. A fiatal és igen törekeny magyar demokrácia nagy próbája, hogy képes lesz-e megállítani az önsorsrontó cselekedeteknek ezt az egymást erősítő láncolatát.

„Szisztematikus önsorsrontás”

Tálas Péter interjúja Ladányi Jánossal (kissé rövidített és átdolgozott változat)

Ladányi, János

2009

Nemzet és Biztonság: *Ön és Szelényi Iván 1997-ben - a „Ki a cigány ?.” című tanulmánnyal - komoly vitát indított el a cigány etnikum nagyságáról, annak mérhetőségéről. Nekem úgy tűnik, mintha e vita máig sem zárult volna le. A legutóbbi népszámláláson például 192 ezren vállalták fel cigány kisebbségüket, ehhez képest a politikai közbeszéd 500 ezer és egymillió közöttire teszi a magyarországi roma társadalom létszámát. Mitől ez az óriási ellentmondás?*

Ladányi János: Nagyon röviden: ez azért van, mert az etnikai csoportok, hasonlóan a társadalmi csoportokhoz, nem objektív létezők, hanem társadalmi küzdelmek nyomán kialakuló konstrukciók. Ezt mindenhol a világon tudják, mert az említett megállapítás legalább száz éve teljesen magától értetődő a nyugati tudományos életben. Ráadásul a különböző etnikai csoportokat nem szabad zárt dobozokként elképzelni: köztudott, hogy mindig nagyon nagy keveredés volt a románok és nem románok tartott magyarok között, különösen a falvakban és a legszegényebbek körében. Ezért a kérdésnek olyan módon való feltevése, hogy mennyi roma van egy országban, azt feltételezve, hogy arra válaszként meg lehet adni egyetlen, tudományosan helyes, objektíven meghatározható számot, akarva-akaratlanul a rasszizmust erősítő gondolat. Mert a kérdésnek ilyen módon való feltevése még azt a választ sem engedi meg, hogy vannak félig romák, meg negyedig romák, vagy különböző mértékben és formában roma identitású magyarok, és a sort még sokáig lehetne folytatni.

Nemzet és Biztonság: *Pontos adatok hiányában viszont óhatatlanul a többségi társadalom előítéletére és a közbeszédre bizzuk annak eldöntését, kit tekint romának, s ez sem túl szerencsés egy olyan országban, ahol - a Medián felmérését idézve - a lakosság 61 százaléka azonosul azzal a kijelentéssel, hogy „A cigányok nem érdemlik meg, hogy támogassák őket”. Most nem is beszélve arról, hogy ez esetben kiket céloztak és céloznak meg a romákat felzárkóztató és integrációját elősegítő programok milliárdjai.*

Ladányi János: Természetesen tudjuk: önmagát beteljesítő prófécia az, hogy akit romának tart a társadalom - teljesen mindegy, hogy „jogosan” vagy „nem jogosan” - , azt úgy is fogja kezelni. Abban is teljesen egyetértünk vitapartnereinkkel, hogy egy szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozó társadalomtudós számára ez az, ami elsősorban érdekes. Én is mindig használtam ezt a definíciót, például már akkor, amikor a hetvenes évek közepén roma gyerekek iskolai szegregációjáról írtam. Itt találkoztam először ezzel a problémával. Volt egy felmérésünk, aminek keretében mellékesen azt is megkérdeztük, hogy a tanító néni kit tart romának. Az esetek nagy részében a válasz az volt, amit mi is gondoltunk, de volt olyan, hogy valakit, aki nagyon romának nézett ki, a tanító néni nem említett. Amikor rákérdeztünk, még tiltakozott is: „Az nem roma, látná, hogy milyen rendes szülei vannak!” Vagy, hogy az ellenkező esetre is példát említsek, a nyolcvanas évek végén, Miskolcon, ahol akkor még Horváth Aladár tanító volt - természetesen egy cigány osztályban -, ahova a Békeszálló nevű szörnyűséges telepen lakó gyerekek jártak, Aladár csinált egy cigány folklóregyüttest. Volt egy olyan szőke hajú, kékszemű gyerek közöttük - egyébként ő volt a legjobb táncos -, hogy annál szőkebb és kékszeműbb már nem is lehetett volna, de rossz helyen született, rossz helyen lakott, az anyukája elvált, és rettenetesen szegények voltak - így aztán cigánynak számított.

Abban tehát egyetértünk, hogy ez egy önmagát beteljesítő prófécia, csak abban nem értünk egyet, hogy ez az egyetlen lehetséges, ráadásul objektív definíció, továbbá abban sem, hogy az öndefiníció és a társadalmi környezet által adott definíció megegyezne egymással. Mindenki ugyanis, aki ezt vizsgálta, azt az eredményt kapta, hogy az öndefiníció és a társadalmi környezet által konstruált cigány népesség száma Magyarországon mintegy két és fél-háromszorosan tér el egymástól. A mostani népszámlálásnál kapott szám ugyanazt az arányt mutatja, amit mi kaptunk, amikor függetlenül - tehát nem ugyanabban a kérdőívben - megkérdeztük, hogy ki az, aki magát romának tartja. A 2001-es népszámlálást ugyanis tisztességesen csinálták meg - mert azért volt olyan időszak, amikor a pártközpontból odaszóltak, hogy nem baj, ha egy faluban kevesebb roma van.

Ami a kérdés második felét illeti, vagyis a definiálatlanságot lefordítva a programok szintjére, én azt gondolom, hogy ez nem jelent lényeges problémát. Amikor iskolai, munkahelyteremtő, vagy településfelzárkóztató programokat csinálok, akkor szerintem nagyon helytelen a pozitív megkülönböztetésnek olyan értelmezése, hogy etnikai hovatartozást próbálok

megállapítani, és mindenkinek, aki abba a csoportba tartozik, vagy abba tartózonak vallja magát, elvileg adunk valamilyen támogatást. A közhiedelemmel ellentétben, az a kisebb baj - bár társadalmilag kétségtelenül irritáló -, hogy ezzel vissza lehet élni. A nagyobb baj az, hogy az etnikai csoportnak mindig csak a teteje kapja a támogatást - vagyis azok, akik e nélkül is boldogulnának -, a legalja viszont, akik igazán rászorulnának a támogatásra, kiszorul az ilyen programokból. Vagyis szerintem az a jó romaprogram, ami nem romaprogram. Elég, ha pontosan tudjuk, melyek azok a társadalmi problémák, amelyek az átlagosnál sokkal súlyosabban érintik a romákat - és ezt tudjuk -, s ott kell beavatkozni az államnak, és fel kell vállalnia azt, hogy egy csomó nem roma is megkapja majd ezt a támogatást, de a romákat nagyon felülprezentáltan fogja érinteni a program. Ez egyebek mellett azért is jó, mert ezáltal bizonyosan csökken a társadalmi ellenállás az ilyen programokkal szemben. Az ugyanis jogosan szül súlyos társadalmi ellenállást, ha a hasonlóan szegény nem romák származási alapon kimaradnak az ilyen programból. Amikor például egy roma többségű településen dolgoztunk, ahol tűzifát próbáltunk osztani télen, hogy ne fagyjanak meg olyan sokan, akkor néhány nem roma öregasszony is kapott tűzifát, és nem lett belőle semmi probléma. Az iskolai felzárkóztató programok esetében pedig ez még inkább így van.

Ez egy felnagyított probléma, amit korántsem egyszerűen csak tudatlanságból csinálnak az állami szervek és a politikusok, mert amit az előbb elmondtam, azt elmagyarázta mindenki, aki terepen dolgozik, s mindennapi gyakorlatából tudja, hogyan kell az ilyesmit csinálni. A legtöbb romaprogram a valóságos problémák elkendőzésére szolgál, arra, hogy azt lehessen állítani: nincsenek, vagy az állami programokkal nem kielégítően célozhatók meg a társadalomból a rendszerváltás után tartósan kiszakadt romák és nem romák. Az úgynevezett romaprogramokkal pedig azt csinálják a minisztériumok, hogy megnézik, mennyi pénzt költenek el, megbecsülik a roma népesség számát, és egyszerűen felszoroznak. És akkor még azt is lehet mondani, hogy eltűnnek a pénzek, és erről a romák tehetnek. Éppen ez történik most az iskolai integrációs programmal kapcsolatban. Nem elég, hogy leállították, de még koncepciók eljárások is folynak azoknak a megbélyegzésére, akik ezt tisztességesen csinálták az oktatási minisztériumban. Azt gondolom tehát, hogy a definíciós kérdés az állami jóléti programok esetében mondva csinált gond, és a legegyszerűbb része a problémának.

Nemzet és Biztonság: *Vagyis a társadalom, az előítéletes társadalom döntően maga konstruálja azt, hogy ki roma, és bizonyos élethelyzetben akár engem is minősíthet romának.*

Ladányi János: Igen, például, ha „rossz helyen” lakik, vagy „rossz társaságban” van, ha sok „roma kinézetű” emberrel van egy társaságban, akkor ugyanúgy fogják kezelni. De ez minden etnikai csoporttal így van, nem csak a romákkal kapcsolatban. Persze még sok-sok más definíció is elképzelhető a romákra vonatkozóan. A lényeg azonban az, hogy nincs egyetlen helyes definíció, és elvileg sem lehet az egyetlen helyes definíciót megalkotni. A társadalom- és a természettudományok terén rengeteg olyan fogalmat használunk, amelyre nincs egyetlen helyes definíciónk. Gondoljon csak a munkanélküliség mértékére - regisztrált, nem regisztrált stb. -, a költségvetési hiány meghatározására, vagy arra a közismert vitára, hogy a gazdasági növekedésbe egyáltalán beleszámítsuk-e - és ha igen, akkor hogyan - a szürkegazdaság, a különböző szolgáltatások, meg ilyenfélék teljesítményét. A definíciók megfelelő volta mindig erősen függ attól, hogy éppen mire használjuk őket. Ez a romák esetében is így van. Sok más definíció is elképzelhető, de az igazi nagy különbség az öndefiníció és a társadalmi környezet általi meghatározás között feszül.

A „romaügy” kapcsán az egyik legnagyobb probléma az, hogy itt a szegénységnek az etnicizálása folyik: a roma ugyanis nem más, mint az etnicizált szegény, függetlenül attól, hogy „ténylegesen” melyik etnikai csoporthoz tartozik. Ez az ostobaság meg éppen a különféle ciganológusoktól, romológusoktól származik. Ők alkották meg ugyanis azt a sztereotípiát, hogy a romák valahonnan Indiából elindultak karavánszekerekkel, és nonstop jöttek, amíg a Népszínház utca és a Nagyfuvaros utca sarkán le nem táboroztak; útközben elvesztették a hagyományos kultúrájukat, nyelvüket és mesterségeiket, és most már csak arra várnak, hogy egy derék romológus visszavezesse őket a gyökereikhez. Én ezt most persze szándékosan erősen karikírozva mondtam el, de a lényeg körülbelül ez. És ez teljes félreértelmezése a valóságos problémának. Valakik valamikor biztosan jöttek Indiából, de ennek körülbelül akkora jelentősége van a romák mai viselkedésére nézvést, mintha mondjuk a magyarok Etelközben viselt dolgaiból akarnánk a mai magyar társadalom problémáit levezetni. A kulcs ugyanis, akárcsak ma, a múltban is, a szegénységben gyökerezett. A legszegényebb népesség mindig zürösebb volt, mindig ment munka és megélhetés után, mert azokat a vákuumokat kényszerült kitölteni, amire éppen szükség volt, és amit éppen lehetett. Ezért a vándorlás, meg azért, mert - mivel mások és szegények - már a középkorban sem engedték be őket számos országba és a legtöbb városba. Ha szegény volt valaki, akkor egy idő után nagy valószínűséggel romának számított, mindegy, milyen etnikumhoz tartozott, ráadásul a különböző etnikumok gyakran keverednek is egymással. Ma általában migrációs problémának fogják fel az ilyen kérdéseket. Nyugat-Európában is keveredett és keveredik a csavargó, a vándorló és a cigány

népesség problémáj a. Vagyis mindig voltak és vannak letelepedni nem akaró, mert nem is nagyon tudó csoportok, akiket aztán, mintegy gyűjtőnévként, cigánynak neveznek. A dolog nálunk azért is sántít, mert Magyarországon már nagyon régóta letelepedtek a cigányok, már jóval az államszocializmus előtt.

A szegénység etnicizálásából ered egy másik probléma is. Nevezetesen az, hogy aki kiemelkedik a cigányságból - és ilyen mindig volt -, elköltözik a cigánytelepről, elkezd asszimilálódni, ami nagyon gyakran vegyes házassággal is jár, s ha nem kifejezetten úgy emelkedik ki, hogy megélhetése a cigányságán - vagyis mondjuk cigányzenész vagy cigány politikus - alapul, akkor egy idő után gyakran már nem is számít cigánynak. Az egyik barátom feleségéről például én is csak akkor tudtam meg, hogy cigány, amikor a tanácsomat kérte, hogy elvállaljon-e egy romákkal foglalkozó, magas állami posztot. Vagyis, aki nem szegény, és integrált körülmények között él, az gyakran megszűnik cigánynak lenni. Így mindig csak az marad cigány, aki nagyon szegény és nagyon kirekesztett, és megfelel azoknak a cigányellenes ideológiáknak, amelyek Magyarországon jellemzőek.

Nemzet és Biztonság: *A rendszerváltást követően a cigányságot a parlament felvette a 13 magyarországi nemzetiség közé, vagyis hivatalosan úgy tekintünk rájuk, mint akiknek nemzetként kellene integrálódni.*

Ladányi János: Ez a rendszerváltás egyik eredendő bűne. Egyébként a kérdés már az állampárt időszakában is így vetődött fel. A probléma az, hogy Magyarországon a kisebbségi kérdést, a kisebbségi politikát - és nemcsak a cigánykérdést - már régóta a határon túli magyarok ügyéből vezetik le. Biztosítsunk kiterjedt kisebbségi jogokat Magyarországon, ahol alacsony arányban élnek etnikai kisebbségek, erősen asszimiláltak, és területileg jócskán szétszórva élnek, és a kölcsönösség elvére hivatkozva kérjük ugyanezt a románoktól vagy szlovákoktól, ahol nagyobb számban, területileg koncentráltabban élnek magyarok. Pozsgay Imre és köre volt az élharcosa ennek a politikának, egészen addig, amíg ki nem derült, hogy a cigányok számottevő tényezők Magyarországon, nemcsak a számuk, hanem szociális problémájuk súlyossága miatt is. És akkor elkezdtek mindenféle piszkos, gyakran állambiztonsági eszközökkel manipulálni a különböző cigány szervezeteket. Elkezdtek például lejáratni azokat az értelmiségieket, akik a cigány önszerveződést tisztességesen csinálták. Így érkeztünk el a rendszerváltáshoz, és akkor jön a kisebbségi önkormányzati törvény. Ez lényegében hungaricum, mert ehhez hasonló megoldással csak Dél-Tirolban és a finn lappoknál találkozhatunk, de a dél-tiroliak és a lappok helyzete nem hasonlítható össze a magyarországi romákéval. Súlyos probléma, hogy ezt a megoldást választotta a politika, mert tévút és álságos dolog, amely ráadásul egy idő után vissza is üt. A kisebbségi önkormányzatiság ugyanis a lecíányozott kisebbség kirekesztését erősíti, és a korábbinál is inkább lehetővé teszi a politikai manipulációkat. Például a magyarországi németek vagy szlovákok esetében - ahol kisebbséginek lenni magándöntés - az önkormányzatiság csak egy költséges „hülyeség”. Van azonban két kisebbség, a cigányok és a zsidók, akik esetében kisebbséginek lenni nem magándöntés kérdése, ugyanis ha felvállalja, akkor is, ha nem, akkor is jó eséllyel lecíányozzák és lezsidózzák őket. A zsidók körében erről akkoriban nagyon komoly viták folytak. Nagyon sokan tiltakoztak például az ellen - tudom, mert történetesen akkoriban én voltam a Raul Wallenberg Egyesület egyik vezetője, majd elnöke, és igen sok levelet kaptunk ezzel kapcsolatban -, hogy őket ismét nyilvántartásba vegyék és, hogy a politika határozza meg, hogy kik a „magyarországi zsidóság” vezetői. Végül a zsidók visszautasították azt, hogy kisebbségi önkormányzatuk legyen.

A romák esetében az önkormányzatisággal kapcsolatban az a legnagyobb probléma, hogy számukra ez egy politikai gettó. Ha ugyanis egy roma helyi vagy országos politikával akar foglalkozni, akkor elküldik, hogy foglalkozzon politikával a kisebbségi önkormányzatban. Ha egy roma házát elvitte a vihar, és bemegy a „nagy” önkormányzathoz, akkor gyakran azt mondják neki, hogy eltévesztette a címet, menjen a cigány önkormányzathoz. A törvény szerint a kisebbségi önkormányzatoknak elsősorban a nyelvvel, a kultúrával és a hagyományokkal kellene foglalkozniuk, de ma szükségszerűen elsősorban szociális kérdésekkel foglalkoznak. Ez utóbbi pedig nem más, mint hogy a politika eltolja magától a problémát és annak megoldását, mondván: a nagypolitikának - azon kívül, hogy a parlamenti pártok listáján bejutott néhány díszcigány mindenféle frázisokat puffogat - ezzel nem kell foglalkoznia, mert ez a kisebbségi önkormányzat dolga. A kisebbségi önkormányzati törvény tehát csupán arra volt jó, hogy elmondhassuk: befogadó nemzet vagyunk, és olyan kisebbségi jogokat adunk, mint sehol máshol - közben meg a valóságos problémát eltoljuk magunktól.

Probléma még az is, hogy úgy alakították ki a törvényt, hogy gyakorlatilag helyben nem lehet mást megválasztani, mint akit a „nagy” önkormányzat támogat. Ezért aztán mindenféle kétes alakok jelennek meg. Az országos cigány önkormányzatra ez fokozottan is igaz - elég csak beleolvasni mostanság a napilapokba -, ott nemcsak a pártok, hanem a nemzetbiztonsági hivatal is mindig igen aktív volt abban, hogy éppen kit válasszanak, vagy buktassanak meg, ki legyen az elnök. És azt kell mondanom, hogy nagyon veszélyes dolog ez az egész. Az is, ahogyan ezek az önkormányzatok ma működnek, de az is

veszélyes, ha egyszer véletlenül a kisebbségi önkormányzatok elkezdenek tisztességesen működni, ha majd többségében nem ilyen kétes figurák lesznek a vezetői, mint amilyenek jelenleg. És ennek a lehetősége azért nem teljesen kizárható, hiszen ha nagyon kiéleződik a helyzet, ha már nagyon nagy a baj, akkor azért mégiscsak előfordulhat, hogy valami tisztességes társaság kerül a helyükre. A kisebbségi önkormányzatiságnak az a legnagyobb baja, hogy még egy ilyen alternatíva is nagyon veszélyes lenne, hiszen mindenféle etnikai politizálás veszélyes, többségre, kisebbségre egyaránt.

Nemzet és Biztonság: *Ön szerint tehát a jelenlegi rendszer kontraszelektál?*

Ladányi János: Ha jóindulatú vagyok, azt mondom: igen; ha pedig kevésbé jóindulatú, akkor azt, hogy az egész erre lett kitalálva. A romák találtak volna maguk között megfelelő vezetőt, csak ez mindig meg lett akadályozva. Én ezt megpróbáltam többször elmondani, különböző helyeken. Sokat voltam Amerikában, többek között Chicagóban, ahol egyebek mellett a különböző etnikai lázadások, polgárjogi mozgalmak tanulmányozásával is foglalkoztam. Próbáltam elmondani, hogy ne csináljanak ilyet, hogy ne segítsenek kétes és megkérdőjelezhető embereket ilyen pozíciókba, mert mindengettőlázadás úgy szokott kezdődni, hogy a hatalom kiküldte az ilyen embereit, és azokat verték agyon először. Azután pedig elszabadult a pokol.

Nemzet és Biztonság: *Ha már Amerikánál tartunk ... Amikor romák integrációjáról beszélünk, akkor sokan hivatkoznak külföldi példákra. A fekete polgárjogi mozgalomra, vagy a dél-afrikai apartheid történetére. Elsősorban arra, hogy megoldásuk mindkét helyen akkor vált fontossá a többségi vagy Dél-Afrika esetében az uralkodó fehér kisebbségi társadalom számára, amikor kialakult egy erős fekete középréteg, akik politikai mozgalommá tudták szervezni a feketéket. Én nem látom, hogy Magyarországon lenne egy olyan valóban komoly, a magyar roma társadalomhoz erősen kötődő értelmiségi és középréteg, amely a romaintegráció vagy, mondjuk, egy radikálisabb roma polgárjogi mozgalom élére állhatna.*

Ladányi János: Kétség sem fér ahhoz, hogy az úgynevezett cigány ügy nemcsak Magyarországon, de Európában is nagyon-nagyon különbözik a feketék ügyétől, akár Amerikáról akár Dél-Afrikáról van szó. Már csak a számarányok miatt is. Chicagóban például a népességnek majdnem a fele fekete. De történetileg is teljesen különbözik a két ügy. A radikális romák is gyakran használják ezt a párhuzamot, de ez egyszerűen hamis és nagyon veszélyes. Szerintem a cigányok problémája sokkal könnyebben kezelhető, mint a feketék ügye. Én alapvetően a politikai elit rövidlátásának tulajdonítom azt, hogy egy ilyen kis létszámú, erősen integrált és integrálódni akaró népcsoport körül, történetileg ennyire rövid idő alatt ilyen súlyos feszültséget sikerült létrehozni. Ennek egy része nyilván elkerülhetetlen volt a rendszerváltás után, elsősorban a gazdasági visszaesés és a kvalifikálatlan munkaerőnek a munkaerő-piacról való kiszorulása miatt. Vagyis az nem igaz, hogy a romák helyzetének romlása teljesen elkerülhető lett volna, de ennek ellenére úgy látom, hogy a feszültség ilyen mértékű kiéleződése egyáltalán nem volt törvényszerű. Magyarországon ugyanis nincs az az iszonyatos szakadék a romák és nem romák között, mint amilyen Amerikában még ma is létezik a fehérek és a feketék között. Persze, van egy sor hasonlóság is, hiszen a kisebbségi lét, a kirekesztés, a diszkrimináció egy sor szociálpszichológiai hasonlóságot okoz. Ami Magyarországra specifikus, ami a legtöbb helyen nem létezik, illetve ennyire erősen csak nálunk érzékelhető, az éppen az, hogy igenis elindult egy erős roma középosztályosodási folyamat...

Nemzet és Biztonság: *Ez mérhető?*

Ladányi János: Valamennyire igen. De persze itt is igen nehéz definiálni, hogy kit tekintünk középosztályhoz tartozónak. A mi 2001-es adataink azt mutatták - de mára a helyzet valószínűleg egy kicsit romlott -, hogy a 700 ezerre tehető, romának tartott népesség 40 százaléka többszörösen kirekesztett, tehát szegregált körülmények között, városi vagy falusi telepeken él, megfelelő iskolázottság és/vagy munka nélkül. Ebben a körben egyébként jóval magasabb a magukat cigánynak tartók aránya is. Az öntudatos cigány értelmiségtől eltekintve ugyanis általában az tartja magát romának, akinek nincs más lehetősége, mint hogy romának tartsa magát. A cigányoknak ez a rétege a legnyomorultabb, mert hát miért mondja azt valaki, hogy nem roma, ha cigánytelepen lakik, és már mindenhol ki lett szorítva. Van azután egy olyan réteg, amely semmilyen általunk vizsgált dimenzió mentén sincs kirekesztve, tehát nem jár szegregált iskolába, nem munkanélküli, és nem lakik cigánytelepen. Ezek aránya 2000-ben 15 százalék körül volt. És a közöttük lévő 40-50 százalék sorsa az, ami most a nagyon nagy kérdés: lesüllyed-e vagy sikerül tartania magát.

Ilyen máshol egyébként nincs Kelet-Európában. Nagyon érdekes, hogy van három ország egymás mellett - Bulgária, Románia és Magyarország -, amelyeket távolabbról nézve gyakran meg sem szoktak különböztetni egymástól: egy térségben

helyezkednek el, hasonló a történelmi múltjuk, különösen a közelmúltjuk, és mégis ekkora különbségeket mutatnak ebben a kérdésben. Bulgáriában például alig számít, hogy valaki romának tartja magát vagy sem. Az ottani románok tartott népesség 80 százaléka tartja magát romának, és van további 12 százalék, amelyik még mindig nem bolgárnak, hanem töröknek mondja magát. Az ottani románok többsége telepeken, iszonyatos körülmények között él, s ha lesz robbanás, az valószínűleg Bulgáriában következik be először. De más a helyzet Romániában is, sőt ezen belül más a helyzet Erdélyben, és más mondjuk Olté- niában... A lényeg azonban az, hogy a másik két azonos régióban fekvő és a románok tartott népesség magas számával jellemezhető országban nincs olyan erős középosztályosodás, mint Magyarországon. Ott inkább az jellemző, hogy a roma népesség egésze van kirekesztve.

Magyarországon tehát van egy határozott középosztályosodási folyamat, aminek az egyik jele az, hogy ma már a felsőoktatásba járó románok is egyre többen vannak - bár számuk még mindig nagyon alacsony. A probléma az, hogy attól, hogy van, akiknek jobb lett, a legnyomorultabbaknak nem jobb, hanem még rosszabb lett. Mert mindez azzal jár, hogy azok, akiknek jobb lett, elköltöznak onnan, ahol korábban éltek, és a hátrahagyottak magukra maradnak. Nos, ez az underclass típusú fejlődés hasonlít az amerikaiakra, viszont különbözik a többi kelet-európai országtól. Lehet, hogy ez rövidesen megváltozik a mostani romaellenes atrocitások hatására, ami nagyon könnyen átcsaphat olyan helyzetbe, amikor a románok tartott népesség egészét diszkriminálják, vagyis ebben a vonatkozásban is sikerül balkánosodnunk. Látható ma egy olyan folyamat is, hogy egyre többen akarnak elmenni a középosztályosodott románok közül, mivel nekik van erre a legjobb lehetőségük. Régi tapasztalat, hogy amikor elvándorlás van, akkor a legtanultabbak, a legügyekvőbbek mennek el, és csak a létszerencsétlenebbek maradnak.

Ami pedig a roma integrációt illeti, az alighanem olyan módon fog végbemenni, ahogyan a többségi társadalom hagyja. Ha azt az egyetlen utat hagyják meg, hogy kisebbségi önkormányzatként szerveződjenek meg, akkor az lesz, mert nincs más lehetőség.

Nemzet és Biztonság: *És a nemzetté válás lehetősége, amiről például az Európai Unióban is gyakran beszélnek?*

Ladányi János: Elképzelhető, hogy ha nem hagynak más utat, akkor a nemzetté válás fog előtérbe kerülni. De akkor nagyon sokan fognak meghalni, mert tudjuk, hogy térségünkben ez így szokott végbemenni, s miért történne ez másként a cigányok esetében, mint ahogy történt a többi kelet-európai nemzet történetében. És a cigányok közül valószínűleg még sokkal többen fognak meghalni. A nemzetté válás majdnem mindig a „lökött” radikális értelmiségiek ügye volt, de ha ez marad az egyetlen lehetséges út, akkor meglesznek az erre megfelelő románok is. Csak hogy ez tragédia lenne, és nemcsak a cigányok, hanem a többségi társadalom számára is. Gondoljunk bele: ennek Magyarország csak szörnyű vesztese lehet; nagyobb vesztese, mint a többi kelet-európai ország, mert nálunk élnek a legintegráltabb románok. Mert ha a bolgár románok akarnának önálló nemzetté válni, azt - szinte a palesztinokhoz hasonlítható helyzetük miatt - megérteném. Sőt, ha én bolgár roma lennék, magam is igen radikális lennék. Ha azonban Magyarország egy ilyen törekvéshez csatlakozna, az egyrészt olyan lenne, mintha Magyarország nem is az Európai Unióhoz, hanem egy balkáni konföderációhoz akarna tartozni. Másrészt Magyarországnak még ma is - sőt ma ismét - meglehetősen rossz nemzetközi híre van. És most mindegy, hogy rászolgáltunk erre vagy sem, mert hát bizonyos tekintetben igen, bizonyos tekintetben nem. Ha tehát mi elkezdénénk ugyanazt csinálni, amit mondjuk a szerbek, a románok, vagy a szlovákok, akkor ennek beláthatatlan következménye lenne a megítélésünkre. Végül harmadrészt, ha létrejön egy roma állam, vagy autonóm terület, vagy a jóisten tudja micsoda, akkor az nem Indiában vagy Bangladesben lesz, hanem itt lesz nálunk. Ha megnézzük a térképet, akkor pontosan lehet látni azokat a peremterületeket - Nógrád megye keleti, Borsod északi - abauji - részén, Szabolcs-Szatmárban, vagy délen, az Ormánság egy részén, ahol ma már rendkívül erősen koncentrálódnak - sőt az ország történetében első ízben, térségesednek - a gettósodó falvak. És ne felejtsük, hogy ennek a határ túlsó oldalán megtalálható a folytatása, például Szlovákiában, pontosan ott, ahol nem is olyan régen a gettólázadások voltak. Ráadásul ezeknek a románoknak a túlnyomó többsége magyar ajkú, és magyarnak vallja magát. Azt pedig már többször megtörtént - például az első és a második világháború után is -, hogy átraktak egy csomó cigányt a határ innenső oldalára, mert akkor a cigányok éppen magyarnak számítottak. Vagyis szörnyű konfliktusokra lenne kilátás, különösen azért, mert a Magyar Gárda, a Nemzeti Őrsereg, meg ilyen-olyan paramilitáris alakulatok már folyamatosan gyakorlatoznak, masíroznak ott... Ha tehát erre megyünk tovább, akkor az erőszakot és viszonyterőszakot szül. Ezt én nagyon súlyos, a nemzet egységét és biztonságát érintő kockázatnak tartom.

Nemzet és Biztonság: *Aligha szorul hosszabb bizonyításra, hogy napjainkban új típusú, nyíltabb, a politikai közbeszédet is elérő előítéllettel kell szembesülnünk a romákkal kapcsolatban, ami tovább erősíti a románok kirekesztését. Korlátozható, visszaszorítható ez?*

Ladányi János:A tapasztalatok szerint a kirekesztés olyan időszakokban erősödik fel, amikor nagy társadalmi, gazdasági, politikai változások mennek végbe. A cigányok esetében ez már jóval a rendszerváltás előtt elkezdődött. Már az 1968- as gazdasági reformnak, az intenzívebb termelésre való átállásnak is a cigányok voltak a legnagyobb vesztesei, de ezt még elrejtette az a folyamat, hogy elfogytak a munkaerő-tartalékok, így a teljes foglalkoztatottság az államszocializmus időszakának végére még a megfelelő iskolázatáshoz soha sem jutó cigány rétegekre is kiterjedt. De valójában már ekkor nőtt a szakadék. Az iskolai szegregáció is korán megjelenik. Az erről 1982-ben megjelent könyvünket már 1975-ben megírtuk, csak valahogy hét évig nem jelenhetett meg. Már akkor leírtuk, hogyan szorítják ki kiegészítő iskolába a gyerekeket csak ezért, mert szegények, vagy romák, vagy mindkettők egyszerre - pedig nincs semmi bajuk. Aztán jön a 1970-es évek végének nagy technológiai váltása, majd a rendszerváltás, megszűnik a magyar nagyipar, és a kvalifikálatlan cigányok ekkor szorulnak ki véglegesen a munkaerőpiacról, ennek minden szociális következményével együtt. Szóval a kirekesztés általában akkor erősödik fel, amikor megbomlik a status quo. Ilyen helyzetekben az emberek nem tudják osztályterminusokban megfogalmazni az identitásukat, hiszen az osztályviszonyok borzasztó gyorsan változnak. De hát valamiféle identitásra mégiscsak szükség van, és ilyenkor visszanyúlnak az olyan öröknek feltételezett dolgokhoz, mint a nemzet, a vallás, az etnikum, a rassz. Ezzel számolni kell, ezt most is pontosan lehetett tudni, sőt, ez részben elkerülhetetlen.

A másik dolog, hogy erre rettenetesen reagált a magyar politikai elit. Én 1988 óta minden lényegesebb roma konfliktust ismerek - vagy ott voltam, vagy beszéltem azokkal, akik ott voltak -, és nem szeretem, amikor túlhangsúlyozzák a rasszizmus szerepét.. Annak, hogy nem szeretem, persze van egy taktikai része is. Abban a pillanatban ugyanis, amikor azt mondom valakire, hogy rasszista, akkor vége a diskurzusnak. A rasszizmussal való felelőtlen vádaskodás tehát nagyon rossz taktika. De van ennél egy fontosabb dolog is. Én nem szeretem azokat a mostanában nagy sajtóvisszhangot kapott közvélemény-kutatásokat, amelyek azzal magyarázzák a konfliktusokat, hogy rasszisták az emberek. Azok a felmérések, amikor attitűdöket mérünk, rettenetesen megbízhatatlan módszerek, és bármire fel lehet őket használni. A magyar társadalom tekintélyes része persze meglehetősen előítéletes, de ez általában „csak” cigányviccekben, szörnyű kiszólásokban, és egyfajta lekezelő magatartásban jut kifejezésre. Nagyon szűk réteg az, amely eljut a rasszista indítékú cselekedetekig. Én azt láttam mindvégig, a legeslegsúlyosabb konfliktusok esetén is - és ezek olykor valóban pogrommal fenyegető konfliktusok voltak, s inkább csak a jó szerencsén, mint az ügyességünkön múlt, hogy nem váltak tényleg azzá -, hogy van egy nagyon súlyos szociális-gazdasági helyzet, amely kétségtelenül táptalaja a rasszizmusnak. Hatalmas szakadék tántog ugyanis a magyar társadalomban a szegények és a nagyon szegények között. Van a népességnek egy olyan része, mintegy hét százaléka, amely a harmadik világ körülményei között él, míg a társadalom fennmaradó része többé-kevésbé jó eséllyel pályázik arra, hogy előbb-utóbb felzárkózzon Európához. Képzeljük csak el, hogy van mondjuk egy osztrák falu, és mellette egy ugandai falu, és köztük egyetlen kocsmá, ahova mindenki járhat. Hát abban a kocsmában igencsak furcsa dolgok történének.

Tehát az említett társadalmi szakadék kétségtelenül táptalaja a konfliktusoknak, de ebből még nem következik egyenesen az, ami nálunk történik. A konfliktusokat ugyanis mindig a hatalom helyi és országos képviselői tematizálják. Ha önmagában csak a rossz gazdasági helyzet, vagy a népesség előítéletes beállítottsága lenne az ok, akkor nem ilyen lenne a konfliktusok lefolyása. Vegyük például a legelső komoly, országos figyelmet is kapott etnikai konfliktust, a miskolci gettóügyet, amely még 1988 végén volt. Az végül úgy oldódott meg, hogy Pestről Grósz elvtárs leszólt a helyi tanácselnöknek, hogy ezt azért már ne, vagy legalább ne így csináljátok. Másnapról minden elrendeződött, azután eltelt húsz év, és Miskolcon egyetlen komoly konfliktus sem volt. Pedig közben romlott a gazdasági helyzet, óriási lett a munkanélküliség, kialakult egy többgenerációs munkanélküli réteg, olyanokkal, akiknek már a nagyapja is munkanélküli volt, és olyan telepek alakultak ki, hogy azt még elképzelni is rémes. A romló gazdasági helyzet és az előítéletek tehát szükséges, de nem elégséges feltételei az éles etnikai konfliktusoknak. Ezt bizonyítja a legutóbbi miskolci konfliktus is. Amikor megint válság van, megint a helyi potentátok hatalma, akik mintegy népnemzeti gyökereiket bizonyítandó, kellemetlenkedni akarnak Gyurcsánynak, akkor megint igen éles konfliktus tör ki. Persze igaz, hogy Kelet-Magyarország az átlagosnál cigányellenesebb, s ami fontosabb, otrombábban az, mert cigányellenesnek is különböző módon lehet lenni. De mi nem erről beszélünk. Az előítéletek ellen küzdeni kell, de tudni kell azt is, hogy ez nagyon lassú folyamat, és csak nagyon kitartó munkával lehet javulást elérni. El kell például magyarázni, hogy mit kell tenni az iskolában, miért kell lehetőleg nem szegregált osztályokat létrehozni, mert ha az ember tízéves koráig nem ismer meg közelről egyetlen cigány gyereket sem, akkor nagy valószínűséggel, ha nem is rasszista, de szalonrasszista lesz. De most nem erről van szó, hanem a szörnyű atrocitásokról. Márpedig ezek általában csak oly módon és csak ott jönnek létre, amikor és ahol helyi és országos politikusok egy kisebb-nagyobb csoportja mintegy tematizálja a problémát, és olyan egyszerű és gyors megoldási javaslattal áll elő, hogy meg kell fegyelmezni, munkára kell kényszeríteni legalábbis a „renitens” cigányokat, ha pedig ez nem megy, akkor meg kell szabadulni tőlük.

Én tehát azt gondolom, hogy a politikai elit nagyon súlyosan hibázott. Hibázott abban, hogy lényegében karhatalmi, nemzetbiztonsági kérdésnek tekintette az egész problémát - miközben még ezt a feladatot is rosszul oldotta meg -, hibázott abban, hogy rendszeresen manipulálta a roma önszerveződést és a kisebbségi önkormányzatokat, ami mára odáig vezetett, hogy a „romakérdés” polgárjogi megközelítése csaknem teljesen ellehetetlenült. Ebből pedig nagyon sok bajunk származott már eddig is, és ennél is nagyobb bajunk lehet a közeljövőben. Mert az nem úgy van, hogy a roma közélet nem tud politikusokat kitermelni: ez szisztematikus lett ellehetetlenítve, politikai és olykor bizony nemzetbiztonsági módszerekkel is. És azt, hogy manipulálják a kisebbségi önkormányzatokat, s hogy a roma vezetők jelentős része manipulálható, minden politikus pontosan tudja, de úgy látszik, nekik pontosan ilyen vezetőkre van szükségük.

Nagyon erősen hibázott a magyar reformértelmisség is, mert nem igaz, hogy az a helyzet, amiben a cigányok ma vannak, független attól a gazdaságpolitikától, attól az iskolarendszertől, attól a munkaerő-politikától, amit folytattak és támogattak. Ráadásul még állandóan le is rasszistázzák a népet, aminek egyenes következménye a Jobbik előretörése. Hogy csak egy példát említsek, a szülők általában nem azért viszik el a gyerekeiket a körzeti iskolákból, mert rasszisták, hanem azért - és én is elvittem a sajátomat -, mert egész egyszerűen rémes az iskolarendszer, rémes az alapszínvonal, s ma ez az egyetlen módja, hogy jobb esélyt adjanak a gyerekeiknek. Azt állítani tehát, hogy azért visszük el, mert rasszisták vagyunk, egyszerűen nem igaz, ráadásul azt a benyomást kelti, hogy az ő gondjaikra csak a szélsőjobb kínál megoldást.

Nemzet és Biztonság: *Kellőképpen fel lett térképezve a magyarországi romaprobléma mélysége ahhoz, hogy komoly lépéseket lehessen tenni? Valóban pusztán politikai akarat kérdése tehát?*

Ladányi János: Mindig kiderül, hogy soha nem láttuk elég tisztán a dolgokat, de azt gondolom, hogy történetesen erről a kérdéstről ma Magyarországon van a legtöbb tudás az egész világon. Más kelet-európai országokról, ahol legalább ilyen súlyos a cigánykérdés, nem lehet ugyanezt elmondani, mert nálunk, ha nehezen is, de már az 1960-as évek végétől kezdve megengedték, hogy ilyen irányú kutatásokat lehessen végezni, és - elsősorban Kemény Istvánnak és tanítványainak köszönhetően - rengeteg színvonalas kutatás is készült. Nyugaton viszont, ahol a politika nem szól bele a kutatásokba, ez a társadalmi konfliktus elhanyagolható jelentőségű vagy teljesen ismeretlen. Nem igaz tehát, hogy nem ismerjük a problémát. A dolog biztos nem oldható meg rövid idő alatt, mert a társadalmi problémák - ez pedig egy nagyon súlyos társadalmi probléma - általában nem oldhatók meg rövid idő alatt. De nem is kell próbálkozni a gyors megoldással, mert az általában több kárt okoz, mint hasznot. Azt kellene megérteni, hogy ez nagyon súlyos társadalmi és gazdasági probléma. Olyan probléma, amiből - ha nem kezeljük kiemelt társadalmpolitikai kérdésként - ez az ország csak vesztesként kerülhet ki. Azt kellene megérteni, hogy a leszakadó térségekben nem egyszerűen a munkahely, az iskola, vagy a közlekedés hiányzik, hanem mindezek és még rengeteg minden más egyszerre hiányozik.

Nem annyira a mélyszegény réteghez tartozók száma növekedett az elmúlt húsz évben, az nagyjából ugyanakkora maradt - ami persze már önmagában is nemzeti tragédia. Ennél is nagyobb baj, hogy a probléma súlya növekedett, mert egyrészt elfogyott mindenféle morális és fizikai tartalék, másrészt pedig azért, mert a szegénység, a kirekesztettség generációról generációra újratermelődik. Más az, amikor az első generáció, és megint más, amikor a gyerekek és gyakran az unokájuk is úgy nő fel, hogy nem is látott olyat, hogy valaki dolgozik ...

Egyébként nem annyira reménytelen probléma ez, mint ahogyan sokan gondolják, mert erősen koncentrálódik a térben, vagyis nem igaz, hogy nem lehet megtalálni. Viszonylag kevés helyről van szó, például maximum száz gettóiskoláról, és sokkal kevesebbe kerülne csinálni egy rendes programot, amiről már régóta pontosan tudjuk, hogyan kellene megcsinálni, mint ilyen-olyan pályázatokat kiírni, aztán a pénzt elkölteni mindenféle butaságra. És nem igaz, hogy nem lehet elmagyarázni az embereknek, hogy ezt a problémát mindenképpen meg kell oldani. Nem kell ideológiai vitát folytatni róla, de ha elmagyarázzák, akkor az emberek meg tudják, és meg is szokták érteni. Meg tudják érteni, hogy ha valaki egy olyan faluból, ahol cigányok is élnek, elviszi a gyermekét az iskolából, akkor lehet, hogy jól kiszúr a cigányokkal, mert gettóiskolába kényszerülnek, de ezzel a falu halálos ítéletét is aláírja. Mert annak a falunak nincs jövője, ahol gettóiskola van, vagy ahol az iskolát be is zárják.

Arra kellene rájöttünk, nekünk valamennyiünknek, hogy egy ország nem adhatja fel a lakosságának majdnem egytizedét, és területének az egyötödét. Ilyet normális nemzet nem tesz, mert ez nem egyéb, mint szisztematikus önsorsrontás. Olyan, mint egy újabb Trianon, amit magunknak csinálunk.

A társadalom etno-szociális rétegződése összehasonlító elméletének vázlata

Ladányi, János
Szelényi, Iván

2010

Fejtegetéseinket egy igen kevés elméleti problémával indítjuk. A különbözőképpen definiált nemzeti, etnikai, faji és szociális csoportok számbavételének kérdése napjainkban ismét a figyelem előterébe került. Így például már az is kiélezett - olykor személyeskedő és politikai felhangokat sem nélkülöző - vitákat okoz, hogy a népszámlálások során kell-e, szabad-e ezeket a kérdéseket egyáltalán vizsgálni, és ha igen, milyen kérdéseket, milyen módszereket a legcélszerűbb alkalmazni. Az is felmerült, hogy ezeket az adatokat esetleg „különösen szenzitív” és ezért speciális adatvédelmi szabályok által védett információkként kellene kezelni, sőt olykor olyan javaslat is felmerül, hogy az állam vagy a többségi társadalomhoz tartozók egyáltalán ne foglalkozhassanak ezekkel a kérdésekkel, ezt a problémát csak az érintett kisebbség tagjai vizsgálhassák.

Ezek a viták sok helyen és igen gyakran úgy folynak, hogy a szereplők az egyetlen lehetséges vagy az egyetlen politikailag korrekt eljárásnak igyekeznek feltüntetni az általuk éppen javasolt módszert. Tanulmányunkban először amellet fogunk érvelni, hogy 1) ezek a viták hosszú és komoly előzményekre vezethetők vissza, 2) az objektívnek, egyedül lehetségesnek feltüntetett javaslatok a legkevésbé sem függetlenek a számbavételi eljárást szorgalmazók és a besorolást ténylegesen végző személyek érdekeitől és értékeitől, és hogy 3) a besorolás módjának, illetve a besorolási rendszerek változásainak nem csak a számba vett csoport nagyságára, hanem demográfiai és szociális összetételére vonatkozóan is komoly konzekvenciái vannak. Végül 4) kísérletet teszünk néhány, az etnicitás és a társadalmi hierarchia konstrukciójának módja körül folyó stratifikációs küzdelmek kimenetele közötti összefüggés megvilágítására.

Összehasonlító jellegű tanulmányunkban saját kelet- és délkelet-európai vizsgálódásainkra (Ladányi-Szelényi,[4] 2004), Julius Wilson Amerikai Egyesült Államokban (Wilson,[11] 1987), Edward Telles Braziliában (Telles,[8] 2004), Jeremy Seeking és Nicole Nattrass Dél-Amerikában (Seeking-Nattrass,[7] 2005) végzett kutatásaira. fogunk támaszkodni.

A másság jellegének kijelölése

Abból indulunk ki, hogy kormányzatok, egyházak, kisebbségi és emberi jogi szervezetek stb. a legkülönbözőbb okok miatt gyakran szükségesnek tartják, hogy számba vegyék az egyes „etnikai”, „faji”, „nemzeti”, „nemzetiségi”, „nyelvi”, „nyelvjárási”, „vallási”, „kulturális”, „politikai”, „életmód” stb. csoportok létszámát: hány cigány/roma/traveler él egyik vagy másik országban, mennyi magyar, német, orosz, zsidó él a kelet-európai posztkommunista országokban, hogyan néz ki a valamikori Jugoszlávia nemzetiségi/etnikai/vallási/nyelvi/nyelvjárási csoportok szerinti megoszlása, mekkora a feketék/afro-amerikaiak létszáma Dél-Afrikában vagy Braziliában stb?

Tanulmányunk célja azonban nem annak a mérlegelése illetve megítélése, hogy ki miért és mennyire „helyes” célból kívánja „egyértelműen” és „objektíven” meghatározni az általa ilyen vagy olyan szóval illetett és ezzel is „másnak” ítélt csoport nagyságát. Célunk azt bemutatni, hogy arra a kérdésre, hogy tekinthetjük-e az emberek egyik vagy másik csoportját tőlünk különböző etnikai, faji, nemzeti, nemzetiségi, vallási stb. kisebbségnek, és hogy melyek az így kijelölt csoport határvonalai - tehát, hogy mekkora az ebbe a kategóriába besorolható vagy besorolandó egyéneknek a száma -, nem lehet a társadalomtudományok eszközeivel objektív választ adni. Ezekre a kérdésekre ugyanis a választ nem a besoroltak objektív tulajdonságai, hanem a besorolást végzők s a besorolásra kijelöltek közötti társadalmi küzdelmek kimenetele dönti el. Különböző történeti szituációkban s a világ különböző pontjain a besorolók s besoroltak társadalmi helyzetétől, érdekeiktől, erőviszonyaitól függően karakterisztikusan eltérő válaszok születnek arra a kérdésre, hogy kiket kell „másnak” tekinteni, s hogy a másnak tekintettek a másság melyik kategóriájába kerüljenek.

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy mit is jelent az etnikum igen sokat és igen sok értelemben használt fogalma. Az etnikum görög eredetű szó, ami eredetileg „népet” jelentett, majd később „idegen nép” jelentést kapott. Azoknak és azon tulajdonságok összességének a megjelölésére szolgál, akiket és amiket „tőlünk különbözőnek”, „nem közénk tartozónak”, „idegennek” tartunk. Pontosán ez a jelentésváltozás ment végbe a héber goj kifejezés esetében is - egyébként a szót a Biblia héberből görögre történt fordításakor eszelte ki a névtelen fordító - illetve a romany gádzsó szónak is: az első esetben gojok a „nem zsidók”, a másodikban gádzsók a „nem cigányok”. Angolban az „ethnic” kifejezést a köznyelv is elég tágasan használja: a New York-i magyar, libanoni vagy vietnami vendéglőben „etnikai” ételt eszünk, vagyis nem amerikai (most függetlenül attól, hogy micsoda is az). Bár az etnikai vagy etnikum megjelölés a másságra való jóindulatú rácsodálkozástól, az idegentől való félelmen át, egészen az idegennel szembeni gyűlöletig terjedhet, legenyhébb változatában is felismerhető a társadalmi kirekesztés gesztusa. Valamely csoport etnikainak minősítésében - történjen az joviálisan vagy rasszista módon - a „mi” és az „ők” közötti határvonal kijelölését, egyben a kirekesztés egy fontos mechanizmusát kell látnunk.

Ha valamivel elméletiben közelítjük meg a kérdést - mint annyi más elméleti ügyben - Max Weber kínál jó kiindulópontot. Andreas Wimmer interpretációja szerint Weber úgy gondolta, hogy az etnikai csoportot vagy közösséget a közös leszármazásnak, közös történelemnek, illetve a közös kultúrának a hiedelme vagy mítosza (Weber mindkét kifejezést használja) alkotja meg. Weber értelmezésében, érdekes módon, a faj és a nemzet az „etnikum” alosztályai: „fajnak” az olyan etnikai közösséget nevezhetjük, melynek a határvonalait a közös fajhoz tartozók, illetve az e kifejezést használók vélelme szerint antropológiai jegyekkel jelölhetjük ki. „Nemzetet” pedig az etnikum olyan „elképzelte közösségei” (itt terminológiailag Benedict Anderson találó szóhasználatát követjük: *imagined community*) alkotják, melyek (nemzet)államokba szerveződnek. A „nemzetiség” tehát egy olyan etnikai csoport (vagy faj az előbbi értelemben), mely valami oknál fogva kívül rekedt az anyaországon.

Az 1990-ben kialakított magyarországi kisebbségi törvény is látszólag ezt a logikát követi. Ennek értelmében a romániai magyarok vagy a magyarországi németek „nemzeti kisebbségek”, a románok pedig - nemzetállamuk nem lévén - etnikai kisebbséget alkotnak. Azt, hogy itt valójában valami „ennél is finomabb” distinkcióról van szó, az bizonyítja, hogy Magyarországon 12 nemzeti és 2 etnikai kisebbséget tartanak számon. A cigányokon túl a zsidókat is - bár létezik Izrael állam - nem nemzeti, hanem etnikai kisebbségnek tekintik, ami arra utal, hogy zsidónak olyan egyéneket tartanak, akiknek az arcvonásaiban, hajszínében vagy testalkatában sajátos antropológiai jegyeket vélnek felismerni, valójában tehát „fajként” különböztetik meg őket a „többségi társadalomtól”. Időnként felmerül még a zsidók „vallási csoportként” való kategorizálása is, annak ellenére, hogy a zsidónak tartott magyarországi népesség jelentős része nem tartja magát vallásosnak.

A fent említett, az első olvasatra akár banálisnak is tűnhető meghatározásokban a hangsúly tehát a „hiedelem”, a „mítosz”, az „elképzelte”, a „vélelmezett” kifejezéseken van: etnikum - s értelemszerűen annak alosztályai, tehát a faj, a nemzet, a nemzetiség stb. - nem objektív kategóriák, hanem mítoszokon, hiedelmeken, vélelmeken alapuló elképzelt közösségek, klasszifikációk.

Az etnikum vizsgálatában két nagy iskola vívja csatáit: a *primordializmus* (vagy mondhatnánk úgy is Bourdieu-t követve, hogy objektivizmus) és a *konstruktivizmus*, illetve szubjektivizmus. A primordializmus az etnikai, faji, nemzeti kategóriák mögött objektív tényeket vél felismerni, legyenek azok genetikusak, biológiaiak, antropológiaiak vagy történelmiak, kulturálisak. A társadalmi konstruktivizmus viszont azzal érvel, hogy az etnikai (következésképpen faji, nemzeti) besorolások társadalmi konstrukciók eredményei, ezért tudományosan nem értelmezhetők „objektív” kategóriákként, sőt mindenféle objektív alapot nélkülöznek.

Az általunk előadott weberi (illetve bourdieu-i) megközelítés közelebb áll a társadalmi konstruktivista állásponhoz, mint a primordializmushoz, de Weber a maga neo-kantiánus agnoszticizmusával nem azt vonta kétségbe, hogy a társadalmi kategóriáknak (így például az etnicitásnak) akár „objektív” alapjuk is lehet, „csak” abban nem hitt, hogy az a társadalomtudományok által megismerhető.

Bourdieu, ha lehet, még egy lépéssel tovább is megy. Az ő nagy ambíciója az, hogy a szubjektivizmus és objektivizmus szintézisét nyújtsa, meghaladva azt, amit ő a szubjektivizmus-objektivizmus „hamis” szembeállításának tart. Bourdieu szerint nem arról van szó, mintha a társadalmi jelenségeknek ne lenne objektív alapjuk, hanem arról, hogy a társadalomtudományi kategóriák társadalmi küzdelmek eredményei. Még akkor is, ha elismerjük, hogy ezek a küzdelmek nem légtüres térben, hanem valóságos társadalmi mezőkben zajlanak (melyeknek lehetnek kulturális, gazdasági, történelmi, vagy akár antropológiai vagy genetikai meghatározói is), ez nem változtat azon a tényen, hogy a

társadalomtudományok eszközeivel kizárólag e küzdelmek produktumaiként létrejövő kategóriák (legyen az etnikum, faj, nemzet, nemzetiség vagy társadalmi osztály) tanulmányozhatók. Ezek a kategóriák - Bourdieu kifejezéseivel élve - csak „papíron”, a besorolók és besoroltak tudatában léteznek. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy e kategóriák kialakulásának és használatának ne lennének olyan, igencsak súlyos társadalmi konzekvenciái, mint amilyenek például a rasszizmus vagy az etnikai, faji, nemzetiségi diszkrimináció.

Az etnikai besorolási rendszerek vizsgálatánál a weberi agnoszticizmusnak és a bourdieu-i társadalmipraxis-centrikus megközelítés ötvözete különösen hasznosnak tűnik számunkra. Az empirikusan pontosan leírható s ellenőrizhető, hogy az etnikai, faji stb. csoportok vagy közösségek köré vont határvonalak történelmileg meghatározott társadalmi folyamatok termékei. Az, hogy mi ezeknek a határvonalnak a természete (például, hogy a kérdéses csoportot etnikai, faji, nemzeti, nemzetiségi, vallási stb. kisebbségnek tekintik-e) a besorolást végzők s a besorolásra kijelöltek értékeitől, érdekeitől s hatalmától függ. Empirikusan tanulmányozható az is, hogy e csoportok nagyságát kijelölő határvonalak szűkössége illetve tágassága milyen okok miatt és hogyan változik térben és időben. Sőt: különböző besorolók vagy besoroltak - ugyanazon a helyen, illetve ugyanabban az időben is - gyakran igen különböző módon vonják meg ezeket a határvonalakat, s állapítják meg ebből következően jelentősen eltérően a csoporthoz vagy közösséghez tartozók lélekszámát és szociális összetételét. Később látni fogjuk, hogy gyakran előfordul az is, hogy ugyanazok a besorolók és besoroltak különböző társadalmi szituációkban különbözőképpen élik meg és közlik a világgal saját maguk és mások identitását.

A határvonalak természetéről és változékonyságáról

Mindenekelőtt néhány megjegyzést kell tennünk a csoportok körül megvont határvonalak természetével kapcsolatban. Már az is változó s csak a társadalmi küzdelmek eredményeként érthető meg, hogy egy csoport - mely köré határvonalat húz a besoroló - etnikai, faji, nemzeti, nemzetiségi, vallási stb. csoportnak tekinthető-e, illetve ki minnek tekinti e csoport tagjait. Az Egyesült Államokban például a 19. század második felében az íreket vagy az olaszokat még fajként tartották nyilván, mára megjelölésük etnikummá szelődött. A zsidókat, akiket Európában tekintettek már vallási, faji és etnikai csoportnak is, az Amerikai Egyesült Államokban még a huszadik század elején is fajként jelölték meg. Ma pedig az amerikai népszámlálók azt várják el a magukat zsidónak tekintőktől, hogy „kaukázusi” (a „Caucasian” a német nemzeti szocialisták által használt árjához kísértetiesen hasonló kifejezés, bár határvonalai tágasabbak: beleférnek az arabok meg a zsidók is) fajhoz tartozónak jelöljék meg magukat. A kontinentális Európában a nemzeti szocializmus bukásával embercsoportoknak „más fajként” való megjelölése teljesen illegitimé vált, de mindez jórészt terminológiai változást hozott csupán. Amint az angolszász világból az európai kontinensre lépünk, szótárt kell cserélnünk: amit angolul fajnak mondanak, azt például magyarul etnikumnak nevezik ma a köznyelv (sőt még a saját nyelvhasználatával kapcsolatban kevésbé reflexív társadalomtudomány is), ami viszont angolul etnikum az a magyar nyelvhasználatban „nemzeti kisebbség”. A kizárás gesztusa megmarad, inkább a kizáráshoz használt szókinccs változik.

Mint említettük, legalábbis az angolszász világban az etnikumnak azt az alestét szokásos fajnak tekinteni, amelyről úgy gondolják, hogy a csoporthoz tartozást antropológiai jegyek alapján meg lehet határozni. De az, hogy melyek ezek az antropológiai jegyek csak vélelem kérdése, s ennek eldöntése a vélekedők - besorolók és besoroltak - ítéletétől, s nem utolsó sorban érdekeitől függ. Ez azért van így, mert ezek az antropológiai jegyek is társadalmilag konstruáltak. Kutatásaink során azt találtuk (Ladányi-Szelényi, 2006), hogy az általunk vizsgált kelet-európai országokban egyfelől majdnem mindenki - még a témával foglalkozó, jeles társadalomkutatók többsége is - meg van arról győződve, hogy ő bármikor, csalhatatlanul meg tudja mondani azt, hogy ki roma, másfelől viszont az adatok azt bizonyítják, hogy a különböző személyek, különböző szituációkban ezt egymástól meglehetősen eltérő eredménnyel teszik, és például Magyarországon csak a valamilyen összefüggésben cigánynak tekintett népességnek csak a kisebb része, mintegy egyharmada, Romániában annál is kisebb része az, akit a társadalmi környezet minden szituációban és nagy bizonyossággal romának kategorizál.

Fontos tudományos eredmény, hogy ez a fenti példában említettél jóval jellegzetesebbnek vélt rasszjegyek esetében is hasonlóképpen alakul. Edward Telles kutatásaival pontosan dokumentált, hogy Brazíliában a társadalmi státusz emelkedésével párhuzamosan „fehéredik” (whitening) a besorolandók bőrszíne. Ugyanolyan bőrszínű embert gyakran „feketének” nevez a népszámlálási biztos, ha alacsony a társadalmi státusza, akit „fehérként” jelöl meg a népszámlálási kérdőívben, ha státusza magasabb. Telles azt is bemutatja, hogy idővel a „fehéredési” folyamat is megfordulhat. Amint erősödik a fekete etnikai/faji tudat Brazíliában, úgy veszi fel a fekete középosztály a fehéresedés elleni küzdelmet, s igyekszik megtartani feketeként történő besorolását. Ugyanazok, akik egy-két évtizeddel ezelőtt - magas társadalmi

státuszuk miatt, sötétebb bőrszínük ellenére - fehérnek vallották volna magukat, ma lehet, hogy már fekete identitásukat hangsúlyozzák.

Ismeretes az is, hogy ahogyan például az antiszemita karikatúrák „eltéveszthetetlen” antropológiai jellemzőket teremtettek a zsidók számára, ugyanúgy a feketék vagy a kínaiak rasszista karikatúrái is „félreismerhetetlen” antropomorfológiai jegyeket tulajdonítanak a feketének vagy kínainak vélt személyeknek. Persze rengeteg kínainak ferde vágású a szeme, de sok kínainak nem az, s a nem kínaiak között is akad jó számban olyan, akinek a szeme ferde vágású (s ugyanez áll az afro-amerikaiak „vastag szájára”). Tehát ezek az „objektív jellemzők” távolról sem objektívak, sokkal inkább projekciók, sőt gyakran szatirikusak vagy elrettentők: céljuk a másságban a csúfságnak, vagy az attól való félelem keltése.

Mondandónk lényege: még a leginkább biológiai produktumnak tekintett antropológia jegyek - és az, hogy egy csoportot etnikumként, fajként, nemzeti, vallási stb. csoportként határoznak meg - sem objektív döntéseknek, hanem társadalmi konstrukciós folyamatoknak az eredményei.

A csoportok mérete változik attól függően, hogy ki végzi a besorolást

Számos empirikus kutatás egyértelműen bebizonyította, hogy az etnikai, faji, nemzeti, nemzetiségi stb. csoportok határvonalai függenek attól, hogy a besorolást ki végzi el. Társadalomtudományi kutatásokban ezeket a különbségeket leggyakrabban a kérdezőbiztosok vagy szakértők által végzett besorolás, illetve az önbesorolás között figyelhetjük meg. Attól függően, hogy egy társadalomban milyen erősek az egyik vagy a másik etnikai csoportot leíró sztereotípiák s melyek e csoport meghatározásának kritériumai, a kérdezőbiztosok vagy a szakértők ítéletei és az önbesorolások közel állhatnak egymáshoz, de jelentős mértékben el is térhetnek egymástól.

Az általunk végzett kutatás adatai azt bizonyították, hogy Magyarországon és Romániában a különféle népszámlálási, szociológiai, közvélemény kutatási adatfelvételek - legalábbis azok, amelyeknek adatait a kutatást végzők hajlandóak voltak más kutatók rendelkezésére bocsátani - egymáshoz igen hasonló eredményt hoztak abból a szempontból, hogy a magukat származásuk vagy anyanyelvük alapján cigánynak vallók száma legfeljebb egyharmadát tette ki annak, mint amennyit a szakértők vagy a kérdezőbiztosok cigánynak minősítettek. Rendkívül figyelemre méltó viszont, hogy a Romániával szomszédos és hasonló gazdasági fejlettséggel, történelmi múlttal rendelkező Bulgáriában a helyzet egészen más: ott a kérdezőbiztos által cigánynak vélt személyek 90%-a cigánynak, kisebb részben töröknek tartja magát.

A feketék körében végzett kutatásokból származó adatok ismét azt látszanak igazolni, hogy a fent leírt tendenciák más, jóval egyértelműbben felismerhetőnek vélt rasszjegyekkel jellemzett faji/etnikai csoport esetében is kimutathatók. Az Egyesült Államokban az afro-amerikaiakat sokáig a jog is az „egy-csepp-vér” (one drop of blood) elve alapján határozta meg. Mindenki afro-amerikainak számított, akinek - bármilyen messze kellett is visszamenni - elődei között afroamerikai személy is volt. Ezért mindenki, akinek egy kicsi fekete árnyalat is volt a bőrszínében négernek, később afro-amerikainak számított, s ezt besorolók s besoroltak egyaránt elfogadták. Bár ma már az egy-csepp-vér nem törvény, a sztereotípiát tovább él, s így az Egyesült Államokban a kérdezőbiztos által afro-amerikainak minősítetteknek akár a 90%-a is afro-amerikainak tartja magát.

Ezzel szemben Brazíliában a színárnyalatok egész skáláját használja a köznyelv. Továbbmenve, az elmúlt évszázadban állandóan változó kategóriarendszert alkalmazó brazil népszámlálások etnikai kategóriáinak száma is sokkal magasabb, mint az USA-ban (Loveman, [5]1999). Azonban, ami igazán figyelemre méltó az az, hogy az USA-ban mért 90%-kal szemben Brazíliában a kérdezőbiztos által feketének minősítettek csak mintegy 50-70%-a tartja magát feketének.

Az Egyesült Államokban tehát sokáig a szakértők döntötték el az állampolgárok faji hovatartozását. Az, hogy ki melyik fajhoz tartozik, így már a születéskor eldőlt: az e kérdésben döntő szakértő a születést levezető orvos vagy bába volt; ők írták be a születési anyakönyvbe a megszületett fajtát. Mivel fajról volt szó, a megszületett gyermek, illetve az anya antropológiai jegyei alapján történt az besorolás. Így gyakran világos bőrszínű gyerekeket is „feketéként” anyakönyveztek annak alapján, hogy az anya bőrszíne sötét volt, de még olyankor is ez történhetett, ha az anya is világos bőrszínű volt, de a bába valamilyen okból azt vélelmezte, hogy a családban fekete ős is volt. (Ebből - nem is túl rég, az 1970-es években

- igen érdekes jogvita adódott. Egy szőke és kékszemű hölgy már felnőtt volt, amikor kiváltotta a születési anyakönyvét s megdöbbenően tapasztalta, hogy abban „fekete” fajúnak van besorolva. Bírósághoz fordult s kérte a hiba kiigazítását. A bíróság azonban elutasította a kérését, mert kiderült, felmenői között valóban voltak feketék, akikről a hölgy nem is tudott, s a kisvárosban, ahol született ennek alapján a társadalmi környezet - most tessék vigyázni - ezt a családot feketének tartotta, tehát a szülést levezető bába helyesen járt el, amikor a gyermeket feketének sorolta be.) Ma már ilyen nem fordulhat elő, mert az Egyesült Államokban már nem a szakértők minősítése, hanem az egyének önbevallása alapján határozzák meg a szóban forgó személy fajtát.

Többes identitások

Tovább bonyolítja a problémát, hogy ugyanannak a személynek többféle identitása is lehet. Az USA népszámlálásában végre-valahára lehetővé tették, hogy a válaszadók egynél több identitást jelöljenek meg, tehát valaki mondhatja magáról, hogy afro-amerikai és ázsiai-amerikai is (például egyik nagyanyja kínai volt, mások három nagyszülője fekete).

Egyébként az egyféle identitás kényszere többnyire a nemzetállamok kialakulásával jött létre. A magyar nacionalizmus felvirágzása előtt a „hungarus” fogal- ma nem zárta ki azt, hogy valaki mondjuk horvát vagy szlovák anyanyelvű volt, és méltatlankodó meglepetést váltott ki a 19. század elején a nem magyar anyanyelvűek, de a magyar királyságban élő, tehát „Hungáriához” tartozók körében az, amikor a „kultúrnemzet” ideológiája alapján őket kisebbségbe utalták, hacsak anyanyelvüket nem voltak hajlandóak magyarra változtatni. A nemzetállam ideológiájának megszületése előtt nem tűnt ellentmondásosnak, ha egy izraelita vallású, német anyanyelvű személy „magyar pártinak” vallotta magát. A cipszerek mondogatták gyakran: „a mi nyelvünk német, de a szívünk magyar”, amivel azt akarták mondani, hogy ők kulturálisan németek, de politikailag magyarok, ráadásul lutheránusok lévén, Thököly-t és Rákóczi-t támogatják a „pápista” császárral szemben.

De a „feudális” többes identitástól a nemzetállami egyféle identitásig vezető út korántsem egyirányú. A nemzeti szocializmus előretörésével a magyarországi németek közül sokan „népi németek” (Volksdeutsch) lettek, az államszocializmus évei alatt viszont a kitelepítésekkel és egyéb demográfiai folyamatokkal magyarázhatónál is jóval erősebben esett vissza a magyarországi németek száma, hogy azután az 1980-as évektől kezdve igen sokan újra „visszataláljanak” kettős -, de ezen belül is többféleképpen konstruálható - identitásukhoz.

A többes identitások térhódítását segíti az is, hogy a globalizáció s a nemzetközi vándorlás felgyorsulásával növekszik a vegyes házasságok száma. Az Egyesült Államokban a fehér férfiak nagy előszeretettel vesznek el ázsiai nőket és igen gyakori az afro-amerikaiak és a „latinok” (vagyis dél-amerikai származásúak) vegyes házassága is. Ez már „a globalizáció” - pontosabban a legutóbbi nagy globalizációs hullám - előtt is így volt: van-e olyan „roma” Magyarországon, akinek a felmenői között ne lenne „nem roma”? S van-e olyan „magyar”, akinek minden felmenő ági eleje Vereckénél jött be Árpád apánkkal? De ha ez így van, nem realisztikusabb-e egyik vagy másik társadalmi csoport, mondjuk a romák, „egyedül megbízható, tudományos módszerekkel számított” aránya helyett az identitások többféleségét felmérnünk?

Az identitás attól is függ, hogy milyen körülmények között kerül sor a besorolásra

Empirikus vizsgálatokból egyébként azt is tudjuk, hogy a körülményektől függően ugyanannak a személynek az etnikai besorolása - legyen az önbesorolás, vagy a „társadalmi környezet” által végzett valamilyen besorolás - számottevően változhat. Az etnikai önbesorolás a világ számos táján sajnos nem csak szabad elhatárolás vagy pozitív diszkrimináció hatására, hanem a rasszizmus és nacionalizmus miatt változott. Például a magukat cigánynak vallók száma nem utolsó sorban azért ingadozik az egész közép-kelet-délkelet-európai régióban, így Magyarországon, Szlovákiában, Romániában, Bulgáriában, Szerbiában és Macedóniában is olyan drámaian, mert a romák, ha cigányellenes hangulatot érzékelnek, kevésbé hajlamosak magukat cigányként megjelölni. Ez azonban korántsem csak a romák esetében igaz. Az első csehszlovák népszámláláskor a Szlovákiában magukat magyarnak vallók száma drámaian leesett az utolsó monarchiabeli népszámláláshoz képest. Ez még a korábban egyértelműen magyarnak számító városokban, így mondjuk Kassán is így volt,

amit korántsem indokol kizárólag - vagy akár nagyrészt - a magyarok el- és a szlovákok bevándorlása. Sokkal inkább arról van szó, hogy az egyébként is kétajkú népességben a nemzeti lobogó megváltozásával sokan identitást is váltottak; addig szlovák magyarok voltak, most magyar szlovákok lettek, korábban a magyarságukat, most a szlovákságukat hangsúlyozva.

Ha egy szösze lurkót látunk magyarországi intenzív terepmunkánk legfontosabb színhelyén, Csenyétén (Szelényi-Ladányi, 2006) - ami egykor „tótok lakta magyar falu” volt, de mára roma etnikai gettóvá vált - az utcán, nincs kétségünk afelől, hogy cigány a gyerek. Ha ugyanezzel a gyerekekkel, mondjuk, egy budai óvodában találkozánk, eszünkbe sem jutna, hogy cigánynak véljük. Egy romániai, főként cigányok lakta faluban mondta egy interjúnk során az egyik cigány magáról: „ha jól felöltözök s bemegyek a városba, senki sem hiszi rólam, hogy cigány vagyok”. Öltözködés, nyelvhasználat, habitus, „body-language” - vagyis az a mód, ahogy valaki a testével bánik, ahogy mozog - az, hogy valaki módos vagy szegény, az hogy ki kinek a társaságában mutatkozik, milyen környéken lakik és mi a lakcíme, döntő módon befolyásolja, hogy etnikailag milyen kategóriába sorolják az illetőt, illetve miként sorolja be az illető saját magát. Otthon a faluban cigánynak vallja magát, de ha bemegy a városba, nem feltétlenül teszi ezt.

Jelenti-e mindaz, amit írtunk, hogy az etnikai besorolási rendszerek nem vizsgálható, nem vizsgálendő, a társadalomtudományok eszközeivel nem megismerhető folyamatok? Egyáltalán nem! Dolgozatunk lényege, hogy olyan új kutatási programot javasolunk, melynek elsődleges célja nem annak a megszámlálása, hogy hányan tartoznak a politika, vagy egyik vagy másik társadalomtudós által kizárólagosan definiálhatónak tartott etnikai csoportba. Sokkal inkább annak firtatása, hogy hányféleképpen lehet embereket etnikai alapon besorolni, melyek az etnikai besorolások térben és időben oly változékony rendszerei, s milyen érdekek határozzák meg azt, hogy ki kit hova sorol be, és hogy hogyan és milyen társadalmi hatásokra változik meg az, hogy ki melyik kategóriába sorolja be önmagát. Mivel pedig ezek a besorolási rendszerek sokkal többet árulnak el a besorolókról, mint a besoroltakról, javasolt kutatási programunk nem arra a - meglehetősen ásatag - kérdésre keresi a választ, hogy milyenek „a cigányok”, „a szegények”, az egyik vagy másik „faji”, „etnikai”, „nemzeti”, „nemzetiségi”, „szociális” vagy „vallási” kisebbséget alkotók, hanem annak a társadalomnak a vizsgálatára irányul, amely „a szegényt”, „a cigányt”, az ilyen-olyan kisebbséghez tartozókat kitermeli és újratermeli. Azokkal a társadalmi intézményekkel, település- és lakásrendszerrel, szociálpolitikával és iskolarendszerrel, gazdasági, társadalmi és politikai kirekesztés különböző mechanizmusaival kívánunk foglalkozni, amelyek szegény és kirekesztett sorsban tartják az állampolgárok egy jelentős tömegét.

Az etnicitás és a szociális helyzet összefüggései

A korábbi fejezetekben amellet érveltünk, hogy a szociális és etnikai csoportok nem objektív módon létező kategóriák, hanem társadalmi konstrukciók eredményei. Ezek a konstrukciók pedig sokkal inkább jellemzőek a besorolást végzőkre, végül is a vizsgált társadalomra, mint a besoroltakra. Ebben a fejezetben azt fogjuk megvizsgálni, hogy milyen összefüggés van szociális helyzet és etnikai/faji besorolás között. Vizsgálódási módszerünk továbbra is összehasonlító jellegű; arra vagyunk kíváncsiak, hogy mennyiben hasonló illetve különböző a helyzet az általunk vizsgált országokban az etnikai/faji csoportokon belüli (intraetnikus) és az etnikai csoportok közötti (interetnikus) gazdasági és társadalmi kirekesztés szempontjából, továbbá arra, hogy milyen változások történtek e téren ezekben az országban az elmúlt fél évszázadban. Végül megvizsgáljuk, hogy milyen hasonlóságokat és eltéréseket mutatnak a feltárt tendenciák azokkal a következtetésekkel, amikre mi a közép- és délkelet-európai posztkommunista társadalmak etnikai és szociális rétegződésének tanulmányozása kapcsán jutottunk. Összehasonlító elemzésünk során továbbra is Seekings és Natrass Dél-Afrikában, Telles Brazíliában és Wilson Amerikai Egyesült Államokban végzett kutatásaira, valamint Magyarországon, Romániában és Bulgáriában folytatott saját vizsgálódásainkra támaszkodunk.

Dél-Afrikában az apartheid klasszikus időszakában mind a társadalmi, mind a gazdasági kirekesztés igen nagymérvű volt. A „belső útlevelek” rendszere garantálta a merev lakóhelyi szegregációt. Vegyes házasságok ritkán fordultak elő, s ezek akkor is sértették a „faji tisztaság” ideológiáját. Az úgynevezett Jim Crow rendszer alatt igen hasonló volt a helyzet az Egyesült Államokban is. Mindkét ország gyökeresen különbözött azonban Braziliától, ahol a faji tisztaság eszméje gyakorlatilag ismeretlen volt, a vegyes házasság ellen időtlen idők óta nem volt se jogi, se kulturális tilalom, és a lakóhelyi szegregáció is mérsékelt volt.

Az interetnikus gazdasági kirekesztés tehát igen erőteljes volt Dél-Afrikában. A klasszikus apartheid rendszerében a legjobban kereső feketék is általában kevesebbet kerestek, mint a legszegényebb fehérek, tehát az etnikai/faji csoportok

közötti különbség sokkal nagyobb volt, mint az azokon belüli jövedelmi egyenlőtlenség. A kései apartheid korszakában és az apartheid utáni rezsimben viszont - részben a faji megkülönböztetés elleni és a fekete középosztály kialakulását segítő kormányzati politika következtében - a feketék körében számottevő felfelé irányuló mobilitás következett be, és ennek nyomán a fekete üzletemberek, állami tisztviselők és értelmiségiek a hasonló pozíciójú fehérekkel lényegében azonos jövedelemre tettek szert. A szegény feketék viszont továbbra is teljes mértékben ki voltak rekesztve gazdaságilag; állandóan vagy legalábbis tartósan munkanélküliek voltak - és társadalmilag; csaknem teljes volt a lakóhelyi szegregáció és alig fordult elő vegyes házasság. Julius Wilson fogalmát használva azt is mondhatnánk, hogy az alacsonyan képzett, szegény feketék a társadalom alatti osztály, az underclass helyzetébe süllyedtek.

A poszt-apartheid rendszerben továbbra is minden szegény fekete volt, de most már nem volt minden fekete szegény. A szegénység tehát továbbra is „eticizált” volt, de az osztálykülönbségek már átmetsztették az etnikai/faji választóvonalakat. Azt is mondhatjuk, hogy Dél-Afrikában a poszt-apartheid rendszerben (s a polgárjogi reformokat követően az Egyesült Államokban is, bár a fehér - legalábbis politikai - szupremácia továbbélése miatt itt kisebb mértékben) a társadalmi egyenlőtlenségeket meghatározó tényezők az etnicitástól az osztály felé tolódtak el.

Láttuk tehát, hogy míg az Egyesült Államok és Dél-Afrika esetében az etnikumból/fajból az osztályba való átmenet van folyamatban, Brazíliában a kérdés inkább az, hogy az egyenlőtlenséget az etnikum/faj vagy a társadalmi osztály határozza-e inkább meg. Bár Brazíliában az interetnikus egyenlőtlenségek igen jelentősek, kérdéses, hogy ezek az etnikainak/fajinak tűnő egyenlőtlenségek valójában nem osztály típusú egyenlőtlenségek-e, hiszen Brazíliában az etnikai csoportok megkülönböztetésének az alapja jórészt az osztálykülönbségeken alapszik. Az a fekete, aki szegény; a magasabb társadalmi helyzetű egyének hajlamosak magukat fehérnek tekinteni - s társadalmi környezetük is pontosan ezt teszi. Ezért lehet, hogy a nagynak tűnő interetnikus egyenlőtlenség jelentős mértékben a brazil etnikai klasszifikációs rendszer sajátosságainak a következménye, tehát pusztán vagy jórészt statisztikai „áltény” (artifact).

Mindezidáig etnicitás és osztályhelyzet összefüggéseit kizárólag a fekete-fehér bőrszín dichotómiájában tárgyaltuk. A brazil esetben azonban már világosak ennek a megközelítésnek a korlátjai. Már maga a „faj” fogalma is igencsak problematikus Brazíliában - s ennek okait Európával ellentétben nem a náci fajelmélet bűneiben kell keresnünk, hiszen a náci fajelméletnek itt soha nem volt különösen sok híve. A brazilok a *côr* („bőrszín”) fogalmát inkább használják, mint a „raça”-t (a brazil-portugál nyelvben ez a faj megfelelője). A faji klasszifikációs rendszerek általában dichotómiák: „a feketék” szemben „a fehérekkel”, „a cigányok” szemben „a magyarokkal” (ami egyébként szintén azt bizonyítja, hogy Közép- és Dél-Európában a roma-nem roma megkülönböztetés, ha terminológiailag pontosak akarunk lenni, inkább faji, mint etnikai különbségtétel). Ezzel szemben a bőrszínen alapuló klasszifikációs rendszerek többkategóriásak.

Seekings, Nattrass, Telles és Wilson összehasonlító kritikai etnicitás elmélete hasznos lehet a roma(cigány) klasszifikáció posztkommunista átmenet során Közép- és Kelet-Európában lezajlott átalakulásainak a tanulmányozásához is. A korábbi munkáinkban - főként „*A kirekesztettség változó formái*” című könyvünkben - leírtak alapján most azzal érvelhetünk, hogy Magyarországon etnicitás és szociális helyzet összefüggései inkább a dél-afrikaihoz hasonlíthatnak, és jelentősen eltérnek a braziltól. Magyarországon már a kései államszocializmus időszakában jelentős mértékben növekedtek a roma népességen belüli, intraetnikus egyenlőtlenségek. Ez a folyamat azután számottevően felgyorsult a posztkommunista növekedési pálya következtében (ebben az esetben, akárcsak a poszt-apartheid dél-afrikai rezsimében is, a gazdasági fejlődés inkább töke-intenzív volt: a gazdasági növekedés a munkahelyek számának növekedése nélkül történt). Akárcsak Dél-Afrikában, ahol a szegény feketék munkanélkülisége makacsul megmaradt vagy éppenséggel még növekedett is, Magyarországon a „hátrahagyott” roma szegények városi munkanélküliek lakta zárványokba és - egyre növekvő mértékben - falusi „rezervátumokba”, kistalusi etnikai gettókba szorulnak ki, ami egyre erősödő mértékű lakóhelyi szegregációt eredményezett. A középosztályi lét irányába mobil romák viszont jobb eséllyel tudták megtartani városi lakóhelyeiket, s ott csökkenő mértékben laktak szegregált körülmények között. Ez egészen másként alakult Brazíliában, ahol az interetnikus egyenlőtlenségek viszonylag mérsékeltek és az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció sem jelentős; még a szegény feketék is - legalábbis etnikai értelemben - meglehetősen integráltak, szegény fehérekkel közös negyedekben laktak.

Bulgáriában ebben a vonatkozásban is más a helyzet, mint amit Magyarországgal kapcsolatban felvázoltunk. A bulgáriai interetnikus társadalmi és gazdasági különbségek sokkal erőteljesebbek, mint az intraetnikus egyenlőtlenségek. Ezzel függ össze az is, hogy a romák lakóhelyi szegregációja lényegesen erősebb, mint Magyarországon, és az is, hogy a bulgáriai roma gettók osztályszempontból heterogének, amin azt értjük, hogy a jobb módú és a legszegényebb romák együtt élnek a városi (s néha a falusi) gettóban. Ezzel szemben egy magyarországi cigánytelep, a mindenhol jelenlevő uzsorásoktól eltekintve,

szinte definíció szerint, kizárólag a legnyomorultabb romák lakóhelyét jelenti és a felfelé mobil romák mindenképpen ki akarnak törni a cigánytelepről. Bulgáriában a városi gettók igencsak hasonlítanak azokhoz a „klasszikus”, az 1960-es évek előtti amerikai belvárosi gettókhöz, (ilyen volt a 20. század első felében a New York-i Harlem vagy a dél-chicagói fekete gettó is, ahol fekete orvosok, ügyvédek s kereskedők együtt éltek a legnyomorúságosabb sorban levő feketékkel), amelyek még annak a helyzetnek a térbeni megjelenései, amikor a szélsőséges kirekesztés még nem csak a legnyomorultabb fekete népeiséget sújtotta, hanem a „néger”, mint egységes faj ellen irányult.

Mondandónk lényege az, hogy eddig az etnicitással, illetve fajjal foglalkozó elméletek túlságosan szűkösen Amerika-centrikusak voltak, s a fehérek-feketék tudományosan abszurdnak mondható, merev dichotómiájából indultak ki. A naiv „cigány”-„magyar” dichotómia sajnos a közép és dél-európai roma kutatásra is meghatározó hatással volt, s maradt mind a mai napig. Ezért is tartják ezek a kutatók gyakran még ma is legfontosabb feladatuknak azt, hogy a romák „egyetlen, pontos és szigorúan tudományos módszerekkel meghatározott” számát megadják, mintha az ilyesmi tudományos módszerekkel egyáltalán végigvihető lenne.

Kelet-európai adataink azt bizonyítják, hogy az általunk vizsgált országok között számottevő különbségek vannak az etnikai klasszifikációs rendszerek tekintetében. A bolgár etnikai klasszifikációs rendszer jóval stabilabb és az etnikai határok is sokkal merevebbek, mint a másik két országban. Mondhatnánk azt is, hogy a bulgáriai rendszer - legalábbis az etnikai határok merevségének vonatkozásában - inkább ahhoz hasonlít, amit az Egyesült Államokból vagy Dél-Afrikából ismerünk, a román és magyar rendszer viszont ebben a vonatkozásban inkább a brazilra emlékeztet. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert míg az egyik esetben romák, a másik esetben feketék klasszifikációjáról van szó. Mostanáig azt gondoltuk, hogy antropológiai okok miatt a feketék klasszifikációs rendszere sokkal merevebb, mint a cigányoké. Kutatási eredményeink azt a feltevést látszanak alátámasztani, hogy az etnikai klasszifikáció során az antropológiai, biológiai, genetikai tényezőknek csekélyebb a jelentősége annál, mint ahogyan azt eddig gondoltuk, és az etnikai klasszifikációs folyamatot döntően társadalmi mechanizmusok határozzák meg.

Etnikai és szociális alapú lakóhelyi szegregáció

Korábban láttuk, hogy a lakóhelyi szegregáció a társadalmak etno-szociális rétegződésének egyik igen fontos dimenziója. Ennél azonban sokkal alapvetőbb összefüggésről van szó, amelyet legegyszerűbben úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a lakóhelyi szegregáció a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerek térbeni megjelenéseként is felfogható: az etnikai és a szociális csoportok közötti társadalmi távolságok térbeni távolságokként is megjelennek. Mivel pedig a társadalmi elkülönülésnek ez a térben objektiválódott vetülete általában jóval stabilabb és az empirikus társadalomkutatás eszközeivel pontosabban mérhető rendszert alkot, mint például a különböző társadalmi csoportok közötti jövedelemegyenlőtlenségek mértékének vagy a más etnikai csoportokkal szembeni elutasítás erősségének a változásai, módszertani szempontból ez azzal az előnnyel jár, hogy a lakóhelyi szegregáció alakulásának elemzése az etno-szociális rétegződés elemzésének igen hasznos eszköze lehet. A térbeni elhelyezkedés aszimmetriái a társadalmi távolságok egyfajta sajátos, térbeni megjelenéseként is felfoghatók, és ezért a lakóhelyi szegregáció időbeni és társadalmankénti változatainak a kutatása az etno-szociális rétegződés alakulásának sajátos oldalról történő megismerését is jelenti.

A lakóhelyi szegregációt tehát úgy értelmezzük, mint a társadalmon belüli egyenlőtlenségek sajátos, térbeni megjelenését. A térbeni elkülönülést ugyanazok a strukturális problémák okozzák, mint az etno-szociális egyenlőtlenségeket. Fontos azonban tisztázni, hogy a lakóhelyi szegregáció nem oka, hanem következménye ezeknek az egyenlőtlenségeknek: közbejövő változóként hatva, mintegy bekelelődik a strukturális pozíció - amelyet független vagy magyarázó változóként kell felfognunk - és az életmód, életesélyek - amelyet függő változóként, tehát olyanként helyes értelmeznünk, amelyet magyarázni kívánunk - közé. Ez a közbejövő változó, más ilyen jellegű változókhöz hasonlóan, általában csak viszonylag csekély, módosító hatást fejt ki. Abban az esetben azonban, amikor a közbejövő változó szélsőséges értéket vesz fel - és az általunk korábban említett, gettószerű elkülönülések mindenképpen ilyennek számítanak -, hatása igen jelentőssé válhat. Ebben az értelemben beszélünk az erős lakóhelyi szegregáció életmódot, életesélyeket számottevően befolyásoló hatásáról.

Ahogy - a kettő erős összefüggése ellenére - érdemes etnikai és szociális rétegződés között különbséget tennünk, etnikai és szociális alapú lakóhelyi szegregáció között is különbséget kell tennünk. Bár az etnikai szegregáció gyakran erőteljesebb a pusztán szociális alapú lakóhelyi elkülönülésnél, a legfontosabb eltérés ebben a vonatkozásban sem csak a szegregáció mértékében, hanem az elkülönülés formájának az eltérésében is megmutatkozik. Mindenekelőtt azt kell

megemlítenünk, hogy tendencia mutatkozik arra, hogy a leghátrányosabb helyzetű etnikai csoportok viszonylag kevés, térben összefüggő, nagy kiterjedésű területen, „makroszegregátumokban” vannak elkülönítve, ezzel szemben az etnikailag nem megjelölt, de erősen hátrányos szociális helyzetű csoportok viszonylag sok, kisebb méretű, gyakran térben sem összefüggő, „mikroszegregátumokban” koncentrálnak. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy - bár a hátrányos helyzetűekkel szemben az azonosnak tekintett etnikai csoporton belül is mutatkoznak mindenféle, gyakran igen erős előítéletek, megfigyelhető mindenféle, gyakran igen erőteljes kirekesztési taktika - az azonos etnikai csoporton belüli legszegényebbekkel szembeni kirekesztés össze sem hasonlítható azoknak az előítéleteknek és azoknak a kirekesztési taktikáknak az erősségével és formáival, amelyek az etnikailag is megjelölt szegényekkel szemben mutatkoznak. Ezért - ahogyan a szociális kirekesztésnek nem egyszerűen az erőssége, hanem a formája tér el az etnikainak, fajinak, nemzetinek, nemzetiséginek stb. minősített csoportokkal szembeni kirekesztéstől - a szociális és az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció mintái is karakterisztikusan eltérnek egymástól. Ez a gyakorlatban sokszor úgy valósul meg, hogy míg különböző szociális csoportok - a szociális helyzet szerinti határvonalakra kényszerülve, sőt azokat térben sokszor még fel is fokozva - gyakran egymás melletti vagy akár ugyanazon a környéken is tudnak élni, azokról a környékekről, ahová erősen hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek áramlanak be, vagy ahová hátrányos helyzetű kisebbségek tömegét költöztetik, gyakran elköltözik a valamivel jobb helyzetű, „többségi” etnikumhoz tartozó lakosság, ami az ilyen szegregátumok kiterjedésének növekedésével és belső homogenitásának fokozódásával jár. Ezzel magyarázható azután az, hogy míg például a fehér és a fekete, vagy a cigány és nem cigány népesség által dominált és az ilyen népesség által egyáltalán nem, vagy alig lakott környékek egyaránt térben összefüggő, nagy kiterjedésű makroszegregátumok, az azonos, vagy „nem nagyon különböző” etnikai csoportba tartozónak nyilvánított szegények inkább mikroszegregátumokban, a gazdagok viszont makroszegregátumokban különülnek el.

A szociális helyzet megváltozása azután általában a lakóhelyi kirekesztés formájának a megváltozását is eredményezi. A korábbiakban jó néhány példát említettünk az afro-amerikai népesség egy részének munkavesztése, más részének középosztályosodása következtében beinduló etnikai gettósodásra. Szintén elsősorban a munkavesztéssel magyarázható a cigányoknak a falvakból való kiszorítása és cigánytelepekre való kényszerítése a 19. század végén egy általunk vizsgált faluban, Csenyétén, illetve a gettósodó településrészek és települések számának és lakosságának megnövekedése, sőt egész „gettósodó térségek” létrejötte a roma underclassosodási illetve középosztályosodási folyamat beindulása után az ezredforduló Magyarországon. A városi és falusi gettókba zárt népesség körében azután - az általunk a roma népességre, Wacquant által feketékre és arabokra leírt módon - gettónormák, gettószerű viselkedési formák és túlélési stratégiák alakulnak ki. Ezek ugyan nagyfokú hasonlóságot mutatnak a világ legkülönbözőbb tájain élő, legkülönbözőbb etnikai csoportok esetében, a közhiedelem azonban általában mégsem a szélsőségesen kedvezőtlen szociális helyzet és a szélsőségesen szegregált lakóhely következményeiként, hanem „etnikai sajátosságokként” tekint ezekre a normákra és viselkedési formákra, illetve az azokkal kapcsolatos, mértéktelenül felnagyított és eltorzított hiedelmekre, ami azután az etnikai szakadék mélyülését és átjárhatatlanságának fokozódó ellehetetlenülését eredményezi.

Konklúzió: a társadalmak etno-szociális rétegződése

Wilson, Seekings, Natrass és Telles az etnicitás kutatásának gyökeresen új programját fogalmazzák meg, amelyben a legfontosabb feladat annak a vizsgálata, hogy a különböző érdekekkel és értékekkel bíró társadalmi szereplők, különböző történeti időszakokban és különböző társadalmi helyzetekben miként vonják meg az etnikai/faji csoportok határait, s ezek a határok miként függnek a szóban forgó csoportoknak a társadalom szociális hierarchiáján belüli elhelyezkedésétől. Kutatási eredményeik egybecsengenek azokkal a következtetésekkel, amikre mi a közép- és délkelet-európai posztkommunista társadalmak tanulmányozása során a gazdasági és szociális kirekesztés, illetve az etnikai konstrukció történelmileg és országoként változó formáival kapcsolatos elméletünk kidolgozásakor jutottunk.

Eredményeihez a magunk részéről a következőket tehetjük hozzá:

- mind az etnikum (és az annak aleseteit jelentő faj, nemzet, nemzetiség stb.), mind pedig a szociális stratifikáció (és az annak aleseteit jelentő osztály, rend, kaszt stb.) szerinti csoportosítások társadalmi konstrukciók eredményei;
- ezek a konstrukciók sokkal inkább jellemzőek a besorolást végzőkre, végül is a vizsgált társadalomra, mint a besoroltakra;
- az etnicitásnak/fajnak a szociális helyzettel való összefüggése jellegzetesen különböző formákat ölthet és még apartheid alapuló társadalmakban is eltérő minták szerint valósulhat meg;

- az etnikai klasszifikáció folyamatát még olyan, a romáknál sokkal egyértelműbbnek vélt rasszjegyekkel rendelkező csoport esetében is, mint például az afro-amerikaiak, döntően társadalmi folyamatok határozzák meg, és az antropológiai/biológiai/genetikai tényezők szerepe másodlagosnak tekinthető;
- a különböző etnikai és szociális csoportok egy-egy olyan kontinuum mentén helyezhetők el, amelyek az egyik póluson a születéstől adott, ezért megváltoztathatatlan, teljesen merev és kizárólagos csoportosítástól a másik póluson elhelyezhető, teljesen szabadon választható, teljesen flexibilis és többes választásokat is lehetővé tevő csoportosítás között húzódnak;
- a képzeletbeli X és Y tengelyeken elhelyezhető etnikai és szociális kontinuumok egyes pontjait képező, konkrét eseteknek elvileg végtelen számú kombinációja képzelhető el. E kombinációk konkrét megvalósulásai azonban - bár rendkívül komoly társadalmi konzekvenciákkal járnak - nem alkotnak egyenes vonalú és egyirányú történelmi fejlődési láncolatot;
- gyors és radikális társadalmi változások - például gyökeres technológiaváltások, drámai és a munkaerőpiac megbillenésével járó demográfiai átalakulások, drasztikus politikai átalakulások - időszakában a társadalmi status quo felbomlása gyakran azzal jár, hogy az elbizonytalanodott egyének identitásukat az említett kontinuumnak kevésbé a szabadon választható, flexibilis és többes választásokat is lehetővé tevő, és inkább a születéstől adótnak, merevnek és megváltoztathatatlanak tartott pólusán elhelyezhető csoportokban vélik megtalálni.

Irodalom

- [1] Anderson , Benedict. 2004. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* . L' Harmattan-Atelier. Budapest.
- [2] Ladányi, János. 1988. *A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között. Valóság, 1988/3:70-81. angolul: Ladányi, János: Changing patterns of residential segregation in Budapest. International Journal of Urban and Regional Research, no. 4. 1989. 555-572.)* .
- [3] Ladányi, János. 1989. *A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. Valóság, 1989/8:79-89. angolul: Ladányi, János: Patterns of Residential Segregation and the Gypsy Minority in Budapest. International Journal of Urban and R.*
- [4] Ladányi, János és Szelényi, Iván. 2004. *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történelmi és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* . Napvilág. Budapest.
- [5] Loveman , Mara. 1999. *Comments on Bonilla-Silva: Is „Race” Essential?” American Sociological Review 64 2.. 891-9.*
- [6] Massey , Doug és Denton, Nancy. 1993. *American Apartheid.* . Harvard University Press. Cambridge.
- [7] Seeking , Jeremy és Natrass, Nicole. 2005. *Class, Race, and Inequality in South Africa.* . Yale University Press. New Haven.
- [8] Telles, Edward. 2004. *Race in Another America.* . Princeton University Press. Princeton.
- [9] Loic , Wacquant. 2007. *Urban Outcasts - a Comparative Sociology of Advanced Marginality* . Polity Press. Cambridge.
- [10] Weber , Max. 1964. *Economy and Society.* . University of California Press. Berkeley.
- [11] Wilson, William Julius. 1987. *The Truly Disadvantaged.* . The University of Chicago Press. Chicago.

Komoróczy Gézának és Roger Waldingernek tartozunk köszönettel ezekért az információkért.

IV. rész - AZ ÚJ SZOCIÁLDEMOKRÁCIA LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

Tartalom

Egy posztkommunista „New Deal” esélyei	214
Visszatekintés a New Dealre	214
A szociáldemokrácia és a jóléti állam válsága	215
A posztkommunista átalakulási válság	218
A posztkommunista „baloldali” fordulatról	219
Modernizációs modellek	220
1. A bürokratikus-autoriter modell	221
2. Neoliberális modell	222
3. Egy szociáldemokrata modell körvonalai	223
A szociálliberális stratégia mint a posztkommunista New Deal?	228
Vázlat az „esélyteremtő állam” elméletéhez	232
Bevezető megjegyzések	232
A hagyományos jóléti állam válsága	234
A neokonzervatív válasz és annak kudarca	236
Az „esélyteremtő állam” felemelkedése?	237
Az „Új Társadalmi Szerződés”	238
Utóirat: Az államszocialista államon túl	239
Az új szociáldemokrácia lehetőségei és korlátai az átalakuló közép-európai társadalmakban	241
Az új szociáldemokrácia hegemoniája a kilencvenes években a fejlett nyugati társadalmakban	241
Az új Demokrata Párt és az amerikai gazdasági „csoda”	241
Mi az új az új szociáldemokrácia politikájában?	242
Az új szociáldemokrácia relevanciája az átmeneti társadalmakban	244
Szegény szegények	247
Milyen legyen az állam: gondoskodó vagy esélyteremtő?	247
Összemosás	247
Hétszáz ezer leszakadó	248
Alanyi vagy rászorultsági elv?	249
Képmutatás	249
Vissza a társadalomba	250
Politikai minimum	251

Egy posztkommunista „New Deal” esélyei

Ladányi, János

Szelényi, Iván

1995

1996

Visszatekintés a New Dealre

1929-33 között a liberális piacgazdaságon alapuló társadalmak történelmük legmélyebb válságát élték át. Nehéz túlértékelni ennek a válságnak a súlyosságát és veszélyességét: a válság közepén, mondjuk 1931-ben vagy 1932-ben még azt sem lehetett tudni, hogy a válság kihívásai nyomán nem omlik-e össze a piaci gazdálkodás egész rendszere s vele együtt a politikai demokrácia éppen megszületett s ezért még különösen törekeny intézményei. Egyfelől a fasizmusok különböző változatai, másfelől a szocializmusnak a Szovjetunióban meghonosodott torz formája reális alternatíváknak tűntek fel, s nemcsak a társadalomtudósok szemében, de a nyugati társadalmak széles köreiben is.

Az Egyesült Államok, mely erre az időpontra már a világgazdaság, ha még nem is meghatározó, de már egyik legfontosabb szereplője volt, különös intenzitással élte át ezt a gazdasági összeomlást. Steinbeck remekművei, az *Érik a gyümölcs* és az *Egerek és emberek* minden szociológiai elemzésnél hitelesebb és megrázóbb módon számolnak be erről a társadalmi és emberi drámáról. Amerikának azonban szerencséje volt. Szürke és tehetségtelen elnökök után a század egyik legnagyobb formátumú, vizionárius politikusa, Rooseveltnyerte meg a válság közepén a választásokat. Rooseveltnak is szerencséje volt azonban. Olyan korban kellett radikális gazdasági és politikai reformot végrehajtania, amikor hozzá hasonlóan tehetséges és vizionárius értelmiségiek, főként közgazdászok, a válság természetének gondos elemzése alapján már kidolgozták azokat a pragmatikus megfontolásokból kiinduló elméleti tetteket, melyeket a politikusoknak csak le kellett fordítaniuk a politika nyelvére.

A válságból kivezető utat, ami elsősorban Keynes közgazdasági elemzéseinek az amerikai politikai realitásokra történő alkalmazásából született, s melynek politikai kovácsa Rooseveltnyelnök volt, nevezik „New Deal”-nek, „új kiegyezésnek”. Ennek az új kiegyezésnek a legdöntőbb momentuma azt volt, hogy az a politikai csomag, amelyet Rooseveltnyelökségének első négy évében bevezetett, ésszerű alkut, egymásnak kölcsönösen tett engedményeket kínált tőke és munka számára.

Fontolgattuk egyébként, ne használjuk-e tanulmányunk címében és szövegében az „új kiegyezés” kifejezést. Idegensége ellenére a New Dealnél maradtunk. Az „új kiegyezés” menthetetlenül az 1867-es osztrák-magyar kiegyezésre emlékeztet. Bár a kiegyezés korát a magyar történelem egyik leggyümölcsözőbb időszakának tekintjük, nem gondoljuk, hogy a mai magyar vagy kelet-európai helyzetben ez a minta túlságosan sokkal hozzá tudna járulni a posztkommunista társadalmak jelenlegi drámai átalakulási válságának megoldásához. A magyar kiegyezés tipikusan elitek közötti megállapodás volt, arisztokrácia és a születő tőkés osztály, valamint a magyar és az osztrák politikai elit egyeztek meg egymással. Ilyen szellemű kiegyezés a posztkommunista Magyarországon sem volt elképzelhetetlen. Sőt az államszocialista rendszerek összeomlási folyamatának drámai felgyorsulásáig nemcsak a hatalmat gyakorlók, hanem az összes ellenzéki erő is valamiféle kiegyezésszerű megállapodásra törekedett, amiben a régi elit nagyon lényeges pozíciókat tarthatott volna meg. A kádárista uralkodó rend tagjai nehezményezik is, hogy 1989-ben nem „új kiegyezés” történt - a kerekasztal-tárgyalásokon végül is nem csupán a koncot osztotta fel egymás között a régi és az új elit, hanem annak a békés módzatait találta ki, hogy miként kerüljön a politikai hatalom az államszocialista uralkodó rendtől az új politikai elit kezébe. Az 1989. novemberi népszavazás jelezte a végleges szakítást a régi és az új elitek közötti hatalmi egyezkedés és osztozkodás politikájával. Azok, akik végig ilyen szellemiségű, 1867-et idéző kiegyezést reméltek a rendszerváltás esetében is, ezért tekintik mind a mai napig a népszavazást és Pozsgay köztársasági elnökké választásának a megakadályozását a magyar posztkommunista politika „eredendő bűnének”.

Ebbe a vitába most nem kívánunk bekapcsolódni. Tanulmányunkban másról lesz szó. Célunk nem annak a taglalása, hogy vajon helyes lett volna, vagy elképzelhető-e még ma is a régi és új elitek kiegyezése, avagy a rendszerváltás óta

végbement átalakulási folyamatot éppenséggel így is kell, vagy lehet-e értelmezni. Mi a posztkommunista átalakulás gazdasági válságából kivezető utat kutatjuk, s ezért arra a kérdésre keresünk választ, hogy elképzelhető-e valamiféle poszt-kommunista New Deal, nem a különböző elitek, hanem a társadalom és az új politikai-gazdasági elit közötti olyan kiegyezés, mely a posztkommunista átalakulási válságból gazdasági és társadalmi növekedési pályára lenne képes átvezetni az egykori kommunista országokat. Nem 1867-es típusú új kiegyezésről, hanem egy Magyarországon még soha nem volt társadalom és elit közötti kiegyezésről írunk tehát.

E kitérő után térjünk azonban vissza röviden az 1930-as évek New Deal-jé- hez. A New Deal a tőkés és a munkavállalók kompromisszumos megegyezése volt, aminek a legfontosabb eredménye a jóléti állam. Mint ismeretes, Keynes közgazdasági tanának a lényege az volt, hogy a piacgazdaság legfeszítőbb ellentmondásait, melyek a nagy gazdasági válságot előidézték, a kereslet oldaláról kell megoldani (ezért nevezik a keynesi tanokat az 1970-80-as években élesen elutasító közgazdaságtani megközelítést „supply-side economics”-nak, vagyis a kínálati oldal közgazdaságtanának). Ha a liberális piacgazdaság betegsége a kereslet krónikusan visszatérő hiánya, akkor nyilván munkaadónak és munkavállalónak közös érdeke a kereslet növelése, állandó magas szinten tartása. A munkaadónak se jó, ha túlságosan sok a munkanélküli és sok a kiskeresetű ember. Magasabb foglalkoztatási szint és magasabb bérek esetén ugyan megnőnek a bérköltségek, de cserébe legalább van kinek eladni a termékeket. A munkavállalóknak természetesen mindig vonzó a bérek és foglalkoztatási szint magas szinten tartása. Azonban semmit sem adnak ingyen. Az önszabályozó piac - legalábbis Keynes és kora közgazdászainak nagyobb többsége így képzelte - nem képes tartósan biztosítani sem a magas béreket, sem a magas szintű foglalkoztatást. Az önszabályozó piacgazdaság esetében a gazdaság ciklikus mozgásai során munkanélküliség és krónikus kereslethiány szisztematikusan újratermelődik. A keynesi közgazdaságtan szerint e problémák megoldása - anticiklikus monetáris politikán túl - csak intervencionista állam megteremtésével érhető el. Az államnak aktív szerepet kell vállalnia a munkalehetőségek és a jövedelmek teremtésében, s ennek érdekében az állami költségvetés eszközeit és forrásait is mozgósítania kell. Ezek a költségvetési források viszont csak adókból származhatnak, ezért a több munkalehetőség, a magasabb jövedelem és a dinamikus kereslet a gazdaság által termelt áruk iránt azt követeli meg, hogy mind a munkaadók, mind a munkavállalók a korábbinál sokkal magasabb adót fizessenek.

Roosevelt politikai géniuszát dicséri, hogy erre az áldozatra a munkaadókat és munkavállalókat egyaránt rá tudta venni. Gazdaság- és társadalompolitikai programjának főbb elemeit sikerült megvalósítania, vagy legalábbis azok háború utáni megvalósításának az alapjait meg tudta vetni, s közben - az amerikai történelemben példa nélkül álló módon - még három alkalommal újra is választották az Amerikai Egyesült Államok elnökének. Megszületett a modern tőkés állami intervencionizmus és a jóléti állam, mely a második világháborút követő két évtizedben nemcsak a tőkés gazdaságok leggyorsabb ütemű gazdasági növekedését, hanem a legkiegyensúlyozottabb társadalmi fejlődést is biztosítani tudta, s ezzel egyidejűleg a társadalmi konfliktusokat és egyenlőtlenségeket a modern kapitalizmus történetében példa nélkül állóan eredményesen kezelte.

A szociáldemokrácia és a jóléti állam válsága

Nem kívánjuk azonban a New Deal vagy a szociáldemokrata jóléti állam apológiáját nyújtani. Két szempontból is kritikusok vagyunk mindkét politikával kapcsolatban. Egyrészt tudatában vagyunk annak, hogy a harmincas években megkezdett szociáldemokrata politika ma már nem folytatható a fejlett tőkés világban a hagyományos módon. Másrészt nem hisszük, hogy a keynesianizmusnak, a New Dealnek vagy a szociáldemokrata jóléti államnak a negyvenes-ötvenes években alkalmazott modellje a posztkommunista társadalmakban egyszerűen lemásolható lenne.

Mind a New Deal, mind a jóléti állam összeomlott az 1970-es években a fejlett piacgazdaságokban. Keynes ma a közgazdaságtan történetének érdekes alakja, de nem sokan gondolják, hogy a vezető tőkés gazdaságok sok hasznát láthatnák manapság a keynesianizmusnak. Voltak ugyan kísérletek a neokeynesianizmus megalkotására - kevés sikerrel. Tény, hogy a keynesi állami intervencionizmus öngerjesztő folyamatnak bizonyult. Létrejött az „adóztató-költekező” (tax-and-spend) állam: egyre több jóléti program egyre több adót kívánt. Ez előbb-utóbb az adófizetők, munkaadók és munkavállalók ellenállásába ütközött. A jóléti állam politikájának a folytatása így csak költségvetési hiány létrehozásával, az állam fokozódó eladósodásával volt folytatható. A hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére kibontakozott az állam pénzügyi válsága. Az adófizetők és választópolgárok fellázadtak, és azokra a konzervatív, jobboldali vagy neoliberais (országoként, korszakoként különbözik a szóhasználat) politikusokra szavaztak, akik kisebb államot, kevesebb adót ígértek. Ronald Reaganek, Margaret Thatcherek és Helmut Kohlok léptek a J. F. Kennedyk, Harold Wilsonok és Willy

Brandt helyébe. A New Deal véget ért: az állampolgárok nem vállalták tovább, hogy adóikkal támogassák a jóléti államot, s az állam felmondta jóléti kötelezettségeinek jó részét.

Mondhatnánk, sokan mondják is, hogy a szociáldemokrácia, a jóléti állam, a baloldal megbukott. Ez azonban nem ennyire egyszerű még a mai fejlett piacgazdaságok esetében sem, s különösképpen „siettetni” (vagy talán késleltetni?) akarja a történelmet az, aki a szociáldemokrata jellegű alternatíva minden lehetőségét kétségbe vonja a posztkommunista Kelet-Európában - mely társadalmi szerkezetét és gazdasági fejlettségi szintjét tekintve inkább hasonlítható az ötvenes évek Nyugat-Európájához, mint a mai fejlett tőkés világokhoz.

A fejlett tőkés országok politikájának is az iróniája, hogy a kilencvenes évek közepén éppenséggel a konzervativizmus, illetve neoliberalizmus politikája hullott szét - az elmúlt néhány évben a választópolgárok a konzervatív, jobbközép pártoktól menekülnek, s rendre küldik vissza kormányzati hatalomba a középbal pártjait. 12 év után ismét demokrata elnök van a washingtoni Fehér Házban; az angol Munkáspárt ma alkalmasint fölényesen megnyerné a választásokat, a CDU pedig csaknem elveszítette a legutóbbi választásokat Németországban. Szociáldemokraták győztek Svédországban, Görögországban, Izraelben és Portugáliában, és a baloldalnak igen jók az esélyei Olaszországban is. Aligha kétséges, hogy a kilencvenes évek közepére véget értek a hosszú nyolcvanas évek, e korszak konzervatív, neoliberális kurzusának éppannyira befellegzett, mint a szociáldemokrata jóléti államnak.

A nyolcvanas évek valóban kicsit hosszúra sikeredtek. Ha ezt a korszakot mint a jóléti állam, a szociáldemokrácia feletti konzervatív-neoliberális győzelem időszakaként értelmezzük, akkor ez a gőzgép már a hetvenes évek végén beindult. A Margaret Thatcher vezette angol konzervatív párt győzelme, majd Ronald Reagan elnökké választása voltak a korszak kezdetét jelző legfontosabb események. Több szempontból forradalmi évtized volt ez. Polányi a *Great Transformation* című könyvében írta: sokáig a (szociológiai értelemben már az első világháború befejeztekor megkezdődő) húszas éveket képzelték a forradalmi változások évtizedének. A „roaring twentieth” azonban Polányi szerint távolról sem volt forradalmi, inkább úgy kell gondolnunk erre a korra, mint amikor kísérlet történt a háborúval megszakadt társadalmi-gazdasági folyamatok továbbvitelére. Polányi szerint az igazi forradalmi évtized a harmincas évek voltak: a New Deal Nyugaton, illetve a sztálini rendszer a Szovjetunióban valóban a történelemben odáig nem ismert, forradalmian új rendszerek kialakítását eredményezte. Hasonló értelemben mondhatnánk, hogy a hatvanas évek csak látszatra volt a radikalizmus évtizede, lényegét tekintve valamelyest új köntösben folytatta a harmincas években megindult jóléti állam építkezésének a folyamatát. Struktúraváltásra a nyolcvanas években került sor (elméleti értelemben nincsenek „hetvenes évek”), amit Amerikában „reagani forradalomnak” neveztek. A reagani, avagy a konzervatív-neoliberális forradalom átütő sikernek látszott hosszú időn keresztül. Úgy tűnt, hogy számottevő gazdasági növekedésre vezetett, az infláció elfogadható szintre csökkent, s a tőzsdéken a részvények értéke rendkívüli mértékben emelkedett, a jövedelmek dinamikusan növekedtek a magasan képzett népesség és a tőketulajdonosok körében, a világgazdaság prosperált. A korszaknak nem csupán a világgazdaság központjában elhelyezkedő országai látták hasznát, hanem a világgazdasági fellendülésből számottevő fejlődés következett be Délkelet-Ázsiától Latin-Amerikáig számos országban, melyek követték a neoliberális gazdaságpolitika „exportvezérelt” növekedési stratégiáját.

E forradalom azonban sikerének csúcsán, vagyis a nyolcvanas évek közepe táján is ellentmondásoktól volt terhes. A nyolcvanas évek mindenütt a társadalmi egyenlőtlenségek látványos növekedését mutatta. A fejlett Nyugat társadalmi mintha kettészakadtak volna. A yuppie-k („young urban professional”-ok, a „fiatal városi értelmiségiek”, avagy az üzleti életben jól boldoguló, fiatal technokraták) és a konzervatív forradalomban nyertes középosztály prosperáló „első világa” alatt rövidesen a „harmadik világ” is megjelent a világgazdaság központjában elhelyezkedő országok, különösképpen az Egyesült Államok nagyvárosaiban. New York vagy Los Angeles nyomornegyedei látványosan növekedtek, s a „társadalom alá szorult” „osztályok alatti osztályok” („underclass”) és a társadalom törzse közötti szakadék egyre növekedett. Egy idő után kiderült, hogy a neoliberális monetarista gazdaságpolitika által előidézett gazdasági növekedés nem kis mértékben futóhomokra épült. A növekedés sok esetben csak pénzügyi spekuláción alapult. A magasabb jövedelmű rétegek adóit csökkentő, de ugyanakkor a fegyverkezési kiadásokat növelő neoliberális állam gyorsuló ütemben adósodott el, és ez a nemzetközi méreteket öltő eladósodási folyamat megingatta a világ pénzügyi rendszerét. Az 1988-as tőzsdeválság idején úgy tűnt, hogy a szappanbuborék kipukkadt. A yuppie-k világa véget ért, a korábbi években hatalmas jövedelmeket kereső tőzsdeügynökök, biztosítási és reklámszakemberek tízezrei veszítették el az állásukat, a gazdaság megtorpant, a közép- és felső-közép rétegek számára a prosperitás érzését keltő, gyorsan felértékelődő ingatlanpiac összeomlott. Érvelhetnénk azzal is, hogy erre az időpontra már tulajdonképpen megérlelődött a konzervatív kurzus bukása, s azt csak egy váratlan külpolitikai siker mentette meg az összeomlástól.

Ez a külpolitikai siker a szovjet világbirodalom, Reagan elnök szavaival az „ördögi birodalom”, felbomlása volt. Az ugyan vita tárgya, hogy a nyolcvanas évek konzervatív kurzusa játszott-e bármi lényeges szerepet ebben. Egyesek úgy vélik, nem: az államszocializmus válsága alapvetően belső folyamatok által generált jelenség, s nem a reagani kül- és katonapolitika eredménye, azok legfeljebb siettették az eseményeket. Tény azonban, hogy a konzervatívok, okkal vagy ok nélkül, megérdemelve vagy érdemtelenül profitáltak a berlini fal leomlásából. Részben azért, mert a közvélemény hajlamos volt elhinni, hogy eredményes politikájuk gyümölcse volt ez, részben pedig azért, mert a Szovjetunió felbomlása hirtelen hihetővé tette a „történelem vége” tételt - elértünk egy olyan világba, ahol nincsenek történelmi alternatívák, a világ történelme a liberális kapitalizmus modellje felé konvergál.

Visszatekintve úgy tűnik azonban, hogy ez a külpolitikai siker nem oldotta meg a konzervatív kurzus belső ellentmondásait, mindössze elhalasztotta összeomlását és egy új politikai ciklus beindulását. Ahogy a hetvenes évek közepén a választópolgárok elmenekültek a baloldali, szociáldemokrata pártoktól, úgy menekültek később a konzervatívoktól, s keresték a nyolcvanas évek gazdaság- és társadalompolitikájának alternatíváját kínálni tudó politikai erőt. Ilyen világpolitikai konstellációk között következettbe a kilencvenes évek közepének „baloldali fordulata” sok országban. E helyzet sajátossága azonban, hogy a konzervatív-neoliberális válságot nem követi baloldali fellendülés, hanem azt a baloldal elhúzó-dó válsága egészíti ki. Tanulságos ebből a szempontból az amerikai belpolitika. Clinton elnökválasztási kampánya során új Demokrata Pártot ígért, s az amerikai választópolgárok erre is szavaztak. Nehéz azonban megérteni, hogy mi az „új”, sőt egyáltalán mi a „demokrata” elem a Clinton-adminisztráció eddig folytatott politikájában. Ahol demokratának és újszerűnek tűnő politikával kísérleteztek (az egészségügyi biztosítási rendszer reformja például), ott megbuktak, ahol sikereik vannak (például a NAFTA, vagy az észak-amerikai szabadkereskedelmi övezet megalkotása), az aligha tekinthető akár új, akár demokrata programnak. Európában is úgy tűnik, hogy a kilencvenes évek közepe táján, többnyire hosszabb ellenzéki periódus után a kormányzati szerepválaláshoz vagy annak határához elérkező szociáldemokrata pártoknak mintegy az ölébe hullott, vagy hullhatott volna a konzervatívokból kiábrándult állampolgárok szavazata, s azzal nem nagyon tudnak mit kezdeni.

A hetvenes évek közepén és a kilencvenes évek közepén bekövetkezett politikai ciklusváltás dinamikája messzemenően különböző. Mire a választópolgárok kellőképpen kiábrándultak a szociáldemokrata jóléti államból, a konzervatív politikusok kész, teljes, az élet szinte minden szférájára kiterjedő, annak újrendezését ígérő programmal, ideológiával és világnézettel rendelkeztek. Ennek a magva a neoklasszikus közgazdaságtan, Hayek és Friedman tanai, illetve az azokból inspirációját nyerő monetarista gazdaságpolitika volt. De e magot tágas ideológiai holdudvar övezte, ami a politikai elmélettől egészen az etikai kérdésekig terjedt. A gazdasági monetarizmus, a politikai államellenesség, az élet és a család védelméért, az individualizmust hirdető etikai tanok holisztikus egységet alkottak, s tették ellenállhatatlanná a jóléti állam, a New Deal-ellenes konzervatív-neoliberális offenzívát. Az 1990-es évek közepén erről szó sincs: nem létezik ideológiai ellentámadás, nincs új világnézet, nincs vízió arról, hogy mi lehetne az „új New Deal” lényege, hogy mi is az „új Demokrata Párt”, vagy az „új szociáldemokrácia”. A baloldal politikai sikere eszmei, elméleti válságával párosul, ami alkalmasint azt sejteti, hogy a hosszú nyolcvanas éveket a rövid kilencvenes évek követhetik. Ezt jelezte világosan a 1994 őszi amerikai kongresszusi és szenátusi választások eredménye, ami nemcsak hogy a Demokrata Párt legsúlyosabb vereségét hozta az elmúlt fél évszázadban, hanem a Republikánus Párton belül is a legkonzervatívabb erők győzelmét eredményezte. De ezt jelezte Kohl újraválasztása Németországban és a baloldal két választáson is elszenvedett veresége Franciaországban is. A politikai inga most igen gyorsan s talán szélsőségesen mozdul. Ha nincs új szociáldemokrácia, a szavazók „establishment”-ellenes hangulata könnyen a szélsőjobboldalnak kedvezhet.

Valamelyest azért eltúloztuk talán a baloldali eszmei alternatíva hiányát. Ismét Clinton 1992-es elnökválasztási kampányához visszatérve, ott azért megfogalmazódtak érdekes gondolatok, melyek azt sejtették, elképzelhető valamiféle új New Deal, valami új Demokrata Párt, vagy új szociáldemokrácia. E kampánynak fontos gondolata volt: nem az „adóztató-költekező” államhoz való visszatérésről van szó, hanem olyan új állami szerepvállalásról, melyben valamiféle „vállalkozó állam” mintegy „beruházói” tevékenységet vállal magára. A humán tőke létrehozásának és megőrzésének támogatása, a tudományos kutatás, a technikai fejlődés, az infrastruktúra fejlesztésének ösztönzése azok a kulcsfontosságú területek, ahol a piac elégtelen működése miatt az államnak kellene kezdeményező szerepet játszania. Ezért került az oktatás fejlesztése, az egészségügy reformja, az „információs szuperországút” kiépítése, vasút-építkezési program és hasonló kérdések a clintoni programba. Ami korábban állami költekezés volt, azt most állami beruházásként határozták meg. Ez egyben azt is jelentette, hogy az állam törekedett arra, hogy ne csupán monetáris politikája legyen, hanem azt olyan foglalkoztatás- és iparpolitika is kiegészítse, mely meg tudja határozni, hogy hol, milyen jellegű fejlesztéseknek van állami támogatásra szüksége addig,

amíg azok a maguk lábán is megállnak. Nem lehet tehát azt mondani, hogy az új Demokrata Párt jelszava teljesen üres szlogen lett volna - volt mögötte valami intellektuális tartalom is. Egyébként a korai clintoni politika elveivel rokon gondolatok éppen ez idő tájt másutt is megfogalmazódtak. Szokatlan eszmei koalíció szerveződött például a kilencvenes évek elejére Ausztráliában. Itt a jobboldali gazdaságpolitikát folytató Munkáspártból kiábrándult baloldali szociáldemokrata értelmiségiek - a politikai értelemben konzervatívnak számító Liberális Párthoz közelálló gondolkodókkal együtt - bírálták a több mint egy évtizede hatalmon levő laborista kormányzat monetarista gazdaságpolitikáját, úgynevezett „gazdasági racionalizmusát”, s sürgették egy, a clintonihoz hasonló állami neointervencionizmust, mely a pénzügyi fegyelmet nem feladva, állami ipar- és foglalkoztatáspolitikával egészítené ki az állami monetarizmust. S mintha valami hasonló, vegyes gazdaságpolitikában gondolkodnának a nyugat-európai szociáldemokrata pártok is. Tény azonban, hogy ezekből az elemekből eddig sehol sem állt össze koherens politikai és gazdasági ideológia, s ezek az eszmék kevéssé voltak képesek a kormányzati pozícióba kerülő baloldali pártok stratégiáját vezérelni.

Röviden: a kilencvenes évek közepén a neoliberalizmus gazdaság- és társadalompolitikai válsága és a maga számára új szerepkört kereső, de nem találó szociáldemokrácia eszmei, ideológiai válsága köszön egymásra, ami nemcsak ideológiai vákuumot és igen ingatag világgazdasági helyzetet eredményez, hanem sok helyen a szélsőjobboldal megerősödésével járó politikai szituációt hoz létre.

A posztkommunista átalakulási válság

Egészen más természetű, de még mélyebb és szélesebb a posztkommunista társadalmak 1989 után bekövetkező átalakulási válsága.

Kornai János egy 1993-ban írt tanulmányában már rámutatott arra, hogy az 1929-33-as világgazdasági válság és az 1989-et követő posztkommunista átalakulási „recesszió” (Kornai válság vagy depresszió helyett ezt az enyhébb kifejezést használta dolgozatában) között párhuzam vonható. Tény, hogy a posztkommunista átalakulási válság mélyebbnek, elhúzódóbbnak és az élet több szférájára kiterjedőnek bizonyult, mint akár az 1929-33-as „Nagy Válság”, vagy akár az a visszaesés, amelyre 1989 körül a kelet-európai gazdaságok szakértői számítottak. Kornai „Transformational Recession” című dolgozatában közölt adatok szerint, ha a magyar nemzeti jövedelmet 1929-ben 100-nak tekintjük, akkor az 1932-re 96,2-re csökkent, és az ipari termelés esetében ez a mutatószám 81,9 volt. Ha az 1989-es szintet tekintjük 100-nak, akkor 1992-re a nemzeti jövedelem 80,9-re, az ipari termelés pedig 63,8-ra csökkent. A posztkommunista átalakulás rendkívüli gazdasági visszaesését súlyosbította, hogy ezzel egy időben nagyon gyorsan nőtt a munkanélküliség. 1989-től máig Magyarországon mintegy másfél millió munkahely szűnt meg, az összes munkahelyeknek mintegy egyharmada. A 12-13 százalékosra becsült munkanélküliségi mutató tehát még nem is méri kellőképpen az össztársadalmi munkavesztés igazi mértékét, mert azt elfedi a korai nyugdíjazások, a leszázalékolások, a nők háztartásba való visszavonulása megugrásának ténye, illetve az, hogy feltehetőleg nem kevesen, főként a marginális helyzetbe szorultak, az „osztályok alatti osztályba” tartozók, mindenekelőtt a falusi szegények és cigányok még csak nem is deklarálják magukat munkanélkülinek. Nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy az átalakulási válsággal együtt járó termelés-visszaesés, magas munkanélküliség és életszínvonal-csökkenés következtében a társadalom mintegy egyharmada reménytelenül leszakad, valószínűleg többé esélye sincs arra, hogy életében még egyszer kereső foglalkozása, emberséges lakása, tisztas életszínvonala legyen. Az átalakulási válság következtében a 19. századi „vadkapitalizmus” legrosszabb jelenségeit figyelhetjük meg a 20. század végi Kelet-Európában.

Paradox módon a válságot súlyosbítja, illetve az abból való kilábalást nehezíti az a körülmény is, hogy Magyarországon a „piacorientált reformok” már a rendszerváltás előtt több mint két évtizeddel beindultak. Ezek a reformok, amelyek kisebb-nagyobb megszakításokkal végigkísérték az államszocializmus válságának éveit, végül is megreformálhatatlannak bizonyult szisztéma megreformálására vállalkoztak, és a különböző politikai kényszerhelyzetek miatt szükségszerűen „zsákutcás” fejlődést eredményeztek. Nem nagyon valószínű, hogy a magyar gazdaságnak az európai integrációba való bekapcsolódása a sokszorosan leírt gépekkel dolgozó gmk-k, téesz-melléküzemágak vagy az olajkályhák fűtött főliásátrák bázisán fog megvalósulni. Az átalakulási válság tehát nemcsak a gazdaság állami tulajdonban lévő részét sújtja, hanem tönkreteszi a centralizált tervgazdálkodás fogyatékososságait korábban meglehetősen sikeresen korrigáló „szocialista vállalkozókat” is, akik a megváltozott körülmények között, elavult szervezeti formáikkal, technológiájukkal és gazdálkodási magatartásukkal ma már az átállás egyik akadályát képezik. Így válnak az egykor „a piaci reformok élén járó Magyarországon” a gazdasági átalakulás gátjaivá még a korábbi reformok eredményei is.

A posztkommunista válság azonban nem csupán mélyebb, mint az 1929- 33-as világgazdasági válság volt, annál szélesebb is. 1989 után nem csupán a gazdasági rendszer hullott szét, hanem a társadalom identitása is válságba került. Az államszocialista rendszer legitimitása nem volt különösebben szilárd, de egyelőre a posztkommunista rendszerek is csak keresik saját legitimitásuk alapjait. A térségben terjedő nacionalizmusok is jelzik ezt a legitimációs és identitási vákuumot. A rendszerváltást közvetlenül megelőzően és az azóta végzett közvélemény-kutatások mutatják, hogy a közvélemény nem kis mértékben elfogad bizonyos alapvető szociális értékeket, tehát fontosnak tartja az egyenlőséget, a biztonságot, szükségesnek tartja, hogy az állam felelősséget vállaljon az oktatásért, egészségügyért, de még a teljes körű foglalkoztatásért és a tisztességes lakáshoz való jog biztosításáért is. Szinte példa nélkül áll az új politikai osztály szociális retorikájának és a közvélemény által elfogadott értékeknek a diszkrepanciája. Míg a magyar közvélemény a svédnél is inkább baloldali, szociáldemokrata értékeket vall, társadalmunk politikai elitjének a nézetei - ritka kivételtől eltekintve - az amerikai Republikánus, vagy az angol Konzervatív Párt jobboldalán állók nézeteihez állnak közel. A posztkommunista átalakulási válság tehát egyidejűleg gazdasági, társadalmi és ideológiai jellegű. Szociális értékeket magának valló társadalmat vezet a politikai osztály olyan „vadkapitalizmus” felé, amilyenre ez a társadalom se nem vágyakozik, sem értékeit nem tartja megbecsülendőnek.

Van-e mód ilyen körülmények között a társadalom régi-új elitjének és a társadalomnak a kiegyezésére, valamiféle posztkommunista New Dealre? S mik lehetnének ennek a New Dealnek a fontosabb elemei? E dolgot aligha vállalkozhat többre, mint arra, hogy az e témáról való gondolkodás fontosságáról próbálja meggyőzni az olvasót. Se tudásunk, se tehetségünk nem elégséges ahhoz, hogy e komplex feladat megoldását magunkra vállaljuk.

Hadd jegyezzünk meg mindjárt annyit, hogy a New Deal és a hagyományos szociáldemokrata állam másolása aligha lehet megoldás. Bár jeleztük az 1929-33-as és a posztkommunista átalakulási válság sok hasonlóságát, azért e két válság gyökeresen különbözik egymástól. Bár mindkét válság esetében a legnagyobb kihívást az jelenti, hogy a gazdaságnak át kell térnie egy extenzív növekedési pályáról egy intenzív fejlődési szakaszra, a posztkommunista átalakulást azonban egyedülálló kísérletként avatja, hogy e rendkívül nehéz feladatot egyszerre kell megoldani a tulajdonviszonyok és a gazdasági integrációs mechanizmus átalakításával. Az extenzív intenzív fejlődésbe való átmenet mindenhol elég megrázkódtatást okozott, most ez nálunk kiegészül még az állami tulajdonnak magántulajdonnal való felváltásával, illetve a redistribúció intézményeinek piaci mechanizmusokkal való helyettesítésével is. Kreatív gondolkodásra van tehát szükség - nem akarjuk elkövetni a neoliberaisok hibáját, akik mintha azt képzelnék hogy Kelet-Európában lehet kapitalizmust csinálni „by design”, vagyis absztrakt elméleti modellek „megvalósításával”. Célunk nem a szociáldemokrata típusú jóléti állam másolása a mai Kelet-Európában. A posztkommunista átalakulási válság nyomán tapasztalható társadalmi konfliktusok, a posztkommunista társadalom - bár még embrionális formában, de már kitapogatható - új szerkezetének „megértő elemzéséből” keressük az érdekekben ütköző társadalmi erők között feszülő konfliktusokat, s a társadalmi kiegyezés lehetséges kereteit.

A posztkommunista „baloldali” fordulatról

Az 1989 utáni első szabad választásokon a győzelmet Közép-Európában általában konzervatív, a politikai spektrum jobbközepén elhelyezkedő pártok aratták, melyek elsősorban nemzeti-keresztény értékekkel határozták meg magukat.

Magyarországgal kapcsolatban azonban érvelhetünk úgy is, hogy a konzervatív győzelem, legalábbis részben, félreértésen alapult. 1990 márciusáig a szavazópolgárok jó része ugyanis nem értette meg, hogy a Demokrata Fórum időközben „harmadikutas” népi mozgalomból - több-kevesebb egyértelműséggel - jobbközep, keresztény-nemzeti párttá vált. Választási kampányában azzal sikerült elsősorban megnyernie a polgárokat, hogy magát a „nyugodt erő” mozgalmaként tüntette fel, és - a liberális pártokkal szemben - nagyobb megrázkódtatásuktól mentes átmenetet ígért az országnak. Közvélemény-kutatások eredményeiből tudjuk, hogy az MDF 1990-es szavazói között jelentősen nagyobb arányban voltak a „baloldalinak” nevezhető gazdaság- és társadalmi politikai elveket vallók, mint a liberális pártok szavazói között (így nagyobb számban voltak közöttük, akik az államtól várták volna az ingyenes oktatási és egészségügyi rendszerek fenntartását, a teljes körű munkavállalás biztosítását, az elfogadható lakásról való gondoskodást). Még azok számára is, akik érzékelték az MDF jobbratolódását, általában meglepetésként hatott, amikor közvetlenül a választások megnyerése után Antall József az MDF-et kereszténydemokrata pártnak nevezte, s politikai példaképeként Adenauer kancellárt jelölte meg.

Mondandónk lényege: az 1990-es választásokat eszmei zavar jellemezte. Hiba lenne az akkori választási eredményeket egyértelműen a konzervativizmus győzelmeként értelmezni, s annak a jelét látni, hogy a New Deal, a jóléti állam vagy

a szociáldemokrácia ellen szavaztak volna. 1990-ben véleményünk szerint a választók túlnyomó többsége inkább a kommunizmus ellen, mintsem a konzervativizmusra vagy egy jobbközép kurzusra szavazott.

A magyar posztkommunista átalakulás első éveit tovább bonyolította, nehezítette az a tény, hogy a jobbközép kormányzat a konzervativizmusnak a társadalmi-gazdasági körülményekhez képest a lehető legkevésbé adekvát, s társadalom- és gazdaságpolitikáját tekintve meglehetősen inkoherens változatát valósította meg. Jobbközép párthoz méltóan meglehetősen érzéketlen volt ugyan szociális kérdésekben, ugyanakkor gazdaságpolitikájában nem követte kellő következetességgel azokat a liberális elveket, melyeket a nemzetközi gazdasági szervek és a külföldi beruházók elvártak, s melyek az adott viszonyok között valószínűleg megkerülhetetlenek voltak. Mondhatnánk, a „nyugodt erő” pártjának politikája se „nyugodt”, se „erőteljes” nem volt, s az első szabadon választott magyar kormányzat így választóit minden irányban elveszítve robogott a megsemmisítő választási vereség felé.

Ebben az értelemben az 1990-ről 1994-re bekövetkezett változás nem is olyan megdöbbentő földcsuszamlás jobbról balra, mint első pillanatra tűnik. A választópolgárok - érvelhetünk így is - konzervensebben szavaztak, mint ahogyan a pártok politizáltak. Az MDF vezette koalíció annak mértékében veszítette el szavazóbázisát, ahogy jobb felé radikalizálódott. Ez lett a sorsa a Fidesznek is, ahogy kezdte elhelyezni magát a mai konzervatív pártok körében, ahogy jelezte, hogy inkább hajlik koalícióra az MDF-fel, mint az MSZP-vel, úgy veszítette el népszerűségét a választók körében. Éppen az ellenkező folyamatot lehetett észlelni az SZDSZ esetében. Az SZDSZ óvatos jelzése, hogy hajlamos lenne az MSZP-vel koalícióra lépni, annak jelzése, hogy egyértelmű, nyersebb neoliberalizmusával szemben szociálisan újra valamivel érzékenyebb ez a párt, csaknem teljes egészében visszaszerezte számára azt a szavazótábort, melyet 1990-ben megszerzett, majd a két választás között egy időre elveszített. Ahhoz pedig kevés kétség fűződhet, hogy az MSZP választási sikerét pedig annak tulajdoníthatjuk, hogy exkommunista pártból szociáldemokrata típusú párttá próbálta - több-kevesebb sikerrel - átvarázsolni magát. Az MSZP az 1994-es választásokat azért nyerte meg, mert a választásokhoz közeledve egyre félreérthetlenebb jelzéseket tett, hogy hajlamos lenne az SZDSZ-szel koalícióra lépni, és az 1990-ben rá szavazó, korábbi párttag, zömében értelmiségi bázishoz megnyerte a szakszervezetekhez is kapcsolódó, tanultabb, városi munkásságot, mely 1990-ben vagy el sem ment szavazni, vagy szavazatait körülbelül hasonló arányban osztotta szét a legkülönbözőbb pártok között.

Mondhatjuk, hogy 1994-ben a szavazati jogokkal élő magyar állampolgárok abszolút többsége egy szocialista-liberális koalícióra - talán még azt is megengedhetjük magunknak, hogy azt mondjuk, valamiféle szociálliberális programra - szavazott.

Bence György egy, az 1994-es választások után nem sokkal a Magyar Nemzetnek adott interjújában szellemesen azt mondta: a választócédulán olyan párt, hogy koalíció nem szerepelt. Az emberek nem koalícióra, hanem az MSZP-re, illetve az SZDSZ-re szavaztak. A lényegét tekintve azonban nincs igaza. Tudjuk: az SZDSZszavazatok akkor konszolidálódtak, amikor nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy az SZDSZ hajlandó az MSZP-vel koalícióban kormányozni; a Fidesz népszerűsége többek között azért hanyatlott drámaian a választásokat közvetlenül megelőző időszakban, mert a párt bejelentette, az MSZP-vel semmiképpen sem fog együttműködni. S ebben több van annál, mint az addig kormányzó, népszerűségüket veszített pártok leváltásának óhaja. Az 1994-es választások után végzett közvélemény-kutatások is azt mutatták, hogy bár az MSZP elnyerte a parlamenti mandátumok abszolút többségét, az MSZP szavazóinak többsége változatlanul az SZDSZ-szel való koalíció mellett volt, és az SZDSZ szavazói is nagykoalíciót akartak.

Értelmezésünkben a szociálliberális programcsomag lényege az lenne, hogy az a posztkommunista átalakulás feltételei között valószínűleg egyedül követhető liberális gazdaságpolitikát új típusú szociáldemokrata társadalmopolitikával kapcsolja egybe. Tanulmányunk központi gondolata az, hogy ennek a szociálliberális programcsomagnak a társadalmi bázisa egy, a posztkommunista viszonyoknak megfelelő New Deal, kiegyezés a posztkommunista társadalmakban kitüntetetten nagy hatalommal rendelkező technokrata értelmiség és a társadalom egésze között. De mi is ez a szociálliberális programcsomag, s milyen értelemben tekinthető ez a társadalmi kiegyezés programjának?

Modernizációs modellek

Az alábbiakban kísérletet teszünk a posztkommunista átalakulás, általánosítva talán úgy is mondhatnánk, a posztkommunizmus feltételei között alkalmazható modernizációs modellek ideáltípusainak leírására. E modellek segítségével próbáljuk pontosabban meghatározni, mi is az a szociálliberális stratégia, amit a két modell sajátos

kombinációjaként értelmezünk. Három ilyen átalakulási vagy modernizációs modell ideáltípusát vázoljuk fel: a) a bürokratikus-autoriter; b) a neoliberais; és c) a szociáldemokrata (a hatvanas évek amerikai politikai nyelve szerint liberálisnak nevezett) modellt.

E modellekről mint ideáltípusokról gondolkodunk. Ez azt jelenti, hogy tiszta formájukban talán sehol és soha nem kerültek alkalmazásra. A kormányzatok többnyire e „tiszta”, logikai rendszerüket tekintve belsőleg koherens rendszerek valamiféle pragmatikus vegyületét alkalmazzák állami politikaként. „Vegyőtiszta” formájukban e modellek túl doktrinerek ahhoz, hogy politikai gyakorlatban felhasználhatók lennének. Az alább ismertetett modellek a társadalmi és gazdasági modernizáció modelljei, gazdaságés társadalompolitikai csomagok, melyeket a gazdasági felzárkózást céljuknak tekintő társadalmak követhetnek. Hangsúlyozzuk: mi mindhárom bemutatásra kerülő modellt elvileg alkalmazhatónak, működőképesnek tartjuk. A világ különböző országaiban találhatunk példát mindegyik modell sikeres alkalmazására, illetve találhatunk példát a modellek kudarcára is. Célunk nem az, hogy kimutassunk: melyik a „jó” modell. Azt azonban megkísérjük felvázolni, hogy az egyes modellek alkalmazásának melyek a társadalmi és gazdasági konzekvenciái, illetve a sajátos posztkommunista átalakulás viszonyai között mely modellek, illetve mely modellek kombinációjának lehet jobb esélye a sikerre.

Az itt vázolt modellek elemei kimutathatók a világ legkülönbözőbb részein - Latin-Amerikától Délkelet-Ázsiáig - a modernizációra, felzárkózásra törekvő országok gazdaságpolitikai gyakorlatában. Mi ebben a dolgozatban azt a stratégiát keressük - s ezt nevezzük szociálliberálisnak -, mely a piacgazdaságba való átmenet feltételei között számunkra a leginkább követhetőnek tűnik. Ennek az átmenetnek a sajátja tehát az, hogy a radikális gazdasági átalakulásnak olyan országokban kell demokratikus keretek között végbemennie, melyek az államszocializmusból viszonylag kiegyenlített társadalmi szerkezetet és egalitáriánus értékrendszert hoztak magukkal örökségül.

Figyelemre méltó egyébként, hogy a posztkommunista korszak hajnalán kialakult politikai rendszerek a legkevésbé sem az alapvető modernizációs feladatok köré szerveződtek meg. A pártok leginkább a szocializációs különbségek és az ezt tükröző kapcsolatrendszerek mentén alakultak ki és működnek, még jórészt most is. A korai posztkommunista politika a szimbólumok és értékek, s nem az érdekek politikája. A politikai gyakorlatban az etikai kérdéseknek a gazdasági problémák elé való helyezését a politikai rendszer fejletlensége jelének tartjuk.

A kései államszocializmus válsága a közhiedelmekkel ellentétben nem elsősorban gazdasági, hanem még annál is nyomatékosabban etikai, morális válság volt. Az emberek szabadságot akartak és identitást, közösséget kerestek. Az ezeknek a legkézenfekvőbbben megfelelő válaszok a liberalizmus és a konzervativizmus voltak: szabadság az egyik oldalon, nemzet és vallás a másikon. Amint azonban e társadalmak sikeresen kivívták a maguk számára a szabadságot és a nemzeti függetlenséget, rögtön kiderült, hogy a nagyobb szabadságnak, a tökéletesebb nemzeti függetlenségnek hatalmas ára is van. A pokolra kívánt KGST felbomlása például jelentős exportpiacok elvesztésével jár, a vágyott kapitalizmusban viszont bizony vannak olyanok is - és meglehetősen sokan vannak -, akik elnyomorodnak, munkanélküliekké válnak. A társadalmi egyenlőtlenségek pedig eleinte erősen növekednek, miközben a társadalom szocialisztikus, egalitáriánus értékrendje, ha gyengülőben van is, de azért tovább él. Ilyen körülmények között, törvényszerűen előtérbe kerül az érdekek mentén való politizálás. Az érdekek politikájának fokozatos érvényesülését - s a szimbólumok, ideológiák harcának háttérbe szorulását - a demokratikus konszolidáció jeleként értelmezzük.

Melyek is tehát a felzárkózás vagy modernizáció főbb modelljei?

1. A bürokratikus-autoriter modell

E modellt magukénak vallók fontos előfeltevése, hogy a felzárkózást, akár még az államszocializmusból a piacgazdaságra való áttérést is, nagyobb megrázkódtatás nélkül végre lehet hajtani. Kína 1978 utáni fejlődése jórészt ebbe az irányba mutat. E politikát egyébként erősen befolyásolta Tajvan, s bizonyos mértékben

Dél-Korea mintája is. A modell fontos jellemzője, hogy stabilitásra törekszik, hajlamos nagy árat fizetni azért, hogy mindig „becsületos adósnak” tűnjön, hogy fenntartsa az ország gazdasági és politikai „jó hírét”. A bürokratikus-autoriter modell hirdetői gyakran fontos célnak tekintik a nemzeti középosztály létrehozatalát. Különösen állt ez a délkelet-ázsiai fejlődési stratégiára, leginkább Tajvanra, de azért jórészt Japánra és Dél-Koreára is. Kína ma alkalmasint szintén ebbe az

irányba halad. E modell talán leglényegesebb jellemzője, hogy a sikeres gazdasági fellendülést rendszerint antidemokratikus politikai viszonyok mellett éri el. A nemzeti tulajdonos polgárság kialakulása azonban megkívánja az állam nyomatékos jelenlétét a gazdaságban, a nemzeti burzsoázia izmosodásához pedig valószínűleg elengedhetetlen - legalábbis ideiglenesen - a protekcionista politika folytatása.

A bürokratikus-autoriter rezsimek nem különösképpen foglalkoznak az átalakulás szociális konzekvenciáival. Ennek több oka is van. A bürokratikus-autoriter modell gazdaságpolitikájának a költségvetési restrikciónak nem fontos része. A gazdaságfejlesztési stratégia kulcsa az export által serkentett iparosodás (ELI: export led industrialization), ami feltételezi, hogy a költségvetés számottevő eszközökkel szubvencionálja az exportra termelő ágazatokat. A bürokratikus-autoriter modell gazdaságpolitikusi tehát nem tartanak az adósságtól vagy a költségvetési deficittől, ezért - az alább ismertetendő neoliberális modellel ellentétben - nem prioritás számukra, hogy a népjóléti kiadások megnyirbálásával csökkentsék a költségvetés és a fizetési mérleg hiányát. Arra számítanak, hogy az export által serkentett iparosítás e kérdéseket úgyszólván automatikusan megoldja.

Az államszocializmusból a piacgazdaságba való átmenet feltételei között van azonban egy történetileg specifikus ok is, amiért a bürokratikus-autoriter modellben hívók szociális vonatkozásban nem támadják az államszocializmusból fennmaradt redisztribúciós intézményeket. Az államszocializmus „szociálpolitikája” - mint azt kutatói munkásságunk során mindketten több alkalommal is igyekeztünk kimutatni - elsősorban a káderértelmiség és általában a középrétegek érdekében osztotta újra a nemzeti jövedelmet. Ezért a társadalom legalacsonyabb és legmagasabb státusú csoportjai között a különbség kisebb volt a „nominális”, a bérekből származó jövedelmekkel mérve, mintha e különbségeket a „reáljövedelmekkel” - melyek tehát tartalmazzák a különböző rétegekhez különböző arányban eljutó ártámogatást, lakbér-kiegészítést, az egészségügyön, oktatásügyön keresztül folyósított állami szubvenciókat is - mérjük. Mivel a bürokratikus-autoriter modell képviselői társadalmi bázisukat főként a középrétegekben keresik, mindaddig nem kívánják az államszocialista, „antiszociális szociálpolitika” privilégiumaitól ezeket a rétegeket megfosztani, amíg azok nem tudják maguknak ezeket a privilégiumokat a piacon keresztül biztosítani. Ha már a középrétegek szubvencionált áron megvásárolták a legjobb minőségi állami bérlakásokat, ha már meg tudják engedni maguknak, hogy gyerekeiket magángimnáziumokba járassák, vagy külföldi egyetemekre küldjék, ha már van elég pénzükhöz, hogy magánorvoshoz járjanak, akkor majd napirendre kerülhet az ingyenes oktatás, egészségügyi ellátás és állami lakásgazdálkodás felszámolása vagy szegényellátássá való átalakítása.

2. Neoliberális modell

E modellnek talán a legfontosabb kulcsszava a „sokkterápia”. Komprehenzív csomagra van szükség, mely kevés és egyszerű, szinte kizárólag monetáris eszközöket, (például a forgalomban levő pénz mennyiségének, a kamatlábaknak, a devizaárfolyamoknak, a költségvetési és fizetési mérleg hiányának szabályozását) felhasználva, rövid idő alatt, radikálisan átalakítja a gazdaság szerkezetét és működésének elveit. Az államszocializmusból a piacgazdaságba való átmenet esetében a sokkterápia fontos eleme az állami vagyon lehető leggyorsabb privatizációja - az államnak a lehető legrövidebb időn belül a termelés minden szférájából vissza kell vonulnia, s ennek döntő motívuma, hogy személyes, azonosítható tulajdonosa legyen a termelő tőke minden alkotóelemének. Az állami vagyon magánvagyonná való átalakításánál nem különösebben fontos szempont, hogy e folyamat során milyenek lesznek az állami költségvetés bevételei. Nem a köztulajdon „értéke” - ha egyáltalán lehet ilyenről beszélni - érdekes, hanem az, hogy valóságos tulajdonosok szülessenek a privatizáció során. E „sokk” természetesen nem megy nagy megrázkódtatások nélkül - egy ideig várható a munkanélküliség számottevő emelkedése és a termelés jelentős visszaesése. Ezeket a megrázkódtatásokat azonban, Schumpeterrel szólva, „kreatív destrukciónak”, tisztító hatású purgatóriumnak kell tekinteni. A működésképtelen elemek szétrombolása elengedhetetlen ahhoz, hogy valóságos növekedésre képes új intézmények, vállalatok, vállalkozók foglalják el a helyüket.

Az államszocializmusból való átmenet időszakában a restriktív állami fiskálpolitika a neoliberális modell fontos alkotóeleme. Ez jelentős eltérést jelent a klasszikus monetarizmus - mondjuk Milton Friedman által képviselt - szellemiségétől, mely az állam gazdaságból való kivonulását és gazdasági szabályozó eszközeinek egyszerűsítését sürgette. A posztkommunista restriktív gazdaságpolitika ezzel szemben - természetesen csak ideiglenesen és kizárólag „a kitűzött cél elérése érdekében” - igencsak aktív államot képzel el, mely szigorú eszközökkel ügyel arra, hogy a túlköltekezés folyamata leálljon. A restriktív pénzügypolitikát magáénak valló pénzügyminisztérium tehát meglehetősen nehezen áll ellen például annak a kísértésnek, hogy mintegy kézi vezérléssel ne próbálja meg azokat az intézményeket, melyek állami költségvetésből gazdálkodnak (mondjuk az egyetemeket vagy a közszolgálati médiát) konkrét létszámcsökkentési intézke-

désekre utasítani. Paradox módon, a restriktív politikát folytató „államtalanító állam” a redisztributív szocialista államhoz gyakran hasonló mértékben és mélységben avatkozik be az alá tartozó intézmények működésébe. Ez az „államtalanító állam” etatizmusa, a posztkommunista fejlődés egyik legérdekesebb, nem várt jelensége. Úgy tűnik, hogy ahogyan annak idején a nacionalizmusnak, majd a szocializmusnak is csak megkésett, retrográd és etatista változatai jutottak el Kelet-Európába, itt még az államellenes neoliberalizmus egy etatista mutációja is képes gyökeret verni.

A neoliberais modell sok képviselője különösen fontosnak tartja, hogy a sokkterápia során ne csak a gazdaság intézményei alakuljanak át, hanem az emberek mentalitása is megváltozzon. Tisztában vannak azzal, hogy a liberális piacgazdaság hatékony működése feltételezi, hogy a gazdaság aktorai kilépjenek az állami paternalizmus rendszeréből. Ehhez esetenként akár szimbolikus restriktívokra is szükség van. E szemléletmód szerint „a lakosoknak meg kell tanulnia, hogy a régi módon nem mennek tovább a dolgok”. (Jó példa erre a magyar szocialista-liberális kormányzat által 1995-ben bevezetésre javasolt havi 2000 Ft-os egyetemi tandíj. Ez az összeg aligha elégséges ahhoz, hogy számottevően hozzájáruljon a költségvetési hiány csökkentéséhez, s aligha elég arra, hogy bármi érzékelhető javulást eredményezzen az oktatás színvonalában. Ez tehát valóban tan-díj. Funkciója, hogy tanítson: szolgáltatásokért, legyen az akár az oktatás is, a piacgazdaságban fizetni kell. Ezen túl persze precedens is: ha már van tandíj, van min emelni. A neoliberais érvrendszer szerint egyébként el sem képzelhető az, hogy a diákok rendszeresen tanuljanak és a tanárok tisztességesen tanítsanak olyan egyetemeken, ahol nincs tandíj, hiszen „amiért nem fizetünk, annak nincs is semmi értéke”, ezért tandíj nélkül a diákok csak „lógni akarnak”, és „a tanároktól sem követelik meg a rendes munkát”. Ez az ellentmondás - tehát hogy a javasolt tandíj összege valóban nem jelentős, de bevezetése elvileg és a neoliberais gazdaságpolitikai stratégia szempontjából perspektivikusan is fontos - kifejeződik a kormányzat retorikájában is. A tandíj bevezetésére javaslatot tevő pénzügyminiszter egyszerre állította a tandíj ellen protestáló diákok gyűlésén, hogy a tandíj összege elenyésző, sztrájkolni se érdemes miatta, és azt is, hogy e tandíj nélkül az állami költségvetés nem tudja működtetni az egyetemi rendszert.)

A neoliberais szemléletmód számára egyik kulcskérdés, hogy a költségvetési kiadások csökkentéséhez feltétlenül szükséges az állam szociálpolitikai szerepvállalásának visszaszorítása. Az e nézetet vallók úgy érvelnek, hogy az államszocializmus méhében „koraszülött jóléti állam” növekedett, amit a gazdasági hatékonyság és a költségvetési egyensúly érdekében feltétlenül le kell építeni. A szociális kiadások csökkentése azonban csak egyik eleme a restriktív csomagnak. A neoliberais közgazdászok arra is törekszenek, hogy leszorítsák a belső fogyasztást és a bérek szintjét is azért, hogy az országaikat így versenyképesebbé tegyék. Mondhatnánk - egy kissé talán patetikusán -, hogy a paternalista államot szívtelen állammal akarják felcserélni.

A kelet-európai neoliberaisok jó része azonban a szó általánosabb értelmében véve is liberális. Értékrendjük hasonló, mondjuk, a hatvanas évek JFK-típusú amerikai demokrata párti liberálisainak az értékrendjéhez. Ezért őszintén elkötelezettek az emberi jogok és a demokratikus értékek iránt is. Úgy képzelik azonban, hogy először - tűzzel-vassal - a gazdaságot kell rendbe rakni, és a gazdasági fellendülés majd - mintegy automatikusan - megoldja a szegénységgel és más szociális problémákkal összefüggő bajokat. Következésképpen, szociálpolitikájuk fő elve, hogy csak az „önhibájukon kívül” bajba kerültek megsegítése a társadalom feladata, s ezt a feladatot sem szabad bürokratikus állami intézményekkel megoldani, hanem a lehető legnagyobb mértékben rá kell bízni a gazdagodó új burzsoázia önkéntes magánadományaiából támogatott karitatív szervezetekre.

3. Egy szociáldemokrata modell körvonalai

Bár mindkettőnk - mint homo politicus - leginkább a szociáldemokrata irányzattal szimpatizál, objektivitásra törekvő társadalomkutatóként meg kell állapítanunk, hogy a modernizáció, s különösképpen a posztkommunista átalakulás szociáldemokrata modellje az, amely még ideáltipikus formában is a legkevésbé megfogalmazott. Könnyebb dolgunk volt, amikor azt kellett leírni, melyek is a posztkommunista átalakulás bürokratikus-autoriter vagy neoliberais programjai, mint amikor most azt kell felvázolnunk, hogy mi ezeknek a szociáldemokrata alternatívája. Dolgozatunk első részében említettük már, hogy a szociáldemokrácia a hetvenes évek óta válságban van a világ legtöbb részén, még ha e válságnak az is a lényege napjainkban, hogy a szociáldemokrácia nem képes betölteni azt a politikai vákuumot, amelyet a hosszú nyolcvanas évek végén a neoliberalizmus kudarca idézett elő. Bár meg tudtuk nevezni a neoszociáldemokrata gondolkodás, vagy az amerikai politikai nyelvvel élve, az új Demokrata Párt programjának néhány lehetséges elemét, mint például az állam aktív szerepvállalását az innováció, a humántőke-beruházás, az egészség- és oktatásügy vagy a környezetvédelem terén, illetve ezen újszerű gazdasági tevékenységeknek a hatvanas évek értelmében vett liberális emberi jogokkal való

összekapcsolását, tudjuk azt is, hogy ez a „neoszociáldemokrácia” sehol a világon nem volt idáig képes magát hitelesen megfogalmazni. Ezen túl kétséges az is, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés fokát tekintve alacsonyabb szinten álló Kelet-Európában van-e egyáltalán szükség, értelmes dolog-e a posztkommunista átmenet körülményei között neoszociáldemokráciáról beszélni, amikor jószerevével még a klasszikus szociáldemokrácia programja sem valósult meg. A világnak ebben a régiójában meglehetősen hagyományos gazdasági és társadalmi szerkezettel van dolgunk. Elképzelhető tehát, hogy a harmincas évek skandináv modellje inkább alkalmazható ilyen feltételek között, mint azt hajlamosak vagyunk gondolni.

Mondanunk sem kell azonban, hogy a legkülönbözőbb okok miatt nincs lehetőség az egykor oly sikeres skandináv modell egyszerű átültetésére. Ha létezik egyáltalán a posztkommunista viszonyokra alkalmazható szociáldemokrata modell, akkor az valószínűleg valahol a klasszikus szociáldemokrata jóléti állam és a fejlett tőkés országok neoszociáldemokráciájának politikája között helyezkedhet el. Nem másolhatja se az egyiket, se a másikat, ugyanis nagyon sajátos körülményekhez alkalmazható programcsomagot kell kialakítania. Pozitív állításként keveset tudunk mondani arról, hogy mi is lenne a tartalma ennek a programcsomagnak. Ha a nyugati baloldali és szocialista gondolkodás is intellektuális válságban van, akkor ez sokszorosan igaz a kelet-európai baloldalra. Mint ismeretes, a magát egykor „baloldalként” definiáló bolsevizmus az a politikai és morális teher, ami az államszocializmus széthullása után Európa keleti részében, ha lehet, még bénítóbban hat a baloldali értelmiségre, mint másutt a világon. Aligha kétséges, hogy 1989 e vonatkozásban vízváltó volt. Míg 1989 előtt még esetleg lehetett reménykedni abban, hogy lehetséges a szovjet rendszertől különböző, de mégiscsak szocialista alternatíváját adni a kapitalizmusnak, 1989 óta a szocializmusról mint megvalósítható-megvalósítandó társadalmi modelltől többé gondolkodni - különösképpen Kelet-Európában - nem lehet. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy semmiféle szocialista értéknek nincs szerepe a politikai gondolkodásban. Azt mondanánk inkább, hogy a szocializmus eszmerendszerével valami olyasmi történt, mint a keresztény hittel a szent inkvizíció bukása után, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy nincs esélye olyasféle teokratikus államok megvalósításának, mint amelyekre a középkorban kísérletek történtek. A keresztény teokratikus állameszme meghiúsulása után is lehetett még és lehet még ma is, kereszténynek lenni, de már „csak” abban reménykedve, hogy keresztény értékek korrigálni tudják a társadalom egyéb fogyatékoságait. Feltehetőleg analóg ezzel a szocializmus sorsának jövőbeli alakulása. Az 1989 utáni szociáldemokrácia - legalábbis a még valamelyest is előrelátható jövőben - még legbaloldalibb formájában sem törekedhet a kapitalizmus alternatíváját jelentő társadalmat megteremteni. Célja a legjobb esetben is csak az lehet, hogy ha már az „emberarcú szocializmus” kísérletei kudarcba fulladtak, legalább a kapitalizmust igyekezzen „emberarcúbbá” tenni. Ez a posztkommunista szociáldemokrácia mai legjobb reménye, és - a kommunizmus utáni kapitalista világ fejleményeit szemlélve - ez sem tűnik lebecsülendő vállalkozásnak.

Mindezek miatt a posztkommunizmus lehetséges szociáldemokrata modelljét, illetve egy ilyen modell ideáltipikus változatát, nem annyira pozitív javaslatok valamiféle egységes rendszereként tudjuk bemutatni, hanem inkább mint az előző két modell szociáldemokrata kritikáját. Kevesebbet tudunk mondani arról, hogy mit tenne egy posztkommunista szociáldemokrata kormányzat, de valamivel pontosabban meg tudjuk fogalmazni, hogy mik lehetnek ilyen történeti-gazdasági körülmények között a szociáldemokraták ellenvetései a bürokratikus-autoriter, illetve a neoliberais modellel szemben. Bár a szociáldemokrata és a liberális gondolkodás több vonatkozásban (főként az emberjogi kérdésekben vallott igen hasonló álláspontjukat illetően) közel áll egymáshoz, s mindkettőnek a „természetes” ellenfele, és igen gyakori alternatívája a bürokratikus-autoriter modell, mégis a szociáldemokrata gondolkodásmód a legközérthetőbben a neoliberalizmussal folytaott vitájában mutatható be. Nem olyan meglepő ez: a legélesebb viták gyakran az egymáshoz legközelebb álló nézetek között alakulnak ki.

Mint már utaltunk rá, a neoliberais gondolkodás egyik fontos tétele az, hogy az államszocializmus „koraszülött jóléti államot” hozott létre. A neoliberais közgazdák véleménye szerint a posztkommunista társadalmak nem engedhetik meg magunknak, hogy jóléti államot finanszírozzanak. Liberális társadalmi, emberjogi értékeik miatt nem ellenzik elvileg a jóléti állam célkitűzéseit, de úgy vélik, először rendbe kell tenni a gazdaságot, és csak azután van lehetőség a jóléti állam létrehozására. Eltekintve most a mulattató képzavartól (hiszen a koraszülöttestet, legalábbis a világ civilizált felén, inkább inkubátorba szokás tenni, megfojtani őket semmiképpen sem elegáns dolog), a szociáldemokrata gondolkodás ezzel a gondolatmenettel szemben azzal érvel - pontosabban érvelhetne -, hogy az államszocializmus baja nem az volt, hogy túl sok volt benne a jóléti állam, hanem hogy nem volt benne valódi jóléti állam. Konceptuálisan pontos különbséget kell tennünk az államszocializmus minden szférát domináló, centralizált állami redistribúciója és a jóléti állam szociálpolitikai redistribúciója között. Az államszocialista újraelosztásnak soha nem volt célja a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése.

E redistributív rendszerben nem a piacon realizált jövedelmeket osztotta újra el az állam a társadalmi igazságosság nevében. Klasszikus formájában a szocialista redistributív gazdaság mindenekelőtt a termelőtőkék központi állami kézről

történi újraelosztását tekintette feladatának. Nem társadalmi egyenlőséget akart teremteni, hanem a gazdasági növekedést kívánta felgyorsítani, ezért az államszocialista redisztribútorok arra törekedtek, hogy a lehető legnagyobb mértékben visszafogják a fogyasztást, s maximalizálják a termelő beruházásokra fordítható eszközöket. A társadalmi összefogyasztás minimalizálása megkívánta azt, hogy az „egy marék rizs” szintjén a minimális ellátást, meglehetősen egalitáriánus módon, mindenkinek biztosítsák, s ez kelthette azt a benyomást, hogy e politikának szociális prioritásai lettek volna. Később, amikor az államszocialista rendszerek felhagytak a maximális ütemű gazdasági növekedés erőltetésével, a szociálpolitika elsődleges prioritásává a társadalmi béke fenntartása vált. A privilegizáltak pedig abban az ütemben kezdtek lemondani az „antiszociális szociálpolitika” előnyeiről, amilyen ütemben sikerült bürokratikus jellegű előnyeiket piaci jellegűekre átváltaniuk. Már nem „béren kívüli juttatásokat” juttattak maguknak, hanem rejtett állami szubvenciókat „piacosítottak”, miközben nem sokat törődtek a piaccgazdaságra való áttérés igazi veszteséivel. Az államszocialista gazdaság „szociálpolitikája” tehát végső soron mindvégig antiszociális maradt, fő haszonélvezői pedig a politikai osztály és az azzal kliensi viszonyban álló értelmiségi rétegek voltak. Ők jutottak az államilag erősen szubvencionált lakásokhoz, az ő gyerekeik jártak a központilag dotált felsőfokú oktatási intézményekbe, ők részesültek - mindenkire hasonlóan ingyenesen - a jobb állami kórházak vagy rendelőintézetek ellátásában stb.

A piaccgazdaságra való átmenet szociáldemokrata modellje tehát abból az előfeltevésekből indulhatna ki, hogy a jóléti állam megteremtését el kell végre kezdeni. Nem túl sok, hanem túl kevés az a szociálpolitika, és túl ritka az a szociális védőháló, amit a posztkommunista társadalmak az államszocializmustól örökölték. Mivel az átmenet rendkívül súlyos szociális megrázkódtatásokkal és rendkívül magas munkanélküliséggel jár, és mivel az átmenet demokratikus jellegének fenntartása körül igen széles nemzeti konszenzus alakult ki, nem vállalható a neoliberaisoknak az a koncepciója, mely szerint „a piaccgazdaságba való átmenet jóléti állammal elképzelhetetlen”, éppen ellenkezőleg, jóléti állam nélkül nehéz elképzelni a piaccgazdaságba való demokratikus átmenetet.

Posztkommunista viszonyok között azonban a jóléti állam kiépítéséről egy szociáldemokrata stratégiának - feltehetőleg az „új Demokrata Párt” szellemiségéhez hasonlóan - mint tágran értelmezett humántőke-beruházási akcióról kellene gondolkodnia. A kultúra, tudomány, az innováció, az egészségügy, az oktatásügy fejlesztése - hiszen e területeket az államszocializmus centralizált redisztribúciós gazdaságpolitikája elhanyagolta - felfogható úgy is, mint a gazdasági és társadalmi felzárkózás egyik stratégiája. Ezek egyébként pontosan azok a területek, melyeknek a dinamikus növekedését a liberális piaccgazdaság közepesen fejlett, félperiferikus államokban nem tudja kellőképpen garantálni. Kérdéses tehát, hogy Kelet-Európa országai miként tudnának kikerülni félperiferikus helyzetükből, ha sokkal alacsonyabb nemzeti össztermékükből nem költenek legalább aránylag többet a humán tőke karbantartására és fejlesztésére, mint Európának azok a fejlett országai, melyekhez fel kívánnak zárkózni.

Ha a posztkommunista országoknak valóban az a céljuk, hogy bebocsáttatást nyerjenek idővel az Európai Unióba, akkor valahogy meg kell találniuk annak a módját, hogy a közegészségügynek az államszocialista korszakban meglehetősen elhanyagolt rendszerét ne szétverjék, hanem javítsák. Csehország és Szlovákia kivételével a régió egészében a várható élettartam csökkent, vagy a legjobb esetben is stagnált - ez alkalmasint a legrosszabb ajánlólevél az EK-tagsághoz. Hasonlóképpen, nehéz elképzelni az EK-tagságot úgy, hogy az oktatási rendszer ne kezdje meg a nyugat-európaihoz való felzárkózását. Társadalmaink növekvő egyenlőtlenségei, a növekvő szegénység és kiváltképpen a rohamosan elnyomorodó, de lélekszámban gyorsan növekvő cigányság, minden bizonnyal nagyon megnehezítik, késleltetik vagy lehetetlenné is teszik az európai integrációba való belépést. Hogyan is nyithatná meg az Európai Unió Magyarország, Szlovákia, vagy Románia előtt a kapuit, ha például azzal kellene számolnia, hogy cigány kivándorlók százezrei indulnak neki a nyugati határoknak?

A nemzetközi pénzügyi szervezetek szakemberei nemcsak a társadalombiztosítási vagy az oktatási rendszerek reformjára tesznek javaslatokat, hanem a humán tőke fejlesztésével kapcsolatban is megfogalmazznak észrevételeket, szerveznek különböző programokat. A kérdés persze az, hogy a monetáris restriktióban érdekelt, fiskális bürokraták, akik most a nemzetközi szervezetekre osztották ki az „ügyeletes mumus” szerepét, mit tudnak és mit akarnak meghallani e javaslatok közül. Másfelől az is igaz, hogy az említett nemzetközi szervezeteket is többnyire „hívó” neoliberais bürokraták képviselik, akiknek fantáziája a monetáris restriktiók különböző módzatainak kiagyálása terén sokkal gazdagabb, mint az eddig a világon még sehol végbe nem ment posztkommunista átmenet által megkívánt - gazdaságilag racionális, de társadalmilag is elviselhető - intézkedéssorozatok kitalálásában. Azonban nagyon valószínű, hogy ha egy országnak vagy régióknak sikerül hitelesen megfogalmaznia saját jövőjével kapcsolatos vízióját, és sikerül társadalmi konszenzust kialakítania az e jövő felé vezető út legfontosabb kezdő lépései körül, akkor jelentősen megnövekednek az esélyei az addig érdektelen vagy szkeptikus külvilággal folytatott tárgyalásokon is.

A szociáldemokrata modellben gondolkodók tehát azzal érvelhetnének, hogy nem arról van szó, hogy a posztkommunista Kelet-Európa nem engedheti meg magának a jóléti államot; ellenkezőleg, ha ez a régió fel akar zárkózni Európa centrumához, nem engedheti meg magának, hogy ne kezdjen dinamikus beruházási politikát a humán tőke terén, ne kezdjen haladéktalanul hozzá a - bizonyos értelemben új felfogású - jóléti állam kiépítéséhez. Ez ugyanúgy a felzárkózás előfeltétele, mint az infrastruktúra szűkebben értelmezett területeinek, az út-, a közmű- és a telefonhálózat fejlesztése vagy a bankrendszer modernizálása. Ha az előbbi feltételek biztosítása nélkül nem remélhetünk gazdasági növekedést, hogyan is reménykedhetnének abban számottevő humántőke-beruházás nélkül?

A szociáldemokrata átmeneti stratégiának hasonlóan fontos eleme lehetne a hátrányos helyzetű régiók kitüntetett fejlesztése, munkahelyteremtő programok kidolgozása és életbe léptetése is. A korábban említettekhez hasonlóan ez nemcsak s talán nem is elsősorban szociálpolitikai megfontolás, hanem legalább olyan mértékben gazdaságpolitikai is. 1989 óta a munkahelyeknek mintegy egyharmada szűnt meg Magyarországon. Nem tűnik ésszerűnek az a gazdaságpolitika, mely nem rendelkezik foglalkoztatáspolitikával, s a munkaképes munkaerőnek egynegyedét-egyharmadát kihasználatlanul hagyja. Csak valahol a harmadik világ szintjén kapcsolódhat be a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe az ország akkor, ha „olesó munkaerőre” épít, és veszni hagyja azt az - egyre fogyó - utolsó relatív előnyt, amit a viszonylag kvalifikált munkaerő-állományunk miatt a harmadik világ országaival szemben még mindig élvezünk.

Az egyik leggyakoribb neoliberális válasz ezekre a javaslatokra az, hogy mindezeket a kérdéseket a gazdasági fellendülés, amit a józan monetáris politika - szinte automatikusan - megteremt, majd megoldja. A szociáldemokrata modell mellett érvelők viszont erre azt kérdeznék, hogy hol van ez a gazdasági fellendülés? Mind ez ideig az átalakulási válság szinte példa nélkül álló gazdasági hanyatlásra vezetett, s igen valószínű, hogy az átalakulási válság a világgazdasági recesszióval párosulva sokkal hosszabb ideig tartó visszaesést, majd gazdasági pangást eredményezhet, mint azt a régió legjobb gazdasági szakértői valaha is gondolták. Félő, hogy mire a gazdasági növekedés majd egyszer beindul, már késő lehet. A társadalmi és gazdasági destrukció túl messze halad előre ahhoz, hogy a harmadik világba süllyedés tendenciája megfordítható lehessen. Tudjuk továbbá, hogy a gazdasági növekedés a világon sehol sem oldotta meg automatikusan az ilyen típusú társadalmi problémákat. Bármennyi gazdasági dinamizmust is produkált időről-időre például az Egyesült Államok gazdasága, a társadalmi egyenlőtlenségek kezelésére alkalmatlannak bizonyult. Az ígért és várt „filtering down” (letüremkedő) hatás elmaradt: attól, hogy a gazdagok gazdagabbak lettek, a szegények nem szűntek meg szegénynek lenni, sőt esetenként még szegényebbé válni. Az Egyesült Államokban a hajléktalanok száma inkább növekedett a nagy jövedelmek emelkedésével, mintsem hogy csökkenni kezdett volna. Végül: ha a posztkommunista gazdasági fordulat egyszer valóban bekövetkezik, aligha kétséges, hogy a fellendülés, ha egyáltalán eléri a gazdasági fejlődésben leginkább elmaradt régiókat, éppen a legjobban visszamaradt térségekben - amelyeknek a szegény népessége jelent a legkevésbé vásárlóerőt az alacsony tőkeigényű kereskedelmi és szolgáltatási beruházások számára - fog legutoljára beindulni. Félő, hogy mire ez a „filtering down” bekövetkezik, a legnincstelenebb régiók pária népessége már jelentős mértékben elvándorol a nagyvárosokba, ahol előbb remél valamilyen megélhetést találni. Mindez sokkal drágábbá teszi a probléma kezelését annál, mintha különböző területfejlesztési, munkahely-teremtési és agrárprogramokkal a helyi erőforrások és a helyi munkaerő kombinációját sikerült volna valahogy megoldani.

Mindezekre az érvekre a válasz a leggyakrabban az, hogy „ezek a demagógok” nem veszik számításba a reális lehetőségeket, nem magyarázzák meg, hogy milyen forrásokból lehetne - a szegény országok számára oly gyakran kizárólagos perspektívát jelentő - rövid távon egy ilyen jellegű növekedési stratégiát finanszírozni. Fontos hivatkozási alap, hogy a nemzetközi pénzügyi intézmények, mindenekelőtt a Világbank és a Nemzetközi Valuta Alap a neoliberalizmus elveitől való bármiféle eltérést elfogadhatatlannak tartana. Ebben az érvelésben nyilván van igazság; a posztkommunista rendszerek szabadságfoka meglehetősen minimális, s gazdaságpolitikájukat nem kis mértékben a nemzetközi gazdasági szervezetek szabják meg. Ugyanakkor - mint már említettük - nehéz ellenállni a csábításnak, hogy az ember azon spekuláljon, itt mennyire a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a nyugati bankvilág és mennyire az új kelet-európai pénzügyi elit érdekeiről van szó.

A nemzetközi pénzügyi szervezetek ugyanis feltehetőleg sokkal kevésbé kívánnak beleszólni a gazdaság menedzselésének konkrét kérdéseibe, mint azt a nemzeti technokrata-menedzseri éliték a lakossággal, vagy akár a közgazdasági kérdésekhez csak úgy-ahogy értő értelmiséggel is elhítni szeretnék. Miért is lenne az az IMF vagy a World Bank érdeke - feltéve persze, hogy a kérdéses ország fel tud mutatni valami értelmes javaslatot -, hogy beleavatkozzon olyan részletkérdésekbe, mint a nemzeti költségvetés egyes tételeinek az elosztása? E szervezeteket aligha érdekli más, mint a politikai stabilitás és a gazdaság általános teljesítőképessége, s különösképpen az, hogy a szóban forgó ország hosszabb távon tudja-e

teljesíteni fizetési kötelezettségeit. Mint a többi kelet-európai ország példájából pontosan tudjuk, még az adósságok részleges elengedésének vagy átütemezésének az újratárgyalása sem lehetetlen feladat. A bankokkal, legyenek azok állami vagy magánbankok, csak akkor lehetne sikeresen tárgyalni az adósságok valamiféle átütemezéséről, ha a nemzetközi pénzügyi világ látna egy olyan programcsomagot, mely nemcsak a neoliberális lecke példászerű felmondását, hanem a csomag által keltett társadalmi feszültségek kezelési módjait - tehát a hosszabb távú fizetőképesség garanciáit - is tartalmazná. Mindkét magyar posztkommunista kormányzat közös gyengesége, hogy ilyen program összeállítására még kísérletet sem tett, szemben mondjuk a lengyel gazdasági vezetéssel, mely az adósságait, mind az állami, mind a magánbankokkal szemben sikeresen újratárgyalta. A nemzetközi gazdasági szervezetek képviselői és a külföldi bankárok lehetnek ugyan bigottan hívő neoliberális monetaristák, de annyira talán mégsem ellenségei a saját érdekeiknek, hogy ne látnák, a fiskális restriktív politika eddigi magyarországi eredményei jóval több pénzbe kerültek, mint amennyi gazdasági hasznot hoztak.

A posztkommunista korszaknak kialakulófélben van egy hegemon technokrata ideológiája. Ezen ideológia lényege, hogy a gazdasági folyamatokat a természethez hasonlóan vastörvények szabályozzák, és ezért a döntő fontosságú gazdasági- és társadalompolitikai kérdések meghozatalához szükséges információkkal és a „tudományos kapitalizmus” ismeretanyagával kizárólagosan rendelkező technokrata értelmiség által javasolt megoldásokhoz képest nincsenek alternatívák.

Bármiféle alternatív javaslattal szemben a végső érv az, hogy „nagyon jó lenne, de sajnos erre nincs pénz”, és a „nem szabad megenni az aranytojást tojó tyúkot” típusú ismert bölcsesség mai változataként gyakran hallhatjuk azt az érvelést: „amit nem termeltünk meg, azt nem lehet elosztani”, vagy „nem szabad többet fogyasztani, mint amennyit megtermeltünk”. Véleményünk szerint ezekkel az érvekkel szemben nagyon kritikusnak kell lennünk. Egyrészt a technokrácia érdekeit szolgáló célokra - mint például az erősen vitathatóan lebonyolított bankkonszolidációkra, végkielégítésekre, a hivalkodó fogyasztás szimbólumaként felépített új bankszékházakra - azért általában „van pénz”. Másrészt úgy véljük, hogy még nagyon szűkös pénzügyi körülményeink között is vannak a pénzeszközök felhasználásának alternatívái, s a humán tőke fejlesztésére irányuló, s ily módon növekedést serkentő gazdaságpolitikában az egyik ilyen lehetséges alternatívát látjuk.

Ez a fajta technokrata beállítottság egyébként nem teljesen ismeretlen számunkra. Annak idején a szocialista technokrata tervezés is minduntalan azzal érvelt, hogy nincs alternatívája az általa javasolt megoldásoknak - ilyen volt Bős-Nagymaros vagy a szovjet házgyárak importja -, s akik ez ellen szóltak, azok nem rendelkeztek a szocialista tervező technokraták szerint kellő szakértelemmel, s rendszerellenesek is voltak. Mindezzel némi analógiát vélünk felfedezni napjaink neoliberális monetarizmusának érvrendszerében. A javaslataikkal szemben alternatívákat keresőket részben amatőröknek nevezik, részben morálisan támadják őket mint ortodox bolsevikokat, demagógokat vagy populistákat. Paradox módon ez a neoliberális determinizmus és kompromisszumképtelenség, mindenfajta alternatíva elutasításának gesztusa politikailag éppenséggel segítheti a szélsőbal és szélsőjobb populistáit.

Nem kis mértékben ennek tulajdonítható, hogy nem alakulhatott ki vita az átmenet alternatívájáról, sőt nem készült el idáig még az átmenet társadalmi következményeinek gondos, kritikai feltérképezése sem. A közép-európai értelmiség mintha valahogy elveszítette volna „kritikai képzelőerjét”, s nem tudna a technokratikus determinizmus eszmerendszerével szemben ellenjavaslatokat kidolgozni. Az a közép-európai értelmiség, mely kellőképpen „reneszánsz ember” volt ahhoz, hogy a legbonyolultabb szakkérdésekben is igencsak határozott álláspontot alakítson ki, most nem merészkedik arra, hogy alternatívákban gondolkodjon, s megkérdőjelezze a technokrata döntéseket. A kialakuló demokrácia szempontjából veszélyesnek tartjuk, hogy ilyen mértékben váljanak döntő fontosságú politikai és gazdaságpolitikai döntések szűk „pénzügyi”, „jogi” és „alkotmányjogi” szakkérdésekké.

Jiri Musil a hetvenes évek legelején javasolta, hogy a tervezést szolgáló szociológiát egészítse ki egy új szociológiai szakág, „a tervezés szociológiája”. Musil szerint a szociológus dolga nemcsak az, hogy tudományos információkat adjon a tervezőknek, hanem, hogy kritikailag elemezze, hogy mi is az, amit a tervezők tesznek, és mennyiben önérdükük vezérli őket abban, amit tesznek. Nem lenne-e megfontolandó, hogy ennek analógiájára az értelmiség gazdaságpolitikai tanácsadói szerepét kiegészítse a „költészet szociológiájának” valamivel kritikaibb jellegű tevékenységével. Ez az analógia egyébként azért sem tűnik erőltetettnek, mert ahogy az államszocializmusban a túlhatalomra és túlrészletező intézkedési jogra szert tett tervezés a „tervek anarchiájához” vezetett, úgy válik ma egyre inkább a minden részletre kiterjedő, kézi vezérelt monetáris politika a pazarlás és a „monetáris anarchia” forrásává.

A szociálliberális stratégia mint a posztkommunista New Deal?

A modernizációs modellek bemutatásának végére érve, ejtsünk most pár szót a modernizáció, valamint korunk három nagy politikai-ideológiai áramlatának, a konzervativizmusnak, liberalizmusnak és szociáldemokráciának a kapcsolatáról.

A világ különböző részein, attól függően, hogy milyen modernizációs utakat jártak be, napjainkban is gyökeresen eltérő szerepet játszik a liberalizmus, és ezért karakterisztikusan különböző az e fogalomhoz kapcsolódó jelentésstartalom is. Nyugat-Európában, ahol mind a liberalizmus, mind a szociáldemokrácia célkitűzései nagyrészt teljesültek, a neoliberális és neokonzervatív irányzatok szinte teljesen átfedik egymást, és egyre inkább a neoszociáldemokrata stratégia kidolgozatlanlansága okoz problémát. Észak-Amerikában viszont, ahol úgy diadalmaskodott a liberalizmus a szó klasszikus értelmében soha teljesen be nem rendezkedett konzervativizmus felett, hogy közben nagyon fontos szociáldemokrata célkitűzések máig sem valósultak meg, a mindig inkább konzervativizmusra hajló republikánusokkal szemben, már a hatvanas évek Demokrata Pártjának liberális politikusait, így John Kennedyt, vagy napjaink új Demokrata Pártjának meghirdetőjét, Clinton elnököt is lényegében egy új, a kor követelményeinek megfelelő szociáldemokrata modell körvonalazása foglalkoztatja. Kelet-Európában viszont, ahol a konzervativizmus meghaladása „szervezetlenül”, ezért meglehetősen tökéletlenül következett be, a szociáldemokrácia hagyományos célkitűzései a liberalizmus vívmányai nélkül, sokszor éppen azokkal szemben, sajátosan kelet-európai etatista módon kerültek bevezetésre. Ezért van az, hogy Kelet-Európában, ahol a liberalizmus mindig progresszív politikai erőt jelentett, a posztkommunista átmenet időszakában a bolsevizmustól többkevesebb sikerrel megszabadulni igyekvő szociáldemokrata jellegű pártok nemcsak a transzformációs válság következtében előálló átmeneti kényszer miatt vezetnek be liberális gazdasági intézkedéseket, hanem - ahol a baloldal a modernizációt valóban demokratikus feltételek mellett akarja lebonyolítani - kénytelen-kelletlen szövetségre is lép a liberálisokkal. Ezért van az is, hogy a posztkommunista átmenet időszakában a liberalizmus jelentősége más régiókhoz képest aránytalanul felértékelődik, továbbá az, hogy miközben ma Magyarországon egy magát liberálisnak tartó párt segédkezik a baloldalnak az új szociáldemokrácia megteremtésében, a jobboldalt is egy másik, szintén liberális elveket valló párt támogatja a modern értelemben vett konzervativizmus életre hívásában. Mindezek után talán már nem is olyan meglepő, hogy a jobb- és baloldali szélein elhelyezkedő, modernizáció ellenes erők koalíciója korántsem ismeretlen jelenség Kelet-Európában, és az sem, hogy ezek az erők semmiben sem értenek annyira egyet, mint mindannak a gyűlöletében, ami egy kicsit is liberális.

Az előző fejezetben bemutatott modernizációs modellek „ideáltípusok” voltak. A posztkommunista átmenet különösen bonyolult feladat elé állít bármely kormányzatot, nincsenek világos receptek arra, hogy ezt a feladatot miként is kell megoldani. Ezen túlmenően, valamennyi posztkommunista kormányzat cselekvési szabadsága erősen korlátozott. Éppen ezért a kormányzatok a vázolt ideáltípusos modellek között lavíroztak, s még az is gyakran előfordult, hogy az egyes kormányzatokon belül is a különböző tárcák különböző irányzatokat képviseltek. Ez áll a Klaus-kormányra, mely ugyan liberális elveket hirdet - ami igen hasznos stratégiának bizonyul a nemzetközi gazdasági körökben kialakítandó bizalom szempontjából -, de gyakran hoz a bürokratikus-autoriter gazdaságpolitikára emlékeztető vagy szociáldemokrata jellegű intézkedéseket is. Hasonló pragmatizmus jellemezte Lengyelországban is mind az 1991-ben kormányra került, a konzervatív és liberális erők koalíciójaként is felfogható kurzust, mind pedig az 1993 óta uralmon levő, magát ugyan szocialistának nevező és elvileg szociáldemokrata politikai elveket valló, de igencsak neoliberális gyakorlatot folytató kormányzatot is. A Magyarországon 1990-ben hatalomra került konzervatív koalíció pártjai eszmeiségükben antiszociáldemokrata és antiliberálisok voltak ugyan, mégis sok szociáldemokrata jellegű szociálpolitikai intézkedést hoztak, és - főként a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma - elég sok liberális intézkedést is hozott ahhoz, hogy saját antiliberális magva azzal vádolhassa meg az MDF vezetését, hogy kormányprogramját feladva, az SZDSZ gazdaságpolitikáját valósította meg. Az MDF-kormány négy éven keresztül lavírozott a keresztény-nemzeti középosztály „megteremtésének” ideologikus célkitűzése, a radikális társadalmigazdasági átalakítás politikája és a lakosság biztonságvágyának, stabilitásigényének kielégítése között, vagyis a bürokratikus-autoriter modellt ötvözte a neoliberális és a szociáldemokrata modell legkülönbözőbb elemeivel.

A szociális biztonság iránti igény fontos, ha ugyan nem döntő szerepet játszott a Kelet-Európában lezajlott posztkommunista baloldali fordulatban, így a szocialista győzelmekben 1993-ban Lengyelországban, és 1994-ben Magyarországon is. A szocialista győzelem okai sokrétűek. Az emberek hozzászórtak az államszocializmus létbiztonságához, s azt várták, hogy

a szocialista pártok majd újra ezt fogják nyújtani nekik. Erre a szocialista pártok ellenzéki szereplése is reményt adott. A két választás közötti időszakban, amikor ezek a pártok következetesen képviselték a szociális biztonság elvét, mondhatnánk úgy is, hogy a munkásságnak, a bérből és fizetésből élőknek és a nyugdíjasoknak az érdekében látszottak politizálni.

Magyarországon azonban 1994-ben a választópolgárok nem csupán a nagyobb fokú szociális biztonság, a szociális kérdések iránt több megértést tanúsító, vagyis szociáldemokrata jellegű politikát választották, hanem egyben kifejezték azt a kívánságukat is, hogy a gazdaság átalakításában is szakszerűbb és következetesebb vezetést lássanak. Több szociális érzékenységet és nagyobb határozottságot az elkerülhetetlen gazdasági átalakulás terén - ebben foglalható össze az a választási csomag mely a szocialista-liberális koalíciót kormányra segítette.

Mi is valahol e körül látjuk a posztkommunista New Deal lényegét. Szociológiailag megfogalmazva ez társadalmi erők széles körű alkuja. A roosevelti New Deallel szemben itt nem a tőke és munka kiegyezéséről van szó. A posztkommunista Kelet-Európában számottevő tulajdonos burzsoázia, különösképpen nagyburzsoázia még aligha létezik. A gazdasági hatalom parancsnoki pozícióit nem nagytőkések vagy azoknak menedzser alkalmazottjai foglalják el, hanem olyan technokrata menedzserek, akiknek jó része nemrég még „szocialista menedzser” volt. 1989 előtt már gazdasági vezető pozíciót elfoglaló káderek ők, akik nem személyes tulajdonosoknak, hanem a rendszerváltás után a politikai-államigazgatási hatalmat megszerzett politokráciának felelősek csupán. Ennek a neoliberais gazdaságpolitika iránt elkötelezett technokrata-menedzser rétegnek, a politokráciának és a társadalomnak, azon belül is kiemelt hangsúllyal a jól képzett, városi munkásságnak, valamint a tudományos, kutatási, oktatási és egészségügyi intézmények fenntartásában, sőt fejlesztésében érdekelt, politikai hatalomba be nem került, oda talán nem is nagyon vágyakozó szakértelmiségnek a „nagykoalíciója” az, ami véleményünk szerint a posztkommunista gazdaság- és társadalompolitika stabilitását meg tudná teremteni. Dolgozatunk fő tézise az, hogy a szocialista-liberális kormányzati koalíció abban az esetben lehet csak sikeres, és abban az esetben van csak valami esélye arra, hogy 1998-ban ismét megnyerje a választásokat, ha ezt a széles társadalmi támogatást a neoliberális és a szociáldemokrata modell nem kapkodó, a pillanatnyi politikai nyomásokra ad hoc válaszoló, hanem következetes ötvözésével el tudja érni.

Egyébként az 1994-ben kormányzati szerepet vállaló két párton belül is megtalálhatók e fontosabb társadalmi csoportok, vagy akár azt is mondhatjuk, posztkommunista társadalmi osztályok képviselői, s az ezen osztályok érdekeinek megfelelő politikai elképzelések is. Nem pusztán arról van szó, hogy az MSZP munkáspárt, az SZDSZ pedig a technokrata értelmiség pártja. Mindkét párton belül, ha lényegesen különböző súllyal is, de megjelennek mindezek az erők. Ezért is mondhatnánk, hogy a szocialista-liberális koalíció nem tekinthető egymással kibékíthetetlenül ellentétes szemléletű politikai erők, pusztán hataloméhségtől vezérelt érdekházasságának.

1994-ben a szavazók zöme szocialista-liberális koalícióra, s ennek megfelelő, valamiféle szociálliberális politikára adta voksát. A két párt csak együtt kapta meg a szavazatok abszolút többségét, és a közvélemény-kutatások szerint is a megkérdezettek túlnyomó többsége szocialista és liberális koalíciót kívánt. 1994-ben a választók egyértelműen elutasították az előző kormány dilettantizmusát és múltba tekintő ideologizmusát. Amikor azonban a szocialista-liberális koalíció létrejött, akkor ez nem az érdekek politikája alapján kikristályosodott, modern értelemben vett pártok között jött létre, hanem olyan ideologisztikusan szerveződött mozgalmak között, melyeken belül különböző érdekeket kifejező politikai elitiek élnek egymással együtt. Ez igaz volt az előző kormánykoalícióra is. Ez az oka annak, hogy nemcsak a kormányzó pártok és az ellenzék között folynak nagy, gyakran még mindig szimbolikus jellegű politikai harcok az ország jövőjével kapcsolatos egészen alapvető kérdésekről, hanem a kormányzó koalíciót alkotó pártok között és e pártokon belül is.

A magyar politikai rendszeren belül megfigyelhető egyfajta lassú és gyakran meg-megtorpanó mozgás a szimbólumok politikájától az érdekek politikája felé. Ezt jelzi egyebek között a szélsőjobboldal leválása a konzervatív pártokról, az MDF pragmatikusabb politizálása, a Polgári Szövetség kialakulására tett kísérletek, az SZDSZ megszabadulása a radikális, ideologisztikus antikommunizmustól, a korai posztkommunizmus gyermekbetegségétől, és magának a szociálliberális koalíciónak a létrejötte is. Egyelőre még csak a legelején vagyunk a konszolidált, demokratikus politikai rendszer kialakulása történeti folyamatának. A jelenlegi és az ezt megelőző kormánykoalíció, és az e koalíciót alkotó pártok meg-megújuló válságait is inkább e tényből, mint különféle, meglehetősen esetleges személyi okokból vezetjük le. Mindkét koalíciót alkotó pártok kellőképpen letisztulatlanok voltak, mindkét koalíciót meghatározó párt még jelentős mértékben „világ-nézeti” pártnak tekinthető. Ezért elégségesnek tűnt, ha egy kiemelkedő politikus összehozza a pártegységet mindaddig, míg megnyerik a választásokat. Ez azonban már nem volt elég ahhoz, hogy ezt a „szekértáboregységet” konkrét cselek-

vési programra fordítsák le. 1994-ben ez annyival ment jobban, mint 1990-ben, amennyivel a pártosodás folyamata előbbre haladt.

Hornnak sikerült 1994-ben létrehoznia pártján belül egy választási koalíciót, melyben a szakszervezetek, a munkásság és a káder-technokrata értelmiség - mely ideológiai álláspontját tekintve közel áll a liberalizmushoz, s inkább csak kapcsolatrendszerre, mintsem eszmei, ideológiai okok miatt van az MSZP-ben és nem az SZDSZ-ben - kötött választási szövetséget egymással. Mindezzel azonban Horn nem tudta megóvni a pártját az állandó belső hatalmi és ideológiai harcoktól. Az MSZP vezetése 1994-95-ben adós maradt a két - nemcsak a kormánykoalícióban, hanem magán a szocialista párton belül is megtalálható - érdekkör kompromisszumának a programjával. Az SZDSZ egységesebbnek tűnik, de ez a párt is liberális és szociáldemokrata beállítottságúaknak a gyűjtőpártja, akik csak azért vannak ugyanabban a pártban, mert személyi kapcsolatrendszerük, az egykori demokratikus ellenzékhez való kapcsolódásuk ide köti őket. Az SZDSZ szociáldemokratái azért is maradtak ebben a pártban, mert komolyan vehető, igazi szociáldemokrata párt nem jött létre, s a jórészt ellenzéki háttérrel rendelkező

SZDSZ-es szociáldemokraták számára az MSZP utódpárt jellege miatt elfogadhatatlan. Ha e két párton belül ilyen jelentősek az ellentétek, akkor nem csoda, ha közöttük nem lehet szilárd megállapodást kötni.

Az 1994-es választások után úgy tűnt, hogy megteremtődtek a politikai feltételei egy, a posztkommunizmus feltételei között igen adekvát modernizációs program, olyan szociálliberális stratégia kialakításának, amelyik a liberális gazdaságpolitika és a szociáldemokrata társadalompolitika valamiféle kombinációját tudta volna biztosítani. Ennek a lényege az lehetett volna, hogy a gazdaság növekedési pályára való átállítását a társadalmi egyenlőtlenségek túlzott növekedése nélkül tudják elérni, vagyis úgy alkalmazzanak liberális gazdaságpolitikát, hogy közben szavazóbázisukat - a munkásságot és az értelmiségnek a politokráciába be nem került tagjait - ne veszítsék el.

Mivel a koalíció mindezzel máig jórészt adós maradt, szavazóbázisa csökken, míg a jobboldali populistáké növekszik. Az idáig főként a társadalom megsarcolásában, inkább a kulturális, oktatási és egészségügyi intézményrendszer szétzilálásában, mint megreformálásában jeleskedő, gazdasági növekedést vagy stabilizációt megteremteni képtelen kormánykoalíciótól a választópolgárok, s feltevésünk szerint elsősorban a szocialista-liberális győzelemben kulcsszerepet játszó munkásság, kezd menekülni a Kisgazdapárt felé, mely nem pozitív programjával, hanem - hogy ismét amerikai politikai hasonlattal éljünk - Ross Perrothoz hasonló antiestablishment retorikával nyeri meg a most már mind a középbalról, mind a közéjobból, mind a liberalizmusból, mind a konzervativizmusból, mind a szociáldemokráciából kiábránduló szavazókat. Ez könnyen lehet destabilizáló folyamat, könnyen vezethet oda, hogy a szavazatok 1998-ban hasonló arányban oszlanak majd meg a szocialista-liberális balközép, a polgári jobbközép és az antiestablishment jobboldal között, mivel legalábbis idáig úgy tűnik, hogy a polgári jobbközép - esetleg a korszerű konzervativizmust leginkább megjelenítő Fidesz vezetésével - nem könnyen tud kellőképpen megizmosodni 1998-ra ahhoz, hogy a szociálliberális középbal váltótársává válhasson. Ez stabil kormányzásra képtelen parlamentet eredményezhet. Ennél tragikusabb alternatíva, a jobb és baloldali populizmus összefogása sem zárható teljesen ki, gondoljunk csak a régió olyan országaira, mint például Románia vagy Szlovákia.

A szociálliberális koalíció egyetlen esélye a szociálliberális stratégia kidolgozása és pragmatikus alkalmazása lehet. A versenyszférában ez a liberális gazdasági elvek következetes alkalmazását jelentené, de ennek ki kellene egészülnie egy új new deales kompromisszummal, vagyis új, a korábbinál sokkal gazdaságosabban működő jóléti állammal, és az állam kutatást, oktatást, általában a humán tőke megőrzését és fejlesztését szolgáló beruházói, vállalkozói tevékenységével.

Ez a stratégia tehát úgy kedvezne a neoliberalis gazdasági átalakulásban érdekelt technokrata-menedzseri rétegnek, hogy nem lenne nagyon ellenére a munkásság szociális biztonságigényének, és számolna a kultúra, oktatás, kutatás terén tevékenykedő értelmiség érdekeivel is. Meggyőződésünk, hogy csak ilyen kompromisszum teheti lehetővé azoknak a valóban szükséges és rendkívül fájdalmas gazdasági és szociális lépéseknek a megtételét, amelyek az elmúlt évek kormányzatai a társadalmi feszültségeket érzékelve eddig mindig visszariadtak.

Mindketten szociológusok és közgazdászok vagyunk, nem gazdaságpolitikusok. Olvasóink közül sokan okkal fogják írásunkat azért bírálni, hogy nem sokat mondunk arról a konkrét gazdaság- és társadalompolitikai intézkedéscsomagról, mely a neoliberalis és szociáldemokrata modellek ötvözéséből származna. Ez valóban gyengéje írásunknak. Szociológusként azonban azt tekintjük fő feladatunknak, hogy azt keressük, melyek azok a társadalmi erők, illetve a posztkommunista átalakulás során formálódóban lévő osztályok, melyeknek az érdekszövetségéből a posztkommunista

New Deal megszülethet. Választásokat a szimbólumok politikájától az érdekek politikája felé mozduló posztkommunista politikai rendszerekben csak azok a pártok tudnak nyerni, melyek társadalmi rétegek és osztályok választási koalícióját tudják összekovácsolni. 1994-ben annak a jelét láttuk, hogy a magyar politika elindult ebbe az irányba. Az elmúlt másfél évben neoliberális doktrinerizmus az egyik oldalon, kapkodó, elvtelen, posztkádárista pragmatizmus a másikon - rohamos gyorsasággal zúzza szét ezt a választási bázist. Ez nemcsak és nem is elsősorban a két koalíciós párt kára. Ők legfeljebb elveszítik a következő választásokat. Most már nem is csak súlyos gazdasági károkról van szó, de ha a következő két és fél évben folytatódik ez a politika, az a hazai politika rendszer olyannyira kívánatos konszolidációját és racionalizálódását fogja veszélyeztetni.

Dolgozatunk címében azt ígértük, hogy a posztkommunista New Deal esélyeiről írunk majd. Mint a cím is jelezte, elvileg elképzelhetőnek tartunk ugyan egy széles társadalmi bázisra épülő kiegyezést, a jövőt tekintve mégis szkeptikusok vagyunk. Mint 1995 nyarának és őszének kormányzati válsága és pártcsatározásai mutatják, mindkét pártból hiányozni látszik az a politikai vízió és kompromisszumkészség, mely a harmincas évek Amerikájában a New Dealt lehetővé tette. Önkritikusra fordítva a szót, nemcsak roosevelti formátumú politikusok hiányoznak, korunk eszmei válságban is van. A politika szellemi nyomorúságával méltán vetekedhet a társadalomtudományok eszmei nyomora.

Bécs-Budapest, 1995. szeptember-október

Vázlat az „esélyteremtő állam” elméletéhez¹

A jóléti államon és a neokonzervativizmuson túl

Ladányi, János

Szelényi, Iván

1996

Bevezető megjegyzések

Napjainkban a fejlett nyugati demokráciákban a tradicionális bal- és jobboldal egyaránt válságban van. Az 1970-es évek közepén összeomlott a szociáldemokrata jóléti állam² politikája, a választók elfordultak azoktól a pártoktól, amelyeknek politikája az „adóztató költekező” (tax-and-spend) állam politikájával forrottak össze, és konzervatív pártokat segítettek hatalomra. Az 1990-es évek közepe táján azonban a neokonzervatív állam is válságba került: a költségvetési deficit csökkentésének terén mutatkozó kudarccal vagy igen csekély sikerrel (Ronald Reagan elnökösködése idején például a költségvetési deficit gyorsabban növekedett, mint addig bármikor az Egyesült Államok történetében) csak meglehetősen lanyha gazdasági fejlődést és növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket tudtak szembeállítani.

Van-e esély a tradicionális jóléti államhoz való visszatérésre, mindenekelőtt annak érdekében, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket mérsékelni lehessen - mint ahogyan azt néhány baloldali értelmiségi még mindig reméli? Ez nagyon valószínűtlennek látszik. Azok a szociáldemokrata típusú pártok, amelyek választásokat nyertek - mint 1992-ben Clinton pártja az Egyesült Államokban -, vagy ma esélyük van a parlamenti többség elnyerésére - mint például a brit Munkáspártnak 1996-ban - tudatában vannak annak, hogy nem térhetnek vissza a hetvenes években megbukott adóztató-költekező államhoz, ha meg akarják őrizni a választók visszahódított bizalmát. A szociáldemokrata pártoknak ma mindenütt azzal a problémával kell megküzdeniük, hogy szavazóik egyfelől azt várják tőlük, hogy valóságos alternatívát nyújtsanak a neokonzervativizmussal szemben, de ugyanakkor semmiképpen sem szeretnék azt, hogy ez a hagyományos szociáldemokrata állam felélesztésével járjon együtt.

És mi a helyzet a neokonzervativizmussal? Tényleg azért vallottak kudarcot a neokonzervatívok, mert „elárulták” Reagan és Thatcher forradalmának alapelveit? Newt Gingrich és sok fiatal amerikai republikánus mintha valami ilyesmit gondolna, és ezért azt hiszik, hogy az a legjobb, ha visszatérnek az eredeti eszmékhez. Valóban a „második”, vagy éppenséggel a „permanens” neokonzervatív forradalom lenne a megoldás? Ez is elég valószínűtlennek látszik. Jó okunk van azt gondolni, hogy a neokonzervativizmus által okozott gazdasági és szociális problémák nem politikusaik pragmatizmusának, hanem éppen ellenkezőleg annak tulajdoníthatók, hogy politikájukat gyakran alárendelték a neokonzervatív tételek doktriner alkalmazásának. Több és következetesebb neokonzervatív radikalizmus valószínűleg még több kiábrándult választót eredményezne, amint ezt az amerikai republikánusok szenátusi és képviselőházi többségének 1994. évi gyors csökkenése is mutatja.

Mindezek miatt úgy gondoljuk, hogy sem a régi szociáldemokrata állam visszaállítása, sem a neokonzervatív politikához való visszatérés nem jelentene megoldást azokra a kihívásokra, amelyek megkerülhetetlennek tűnnek korunk két nagy, egymással vetélkedő ideológiai és politikai áramlata számára. Amint Amerikában mind a demokratáknak, mind a republikánusoknak, úgy Európában mind a szociáldemokratáknak, mind a konzervatívoknak - vagy manapság sokak által elavultnak tartott kifejezéssel -, mind a bal-, mind a jobboldalnak új eszmékre és gyökeres megújulásra lenne szüksége. De

¹A *Kritika* 1995. decemberi és 1996. januári számaiban megjelent kétrészes cikkünkben kétségeinket fogalmaztuk meg azzal kapcsolatban, hogy akár a klasszikus szociáldemokrata modell, a „rég” New Deal, akár az új neokonzervatív politikák alkalmazásával megoldhatók lennének azok a legalapvetőbb problémák, amelyekkel Európa keleti felének társadalmi manapság szembesülnek. Elemzésünkben elsősorban a posztkommunista átmenetre koncentrálna, egy „új New Deal” lehetséges kereteinek kidolgozására tettünk kísérletet. A *Transit* szerkesztői arra ösztönöztek minket, hogy kérdésfeltevésüket terjesszük ki az észak-amerikai és a nyugat-európai régióra is. Ez a cikk némileg rövidített és átdolgozott változata annak a tanulmánynak, amely a *Transit* 1996. évi 12. számában jelent meg.

²A szociáldemokrata jóléti állam kifejezést itt meglehetősen tág értelemben használjuk; egyaránt értve ezen az Egyesült Államokban a New Deal idején bevezetett intézkedéseket és az európai szociáldemokrata pártok által az 1950-es és főleg az 1960-as években alkalmazott különböző programcsomagokat.

léteznek-e ilyen eszmék, láthatóak-e már egy ilyen gyökeres megújulás körvonalai? Kialakítható-e olyan új típusú kapitalista állam, amely túlmutat mind a jóléti, mind a neokonzervatív állam fogyatékoságain? Végül, de nem utolsósorban, létezik-e olyan politikai akarat, léteznek-e olyan politikai erők, amelyek körül új típusú megegyezések jöhetnek létre, új szövetségek alakulhatnak ki annak érdekében, hogy az így megszülető állam működőképes legyen?

Tanulmányunkban végül is igenlő választ adunk ezekre a kérdésekre. Az új típusú államot „*esélyteremtő-beruházó államnak*”,³ azt a stratégiát pedig, amely a választók és a gazdasági-társadalmi élet legfontosabb szereplőinek támogatását biztosíthatja számára, *új társadalmi megegyezésnek* fogjuk nevezni.

Amennyire ez egyáltalán lehetséges, el szeretnénk kerülni a normatív típusú érvelést. Ezért, miközben arra törekszünk, hogy kifejtjük, milyen lehetne az „esélyteremtő állam”, vagy az „új társadalmi megegyezés”, nem próbáljuk meg a „jó társadalmat”, az „igazságos államot” feltalálni. Fejtegetéseinket nem az „ideális társadalom” víziójának felvázolásával kezdjük, amelyből azután levezethető lenne az „esélyteremtő állam”, vagy az „új társadalmi megegyezés” mint ezen cél elérésének leghatékonyabb eszköze. Ehelyett olyan, a már ma is meglévő politikai törekvések elemzését választottuk kiindulópontnak, amilyenek mondjuk az Egyesült Államokban Clinton új Demokrata Pártja, vagy Nagy-Britanniában a Munkáspárt megújítása körül kibontakoztak. Ezek a törekvések meglehetősen sokirányúak, és nem követnek olyan koherens eszmét, mint annak idején a szociáldemokrácia vagy a neokonzervativizmus, ugyanakkor sok új, innovatív ötlettel kapcsolódnak össze. Úgy tűnik, hogy ezen pragmatikus megoldáshalmaz mögött már ma is kitapinthatók egy „láthatatlan teória” körvonalai.

Három nagy politikai paradigma között fogunk különbséget tenni. Ezek a jóléti állam, a neokonzervativizmus és az esélyteremtő állam. Míg az elsőt leginkább a skandináv szociáldemokrácia, a másodikat a Margaret Thatcher és Ronald Reagan nevével fémjelzett irányzat, a harmadikat pedig a „clintonizmus” néven ismertté vált programcsomag közelíti meg talán a legjobban. Természetesen egyetlen valóságosan működő kormány sem követheti egyetlen ideáltipikus politika előírásait, mindegyik ezek elemeinek valamilyen kombinációját valósítja meg. A spanyol szocialisták vagy például az Ausztrál Munkáspárt szociáldemokrata jelszavakat hangoztattak, de igen gyakran neokonzervatív módjára cselekedtek, Thatcher és Reagan, radikális neokonzervatív retorikájuk ellenére, egy sor engedményt tettek annak érdekében, hogy országaik jóléti rendszerei ne omoljanak teljesen össze, és a társadalmi feszültségek ne menjenek egy bizonyos határon túl. Clintont is sokan bírálják azért, mert enged a „clintonizmusból”.

Hogy világosabbá tegyük, mit értünk esélyteremtő államon, két, egymással összefüggő tényezőre szeretnénk felhívni a figyelmet:

1. Az amerikai „új” Demokrata Párt és az angol „új” Munkáspárt ideológusai a kormányzati szerepvállalás új módozatait igyekeznek megtalálni. A klasszikus jóléti állam az egyre nagyobb adóterhekkel és az állandóan növekvő állami költségvetéssel a piac visszaszorítására és a javak és szolgáltatások egyre nagyobb részének piacitól függetlenített logika szerinti elosztására törekedett. A neokonzervatív állam ezzel szemben legfőbb feladatának az (újra)piacosítást és a (re)privatizációt tekintette, és ennek a feladatnak legjobban a kormányzati szerepvállalás állami monetáris kontrollra való visszaszorítása és a „minél kisebb állam” ideológiája felelt meg. Mi esélyteremtő államon olyan aktivista, bizonyos értelemben neointervencionalista államot értünk, amelyik erőteljesebb költségvetési és fiskális eszközökkel él, mint azt a neokonzervatívok tették, de az egykori szociáldemokrata kormányokkal szöges ellentétben, az állami pénzeszközöket döntően nem közösségi jóléti fogyasztásra költi. Az esélyteremtő állam olyan területeken - elsősorban a humántőke, a csúcstechnológiák és a környezetvédelem terén - eszközöl beruházásokat, melyeken a piaci mechanizmusok ezt általában nem garantálják. Ezen területek fejlesztésére azonban szükség van egyfelől a tőke optimális működési körülményeire és a „fenntartható növekedésre”, másfelől az időlegesen vagy tartósan munkaképtelenek ellátására és a tartósan leszakadó társadalmi csoportok integrálására. Az állam egyik legfontosabb feladata tehát, véleményünk szerint, a társadalom

³A „poszt-neokonzervatív” esélyteremtő állam legfőbb feladatai: a fenntartható gazdasági növekedés biztosítása és a leszakadó társadalmi csoportok visszaintegrálása. Mindez egyfelől a tőke optimális működéséhez szükséges technológiai, humántőke- és környezetvédelmi beruházásokat tesz szükségessé azokon a területeken, ahol ez a piaci automatizmusok ezt nem tudják önmaguk garantálni. Másfelől ez nem egyszerűen az „egyenlő társadalmi esélyek” általában vett megteremtését jelenti, amiben egyébként a konzervatívok közül igen sokan egyetértenek a neoszociáldemokratákkal, hanem azt, hogy létre kell hozni azokat az intézményeket, és előteremteni a működésükhöz szükséges forrásokat, amelyek lehetővé tehetik, hogy a leszakadók élni is tudjanak az elvileg rendelkezésre álló esélyekkel. Legpontosabban az „esélyteremtő- helyzetbehozható állam” (e tanulmány eredeti, angol nyelvű szövegében a *facilitator-empowering state* fogalmát alkottuk meg) terminussal lehetne jelölni az ilyen típusú neointervencionalista államot, de az egyszerűség kedvéért a továbbiakban röviden „esélyteremtő államról” fogunk beszélni.

kettészakadásának, olyan kettős társadalom kialakulásának a meggátolása, amelyben a mindenfajta felemelkedési esélytől megfosztott kisebbséget nem átjárható szociális távolságok, hanem kasztszerű kirekesztés választja el a többségi társadalomtól, mint ezt például a fekete amerikai *underclass*, a „társadalom alatti osztály” esetében megfigyelhetjük. A klasszikus jóléti állam tehát állandó terjeszkedésre, mind szélesebb körű „árutalanításra” (a piac kiküszöbölésére) rendezkedett be, a neokonzervatívok viszont - teljesen érzéketlenül a gazdasági visszaesésre, a reáljövedelmek és a munkanélküliségi ráta alakulására - költségvetési megszorításokkal és az állam radikális visszahívásával operáltak. Mindezzel szemben az esélyteremtő állam szerepvállalása elképzelésünk szerint erősen ciklikus jellegű és erősségű: az állam csak akkor és csak azokon a területeken avatkozna be, amikor és ahol a piaci szereplők nem tudják szerepüket megfelelően betölteni, és azonnal visszahúzódnak, amikor a piac normális működési rendje helyreáll.

2. Annak érdekében, hogy a fenti „aktív állam” létrejöhesse, a kormányok „helyzetbe hozó beavatkozásainak” költségét és hasznát valahogyan el kell osztani a társadalom különböző csoportjai között. Az előnyök és hátrányok elosztásának újfajta szabályozását nevezzük „új társadalmi szerződésnek”. Újnak, hiszen az új állami szerepvállalást csak a korábbi „jogcímek” megnyirbálásából lehet finanszírozni. Nyilvánvaló azonban, hogy azok, akiknek korábbi jogosultságait megnyirbálják, ebbe csak akkor lesznek hajlandók többé-kevésbé önként belemenni, az új társadalmi szerződést elfogadni, ha korábbi „jogcímeik” megkurtítása azzal jár együtt, hogy az így megnövelhető állami szerepvállalás valamilyen előnyhöz juttatja őket. Milyen forrásai lehetnek ennek az újraelosztásnak?

A költségvetési kiadások döntő részét a modern tőkés államok az alábbi három célra fordítják:

1. nagy iparvállalatoknak nyújtott direkt és indirekt állami szubvenciók, melyek többségét a hadiipar kapja, de hagyományos, „második hullámba” tartozó iparágak is gyakran profitálnak az ilyen típusú szubvenciókból;
2. az államadósság kamatterhe, amit főleg a „multik”, a nemzetközi pénztőke kap, továbbá olyan, gyakran elavult, „harmadik hullámba” sorolható iparvállalatok, melyeknek megtartása mellett, persze bizonyos lobbyszerkezeteken túl, az szél, hogy az ilyen vállalatoknál általában nagyszámú és igen jól szervezett munkaerő dolgozik;
3. végül, a lakosságnak nyújtott jóléti és társadalombiztosítási kiadások.

Az új típusú szociáldemokrata vagy munkáspártoknak nincs nagyon más választásuk, mint felismerni, hogy az új típusú társadalmi szerződés számára nem létezhetnek szent tehenek. Nincs nagyon más választásuk, mint mindhárom típusú „jogosultság” megnyirbálása. A kérdés csak az lehet, hogy milyen mértékben és milyen új előnyökért cserébe történjen az egyes jogosultságok visszavétele. Ezek viszont olyan kérdések, amelyeket a tradicionális iparágakban érdekelt tőke, a multinacionális monopóliumok, a nemzetközi pénztőke, valamint a foglalkoztatottak képviselőivel kell újratárgyalniuk a nemzeti kormányoknak és a nemzetközi szervezeteknek.

A hagyományos jóléti állam válsága

Abból indulunk ki, hogy a tradicionális jóléti államoknak az 1970-es évek közepén lezajlott összeomlása megfordíthatatlan folyamat. Azonban a neokonzervatív politika tévesnek bizonyult, amikor teljesen elvetette a társadalmi esélyegyenlőtlenségek mérséklésével kapcsolatos állami kötelezettségvállalás szükségességét. Ez talán a legfontosabb oka annak, hogy a választók egy idő után elfordultak a konzervatív pártoktól is. A kérdés tehát a következő: létezik-e a hagyományos jóléti és a neokonzervatív államnak valóságos alternatívája?

A jóléti állam hanyatlását részben azok a világgazdaságban bekövetkezett változások okozták, amelyeket sokan a Kondratyev-ciklussal, illetve azzal magyaráznak, hogy a világ e ciklus hanyatló ágába érkezett. Mások a napjainkban zajló hatalmas technológiaváltással, a „harmadik ipari forradalommal” érvelnek. Eszerint napjainkban a tradicionális gyáripar kiszorult a tőkés világ centrumait képező országokból, és helyét teljesen új technológiákkal dolgozó, teljesen új szakértelmet követelő iparágak váltják fel.

Ennek eredményeként egész iparágak tűnnek el, szakmák válnak feleslegessé, teljes régiók indulnak hanyatlásnak, az egész fejlett világban ugrásszerűen növekszik a munkanélküliség. „Kettős társadalom” alakul ki, amelynek tetején egy keskeny réteg helyezkedik el, amelynek jóléte ezen átalakulási folyamat közepette rendkívül gyorsan növekszik, aljára viszont a

leszakadók népes rétege szorul. Az *underclass* pozíciójába szorulók tekintélyes részét etnikai kisebbségek, gyakran frissen bevándorolt etnikai kisebbségek alkotják. Ők azok, akik a többségi társadalom szemében gyakran „feleslegesnek” tűnnek, olyanoknak, akikre „az országnak nincs szüksége”. A társadalmi egyenlőtlenségek az Egyesült Államokban, de Nyugat-Európában is évtizedek óta nem tapasztalt szintet értek el.

A jóléti állam válságát tovább mélyítette a legfejlettebb világban zajló „új demográfiai forradalom”. A jóléti állam pénzügyi ellehetetlenülését sokan nagymértékben annak tulajdonítják, hogy egyre csökkenő gazdaságilag aktív népességnek kell egyre növekvő inaktív népességet eltartania. Az elhúzódó gazdasági visszaesés és a társadalom nagymértékű elöregedése miatt a nagy szociális ellátórendszereket egyre nehezebb finanszírozni.

Hiba lenne azonban csupán a fent ismertetett tényekkel magyarázni a jóléti állam hanyatlását. Igaz ugyan, hogy válságát nagymértékben a világgazdasági visszaesés okozta, de teljesen elhibázott lenne abban reménykedni, hogy annak elmúltával esély van a hagyományos jóléti állam visszatérésére. A jóléti rendszerek válságának ugyanis egy sor, e rendszerek belső logikájából adódó oka volt. Közülük talán a legfontosabb, hogy e rendszerek a jóléti kiadások állandó növelését eredményezték, ami nem utolsósorban a jóléti bürokráciák önérdekének és terjeszkedési hajlamának volt köszönhető. A szociális ellátó rendszer - amelyet eredetileg azok megsegítésére hívtak létre, akiknek ellátását a munkaerőpiacon szerzett jövedelmek valamilyen okból nem fedezik - fokozatosan univerzális ellátó rendszerre alakult át. Ez a kollektív fogyasztás szerepének növekedését hozta magával, olyan szisztéma kialakulását, amelyben egyre gyakoribb, hogy mindegyik, tehát nemcsak a rászoruló társadalmi csoportok fogyasztását állja az állami költségvetés. A redisztributív állami beavatkozás - amelynek eredeti célja a piac működésének kiigazítása volt, az tehát, hogy a jóléti állam csak akkor és ott avatkozzon be, amikor és ahol a piac nem megfelelően működik, és azonnal visszahúzdjon, mihelyt a piac ismét betölti szerepét - egyre több piaci funkciót kezdett kiszorítani. Alapvető áruk és szolgáltatások kerültek ki „átmenetileg” a piaci elosztás logikájából, ami növekvő finanszírozási nehézségeket okozott. Az egyre növekvő kollektív fogyasztás pénzelve a kormányokat egyre növekvő adók kivetésére kényszerítette. Az egyre magasabb adókulcsokat követő egyre magasabb közösségi kiadások eredményezték az úgynevezett „adóztató-költekező állam” kialakítását, amelynek terheit egy idő után sem a tőke, sem a lakosság nem volt hajlandó viselni.

A jóléti államok nem egyszerűen azért omlottak vagy omlanak össze, mert az állam sokba - és a jóléti bürokrácia terjeszkedése, valamint a demográfiai forradalom miatt egyre többbe - kerül, hanem jelentős mértékben azért, mert a fent említett technológiai ugrás költségeit a multinacionális tőkének sikerült a jóléti államokra háritania. Eközben még azt is elérte, hogy a jóléti kiadások növekedéséért a választók a jóléti államot és a szociáldemokrata kormányokat tegyék felelőssé. Ugyanakkor az is igaz, hogy a hagyományos jóléti állam, amely meghatározó szerepet töltött be a szegénység felszámolásában és az állampolgárok relatív esélyegyenlőségének megteremtésében, alapvetően többé-kevésbé konszolidált körülmények között élő, belföldi lakosságra lett kitalálva. Meglehetősen tehetetlennek bizonyul azonban, amikor a társadalom alapvető normáit nem ismerő vagy különféle okokból elutasító, jelentős mértékben etnikai kisebbségekből álló, a társadalom fő fejlődési irányából kimaradó *underclass* problémáit kellene kezelni. A választók tehát némileg joggal fordultak el a jóléti államot zászlójukra tűző pártoktól, érzékelve, hogy a jóléti állam egyre több pénzbe kerül, miközben gyakorlatilag tehetetlennek bizonyul korunk olyan nagy kihívásaival szemben, mint amilyen például a munkanélküliség megugrása vagy a közbiztonság rohamos romlása. Ráadásul, mivel a legfejlettebb jóléti államokban a szociális problémák az újonnan bevándorló, színes bőrű csoportoknál halmozódtak, a „törvénytisztelő, őshonos, fehér adófizetők” egyre inkább tiltakoztak az ellen, hogy adóikat azért emeljék, hogy azokkal „mindenféle idegen népséget” támogassanak.

További gondot okozott az, hogy a magát egalitárius értékekkel, a társadalmi szolidaritás iránti elkötelezettséggel legitimáló jóléti állam a jóléti újraelosztás jelentős részének univerzálissá válásával egyre kevésbé a szegényeknek és egyre inkább a gazdagoknak kedvez (lásd például a felsőoktatás állami szubvencionálását). Általánosabban fogalmazva, a jóléti társadalmak működési mechanizmusainak ismeretében teljesen szükségszerűnek tartjuk azt, hogy a központilag finanszírozott szociális ellátórendszerek - amennyiben szűkös mennyiségben rendelkezésre álló szolgáltatásaikat univerzálisan elérhető juttatásokká teszik - a már amúgy is kedvező helyzetű társadalmi csoportokat részesítik előnyben. Ha az univerzálissá váló társadalmi juttatásoknak nincs, vagy csak aránytalanul drágán van piaci alternatívája, a magas státusúak előbb vagy utóbb úgy fogják alakítani a központilag dotált szisztémát, hogy az (pl. speciális szolgáltatást nyújtó iskolákkal vagy kórházakkal, amelyekhez majdnem kizárólag a privilegizáltak juthatnak hozzá, de amelyeket természetesen az adófizetők pénzéből tartanak fenn) a társadalmi hierarchia tetején elhelyezkedőknek kedvezzen. A jóléti redisztribúció csak abban az esetben mérsékelheti a társadalmi egyenlőtlenségeket, ha a központilag szubvencionált javak és szolgáltatások

a „szegényellátásnál” magasabb, „tisztos színvonalú” ellátást tesznek lehetővé, de nem támogatják a jobb anyagi helyzetű társadalmi csoportok „speciális igényeinek” kielégítését.

Mindezek miatt a jóléti állam társadalmi bázisa erősen meggyengült. A New Deal ugyanis annak idején nemzeti szinten kötött meg egyfelől a nemzeti tőke, másfelől a szakszervezetek által képviselt munkásosztály között. A megegyezés lényege az volt, hogy mindkét oldal felhatalmazta az állami bürokráciát arra, hogy magas és progresszív adókat vezessen be, közmunkákat finanszírozzon, és így olyankor is pótlólagos fogyasztói keresletet gerjesszen, amikor az önszabályozó piac által alakított gazdasági ciklus kereslethiányt és túltermelési válságot eredményezne. Ez a megegyezés megkötésétől kezdve meglehetősen ingatag volt, és az amerikai tőke különösen vonakodott attól, hogy elismerje annak konzekvenciáit. Rooseveltnél időről-időre meghátrálásra kényszerült a New Deallel kapcsolatban.

Mára a New Deal betartatása szinte lehetetlennek bizonyult azért, mert időközben a tőke nemzetközivé vált, és egyszerűen kivonul az országból, amelyeknek adóit túl magasnak tartja. Szintén a New Deal érvényesítése ellen ható tényező az, hogy a szakszervezetek befolyása és a szervezett munkások aránya erősen csökkent a fejlett országokban, különösen az Egyesült Államokban. A munkások is megelégték a magas adókat, és szavazataikkal jóléti állam ellen forduló, antietatista, alacsony adókat ígérő, konzervatív pártokat támogattak, olyanokat, mint amilyen Thatcher vagy Reagan pártjai voltak.

A neokonzervatív válasz és annak kudarca

A neokonzervatívok azért nyerték sorra a választásokat az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején, mert a gazdasági dinamizmus erősödését ígérték a választóknak, továbbá azt, hogy a gazdaság megélénküléséből nemcsak a leggazdagabbak, hanem a szegények is profitálni fognak. Ideológiájuk szerint a jóléti állam túl sokat költött a túlduzzasztott állami bürokráciára, túl magasra növelte az adóterheket, és túlszabályozásával feleslegesen korlátozta a piac működését, ráadásul széles rétegeket tartott el különböző szociális segélyekkel. Az „adóztató- költelező állam” helyett azt ígérték a választóknak, hogy ha kormányra juttatják őket, mindenekelőtt a gazdaság kínálati oldalát fogják rendbe tenni. Ehhez radikálisan csökkenteni kell a különböző vállalkozások adóterheit, hogy így növekedjen a beruházási kedv. Igaz ugyan, hogy a társadalomnak eleinte áldozatokat is kell hoznia, például el kell fogadnia a jóléti kiadások csökkenését, de mindezt bőséges kárpótlást nyújt az, hogy a több munkaalkalommal, a magasabb jövedelmekkel, a felerősödő középosztályosodással, a több jótékony adománnyal az egész társadalom jobban jár.

A neokonzervatív ígéret leggyengébb pontja a gazdaság volt. Az adócsökkentések révén mindenekelőtt a gazdagok fogyasztása növekedett meg, a gazdasági növekedés inkább spekulatív nemzetközi tranzakcióknak, mint a gazdaság állapota javulásának volt tulajdonítható, és a gazdaság stagnálása egy idő után tovább folytatódott. A restriktív monetáris politika a társadalom szegény-, sőt középrétegeinek életszínvonalát mérsékelte, ami - mivel a fogyasztói keresletet csökkentette - nemcsak az inflációt, hanem a gazdasági növekedést is visszafogta.

Mindezt elmélyülő szociális problémák kísérték. A gazdagok még gazdagabbá váltak, és ennek alig volt „leszivárgó hatása” a szegények felé. A társadalmi egyenlőtlenségek mind az Egyesült Államokban, mind Nagy-Britanniában erőteljesen növekedtek az 1980-as években, az *underclass* és a társadalom közötti szakadék tovább mélyült. A társadalom két részre való szakadása mindenki számára nyilvánvalóvá vált, ami felébresztette a magasabb státusúak büntudatát, és - a bűnözés megugrása, a társadalmi elégedetlenség fokozódása miatt - félelemmel töltötte el őket. Egy idő után már a konzervatívok - így például George Bush - is „szelídebb” megoldásokért emeltek szót.

A társadalmi erőknek az az egyensúlya, amin a New Deal egykor alapult, vagyis az erős, de kompromisszumra hajlandó nemzeti tőke, erősen szervezett munkásosztály és gyenge hatalmú, leginkább közvetítői szerepet játszó állami bürokrácia, jelentősen átrendeződött az elmúlt évtizedek folyamán. A legfontosabb változás talán az, hogy az állami bürokrácia hatalma időközben jelentősen megnövekedett, tagjai szinte „új osztályként” kezdtek viselkedni, és a tőkés és a foglalkoztatottak egyaránt megelégték ezt. A neokonzervatívok kormányzásának idején „politikai vállalkozók” - az amerikai Republikánus Párt politikusai nagyon sikeresnek tűntek ezen a téren - kovácsolták tőkét a túlhatalomhoz jutott állami hivatalnokokkal szembeni felháborodásból. Azonban ők sem tudtak új hatalmi egyensúlyt kialakítani, mert egyfelől nem voltak képesek a nemzetközi tőkét semmiféle lényeges engedményre rábírní, másfelől a munkásoknak a tőkével szembeni alkupozícióját sem tudták számottevően megerősíteni, ugyanakkor arra sem voltak képesek, hogy új szereplőket, mondjuk a nemzetközi szervezetek technokratáit bevonják az alkuba.

A hagyományos jóléti állam azért bukott meg, mert felborult az a hatalmi egyensúly, amelyen eredetileg alapult. A neokonzervativizmus azért kezdte elveszíteni a választók támogatását, mert nem volt képes a társadalmi erők új egyensúlyának kialakítására. Ahelyett, hogy a hosszú távú politikai stabilitáshoz szükséges megegyezésekre törekedtek volna, a neokonzervatívok homályos, nem nagyon meggyőző ígéretekkel tettek, olyanokat, hogy a gazdag még gazdagabbá, az erős még erősebbé válik, a szegény kevésbé szegény és a gyenge erősebb lesz.

Az „esélyteremtő állam” felemelkedése?

Mi következhet a neokonzervatív állam után? Vajon „emberarcú thatcherizmussal” kísérletezik-e majd az angliai Munkáspárt, ha megnyeri a következő választásokat? Az „Új Társadalmi Szerződés” voltaképpen nem jelentene mást, mint neokonzervatív gazdaságpolitikának és valamennyi szociáldemokrata szociálpolitikának a kombinációját? Igen is, meg nem is. Igen, mert nem nagyon valószínű, hogy akár Clinton, akár Tony Blair teljesen elfordulna a neokonzervatív politikától. Aligha kezdenek radikális adóemelésbe vagy a neokonzervatívok által megkarcsúsított állam újbóli felhizlalásába. Ugyanakkor nem, mert ha valóban jóléti állam és a neokonzervativizmus valamiféle termékeny szintézisére törekednek, ennek egyaránt lesznek gazdaság- és szociálpolitikai konzekvenciái. Ha ugyanis a neokonzervatív gazdaságpolitika valóban olyan jól működne, mint azt hívei ígérték, nem nagyon lenne szociálpolitikára szükség. A probléma csak az, hogy a „tisza piac” meglehetősen tökéletlenül működik, és ezek a „tökéletlenségek” súlyos társadalmi konfliktusokat okoznak. A neokonzervatívok éppen az általuk követett gazdaságpolitikával szükségszerűen együtt járó társadalmi problémák miatt nem tudtak átütő gazdasági sikereket elérni. Valójában nem tartós gazdasági növekedést értek el, hanem azt, hogy a világban lezajló nagy technológiai váltás költségeit a szegényekkel fizették meg. Korunk legfontosabb gazdasági és társadalmi kihívásai megválaszolatlanok maradtak. Ezért gondoljuk azt, hogy az új társadalmi szerződés megkötéséhez új gazdaság- és új szociálpolitikai elképzelésekre egyaránt szükség lenne. A neokonzervatív gazdaságpolitikuskoknak tanulniuk kellene az új szociáldemokráciáktól, és annak sincs sok értelme, hogy a szociáldemokraták a hagyományos jóléti állam felélesztésével kísérletezzenek, tanulniuk kellene a neokonzervatív leckéből.

Mindenekelőtt a szociáldemokrata jóléti állam radikális reformjára lenne szükség. Az új Demokrata Párt programjának legnagyobb újdonsága az volt, hogy képes volt egyaránt elkerülni a neokonzervatívok radikális „államtalanításának” és a szociáldemokraták „adóztató-költekező államának” hibáit. Az állami szerepvállalás radikális csökkentése tulajdonképpen nem más, mint egyfajta válasz arra a gazdasági kihívásra, amely a fejlett nyugati világot a rendkívül dinamikus fejlődő délkelet-ázsiai régió felől érte. A neokonzervatívok azonban teljesen rosszul értelmezték a délkelet-ázsiai gazdaságok átütő sikerének okát, ami, véleményünk szerint, nem kis mértékben éppen ezen államok nagyobb és korszerűbb gazdasági szerepvállalásának volt tulajdonítható. Ehelyett a neokonzervatívok az állam szerepének radikális visszaszorításába és a munkabérek színvonalának csökkentésébe kezdtek. Ez a politika azonban nem eredményezte a várt növekedést.

Úgy tűnik, ahhoz, hogy napjainkban a gazdaság tartós növekedést produkáljon, új típusú állami intervencióra, olyan államra van szükség, amelyik vállalja azt, hogy megteremti a tökenövekedéshez szükséges feltételeket azokon a területeken is, ahol a rövid távú piaci sikerekben érdekelt magántőke erre nem hajlandó. Ez az állam valószínűleg karcsúbb lesz, mint az adóztató-költekező jóléti állam volt (hiszen ez éppen „túlsúlyos” volta miatt nem volt képes gazdaságosabban funkcionálni), de minden bizonnyal hatékonyabb működésre lesz képes. Az igazi kérdés ugyanis nem az, hogy az államnak mekkorának, „kicsinek” vagy „nagyoknak” kell lennie, hanem az, hogy mennyire hatékonyan képes ellátni azokat a funkciókat, amelyeket azért kell ellátnia, mert mások e feladatok ellátására vagy egyáltalán nem hajlandóak, vagy nem képesek rá hatékonyan. 1992-ben választási kampányában Clinton elnök azt állította, hogy az Egyesült Államoknak két, egymástól különböző költségvetési problémával kell megküzdenie: az egyik az állami költségvetés hiánya, a másik - sokak számára meglepő módon - a költségvetési beruházások alacsony színvonala. Clinton kampányának egyik figyelemre méltó javaslata az volt, hogy a költségvetési hiány nem orvosolható anélkül, hogy először ne az alacsony költségvetési beruházások problémáját sikerülne megoldani. Azáltal, hogy, mondjuk, az oktatás területén ruház be a kormány, előmozdítja a magasan képzett munkaerő arányának növekedését. Ez pedig, mivel az ilyen típusú munkaerő bérszínvonala igen magas, még esetleges adócsökkentések esetén is magasabb adóbevételt fog eredményezni, ami által csökkenhet a költségvetési deficit. Nagyon valószínű, hogy az aktivista vagy neointervencionalista állam is sokat tanulhat a neokonzervatívok pénzügyi józanságából és fegyelmeiből. Különböző is valószínűtlen, hogy a neokonzervatív lecke után a választók valaha is megengedjék, hogy a kormány többet költjön annál, mint amennyi bevétele van. A neokonzervatívok azonban túlzottan bíznak a makrogazdaság spontán pénzügyi eszközökkel való szabályozásában. Ahhoz, hogy a gazdaságot újra növeke-

dési pályára lehessen állítani, olyan kormányra van szükség, amelyik a szigorú pénzügyi szabályozáson túl határozott foglalkoztatáspolitikai elképzelésekkel és külkereskedelmi stratégiával is rendelkezik.

Az „Új Társadalmi Szerződés”

A legkézenfekvőbb ellenvélemény az imént elmondottakkal szemben az, hogy miként is engedhetné meg manapság - amikor a legtöbb kormány teljesen eladósodott, és ahhoz is kölcsönöket kell felvennie, hogy működési költségeit valahogy finanszírozni tudja - egy kormány magának, hogy humántőke-beruházásokba fogjon. A korábban elmondottaknak megfelelően három olyan területet emelnénk ki, ahonnan a kormányok forrásokat szabadíthatnának fel: a főleg a hadiiparnak juttatott állami szubvenciókat, az államadósságok kamatterheit és a jóléti kiadásokat (az Egyesült Államokban például a társadalombiztosítást). Mint említettük, a legtöbb fejlett országban e három „jogosultság” teszi ki a költségvetési kiadások legalább kétharmadát.

Miért nem csökkentek a hadikiadások a hidegháború befejezése után? Ez részben a new world disordernek, az „új világrend(etlenség)nek” tulajdonítható, annak, hogy a hidegháború utáni világ sem lett túlságosan biztonságos hely, és ezért még mindig jelentős katonai készenlétre van szükség, hogy csökkenteni lehessen a fegyveres konfliktusok veszélyét. A neokonzervatívok furcsamód legalább egy elemet átvettek az általuk elítélt keynesizmusból; azt, amit „hadi keynesizmusnak” nevezhetünk. A hadikiadások a neokonzervatív kormányok uralma alatt, még a berlini fal leomlása után is, igen magas színvonalon maradtak (amit e kormányok nem kis mértékben éppen egyes régiók munkanélküliségi rátájának csökkentésével és egyes iparágak termékei iránti kereslet fenntartásának szükségességével indokoltak). Ez különösen igaz az Egyesült Államokra, ahol a republikánusok és a demokraták vállvetve képviselik a hadiipari szerződések betartására irányuló érdekeket. A neointervencionalista államnak meg kell kísérelnie azt, hogy a hadiipari megrendeléseket más iparágaknak szóló megrendelésekké alakítsa át. Mi történne akkor, ha mondjuk nagy sebességű vasutakat fejlesztenénk a bombázó repülőgépek helyett? Nem garantálná ez a foglalkoztatottság vagy a profit hasonlóan magas szinten való tartását, mint a hadiipari megrendelések? Az államadósságok visszafizetési ütemének időleges csökkentése is pótlólagos pénzeszközöket szabadítana fel, amelyekből „helyzetbe hozó” állami beruházásokat lehetne finanszírozni, ami viszont növelné az adóalapot, és ezzel javíthatná az állam adósság-visszafizető képességét. Mindehhez azonban az állam és az üzleti élet közötti új típusú megállapodásra van szükség. Ennek a megállapodásnak a keretében az állam hivatalnokai fel lennének jogosítva arra, hogy a gazdasági növekedés fellendítése érdekében katonai vagy adósságszolgálati célokra lekötött állami erőforrásokat csoportosítsanak át, hogy ily módon bővüljenek a lakossági jövedelmek és növekedjen az állami adóalap egyfelől, és emelkedjen a magánszféra profitja másfelől.

A neointervencionalista állam beruházásai megteremtik a gazdaság tartós növekedéséhez szükséges feltételeket a tőke számára, de ahhoz, hogy mindez társadalmilag is működőképes legyen, szükség van a foglalkoztatottakkal kötött új megegyezésekre, arra, hogy a magasabb státusúak belássák, értelmetlen a szegények számára folyósított jóléti kiadásokat tovább kurtítani. Ha az állami beruházások valóban jól célzottak, és képesek a gazdaságot tartós növekedési pályára állítani, az állami adóbevételek változatlan vagy akár csökkenő adókulcsok mellett is növekedhetnek, ami lehetővé teszi a neointervencionalista állam számára, hogy hatékony jóléti politikát folytasson. Ennek a jóléti politikának azonban - tanulva a szociáldemokrata jóléti állam hibáiból - elsősorban a szegényeket kell megcéloznia, azokat, akik nem képesek ezeket a szolgáltatásokat a maguk számára piaci feltételek mellett megvásárolni. Azonban ellen kell állni annak a kísértésnek, hogy olyan univerzális, minden állampolgárra kiterjedő programokat vezessenek be, amelyeknek nincsenek piaci alternatívái. (Clinton elnökségének első éveivel éppen az volt a probléma, hogy miközben a gazdaság szférájában elég sikeresen alkalmazta az új Demokrata Párt elképzeléseit, az egészségügyi rendszer terén nem volt képes elég radikálisan szakítani a tradicionális demokrata politikával. Elsősorban ennek tulajdonítjuk, hogy sikertelennek bizonyult az amerikai egészségügy megreformálásának terve és a Demokrata Párt elveszítette az 1994-es választásokat.)

Az Új Társadalmi Szerződés a társadalmi-gazdasági élet mai szereplői közötti „új New Deal” megkötését feltételezi. Olyan megállapodását, amelyik - a döntően szociális téren eredményeket elérő szociáldemokráciával és az elsősorban a gazdaság modernizálására törekvő neokonzervatívokkal szemben - egyaránt válaszol korunk gazdasági és társadalmi kihívásaira. A neointervencionalizmus mind nemzeti, mind szupranacionális téren (Európai Unió, IMF vagy a Világbank) jó tere lehet az állami bürokráciának és technokrata szövetségeiknek. Gazdasági növekedést és profitot generáló állami beruházásaival kedvébe járhat az üzleti életnek. A növekvő állami adóbevételekkel (amelyek tartós gazdasági növekedés esetén nem

kell hogy magas adókulcsokkal járjanak együtt) képes leszerelni a magas adóktól rettegő gazdagokat, és hatékony jóléti politikájával képes meggátolni a legszegényebb társadalmi csoportok leszakadását.

Utóirat: Az államszocialista államon túl

Az államszocializmus egyik legfőbb hibájaként manapság gyakran azt szokás felróni, hogy „koraszülött jóléti államot” hozott létre. A posztkommunista országok jövőjéről folyó vitákban gyakran összemosisódnak a fejlett kapitalista országok jóléti rendszereinek és a kapitalizmusba való átmenet nehézségeivel küzdő kelet-európai országok szociálpolitikájának bírálatával kapcsolatban elhangzó érvek. A leggyakrabban hangoztatott érv az, hogy a kiadásokat mindkét jóléti rendszerben radikálisan csökkenteni kell annak érdekében, hogy az állami költségvetés egyensúlya helyreálljon. Miközben ezt a célt mi is igen fontosnak tekintjük, vitába kell szállnunk az „államszocialista koraszülött jóléti állam” tételével. Ezzel szemben azt állítjuk, hogy az államszocializmus jóléti állama alulfejlett és nagymértékben eltorzult volt.

Az államszocializmusban a redisztribúció ugyanis az egész gazdaság és társadalom integrációs mechanizmusaként működött, és elsődlegesen gazdasági és nem jóléti célokat szolgált. A szociáldemokrata jóléti államban a jövedelmek egy részét a magasabb jövedelmű társadalmi rétegektől átcsoportosítják az alacsonyabb státusú társadalmi csoportokhoz. Ezzel szöges ellentétben az államszocializmusban az államilag erősen szubvencionált vagy teljesen ingyenes javakhoz és szolgáltatásokhoz szisztematikusan a magas státusú társadalmi csoportok jutottak nagyobb eséllyel. Az alacsony státusúaknak - már akiknek erre egyáltalán lehetőségük volt - gyakran piaci körülmények között kellett megvásárolniuk ezeket a szolgáltatásokat. Az államszocializmusban a kollektív fogyasztás aránya rendkívül magas volt, ami azt jelenti, hogy a lakossági fogyasztás igen jelentős részét finanszírozta az igen magas adókból az állami költségvetés. Különbséget kell azonban tennünk kollektív fogyasztás és szociálpolitikai redisztribúció között. Ez utóbbin ugyanis olyan újraelosztást szokás érteni, amely a szegények - tehát azok, akik piaci körülmények között nem tudnak megvásárolni bizonyos, fontosnak tartott javakat és szolgáltatásokat - irányába hajt végre jövedelemátcsoportosítást. Statisztikai tény, hogy az államszocialista országok jóléti redisztribúciója nem így működött.

Ebből azonban az következik, hogy a posztkommunista országokban nem az a feladat, mint sokan gondolják, és mint ez a gyakorlatban történik, hogy radikálisan megkurtítsák a jóléti kiadásokat, hanem az, hogy haladéktalanul megkezdődjön a valóságos jóléti rendszer kialakítása. Nem igaz, hogy Kelet-Európa országai már átestek a New Deal-szerű átalakuláson. Éppen ellenkezőleg, az ehhez hasonló reformok még nem mentek végbe ezekben az országokban. Ezért a feladat kettős: miközben radikálisan csökkenteni kell a kollektív fogyasztás súlyát, ezzel párhuzamosan alulfejlett és eltorzult jóléti rendszereiket olyanná kell átalakítani, ahol a jóléti újraelosztás a szegényeknek kedvez.

Ennek egyik fontos eszköze a „piaci elterelés” módszere lehet. Ahelyett, hogy - mint az manapság olyan gyakran történik - bürokratikus intézkedésekkel jóléti intézményeket szüntetnek meg és szociálpolitikai juttatásokat vonnak vissza, a piaci elterelés módszerével elérhető az, hogy a magasabb státusú és jövedelmű társadalmi csoportok önként a vonzóbb, jobb minőségű szolgáltatásokat legyenek hajlandók megvásárolni a maguk számára, és így kivonuljanak a jóléti szférából. Ennek egyébként Magyarországon már igen jó tapasztalatai vannak. Gondoljunk csak arra, amikor a - a magánérős építkezések 1970-es évekbeli fellendülésével és a hitellehetőségek javulásával párhuzamosan - a fizetőképesebb társadalmi csoportok önként kivonultak a szociális lakásszektorból.

Valamiféle posztkommunista New Deal megkötése mellett szól az is, hogy a kelet-európai országok társadalmi struktúrája meglehetősen hasonló ahhoz, amilyen az a nyugati országokban volt a szociáldemokrata típusú rendszerek kezdetén. Még mindig igen magas például a gyáriparban dolgozó, szervezett, hagyományos munkásosztály aránya. Félő, hogy amennyiben a posztkommunista átalakulás során érdekei erősen sérülnek, ez a munkásság könnyen radikalizálódik, és mint ez az 1930-as években egyszer már megtörtént, szavazataival a szélsőbaloldali vagy a szélsőjobboldali pártokat támogatja.

A posztkommunista országoknak azonban nem szabad megismételniük a nyugati szociáldemokrácia által elkövetett hibákat. Ugyanakkor az is valószínűtlen, hogy - erősen eltérő gazdasági és társadalmi fejlettségük miatt - a kelet-európai posztkommunista országok képesek legyenek átvenni azokat a kialakulófélben lévő intézményeket és módszereket, amelyek a jóléti és a neokonzervatív államon túljutott nyugati országokban kialakulófélben vannak. Véleményünk szerint a posztkommunista országok előtt álló modernizációs és demokratizálási feladatok szempontjából a legkedvezőbb az lenne, ha ezekben az országokban oly módon kerülnének a New Deal által megteremtett alapvető intézmények bevezetésre, hogy

- tanulva a hagyományos jóléti állam válságából - eközben „vigyázó szemeiket” már az „Új Társadalmi Szerződésre” vetnék. El kell kerülni azt, hogy a szociálpolitikai ellátást univerzális társadalombiztosítási rendszerekké terjesszék ki, és amilyen hamar csak lehet, hozzá kellene látni a neointervencionalista állami politika és az annak működtetéséhez szükséges intézményrendszer kialakításához. Erre annál is inkább szükség van, mert a posztkommunista országok meglehetősen sajátos társadalmi struktúrával bírnak: munkásosztályuk nagyságának és összetételének tekintetében társadalomszerkezetük az 1950-es évek kapitalista országaiéhoz hasonlatos, ugyanakkor a tulajdonos polgárság gyengesége miatt erősen el is tér azoktól. Míg tehát a hazai tulajdonos polgárság - összehasonlítva azzal, amilyen az a nyugati országokban a gazdasági fejlettség hasonló szintjén volt - a posztkommunista országokban meglehetősen gyenge, sokkal nemzetközibb tőkével, valamint erős állami bürokráciával és annak technokrata szövetségeseivel kell megküzdenie. Ezért a posztkommunista New Deal során az állami bürokráciának, a technokráciának és a nemzetközi tőkének elsősorban nem a hazai tulajdonos polgársággal, hanem az erős munkásosztállyal és az igen széles állami alkalmazotti rétegekkel kell majd megegyeznie. Ebben az értelemben a posztkommunista New Deal a klasszikus szociáldemokrata jóléti állam és a poszt-neokonzervatív „Új Társadalmi Szerződés” között valahol félúton elhelyezkedő társadalmi kiegyezéshez lehet hasonlatos.

Az új szociáldemokrácia lehetőségei és korlátai az átalakuló közép-európai társadalmakban

Ladányi, János

Szelényi, Iván

2000

Az új szociáldemokrácia hegemoniája a kilencvenes években a fejlett nyugati társadalmakban

Bill Clinton, majd Tony Blair választási győzelmei (s az azokat követező „baloldali” választási sikerek Franciaországtól Németorszáig, Svédországtól Izraelig) újrarajzolták a fejlett nyugati világ politikai térképét. A hetvenes évek második felét és a nyolcvanas éveket a neoliberális rezsimek uralták, s okkal lehetett arra gondolni, hogy 1989-cel nemcsak az államszocializmusnak, hanem általában a baloldalnak, illetve a szociáldemokrata gondolatnak is végleg befellegzett. Hamarosan megtanultuk azonban, hogy elhamarkodott volt a történelem végét meghirdetni. Először Bill Clinton, majd őt követően demokrata-szociáldemokrata politikusok egész sora megtalálta, hogy milyen programmal lehet a választópolgárokat a középbal számára megnyerni. Ma már elmondható az is, még soha annyi országban nem kormányzott Észak-Amerikától Nyugat-Európáig a II. Internacionáléhoz tartozó, vagy azzal szimpatizáló kormány, mint napjainkban.

Érvelhetnénk azzal, hogy mindössze a politikai inga mozgásáról van szó. A választópolgárok belefáradtak a neoliberális rezsimek évtizedes uralmába, s változást keresve szavaztak demokrata és szociáldemokrata pártokra. A 21. század első évtizedében vélhetően hasonló módon és mértékben menekülnek majd az új szociáldemokráciától vissza a neoliberális pártokhoz. Lehetséges. Ennek ellenére magyarázatot igényel, hogy mi okozta, hogy *ilyen hosszú ideig, ennyi országban* demokrata-szociáldemokrata pártok kormányoztak. Mi magyarázza, hogy a neoliberalizmus uralma ennyire tisztavirág-életű volt (a hagyományos szociáldemokrácia több évtizeden keresztül fenn tudta tartani meghatározó politikai jelentőségét). Továbbá mi magyarázza, hogy az új szociáldemokrácia hegemoniája ennyire általános, általánosabb, mint a hagyományos szociáldemokráciáé, illetve a neoliberalizmusé volt?

Hajlamosak vagyunk azzal érvelni, hogy a kilencvenes évek új fejezetet nyitottak a fejlett világ politikai történetében, és az új szociáldemokrácia megérdemli a politikai kommentátorok figyelmét.

Az új Demokrata Párt és az amerikai gazdasági „csoda”

Clinton elnöksége alatt az amerikai gazdaságban a világtörténelem leghosszabb gazdasági fellendülése ment végbe. Bár a nyolcvanas évek végén már mindenki azt hitte, hogy az USA elvesztette a gazdasági hegemoniáját, Paul Kennedy terminológiáját használva: elérkezett a „birodalom alkonya”, az „amerikai évszázadot” a „kelet-ázsiai évszázad” váltja fel, a kilencvenes években az amerikai gazdaság történelmének legsikeresebb korszakát élte át. A gazdasági növekedés üteme a 3-5 százalékos sávban mozgott, az infláció és a munkanélküliség évtizedek óta nem volt ennyire alacsony, bár a társadalmi egyenlőtlenségek növekedtek, a gazdasági fejlődés elég dinamikus volt ahhoz, hogy a reáljövedelmek az évtized második felében átlagosan is növekedni kezdjenek. Csökkent a jóléti államra szoruló arányszáma, csökkent a bűnözés, a kábítószer-fogyasztás, a házasságon kívüli születések száma, megszűnt a költségvetési deficit, és az amerikai állam több mint egy évszázad után első alkalommal kezdte törleszteni adósságait. A részvények értéke megsokszorozódott, a részvénytulajdonnal rendelkezők arányszáma rekordokat ért el. Nem meglepő ezek után, hogy Clinton elnök tevékenységét

az amerikai polgároknak mintegy 60 százaléka továbbra is pozitívan értékeli, bár az elnökről magáról, s különösképpen magánéletének néhány vonatkozásáról nincs jó véleménye.

Az amerikai gazdasági konjunktúra természetesen holnap véget érhet. De még ha ez be is következne, a kilencvenes évek sikere tagadhatatlan. Disszertációk százait fogják írni arról, hogy mi magyarázza ezt a példátlan sikersorozatot.

Van-e az új Demokrata Párt gazdaságpolitikai stratégiájának bármi köze ehhez a példa nélkül álló sikersorozathoz? Erre a kérdésre legalább három eltérő választ lehet adni:

1. Kormányzati gazdaságpolitikáknak semmi köze nincs a kilencvenes évek amerikai gazdasági csodájához, annak pusztán strukturális és demográfiai okai vannak, nevezetesen:
  - az amerikai tőzsdét a „baby-boom” generáció hajtja, mindaddig, amíg ez a generáció nem megy nyugdíjba, s kénytelen magánbiztosításait a tőzsdébe befektetni, a „boom” folytatódik. A „krach” 2006-2007 körül várható, amikor a befektetők elkezdik visszavonni a befektetett tőkéiket;
  - „új gazdaság” alakult ki a kilencvenes években, aminek a motorja a komputer és az internet. Ezeknek az új technológiáknak az otthona az Egyesült Államok, és ez az oka annak, hogy a gazdasági csoda az USA-ra korlátozódik;
  - az USA gazdasági sikere az újonnan iparosodó országok kárára következett be - ez a „neo-imperializmus” sikere, és nincs semmi köze az új Demokrata Párthoz (hacsak nem tekintjük azt a neoimperializmus kormányzatának...).
2. Az amerikai gazdasági csodát éppenséggel a neoliberais politika idézte elő. Clinton a „legjobb republikánus elnök”, ő aratja le annak a gyümölcsöt, amit Reagan kezdett el. A fő érv itt Anglia - Thatcher politikája már a konzervatív kurzus alatt működött, s az amerikai csoda is beindult Clinton elnökké választása előtt. Clinton egyetlen érdeme, hogy nem avatkozott be Greenspan munkájába, hanem hagyta, hogy neoliberais politika működjön az „új Demokrata Párt” cégére alatt.
3. Clinton teljesen új gazdasági stratégiát vezetett be, ami éppen annyira forradalmi, mint Roosevelttel New Dealje volt. Ez utóbbi érvrendszer arra utalna, hogy mégiscsak képtelenség a Reagan-korszak nyolcéves gazdasági stagnálásával igazolni az elmúlt nyolc év gazdasági sikereit. Igaz, Bush utolsó hónapjaiban, a republikánus kurzus utolsó évében a gazdasági fellendülés már megindult, de ez nem magyarázza, hogy miért tartott ilyen hosszú ideig. További magyarázatra szorul az is, hogy ha a kormányzati politika egyáltalán nem számít, miért éppen az Egyesült Államok az egyetlen olyan állam, ahol ez a gazdasági fellendülés tapasztalható (ezen érvrendszer védők számára Anglia okozza a legtöbb fejfájást). Tény azonban, hogy az USA jól kezelte az ázsiai összeomlást, és figyelemre méltó, hogy az elmúlt évtizedben teljesítménye mennyivel jobb volt, mint a fejlett európai országoké. A kilencvenes évek gazdasági csodája - lehetne így is érvelni - kedvezőtlen nemzetközi körülmények között következett be.

Az előadott érvek mind megfontolandóak, különösképpen:

- a strukturális tényezők vitathatatlanul szerepet játszottak a kilencvenes évek amerikai fellendülésében;
- valószínű, hogy a neoliberalizmus elvégzett egy fontos feladatot, amire szükség volt a gazdaság átalakításához. Ezt jól illusztrálja Németország esete, ahol Kohl nem végezte el a neoliberális reformot, s annak a feladata ma Schröderre hárul;
- nehéz azonban elfogadni, hogy nyolc év stagnálását követő nyolc évnyi prosperitásnak semmi köze ne lenne az új Demokrata Párt kormányzati politikájához. Az gondosabb elemzést kíván, hogy a három tényező milyen szerepet is játszott, de nehéz azt állítani, hogy az új szociáldemokrácia semmit nem tett, illetve, hogy csak azt a neoliberális kurzust valósította meg, amit a neoliberálisok nem vittek végig.

Mi az új az új szociáldemokrácia politikájában?

Ebben a tanulmányban az új Demokrata Pártot, az új Munkáspártot és Schröder új szociáldemokráciáját szinonimaként használjuk. Van-e valami új az új szociáldemokráciában, és ha igen, mi az? Erre a kérdésre nem könnyű válaszolni, mert mint minden párt politikájában, így az új szociáldemokrácia politikájában is nehéz elkülöníteni, hogy mi a retorika, s mi

a gyakorlat. Durva leegyszerűsítéssel a következő módon próbáljuk szembeállítani a hagyományos szociáldemokrácia, a neoliberalizmus és az új szociáldemokrácia politikai csomagjait:

1. Az új szociáldemokrácia azt állítja, hogy képes meghaladni a keresleti és a kínálati gazdaságpolitika dichotómiáját:

A hagyományos szociáldemokrácia a „keresleti oldal” politikája. Gazdaságelméletileg Keynes elveit követi - a cél a piaci hibák kereslet oldaláról való kormányzati korrekciója. Ezt magas adókulcsokkal éri el, a magas adókulcsok magas állami adóbevételt eredményeznek, amivel növelik a fizetőképes keresletet, s elkerülik a túltermelési válságokat.

A neoliberalizmus ennek az ellentéte. A friedmani gazdasági doktrína által vezérelve azt gondolják a neoliberais gazdaságpolitikusok, hogy „minél kisebb az állam, annál jobb”. A fő cél az adók csökkentése és a beruházási kedv serkentése. Bár ideiglenesen ez akár a költségvetési deficit növekedésével is járhat (mint járt is az USA-ban a nyolcvanas években), azt remélik, hogy a gazdagok gazdagodása előbb-utóbb „letüremkedik”; az adócsökkentésekből eredő beruházások növekedést generálnak, növekedni kezdenek a jövedelmek, s nő a foglalkoztatás is.

Az új szociáldemokrácia fő célja a gazdaság növekedési pályára való átállítása. Ennek érdekében hajlandó vállalni az adók csökkentését is (ezért csúfolják baloldali ellenfelei az új Munkáspártot a „kínálati oldal szocializmusának”), de ezt csak annyiban és olyan mértékben teszi, amennyire a gazdasági növekedés azt megkívánja, és az adók mérséklését kormányzati ipari és foglalkoztatási politikával egészíti ki (elvileg a neoliberálisok kizárólag monetáris eszközökkel kívánnak operálni, míg az új szociáldemokraták azt állítják, hogy nekik kormányzati ipari és foglalkoztatáspolitikájuk is van).

2. Az új szociáldemokrácia esélyteremtő államot ígér.

A hagyományos szociáldemokrácia kormányzati megoldásokat ígér a gazdasági és társadalmi problémákra. Ellenfelei szemében ezért ez „etatista” politika, az „osztogató-fosztogató” vagy az „adóztató-költekező” állam politikája. A hagyományos szociáldemokrata kurzusok valóban együtt jártak az állami költségvetés és az adók erőteljes növekedésével. E rezsimek bukását tulajdonképpen az okozta, hogy fellázdattak az adófizetők.

A neoliberalizmus célja ezzel szemben a gazdaság és a társadalom „államtalanítása”. Elve, hogy a piac deregulálása elegendő a gazdasági növekedés serkentéséhez, és a piac megoldja a társadalmi-környezeti problémák kezelését is.

Az új szociáldemokrácia ezzel szemben úgy véli, hogy a kormányzati politika nem alkalmas minden probléma megoldására, de vannak problémák, amelyeknek a kezeléséhez kormányzati politikára és beavatkozásra van szükség. Az „adóztató-költekező állam” helyett „beruházó államot” ígérnek az új szociáldemokraták. Az új szociáldemokrácia még konzervatívabb fiskális szempontból, mint a neoliberalizmus. Még a neoliberálisoknál is fontosabb célnak tekinti a költségvetési hiány megszüntetését - éppen ezért óvatosabb az adók csökkentésével. Ha azonban a mérsékelt adócsökkentés következtében beindul a gazdasági növekedés, az alacsonyabb adóráta mellett nőnek az adóbevételek, a növekvő állami költségvetést nem arra használják fel, hogy csökkentsék az adókat. A költségvetési többletet inkább „beruházzák”:

- visszafizetik az államadósságokat, hogy ezzel is növeljék a kormányzati beruházási forrásokat;
- a költségvetési többletet befektetik, akár a tőzsdén keresztül is - a nyugdíj - és társadalombiztosítási alapok stabilizálása érdekében;
- „beruháznak” az oktatásba, a környezetvédelemben, az infrastruktúra fejlesztésébe, a tudományos kutatásba, vagyis azokra a területekre, ahol általában a piac rövidebb távú profitzempontjai nem mindig biztosítják a kellő mennyiségű beruházást.

A neoliberálisok és az új szociáldemokraták közötti legélesebb vita akörül zajlik, hogy a kialakuló költségvetési többletet adócsökkentésre vagy kormányzati beruházásra kell-e felhasználni.

3. Az új szociáldemokrácia a jóléti állam (welfare state) helyébe a foglalkoztatói gazdaságot (workfare state) állítja, amit a munkaerő átképzésével, aktív kormányzati foglalkoztatási politikával vél elérhetőnek.

A neoliberálisok és az új szociáldemokraták egyaránt kétlik, hogy az a kiterjedt jóléti állam, amelyet a hagyományos szociáldemokrácia létrehozott, hosszabb távon fenntartható. A neoliberálisok és az új szociáldemokraták abban is egyetértenek, hogy az univerzális biztosítási rendszerek túl költségesek, és ráadásul negatív redisztribúciót hoznak létre, tehát nem csökkentik, hanem növelik a jövedelmi egyenlőtlenségeket. Ezért mindkét irányzat hívei helyesnek tartják azt, hogy azok, akik elegendő piaci jövedelemmel rendelkeznek ahhoz, hogy szükségleteiket a piacon elégítsék ki, ne jussanak hozzá a jóléti szolgáltatásokhoz.

Jelentős különbségek is mutatkoznak azonban a neoliberális és az új szociáldemokrata jóléti politika között. A neoliberálisok azt állítják, hogy az egyén felelősségét kell előtérbe állítani, s ha az egyének megszabadulnak a jóléti államtól való függésüktől, akkor majd gondoskodni fognak magukról. Azoknak, akik képtelenek önmagukon segíteni, a civil társadalom segít majd karitatív alapon. Az új szociáldemokrácia ennél aktívabb kormányzati politikát ígér. Azt állítja, hogy növekvő adóbevételeit arra használja fel, hogy oktatási programokkal munkaképessé tegye a jóléti államtól függőket. Nemcsak munkahelyet teremt a számukra, hanem átképezi őket, alkalmazási esélyeket teremt. Nem bízza a piacra és az egyéni felelősségre, hogy a jóléti háló gyengítésével vagy felszámolásával a szociális kérdések önmaguktól oldódjanak meg. „It takes a village to raise a child” („egy gyerek felneveléséhez egy egész falura van szükség”) - mondta Hilary Clinton. Társadalmi szolidaritásra - és aktív kormányzati politikára - van szükség a szociális problémák megoldása érdekében. Az új szociáldemokrácia mindent kisebb, de hatékonyabb állammal akar elérni.

Az új szociáldemokrácia relevanciája az átmeneti társadalmakban

Az új szociáldemokrácia a túlbujázott hagyományos szociáldemokrata jóléti államot túlságosan is megnyesegető neoliberalizmusra adott válasz. Ezért értékelhetnénk úgy is, hogy az átmeneti társadalmakban az új szociáldemokrácia több vonatkozásban is irreleváns. Az államszocializmus elhanyagolta a jóléti intézményeket, nem épített ki korszerű szociális lakásrendszert, iskolarendszere a modern ipari társadalom követelményeinek nem volt megfelelő, egészségi ellátási rendszere pedig egyszerre volt drága és katasztrofálisan alacsony hatásfokú. Az államszocializmus úgynevezett „szociálpolitikája” nem csökkentette, hanem valamelyest még növelte is a jövedelmi egyenlőtlenségeket. E politika valójában nem is szociálpolitika, hanem a centralizált redisztribúció céljainak alárendelt, túlméretezett kollektív fogyasztás volt, ami a viszonylagos árstabilitás, a teljes foglalkoztatottság, a tartós reáljövedelem-emelkedés és a viszonylag lassú és központilag kontrollált strukturális átalakulások körülményeire „lett kitalálva”. A „koraszülött jóléti állam” ezért végképp csődöt mondott a rohanó infláció, a tömegessé váló munkanélküliség, jelentős társadalmi csoportok gyors elszegényedése, az éhezés, a hajléktalanság, a szociális és etnikai konfliktusok kiéleződésének időszakában.

Az államszocializmus romjain tehát elsődleges feladat a korszerű nyugdíj-biztosítási, egészségügyi és oktatási rendszer kialakítása. A hagyományos szociáldemokrata érv, hogy mindezt a piac láthatatlan kezétől várni naivitás - és a szociális infrastruktúra ilyen mérvű évtizedes elhanyagolása után éppenséggel felelőtlenség is - igencsak megfontolandó érvnek tűnik. A „koraszülött szocialista jóléti államot” reagani módszerekkel megnyirbáló neoliberális politika meglehetősen abszurdnak nevezhető ebben a térségben, amely éppen most esett vagy esik át történelmének legmélyebb és legsúlyosabb gazdasági válságán. A lakosság számottevő hányadát egészségügyi ellátás, tisztes megélhetést biztosító nyugdíj s elfogadható alapiskolai képzés nélkül hagyó amerikai piaci modellt ajánlani egy szociális infrastruktúrájában katasztrofálisan elhanyagolt, szegény térségben - a térség gazdasági felzárkóztatását is veszélyeztető, a posztkommunista átmenet demokratikus jellegét aláásó alternatívának tűnik.

A hagyományos szociáldemokráciának tehát rengeteg feladata van az átmeneti társadalmakban. A legégetőbb feladat korszerű oktatási, egészségügyi és nyugdíj-biztosítási rendszerek létrehozása, és e cél pusztán piaci eszközökkel aligha érhető el. Itt kormányzati szerepvállalásra van szükség.

Ugyanakkor az átmeneti társadalmaknak nyilván tanulniuk kellene a fejlett nyugati országok példájából. Jóléti intézmények kiépítésénél megfontolandó, hogy óvatosan bánjanak a kormányzatok az univerzális biztosítási rendszerekkel, és ideológiai alapon ne kötelezzék el magukat „állampolgári jogon járó” szolgáltatások biztosítása mellett, amikor fejlettebb országok példájából sejthetjük, hogy azok az esetek jó részében nem tarthatók fenn. Továbbá, az államszocializmus nagy és ineffektív

államot hozott létre, mely a nemzeti jövedelem hatalmas hányadát fordította „kollektív fogyasztásra”, de olyan kevéssé hatékonyan, hogy ennek a fogyasztásnak a színvonala - bizonyos kezdeti sikerek után - a nyolcvanas évekre a harmadik világ színvonalára süllyedt.

Az átmenet korszakában nem lehet kizárni, hogy az új szociáldemokrácia szempontrendszerével korrigált hagyományos szociáldemokrata gazdaság- és társadalompolitika működőképes lenne, és még választások megnyerésére alkalmas koalíciók programja is lehetne. Jól példázza ezt az utódpartok hagyományos szociáldemokrata retorikával elért választási sikere Lengyelországban 1993-ban és Magyarországon 1994-ben.

Az átmenet társadalmában, mindenekelőtt Magyarországon, és feltehetőleg Lengyelországban is, az utódpartok, mivel reformkommunista partok utódai, a siker jó esélyével vállalhatják fel a hagyományos szociáldemokrácia politikáját. Valószínű, hogy ebben addig lesznek sikeresek, amíg az idősebb korosztályok, és különösen a korábbi kommunista parttagok még életben vannak. Az utódpartok rohamosan előregszenek, és rohamosan teret veszít az a „panellakó, nagyüzemi munkás” életforma is, amely ezen partok szavazóbázisát, legalábbis annak jelentős részét „biztosan hozza”. Hosszabb távon ez igencsak kérdésessé teszi a kizárólag az utódpartokra épülő baloldal perspektíváit a régióban. Liberális partok - így például az SZDSZ - viszont a siker reményével képviselhetnék az új szociáldemokrácia politikáját. Feltevésünk szerint a liberális partok válsága a kilencvenes évek végén azzal függ össze, hogy e partok olyan, gyakran a külföldi tőke érdekeit képviselő, munkavállaló-ellenes, neoliberális gazdaságpolitikát vállaltak magukra, amit a kormányzatra kerülő konzervatív kurzusok is szívesen és viszonylag hatékonyan valósítanak meg. A liberalizmus politikai vákuumba került: a jobboldal elcsente gazdaságpolitikáját, az utódpartok emberjogi politikája nem különbözik oly mértékben a liberálisokétól, hogy pusztán emberjogi politikával számottevő politikai erőként tudjanak fennmaradni.

A közép-európai liberalizmus fennmaradása, vélekedésünk szerint, attól függ, hogy merre-e, tudja-e vállalni az új szociáldemokrácia érték- és érvrendszerét. Ha ezt tenné, akkor még az átmenet korszakában is meg tudná őrizni szavazóbázisát az antikommunista, liberális közép- és baloldali körökben, és hosszabb távon, ahogy az utódpartok szavazóbázisa előregszik, és ahogy a hagyományos szociáldemokrácia programcsomagja időszerűségét veszti, a szocialista-liberális baloldal egyik meghatározó erejévé válhatna. A régió liberális partjainak inkább az amerikai Demokrata Part értelmében vett liberalizmus elveit kell vállalnia. Ha nem akarnak megsemmisülni, nem ragaszkodhatnak ahhoz, hogy a német vagy az angol „liberális” partocskák, vagy éppenséggel a thatcheri vagy reageni neoliberalizmus partjai legyenek. Jobban járnak, ha a neoliberalizmus politikáját meghagyják konzervatív ellenfeleiknek, és a JFK-Bill Clinton-féle liberalizmus partjaivá válnak.

A magukat Willy Brand szociáldemokráciájának nevében megreformáló utódpartok és a JFK-Bill Clinton-féle liberalizmust vállaló liberális partok koalíciójának jó az esélye arra, hogy a posztkommunista politikai palettán a politikai váltógazdaság meghatározó baloldali alternatívájává váljanak, és tartósan azok is maradjanak. Ez talán az egyetlen alternatívája annak, hogy a közép-európai politikában ne egy - a jelenlegi osztrák kormánykoalícióhoz félelmetesen hasonlító - keresztény-nemzeti és jobboldali-populista szövetség kerüljön kormányra, és maradjon hatalmon választásról-választásra.

Diagnózisunkból tehát az következik, hogy a szocialista utódpartoknak következetesebben kellene vállalniuk a hagyományos szociáldemokrácia értékeit, és az MSZP 2000 márciusában forgalomban levő szociáldemokrata chartájával ellentétben nem azt kellene ígérniük, hogy egyszerre lesznek a hagyományos és új szociáldemokrácia partja. Sokkal jelentősebb kurzusváltásra lenne szükség az SZDSZ-ben. Mindenekelőtt el kellene határolnia magát a neoliberalizmustól, azt nyugodtan meghagyhatná a Fidesznek, és az új Demokrata Part szellemiségében kellene gazdaság- és társadalompolitikai programját meghatároznia. Bár első olvasatra ez úgy hangozhat, mintha az SZDSZ-nek kellene a nagyobb áldozatokat vállalnia, hosszabb távon ennek a politikaprofil-tisztításának a nagyobb nyertese az SZDSZ lenne. A hagyományos szociáldemokrácia jelentősége a gazdasági növekedés következtében csökkenni fog, vagyis a hatalmi súly várhatóan a hagyományos baloldaltól az új szociáldemokrácia felé tolódik majd el. Ennek ellenére ez az MSZP-SZDSZ-„kiegyezés” és „munkamegosztás” az MSZP számára is előnyös. Nemcsak azt teszi lehetővé, hogy 2002-ben esetleg ismét koalíciós kormányt tudjanak alakítani, hanem azt is ígéri, hogy ez a koalíciós együttműködés több évtizedes távlatban is a politikai palettán tudja tartani őket, ami az SZDSZ nélkül - az MSZP demográfiai profilja miatt - ebben a pillanatban nem látszik nagyon valószínűnek. Végül elképzelhető egy további alternatíva is. Eszerint a szavazóbázisát tovább növelni nem tudó MSZP - a megújulásra képtelen és ezért kicsiny, kváziliberális parttá zsugorodó SZDSZ-en kívül egy széles civil szervezeti összefogásra építő, megújuló szakszervezeteket, kisebbségvédő és emberjogi csoportokat, környezetvédőket, szociális

szervezeteket stb. tömörítő - „új baloldali” választási szövetséggel együttműködve kísérelné meg a következő választásokon a jobboldali koalíciót leváltani.

Szegény szegények

Ladányi, János

2004. február 7.

Milyen legyen az állam: gondoskodó vagy esélyteremtő?

Magyarországon a nyolcvanas évek közepéig nyilvánosan nem lehetett szegénységről beszélni. Ezért az ilyen témájú kutatások kevés kivételtől eltekintve a „többoldalú hátrányos helyzet”, az „abszolút és relatív depriváció”, az „esélyegyenlőtlenségek” és más nyelvi leleményekkel jelzett probléma feltárása irányultak.

Amióta azonban a szegénység kategóriát hivatalosan is szabad használni, állandónak tekinthető az a törekvés, hogy amikor szegénységről van szó, ne a szegényekről, vagy ne csak róluk beszéljenek, illetve hogy a szegénységnek valamiféle olyan definícióját alkalmazzák, amely a legszegényebbek problémáját összemosza egy sor más típusú - és ezért másféle kezelést is igénylő - társadalmi csoport ügyével.

Mindenekelőtt a leszakadó vagy a leszakadás által fenyegetett középosztály problémájának szegénykérdésként, sőt az „igazi” szegénykérdésként való értelmezését kell megemlítenünk, illetve az ehhez gyakran társuló azon törekvést, amely a társadalompolitika legfontosabb prioritásának a hazai középosztály megerősítését és megerősítését tartja.

Összemosás

Ugyanebbe az irányba mutatnak a szegénységprobléma kitágítására irányuló törekvések is. Így például arról szoktak beszélni, hogy a magyar társadalom csaknem háromnegyede szegény, azon az alapon, hogy körülbelül ekkora az Európai Unió országaiban mért átlagfogyasztási szint 50 százaléka alatt élők aránya

Magyarországon. Manapság általában hárommillióra vagy a magyar népesség 30 százalékára teszik a szegények számát, mivel körülbelül ennyien élnek egy, a KSH által valamikor meghatározott létminimumszint alatt.

Míg a lecsúszó középosztály problémájának szegénykérdésként való értelmezésére irányuló törekvés inkább a konzervatív politikusok körében örvend nagy népszerűségnek, az utóbbi megközelítés inkább a szocialista politikusok és a jelenlegi kormány szociálpolitikával kapcsolatos elképzeléseire jellemző. A két megközelítésben azonban közösnek tekinthető a szegények körének meglehetősen tág értelmezése. A gyakorlatban azzal jár ez, hogy mivel igen különböző helyzetű és érdekérvényesítési képességű társadalmi csoportok problémáját igyekeznek ugyanazokból a forrásokból finanszírozni, éppen a legszegényebb, letelesebb csoportok megsegítésére nem jut elég figyelem és pénz.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy akár a hazai középosztály helyzetének stabilizálására, illetve megerősítésére, akár a szegények körének tágabb megvonására irányuló törekvések nem valós társadalmi tényekre reagálnak. Azt azonban igen, hogy ezeket a problémákat nem lehetséges és nem is szükséges döntően szociálpolitikai eszközökkel kezelni. Nem lehetséges, mert ez olyan sok pénzbe kerülne, amennyi a mainál sokkal gyorsabb gazdasági növekedés mellett sem állna rendelkezésre, és nem is szükséges, mert ezek olyan társadalmi problémák, amelyek csak tartós és gyors gazdasági fejlődés eredményeként oldódhatnak meg, és tartós és gyors gazdasági növekedés eredményeként meg is szoktak oldódni. A gazdaság ilyen pályára való állását, illetve azon való megmaradását veszélyezteti, ha az állam túlságosan sok polgáráról akar gondoskodni, ami ráadásul további társadalmi igazságtalanságokat is szül. Ha ugyanis a kedvezményezettek köre túlságosan tág, és kellő pontossággal nincs meghatározva, akkor éppen a leginkább rászorulóknak maradnak ki ebből a „gondoskodásból”.

A gondoskodás köre túlságosan tág értelmezésének s a legsúlyosabb társadalmi problémák relativizálásának egészen szélsőséges esete volt az Esélyegyenlőségi Minisztérium, illetve kormányhivatal létrehozása. Nemcsak azért, mert - mint

ezt a miniszter asszony nyilatkozataiból tudjuk - ő hárommillió szegényről, a népesség csaknem egyharmadáról kíván gondoskodni, miközben azért a közeposztálytól sem akar semmi elvenni, hanem azért is, mert a szegénység problémájának a nők, a melegek, a prostituáltak, a fogyatékosok, a romák s ki tudja még, ki mindenki „esélyegyenlőségének megteremtésével” és a civil szervezetek ügyének felkarolásával való összemosása teljesen lehetetlenné teszi ezen, egyébként igen fontos társadalmi problémák hatékony kormányzati kezelését. Mindez az erre leginkább rászorulóknak ügyének a háttérbe szorítását és az esélyegyenlőség pr-jelszóvá való leértékelődését eredményezi.

Hétszázezer leszakadó

Az állami gondoskodásra szorulóknak körének túlságosan tág meghatározása ma elsősorban azért nem járható út, mert az utolsó másfél évtizedben gyökeresen megváltozott a szegénység jellege. Kialakult az újszegénységnek egy sajátos szelete: az ebbe tartozók helyzete még viszonylag gyors és tartós gazdasági növekedés körülményei közepette sem oldódik meg automatikusan. Pontosabban szólva, a gazdasági növekedés szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy számottevő változás következzen be az érintettek helyzetében. Ebbe a körbe a tartósan munkanélküli, tartósan szegény, illetve mélyszegény, tartósan leszakadt és kirekesztődött népesség tartozik.

A leglényegesebb változás abban ragadható meg, hogy Magyarországon a szegénység megszűnt pusztán egyenlőtlenségi terminusokban leírható társadalmi kérdés lenni, és jelentős mértékben integrációs problémává vált. A szegénységnek egy olyan formájáról van szó, amely nem egyszerűen alacsonyabb jövedelmet, rosszabb lakáskörülményeket, alacsonyabb életszínvonalat stb. jelent. Hanem mindenekelőtt azt, hogy Magyarországon megjelenik egy olyan, a társadalom többségétől élesen elkülönülő, tartósan leszakadó társadalmi réteg, amelynek a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén nincs esélye arra, hogy bekapcsolódjék a munkamegosztás kialakulófélben levő új rendszerébe, hogy „normális” munkája, jövedelme, lakása, társadalombiztosítása legyen, hogy gyerekeit megfelelően tudja iskoláztatni.

Ma már nyilvánvaló, hogy ez a probléma nem oldódik meg „spontán módon” a gazdasági fellendülés hatására. Magyarország az 1989-92 közötti három évben elvesztette munkahelyeinek mintegy egyharmadát. 1993-ban megállt a gazdaság hanyatlása, 1994 után már némi gazdasági fellendülés jelei is mutatkoztak, és 1996 után a gazdasági növekedés már egyre érezhetőbbé vált. A munkahelyek száma azonban nem növekedett számottevően, és gyakorlatilag ma is a gazdasági fellendülés megindulása előtti szinten van.

Igen fontos az is, hogy a leszakadás problémája nem oldódott meg automatikusan az ország azon, elsősorban nyugati, északnyugati régióiban sem, ahol a gazdasági fellendülés korábban megindult, és jelentősebb is volt, mint az ország más tájain. A fellendülés a kialakuló és igen magas arányban cigány származású leszakadó réteget itt jóformán meg sem érintette, ami csak még inkább nyilvánvalóvá tette e réteg „feleslegességét” a kialakulófélben levő új rendszer számára.

A rendszerváltást követő válsággal együtt járó megrázkódtatás súlyosságát nagymértékben fokozta az, hogy sem a szociálpolitika, sem a családok nem voltak felkészülve arra, hogy olyan problémákat kezeljenek, mint amilyeneket a tömeges munkanélküliség, a nagymértékű elszegényedés vagy például a tömegméretű hajléktalanság vet fel. Nem szorult különösebb bizonyításra, hogy egy olyan országban, ahol teljes volt a foglalkoztatottság, ahol állampolgári jogon járt valamiféle, ha nem is nagyon magas szintű társadalombiztosítási ellátás, ahol az „alapfogyasztást” központilag támogatták, minőségileg újfajta helyzetet eredményez a tömeges munkanélküliség megjelenése, a társadalombiztosítás és az egész állami újraelosztási rendszer megingása. Ez az új típusú szegénység legelőször és legerőteljesebben az állami nagyipar tanulatlan munkásait érintette, közöttük is mindenekelőtt a romákat. Különösen reménytelen helyzetbe kerültek az ilyen családokból kikerülő fiatalok, valamint azok az ötven év feletti, tanulatlan munkások, akiknek ma már jóformán semmi esélyük sincsen arra, hogy új munkát találjanak maguknak. Ők ma a harmadik világ szegényeinek szintjén élnek, és merev, szinte átléphetetlen határ választja el őket a társadalomnak attól a részétől, amelyiknek jó esélye van arra, hogy néhány évtizeden belül megközelítse az európai uniós országok állampolgárainak átlagos életszínvonalát.

Szelényi Ivánnal közösen végzett kutatásunk során méréseket végeztünk a lakóhelyi, az iskolai és a munkaerő-piaci kirekesztődések szélsőséges megjelenéseinek, illetve ezek halmozódásainak regisztrálására. Az ennek alapján végzett számítások azt mutatják, hogy ma a többszörösen kirekesztett háztartások aránya Magyarországon 6,2 százalék az átlagnépességhez tartozó és 37,2 százalék a románok tartott háztartások körében. Ez azt jelenti, hogy adataink szerint ma hazánkban mintegy 700 ezerre tehető a társadalomból tartósan és többféle módon is kirekesztődött népesség száma.

Ezek a számok természetesen vitathatók. A szegénység és a kirekesztődés sokarcú, ezért tudományosan elképzelhetetlen egyetlen olyan módszer vagy meghatározás, amelyről azt állíthatnók, hogy kizárólagosan képes lenne a szegények vagy a kirekesztettek pontos számának és arányának meghatározására. Hogy a társadalom milyen összetételű és mekkora körét minősítjük szegénynek, az különben sem objektív döntés, hanem nagyon is szubjektív értékek és érdekek által befolyásolt folyamat eredménye. És hogy éppen melyik szegénységdefiníciót helyes alkalmazni, az nagymértékben függ attól is, hogy milyen célra kívánjuk felhasználni. Nyilvánvalóan más kritériumokat helyes alkalmazni akkor, ha történetesen a magyarországi és az európai uniós szegénység kiterjedését akarjuk összehasonlítani, mint akkor, ha mondjuk a ma hazánkban az állami szociálpolitika által kezelendő és kezelhető szegénység méretét akarjuk meghatározni.

Létezik azonban a szegénységnek egy olyan köre, amelynél a különböző mintákon, különböző célokkal és módszerekkel készült felmérések eredményei meglehetősen hasonló végeredményre vezetnek. Mint említettük, kutatásunk eredményei alapján mintegy 700 ezerre tehető a Magyarországon többszörösen és tartósan kirekesztettek száma. Ez az adat igen hasonlatos a Ferge Zsuzsa által „súlyos szegénységben élőknek” minősítettek számával (mintegy 600 ezer fő) és a magyar háztartáspanel adatai alapján Spéder Zsolt által „tartósan” (hat évből négyszer vagy többször) szegénynek minősítettek számával (570 ezer fő). A más mintán, más elvek és módszerek alapján kapott eredmények ilyen erős hasonlósága nyilván a társadalom legalján felgyülemelő hátrányok nagyon erős összekapcsolódásával magyarázható.

Alanyi vagy rászorultsági elv?

Az államszocializmusban kialakult jóléti rendszerre ma sokan úgy emlékeznek vissza, mint olyan újraelosztási szisztémára, amely igen hatékonyan járult hozzá a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséhez. Ez valójában nem így van! Statisztikai adatok bizonyítják, hogy az államszocializmus szociálpolitikája nem csökkentette, hanem valamelyest még növelte is a jövedelmi egyenlőtlenségeket. Valójában nem is szociálpolitika, hanem a központosított újraelosztás céljainak alárendelt, túlméretezett kollektív fogyasztás volt, amelyet a viszonylagos árstabilitás, a teljes foglalkoztatottság, a tartós reáljövedelem-emelkedés, a viszonylag lassú és központilag ellenőrzött szerkezeti átalakulások körülményeire „találtak ki”. Az államszocialista jóléti állam ezért végképp csődöt mondott a rohanó infláció, a tömegessé váló munkanélküliség, a jelentős társadalmi csoportok gyors elszegényedésének időszakában.

Mások viszont azt gondolják, hogy az államszocializmus „koraszülött jóléti államot” hozott létre. A neoliberaisok véleménye szerint a posztkommunista társadalmak nem engedhetik meg maguknak, hogy jóléti államot finanszírozzanak. Liberális elkötelezettségük miatt elvileg nem ellenzik a jóléti állam célkitűzéseit, de úgy vélik, először rendbe kell tenni a gazdaságot, és csak azután van lehetőség a jóléti állam létrehozására. A szociáldemokraták e gondolatmenettel szemben azzal érvelhetnének, hogy az államszocializmus baja nem az volt, hogy túl sok volt benne a jóléti állam, hanem hogy nem volt benne valódi jóléti állam. Igen fontos ugyanis különbséget tenni az államszocializmus minden szférát uraló, központosított állami újraelosztása és a jóléti állam szociálpolitikai újraelosztása között. Az államszocializmus körülményei között a társadalmi összefogyasztás minimalizálása megkívánta, hogy az alapellátást, meglehetősen alacsony szinten, mindenkinek biztosítsák. Ez keltette azt a benyomást, hogy e politikának szociális prioritásai voltak. Később, amikor az államszocialista rendszerek felhagytak a maximális ütemű gazdasági növekedés erőltetésével, a szociálpolitika elsődleges céljává a társadalmi béke fenntartása vált. A kivételezettek pedig abban az ütemben kezdtek lemondani az „antiszociális szociálpolitika” előnyeiről, amilyen ütemben sikerült bürokratikus jellegű előnyeiket piaci jellegűekre átváltaniuk. Már nem „béren kívüli juttatásokban” részesítették magukat, hanem rejtett állami szubvenciókat „piacosítottak”, miközben nem sokat törődtek a piacgazdaságra való átállás igazi veszteséivel. Az államszocialista gazdaság „szociálpolitikája” mindvégig antiszociális maradt, fő haszonélvezői pedig a politikai osztály és az azzal kliensi viszonyban álló rétegek voltak. Ők jutottak az államilag erősen támogatott lakásokhoz, az ő gyerekeik jártak a központilag dotált felsőfokú oktatási intézményekbe, ők részesültek - mindenkihez hasonlóan ingyenesen - a jobb állami kórházak vagy rendelőintézetek ellátásában stb.

Képmutatás

A piacgazdaságra való átmenet szociáldemokrata modellje tehát abból az előfelvetésből indulhatna ki, hogy el kell végre kezdeni a jóléti állam megteremtését. Nem túl sok, hanem túl kevés az a szociálpolitika, és túl ritka az a szociális védőháló, amelyet a posztkommunista társadalmak az államszocializmustól örökölték. Mivel az átmenet rendkívül súlyos szociális

megrázkódtatásokkal és rendkívül magas munkanélküliséggel jár, és mivel az átmenet demokratikus jellegének fenntartása körül igen széles nemzeti konszenzus alakult ki, nem vállalható a neoliberálisoknak az a koncepciója, mely szerint „a piacgazdaságba való átmenet jóléti állammal elképzelhetetlen”. Éppen ellenkezőleg: jóléti állam nélkül nehéz elképzelni a piacgazdaságba való demokratikus átmenetet.

Az viszont igencsak kérdéses, hogy az államszocializmus időszakában kialakult, kiterjedt szociális ellátórendszer, amelyet a piacgazdaságba való átmenet kormányzatai tovább toldozgattak-foltozgattak, hosszabb távon fenntartható-e. Az alanyi jogon járó ellátási rendszer ugyanis nemcsak nagyon drága, de szociális hatásait illetően meglehetősen igazságtalan is, hiszen úgynevezett negatív újraelosztást eredményez, tehát nem csökkenti, hanem növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ezért gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt racionálisnak tűnik az a javaslat, hogy akiknek elegendő piaci jövedelmük van ahhoz, hogy szükségleteiket piaci módon elégítsék ki, ne támogatott áron részesedjenek a jóléti szolgáltatásokban.

A fenti javaslattal szemben a legfontosabb érv az, hogy ha bizonyos jóléti szolgáltatások nem alanyi jogon járnak, hanem a rászorultság elve szerint osztják őket el, akkor az állam jóléti politika helyett szegénypolitikát folytat. Ez viszont - a rászorultság igazolásának kényszere miatt - megalázó az érintettek számára, a különböző társadalmi csoportok ellátására kialakuló párhuzamos rendszerek pedig a társadalom szétszakadásához járulnak hozzá.

Ezek az érvek igen megfontolandók voltak abban az időszakban, amikor Magyarországon az államszocializmust a teljes foglalkoztatottság, a gyorsan növekvő életszínvonal és a mérsékelt társadalmi egyenlőtlenségek jellemezték. Bár bizonyos mértékig már ekkor is a - mainál kétségtelenül kisebb mértékű, de az államszocializmus korszakát végigkísérő - szegénységről és kirekesztettségről és annak hatékony szociálpolitikai kezelésének szükségességéről terelték el a figyelmet. Ma azonban, amikor a tartós leszakadás, tartós kirekesztődés, tartós szegénység jelenléte nyilvánvaló társadalmi tény, amikor a mindent megoldó, hosszan tartó és gyors gazdasági fellendülésben való kitartó bizakodás legjobb esetben is csak veszélyes önáltatás, az alanyi jogon működő elosztási rendszerhez való merev ragaszkodás minden szociális reform kerékkötőjévé vált. Micsoda képmutatás a legkülönbözőbb intézmények által sokszorosán nyilvántartott, munkanélküli- és szociális segélyekért, lakbértámogatásért és gázár-kiegészítésért, közgyógyellátásért, tankönyvtámogatásért és ki tudja még mi mindenért folyamodókat azért féltetni, hogy nyilvánvaló rászorultságuk jogán jussanak a legszükségesebb ellátásához, mert ehhez a rászorultságot igazolni kell! Micsoda képmutatás egy nyilvánvalóan szétszakadt társadalom legszegényebbjeit azzal az érveléssel „megvédeni” a legminimálisabb szükségleteik kielégítésére alkalmas ellátási formák kialakulásától, hogy ez a társadalom szétszakadását eredményezheti! Nem arról van-e szó, hogy az ilyen érvelés, amelyet bal- és jobboldalon egyaránt megfogalmaznak, semmi másra nem alkalmas, mint arra, hogy az „antiszociális szociálpolitika” kedvezményezettjeinek privilégiumait védje?

Az alanyi, illetve rászorultsági elven működő ellátórendszerrel kapcsolatban persze nem árt legalább minimális gyakorlatiasságot tanúsítani. Vannak ugyanis olyan juttatástípusok (az általános iskolai képzés mindenképpen ilyen), amelyek esetében az univerzalitás elvének feladása a meglévő társadalmi egyenlőtlenségeknek a szociális ellátórendszer által való felerősítését és legitimálását eredményezi. Más juttatástípusoknál (például a minimális egészségügyi ellátás esetében) az univerzalitáshoz való ragaszkodás a hátrányos helyzetűek hátrányainak elviselhetetlenné fokozását eredményezik, végső soron a kirekesztettek élethez való jogát is veszélyeztetik. Általános alapelvként leszögezhetjük azonban, hogy a jóléti újraelosztás csak abban az esetben mérsékelheti a társadalmi egyenlőtlenségeket, ha a központilag támogatott javak és szolgáltatások a „szegényellátásnál” magasabb, „tisztos színvonalú” ellátást finanszíroznak, de nem támogatják a jobb anyagi helyzetű társadalmi csoportok „speciális igényeinek” kielégítését.

Vissza a társadalomba

A szociális ellátórendszer alanyi jogon való működtetését, illetve a kialakult rendszer fenntartását tehát sem gazdasági, sem szociális okok nem indokolják. Az igazi kérdés különben sem az, hogy a „szociálpolitikai fordulatot” a jóléti juttatások egy részének a magas státusúaktól való elvonásával és a rászorultaknak való átcsoportosításával célszerű-e elérni. A neoliberálisok és a modern szociáldemokrácia közötti vita a világ nyugati felén pontosan arról zajlik, hogy az ily módon elérhető költségvetési többletet inkább adócsökkentésre vagy (kisebb vagy nagyobb részben) esélyteremtő kormányzati beruházásra célszerűbb-e felhasználni. A leszakadó csoportok társadalmi visszaillesztése ugyanis nem egyszerűen gyorsabb gazdasági növekedést és az egyenlő társadalmi esélyek elvont értelemben vett megteremtését jelenti - és ebben a konzervatívok közül sokan egyetértenek a szociáldemokratákkal -, hanem azt, hogy létre kell hozni azokat az intézményeket,

és elő kell teremteni a működésükhöz szükséges forrásokat, melyek lehetővé tehetik, hogy a leszakadók élni is tudjanak az elvileg rendelkezésre álló esélyekkel.

A fenntartható gazdasági növekedés biztosítását és a piacgazdasági átmenet időszakában leszakadt csoportok társadalmi újrabevonását egyaránt feladatának tekinti az új típusú neointervencionista állam. Ennek megjelölésére dolgoztuk át magyarországi viszonyokra annak idején Szelényi Ivánnal közösen az „esélyteremtő állam” fogalmát, amelyet a nyugati új szociáldemokraták használtak, s amelyen mi olyan aktivista, bizonyos értelemben neointervencionista államot értünk, amely erőteljes költségvetési és fiskális eszközökkel él, amint azt a neokonzervatívok tették, de - szöges ellentétben az egykori szociáldemokrata kormányokkal - az állami pénzeszközöket döntően nem közösségi jóléti fogyasztásra költi. Az esélyteremtő állam olyan területeken - elsősorban a humántőke, az infrastruktúra, a csúcstechnológiák és a környezetvédelem terén - eszközöl beruházásokat, amelyekben ezt a piaci mechanizmusok általában nem képesek automatikusan biztosítani. Ezen területek fejlesztése végett azonban szükség van egyfelől a tőke optimális működési körülményeinek és a „fenntartható növekedésnek” a biztosítására, másfelől az időlegesen vagy tartósan munkaképtelenek ellátására és a társadalom fő fejlődési trendjeitől tartósan leszakadó társadalmi csoportok újrabevonására. Az állami szerepvállalás egyik legfontosabb feladata tehát, véleményem szerint, a társadalom kettészakadásának meggátolása, illetve a már leszakadottaknak a társadalomba való visszavezetése, tehát a társadalom megkettőződésének elkerülése. Kettős társadalom körülményei között ugyanis a kisebbséget megfosztják a felemelkedés mindenfajta esélyétől, nem átjárhatók a szociális távolságok, a kisebbséget mereven kirekesztik a többségi társadalomból.

Politikai minimum

Az esélyteremtő állam szerepvállalása, elképzelésem szerint, erősen ciklikus jellegű és ciklikus intenzitású: az állam aktivitása csak akkor és csak azokon a területeken erősödik fel, amikor és ahol a piaci szereplők nem tudják szerepüket megfelelően betölteni, visszahúzódnak, amikor a piac normális működési rendje helyreáll.

Igen fontos annak tudatosítása, hogy a magas státusúaknak nem egyszerűen a társadalmi szolidaritás okán, hanem önérdemből is érdemes lenne a szociálpolitikai újraelosztás kedvezményezettjeinek köréből kimaradniuk. A növekvő társadalmi egyenlőtlenségek és a piacgazdaságba való átmenet során a társadalomból kihullott 600-700 ezer fő társadalomba való visszaillesztésének árát, illetve ezek elmaradásának a költségeit ugyanis előbb vagy utóbb, de mindenképpen meg kell fizetni. A kérdés csak az, hogy ezt a pénzt új munkahelyek létesítésére, korszerű iskolarendszer megteremtésére, képzési és átképzési programokra, leromlott városrészek, gettósodó falvak rehabilitációjára stb. költjük, vagy a tartósan leszakadók munkanélküli- és szociális segélyezésére, szükséglakótelepekre és hajléktalanszállásokra, a kirekesztett páriák rendőri féken tartására és börtönök fenntartására fordítjuk. Egy olyan viszonylag kicsiny és nem nagyon gazdag ország, mint Magyarország, nehezen engedheti meg magának azt, hogy amellet, hogy demográfiai okok miatt egyre kevesebb keresőnek kell egyre több idős embert eltartania, még az aktív foglalkoztatottak által eltartott gazdaságilag inaktívak aránya is a jelenlegihez hasonlóan magas legyen.

A jóléti fordulathoz hosszabb távú, mélyreható reformra van szükség, és ez elképzelhetetlen valamiféle pártokon átnyúló együttműködés nélkül. A jóléti reform elmaradásáért a rendszerváltás utáni bal- és jobboldali magyar kormányokat körülbelül azonos mértékben terheli a felelősség. A szükséges változtatások megtétele nehezen halasztható tovább, a minimális együttműködésre való hajlandóság hiánya semmivel sem igazolható. A modern jóléti állam alapintézményeinek megteremtése a világnak azon a felén, ahová Magyarország tartozni szeretne, szociáldemokraták, kereszténydemokraták és liberálisok együttműködésének eredményeként jött létre, és e nélkül ez nálunk sem történhet meg.

V. rész - VÁLSÁG ÉS SZOCIÁLPOLITIKA

Tartalom

A harmadik út csődje	254
Hecckampány és erőszakhullám	257
Egymásra torló válságok	262
Az antiszociális szociálpolitika formáinak átalakulásai	264
Milyen lett?	264
A jóléti állam szerepe az új válságban	266
Paramilitáris válságkezelés	269
Kompország az Európai Unióban	271

A harmadik út csődje

Ladányi, János

2007. január 13.

Az elmúlt év legfontosabb gazdaság- és társadalompolitikai fejleménye az volt, hogy kiderült: a késő kádárizmusban kiizzadott, sokak által gyűlölt, még többek által csodált, de mindenképpen meglepően tartós, a rendszerváltást több mint másfél évtizeddel túlélő „magyar modell” megreformálhatatlan, mély válságban van. Ezt nemcsak az ország gazdasági helyzete, költségvetésének állapota, a rendszerváltáskor a piaci reformok terén meglevő jelentős előnyének elapadása jelezte, hanem mindenekelőtt az, hogy végérvényesen megváltoztak annak a „nemzeti konszenzusnak” a feltételei, amelyek a „gulyáskommunizmusként” elhíresült magyar „harmadik utat” lehetségessé tették.

Az okok elemzésekor meg kell kísérelnünk szétválasztani a sajátosan hazai és az annál sokkal általánosabban érvényesülő tényezőket egymástól. Ez nem könnyű, mert Magyarországon ma teljesen normálisnak számít úgy tekinteni mindarra, ami ebben a világgazdaságra nyitott, kicsiny országban történik, mint ami kizárólag hazai szereplők „helyes” vagy „helytelen” választásainak következménye. Mint oly gyakran korábban, most is - miközben a viták az egyik vagy a másik oldal vezérének „tehetségtelen”, „rossz döntéseiről”, „korruptségéről”, „hazudozásairól”, „felelőtlenységéről” vagy „beteges hatalomvágyáról” szóltak, és bal- és jobboldali összeesküvés-elméletek születtek a nagy monopóliumok és nemzetközi szervezetek aknamunkájáról - mintha megfeledeztünk volna arról a világról, amely körülvesz bennünket. Bár igencsak hasonló gazdasági nehézségek, költségvetési problémák és politikai válságjelenségek tapasztalhatók a visegrádi blokk minden egyes országában, sőt többé-kevésbé az összes posztkommunista országban, nálunk a politikusok és a publicisták arról értekeztek, hogy a „betegesen hazudós” miniszterelnöknek azonnal le kell-e mondania, „mert ő a problémák egyetlen okozója”, vagy bocsánatot kell-e kérnie, esetleg bocsánatot kérni, majd azután lemondani, vagy talán az is elég, ha nem kér nyilvánosan bocsánatot, csak ripsz-ropsz megváltozik, és végre rátér a „közíró” által egyetlen helyesnek tartott útra. Miközben kísérletek történtek arra, hogy a Szovjetunió bukása után az egész baloldalra „történelmi vereséget” mérjenek Európában, de legalábbis annak posztkommunista országaiban - nem sok figyelmet vesztegetve a Magyarország és a szovjet utódállamok, mondjuk Grúzia vagy Ukrajna helyzete közötti hatalmas különbségekre -, és az utcai politizálás forgatókönyvei között kísérteties hasonlóságok mutatkoztak, a politikai paletta „hazafias” oldalán a legkisebb megrökönyödést sem okozta az, hogy az európai konzervatívok többször is állást foglalnak egy hazai politikai konfliktussal kapcsolatban.

Semmiképpen sem szabad tehát szem elől tévesztenünk azt a nemzetközi környezetet, amelyben az itthoni események zajlanak. Figyelmünket azonban azokra a specifikusan hazai jellegzetességekre érdemes koncentrálnunk, amelyek a „magyar harmadik út” jelenlegi, minden korábbinál súlyosabb válságához vezettek. Már csak azért is, mert elsősorban ezen jellegzetességek megváltoztatására van módunk.

A sokak által a legkülönbözőbb értelemben emlegetett, mindmáig meglehetősen homályos „magyar modell” a késő kádárizmus időszakában, ortodox kommunisták, reformkommunisták és harmadikutas, népnemzeti populisták kompromisszumaként jött létre. Az államszocializmus rendszerének bukásához közeledve az ortodox kommunisták egy része - megértve a „ha már megakadályozni nem tudjuk, legalább álljunk az élére” típusú politikai bölcsesség lényegét - a reformok nagy hívévé, nemritkán hithű neoliberalissá vált. Mások, „ahogy kezdett széttöredezni rajtuk a marxista máz”, egyszer csak felfedezték „népnemzeti gyökereiket”, ministránsfiúi múltjukat kezdték felemlíteni, és tisztázhatatlan előjelű, zavaros harmadikutas populizmusok szolgálatába szegődtek.

Reformerek és népnemzetiek együttműködése igen gyümölcsöző volt a késő kádárizmus időszakában. Konfliktusaik ekkor még nem voltak különösen mélyek, ami elsősorban annak volt tulajdonítható, hogy mindkét oldal a harmadikkal, a „moszkovita ortodoxokkal” szemben határozta meg magát. Abban az időben nagy keletje volt a mára már megmosolyogtatóvá vált reformkommunista, harmadikutas, elképzeléseknek. Például, ha valaki azt a vitát, hogy szocialista viszonyok között a munkaerő áru-e vagy sem, azzal a furfangos tétellel oldotta fel, hogy egy kicsit áru is, meg nem is. Nem is beszélve a kultúráról, ami szintén „árujegyekkel is rendelkező speciális áru”. De ilyen volt a feledésből akkor újra felmerült önkormányzatiság elve is, ami - akkor úgy gondolták - oly módon lehet a túlzott gazdasági és hatalmi koncentráció alternatívája, hogy azért mégsem jár „a kapitalizmus termelési viszonyainak restaurációjával”, sőt az „igazi szocialista” közizgatási forma lehet.

E leleményeknek a felsorolását még igen sokáig folytathatnánk. A lényeg azonban mégiscsak az, hogy ezek egy olyan társadalmi-gazdasági rendszer megreformálására kidolgozott elképzelések, amelyről akkor még kivétel nélkül mindenki azt gondolta, hogy - legalábbis a saját, a gyermekei vagy az unokái életében - nem fog alapvetően megváltozni. Bár én sosem tartoztam a „megreformálhatatlan reformereinek” nagy csapatába, ma is úgy gondolom, hogy a maguk idején a magyarországi reformok az adott lehetőségek közül a lehető legjobb vagy ahhoz igen közeli kompromisszumok termékei voltak, amelyek többségét ma is igen jelentős eredménynek tekintem. Amit állítok, az nem több, de nem is kevesebb annál, hogy a később történelmi zsákutcának bizonyult késő kádári rendszerben megkötött kompromisszumok többnyire olyan megoldásokat szültek, amelyekre eredeti formájukban a jelenlegi feltételek mellett már nincsen szükség. Sőt gyakran olyanok, amelyek ma már az európai integrációba való betagozódás komoly akadályává váltak. Mi több - mivel itt nemcsak intézményekről, hanem a hozzájuk kapcsolódó személyek és csoportok érdekeiről, mentalitásáról és viselkedéséről is szó van -, a késő kádári modell, és az annak a különböző érdekcsoportok számára kedvező vagy annak vélt elemeihez való görcsös ragaszkodás - illetve e törekvéseknek a „bal-” és a „jobboldali” pártok általi támogatása - vált mára az ország európai felzárkózásának legfőbb akadályává.

Nagy baj van abban az országban, ahol a választó csak abban reménykedhet, hogy azért nem csapják be, mert éppen kifogástalan jellemű politikusok vannak hatalmon. Szerencsésebb történelmű országokban a választók kényszerítik rá arra a politikusokat, hogy ne nagyon hazudjanak nekik, sőt a választási csatározások, legalább részben, a számukra legfontosabb kérdések körül folyjanak. Magyarországon ma mindegyik politikai párt és a legtöbb érdekvédelmi szervezet előre megfontolt szándékkal folyamatosan hazudik a választóknak. Teszik ezt mindenekelőtt azért, mert a választók pontosan ezt várják el tőlük. Ez alól olykor csak a szabad demokraták jelentettek kivételt, akik - döntően éppen ezért - mára elvesztették egykori szavazóik túlnyomó többségét.

A baloldali és jobboldali populizmus, mellébeszélés és hazudozás ma nemcsak kiegészíti, hanem kölcsönösen fel is erősíti egymást. A választók igényeinek ilyen módon történő, felelőtlen kiszolgálására persze nincs mentség. Annál kevésbé, mert az nemcsak azért történik így, mert a pártok tudják, hogy ha történetesen igazat mondanának vagy nem hazudnának elég szépet, biztosan elvesztenék a következő választásokat, hanem legalább ilyen mértékben azért, mert ők maguk is a késő kádári osztogatós modell foglyai.

Így fordulhatott elő például az, hogy Magyarországon, egy olyan országban, amely jószerével teljes energiaszükségletének importjára kényszerül, már sokadszor lehet vezető kampánytéma az, hogy emelni (értsd: a világpiacon árhoz közelíteni), vagy a korábbihoz hasonló, vagy annál is erőteljesebb mértékben dotálni kell-e a gázarat. Ezért történt az, hogy az új, egyébként minden korábbinál szociálisabb szemléletű gázár-támogatási rendszer annak ellenére kerül még mindig súlyos milliárdjaiba a költségvetésnek, hogy abból épp a legszegényebb családok maradnak ki. Ok ugyanis részben olyan településen vagy településrészen laknak, ahol sosem volt vezetékes gáz, másoknál pedig a felhalmozott tartozások miatt már réges-régen kikapcsolták a szolgáltatást. Csak arra nem volt még a rendszerváltás óta eltelt több mint másfél évtized egyetlen kormányának se pénze, se akarata, se elképzelése, hogy a fűtést csak a közeli erdők letarolása és az így lopott fa csotrogányon, biciklihátson, vállon való hazahurcolása árán megoldó nincstelen páriák számára - az éhenhaláshoz túl sok, de az élethez igencsak kevés segélyek osztogatásán kívül, ami semmit sem old meg, de az országnak legalább nagyon sok pénzébe kerül - esélyteremtő programokat dolgozzon ki.

Így fordulhatott elő, hogy antiszociális szociálpolitika, a legkülönbözőbb áruk és szolgáltatások árait támogató és megadóztató árrendszer, területi egyenlőtlenségeket felerősítő területfejlesztés, Európában példátlan mértékű szegregációt produkáló iskolarendszer és más ilyenfélék reformja mindig elakadt vagy csak nagyon felemás formában valósult meg a kedvezményezettek előjogaikhoz foggal-körömmel való ragaszkodása és annak a parlamenti pártok által, „nagykoalícióban” történő támogatása miatt.

Miért csak ma - több mint másfél évtizeddel a rendszerváltás után, évekkal az Európai Unióhoz való csatlakozást követően, amikor az ország már majdnem elhitte, hogy már „minden le van pacsizva” Kohl kancellárral, illetve Tony Blairrel, hogy már csak az a legnagyobb problémánk, hogy olimpiát vagy foci Európa-bajnokságot, esetleg mindkettőt rendezzünk - jelentkezett ez az igen mély, a korábban bevált receptekhez való ragaszkodással megoldhatatlan válság? Mindenekelőtt azért, mert az euróövezethez való csatlakozás kihívásával eljött az „igazság órája”. Eddig lehetett mégoly időszerű döntéseket is halogatni, régóta szükséges változtatásokat állandóan elnapolni, bizonygatni, hogy mi, magyarok mások vagyunk, mindent jobban tudunk, és a közgazdaságtan alaptételei ránk nem vonatkoznak, lehetett „merni nagyokat álmodni”, „kistulajdonosi kapitalizmussal” meg a skandináv szociálpolitikai modell balkáni változatával kísérletezgetni, és hasonló,

teljesen reménytelen dolgokkal próbálkozni. Legfeljebb a magyar gazdaság és az ország költségvetése - no meg az ország népe - látta ennek a kárát. Az euró azonban az övezethez tartozó összes országban közös kockázatot jelent, és senki sem fog felesleges kockázatot vállalni azért, mert mi hozzászoktunk ahhoz, hogy azt higgyük, hogy folyton azért megyünk a falnak, mert „bátrak vagyunk, nem vakok”.

Végre tudomásul kellene vennünk: nincs többé „gulyáskommunizmus”, nincs többé „harmadik út”, nincs többé „magyar modell”! Vége van annak a korszaknak, amikor a legszükségesebb változtatásokat is azzal lehetett elnapolni, hogy „még nem érkezett el a reformok ideje”, hogy „a szakértők még nem dolgoztak ki mindent elég alaposan”, majd amikor a baj már letagadhatatlanul nagyon nagy volt, előlépett a vezér, és a bajokat még egy kicsit el is túlozva, hogy a politikai vezetés még mindig ingadozó tagjai és az „egyszerű emberek” is megértették, bejelentette, hogy most márpedig a reformok ideje következik, amit viszont a problémák enyhülése után mindig visszarendeződés követett.

Teljesen érthető, hogy ma Magyarország értelmiségi és szakemberállományának java élete nagy teljesítményének egy megreformálhatatlan rendszer fokozatos reformját, illetve a magyar harmadik út kialakítását tartja. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a reformok ma nem egy-egy elméleti koncepció „politika általi meghosszabbítását”, nem egyszeri költségvetési kiigazítást vagy bármikor visszafordítható átrendeződést kellene hogy jelentsenek, hanem azt, hogy az ország közigazgatását, egészségügyét, szociálpolitikáját, adórendszerét, egész társadalmi és gazdasági szisztémáját kompatibilissé kellene tenni azzal a rendszerrel, amihez felzárkózni kívánunk. A mai reformok elsődleges célja olyan állapot elérése kell hogy legyen, amikor már nincs szükség a nálunk hagyományossá vált módon értelmezett reformokra, mert azokat a folyamatosan érkező kihívásokra való válaszadás és a rugalmas alkalmazkodás képességei váltják fel.

Heckkampány és erőszakhullám

Ladányi, János

2008

A „segélyért munkát!” szlogennel indult kormányzati és önkormányzati heckkampány, majd a nyomában kibontakozott erőszakhullám a rendszerváltás utáni magyarországi fejlődés zsákutcás voltának félreérthetetlen jele. 1990-ben ugyanis az ország két nagy célt tűzött ki maga elé: a gazdaság megállíthatatlan lemaradását eredményező, központosított tervgazdaságból fenntartható növekedést és felzárkózást biztosító piacgazdaság megteremtését és - ezzel párhuzamosan - a társadalom átvezetését az olykor puha, máskor kevésbé puha diktatórikus berendezkedésből egy demokratikus alapjogokat minden tagja számára garantáló, nyugati típusú demokráciába. Ennek a tanulmánynak a legfontosabb állítása az, hogy az utóbbi hónapok történései egyértelműen arra utalnak, hogy e célkitűzések közül egyiket sem sikerült megvalósítani, sőt az ország időről időre, ha úgy tetszik, kormányzati ciklusról kormányzati ciklusra, egyre távolabb került a rendszerváltáskor kitűzött céloktól.

Egyáltalán nem arról van szó, hogy ez kampány nem létező vagy nem igen súlyos társadalmi problémákat érintene. Mint ismeretes, a rendszerváltás utáni három évben elveszett a magyarországi munkahelyek mintegy egyharmada, és a különböző kormányok ígéretései, erőfeszítései ellenére a munkahelyek száma ma gyakorlatilag megegyezik azzal, amekkora 1993-ban, a gazdasági válság mélypontján volt. Nem az történt, hogy nem jöttek létre új munkahelyek. Sok százezer új állás létesült. Az sem mondható, hogy az új munkahelyek nem lennének többnyire korszerűbb, magasabb produktivitást lehetővé tevő állások, mint azok, amelyek megszűntek. „Mindössze” az történt, hogy ha az elmúlt két évtizedben Magyarországon egy alacsonyan iskolázott, alacsonyan kvalifikált személy elvesztette az állását, igen kis esélye volt munkát találni. A munkaerő-állomány azon az áron korszerűsödött, hogy közben „leselejtezték” annak mintegy egyharmadát. A munkaerőpiacról azok szorultak ki tartósan, akik az állami nagyipar és a szocialista mezőgazdaság szinte korlátlan munkaerő-szükségletének megszűnése következtében feleslegessé váltak a munkamegosztás kialakuló új rendszerében.

Mindennek a hatását csak súlyosbította az, hogy eddig igen kevés történt ezen munkaerő átképzése vagy valamilyen foglalkoztatása érdekében. Sőt az általános iskolák szélsőséges szegregálódása és a szakképzés rendszerének összeomlása miatt évről évre nagy valószínűséggel egész életükre munkanélkülivé váló gyerekek sokaságát kibocsátó gettóiskolák tömege jött létre. Magyarország ma úgy szándékozik felzárkózni Európához, bekapcsolódni a világgazdasági folyamatok főáramlatába, hogy Európában nálunk az egyik legalacsonyabb a munkaképes korú foglalkoztatottak és az egyik legmagasabb a szegregált körülmények között tanulók aránya.

Ráadásul mindez a szegény népesség igen erős és egyre növekvő mértékű térbeni koncentrációja mellett ment végbe. A fejlett nyugati országokkal ellentétben Magyarországon már az államszocializmus időszakában is igen erős pozitív korreláció mutatkozott a település nagysága és az ott élő népesség társadalmi státusa között: tendenciaszerűen már akkor is elmondható volt, hogy minél alacsonyabb egy-egy település lakóinak a száma, annál iskolázatlanabb, szegényebb népesség élt ott. Az 1970-es évek elejének körzetesítési politikája azzal, hogy a „túl kicsi” falvakat életképtelennek, elsorvadásra ítéltnek minősítette, még rá is erősített erre a tendenciára. Azt azonban már akkor tudni lehetett, hogy az elsorvadásra ítélt falvak nem néptelenednek el, hanem népességcsere megy bennük végbe. Mindenki elköltözik, aki teheti: elsősorban a fiatalabbak, a képzettebbek, az igyekvőbbek. Csak az marad, akinek nincs más választása: az öregek, az iskolázatlanok, a kevésbé ambiciózusak, a kevésbé szerencsések. Az elköltözöttek nyomában támadt népességvákuumot pedig már akkor a legszegényebb páriánépesség, részben a faluszéli, falukörnyéki cigánytelepek korábbi lakói, részben pedig „az intenzívbe hajló gazdaság” perifériájára szorult vesztesek töltötték ki.

A rendszerváltást követő gazdasági válság szociális következményeinek számottevő része nem volt elkerülhető. Nem hiszem, hogy az államilag szubvencionált és hagyományos piacait elvesztő állami nagyipar gyors összeomlása után elkerülhető lett volna az az igen fájdalmas folyamat, amelynek keretében alacsonyan képzett nagyipari munkások tömegei váltak munkanélkülivé, és ezek egy része, különösen az ingázó és a városokban gyökeret verni még nem igazán képes munkások és családjaik kiszorultak a városokból. Amit állítok, az nem több, de nem is kevesebb, mint az, hogy valamivel óvatosabb gazdasági stratégiával, aktívabb munkaerő-politikával és korszerűbb, a megváltozott körülményekhez

jobban alkalmazkodó területfejlesztési és szociálpolitikával mérsékelni lehetett volna - és lehetne ma is - az elkerülhetetlen megrázkódtatások hatásait. Ennek azonban pontosan az ellenkezője történt és történik még ma is.

A válság szociálpolitikai kezelése nem utolsósorban a települési önkormányzatok feladata lett volna. Azok azonban egyszerűen nem voltak felkészülve erre, hanem működésük a szociális válság elmélyítésének irányába hatott. Már az 1990-es évek elején, az önkormányzati és a szociális törvények megalkotása körüli viták idején, és azóta is, minden elképzelhető helyen és formában kifejtettem azt a véleményemet, hogy jelentős veszélyeket rejt magában, ha önkormányzati mérlegelés kérdése az, hogy ki vásárolhat házat egyik vagy másik településen, illetve ha egyes önkormányzatok azt a stratégiát tarthatják célravezetőnek, hogy különféle eszközökkel megszabadulnak a helyi cigányoktól vagy legalábbis azok deviánsnak tartott részétől. Veszélyes szociális és etnikai konfliktusok adódhatnak ugyanis abból, ha a települési önkormányzatok megnövekedett önállósága nem jár együtt nagyon szigorú és nagyon egyértelmű, törvényekkel kikényszeríthető biztosítékokkal, amelyek állampolgári jogon védik a legelesettebbek alapvető jogait. Nem volt nehéz előre látni azt, hogy ha a legalapvetőbb jogok érvényesítése is önkormányzati mérlegelés és az önkormányzatokkal összefonódó helyi élitek üzleti érdekei függvénye lesz, illetve ha az állam képtelen lesz a legalapvetőbb állampolgári jogokat helyben kikényszeríteni, az a legszegényebbekkel és mindenekelőtt a legszegényebb romákkal szembeni súlyos helyi atrocitásokat fog eredményezni.

A válság következtében az állami szociálpolitika is minőségileg új kihívásokkal került szembe. Alapvetően megváltozott ugyanis a magyarországi szegénység jellege: nem egyszerűen munkanélküliekről, hanem tartósan munkanélküliekről, nem egyszerűen szegényekről vagy mélyszegényekről, hanem tartósan mélyszegénységben élőköről, és nem egyszerűen kirekesztettekről, hanem tartósan és többszörösen kirekesztettekről, és e problémáknak a következő generációkra való átörökítéséről kell ma beszélnünk. Mély és egyre nehezebben átjárható szakadék jött létre szegények és nagyon szegények, pontosabban a magyar társadalom mintegy egyharmadára tehető szegények és a magyarországi népesség 6-8 százalékára tehető többszörösen kirekesztettek között. Ennek a szakadéknak az átjárhatóságát jelentősen megnehezíti a szóban forgó társadalmi probléma nagymértékű „eticizáltsága”, pedig az, hogy a többszörösen kirekesztettek mintegy egynegyede-egyharmada roma, kétségtelenül a roma népesség igen erős felülreprezentáltságát jelenti a leghátrányosabb társadalmi helyzetűek körében, de egyben azt is, hogy helytelen a kérdést egyszerűen „romaproblémaként” kezelni, hiszen a többszörösen kirekesztettek többsége nem roma.

A rendszerváltás utáni kormányok szociálpolitikája azonban nemhogy megoldani, de megérteni sem volt képes ezt a minőségileg megváltozott helyzetet. A konzervatív kormányok inkább a középosztály lecsúszását meggátoló intézkedéseket és a különböző családtámogatási programokat részesítették előnyben. A baloldali kormányok pedig minden szociális probléma megoldását a már a késő kádárizmus időszakában is meglehetősen drágán és rosszul működő univerzális jóléti rendszerekhez való visszatérésben, illetve ezek kiterjesztésének eleve kudarcra ítélt programjában látták és látják még ma is.

A konzervatív kormányok hihetetlen károkat okozó „vidékfejlesztési” ámokfutása után a baloldali kormányok az utóbbi években mintha rátaláltak volna a régi, „jól bevált”, késő kádári receptekre. Pedig a helyzet időközben ezen a téren is igencsak megváltozott. Mintegy a társadalmi hierarchia legalján keletkezett szakadék térbeni leképződéseként, Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában jelentősen megnőtt a gettósodó településrészekben és településeken élő népesség száma. Sőt az ország történetében először - legerősebben a Csereháton és az Ormánságban - egész gettósodó térségek alakultak ki. Témánk szempontjából az a legfontosabb, hogy gyorsan emelkedett a roma népesség által egyre magasabb arányban lakott, gettósodó falvak és különösen az ilyen falvakban élő népesség száma.

Ezen, korábban fogyó népességű falvak népességnövekedése csak részben magyarázható a családok átlagost számottevően meghaladó gyermekszámával. A népesség növekedésének legfontosabb oka az, hogy az ilyen falvakból szinte lehetetlen tartósan kitörni, ugyanakkor igen jelentős számban vándorolnak ide olyan családok, akik minden más településtípusból kiszorultak. Elsősorban a fővárosból kényszerült sok nincstelenné váló cigány és nem cigány munkanélküli elköltözni. Hasonló, bár általában gyengébb intenzitású folyamat játszódott le a legtöbb, a posztindusztriális gazdaság térszerkezetébe többé-kevésbé sikeresen integrálódó magyarországi város esetében is. Sőt, a tartósan munkanélkülivé váló, tartósan kirekesztettek egyre nagyobb része, köztük sokan olyanok, akik néhány évvel ezelőtt városokból költöztek ide, egy idő után a városkörnyéki agglomerációk falvaiból is elköltözni kényszerülnek. Mára már élesen rajzolódik ki az a tendencia, hogy a posztindusztriális gazdaság- és társadalomszerkezet számára felesleges népesség beszorul az indusztriális térszerkezet átalakulásra máig képtelen maradványaiba, és az erőltetett és szervesen államszocialista iparosításból kimaradt, vagy jószerevével csak az indusztrializáció negatív hatásai által érintett preindusztriális zárványokba.

Az utóbbi évek „lopakodó körzetesítési hulláma” - szintén egy létező, igen súlyos társadalmi problémára adott teljesen rossz válaszként - kiszolgáltatta ezeket a leszakadó aprófalvakat a zsákmányszerzésre orientált, kistérségi társulásoknak. Alapvetően ugyanis nem településszerkezeti, hanem társadalomszerkezeti problémával van dolgunk. Mint említettem, a tartósan leszakadó néesség jelentős része valóban aprófalvakban él, és akár a jelenlegi, harmadik világbeli szinten való eltartása is rengeteg állami pénzbe kerül. A lopakodó körzetesítés azonban azért rossz válasz erre a problémára, mert könnyen belátható, hogy ha ellehetetlenülnek azok a települések, ahol a leghátrányosabb helyzetű néesség a legmagasabb arányban él, a probléma csak még reménytelenebbé és még nehezebben kezelhetővé válik. Az olyan település, ahol rengeteg a gyerek, de még az általános iskola alsó tagozata sem működik, vagy ha igen, a „bekörzetesítés” miatt helyzete teljesen kiszolgáltatottá válik egy olyan település iskolájának, amelynek legfőbb törekvése az, hogy megszabaduljon a „cigányfalu” gyerekeitől, az olyan település, amelynek megszüntetik a postáját, ellehetetlenítik az amúgy is rossz tömegközlekedését, forráshiányossá teszik önkormányzatát, az többé már nem úgy működik, mint egy többé-kevésbé teljes társadalommal rendelkező falu. Sokkal inkább úgy, mint egy cigánytelep, vagy ami még rosszabb - mert a hagyományos cigánytelepek lakói nagyon esetleges, alárendelt és éhbérrel fizetett szinten, de valahogy mégiscsak bekapcsolódtak annak a falunak a munkamegosztásába, amelynek a peremén elhelyezkedtek -, egy zömében munkanélküliek által lakott etnikai gettó.

Mi sem bizonyítja jobban a magyar társadalom két részre szakadását, szegények és nagyon szegények közötti mély és alig átjárható szakadék kialakulását, mint az, hogy ezekben az etnikai gettóknak történelmileg igen rövid idő alatt gyökeresen megváltoztak a termékenység szabályozásával kapcsolatos szokások. A többségi társadalom és a legkirekesztettebbek közötti demográfiai olló, ami a második világháborút követő negyven évben záródó tendenciát mutatott, az utóbbi két évtizedben ismét szétnyílt, és - különösen a falusi etnikai gettóknak - az országosan megfigyelhetővel éppen ellentétes demográfiai trendek alakultak ki. Miközben a gyermekszám országosan csökkent, a falusi etnikai gettók népességének körében emelkedett, miközben országosan az anyák ma később szülik meg első gyermeküket, mint húsz évvel ezelőtt, a falusi etnikai gettóknak élő anyák körében pontosan fordított a helyzet. A közhiedelemmel szemben ennek igen kevés köze van ahhoz, amit a „cigány kultúra” vagy a „segélyért szülés” következményének tartanak: a nálunk megfigyelhetőhöz igen hasonló demográfiai trendek figyelhetők meg a világ számos részén mélyszegénységben és/vagy tartós kirekesztettségben élő népcsoportok körében, és a magyarországi cigányok körében is a mostanihoz igencsak hasonló trendek mutathatók ki például a 19. század végétől a 20. század közepéig terjedő időszakban, tehát olyan korszakban, amikor még semmiféle, gyermekek után járó, állami támogatás nem létezett, de amikor a cigány néesség kirekesztettsége a megelőző időszakhoz képest fokozódott.

Ezzel már vissza is érkeztünk kiinduló problémánkhoz. A tartós munkanélküliség, a tartós szegénység, a tartós kirekesztettség körülményei között való élés kényszere a világ minden táján törvényszerűen a többségi társadalomtól karakterisztikusan különböző élet- és magatartásformákat, munkakultúrát hoz létre. Különösen így van ez, ha mindez szélsőséges lakóhelyi szegregációval társul, amikor tehát mondjuk egy harmadik generációs munkanélküli gyerek olyan világtól elzárt faluban él, ahol majdnem mindenki munkanélküli. Ezért nincs mit csodálkozni azon, hogy a „segélyért munkát!” heckkampány által megcélzottak tekintélyes része olyan mentális és fizikai állapotban van, ami mindenféle, többé-kevésbé szisztematikus tevékenység végzésére képtelenné teszi őket. Éppen azért kellett volna és kellene ma is mindent megtenni a szélsőséges és tartós társadalmi leszakadás ellen, mert ahol egy ilyen társadalmi réteg kialakul, már csak rossz és még rosszabb lehetőségek között lehetséges választani.

A „segélyért munkát!” kampány azonban a lehetséges válaszok egyik legrosszabbika arra a társadalmi kihívásra, amit a tartós leszakadás jelent. A hisztéria- és erőszakkampányban legaktívabb települések - amelyeknek többsége a tartós társadalmi leszakadás által legsúlyosabban érintett térségek peremén helyezkedik el - potentátjai ugyan azt állítják, hogy ők „a munka világába szeretnék visszavezetni a jelenleg munkanélküli-segélyből élőket”, de ezek a települések és önkormányzataik mindehhez a legalapvetőbb feltételekkel sem rendelkeznek: se a kellő számú munkahely, se a foglalkoztatáshoz szükséges szakértelem és pénz, és -, talán ez a legfontosabb -, a társadalomból kihullottak visszaintegrálására irányuló szándék nincs jelen ezen önkormányzatok túlnyomó többségében.

Zavarosak a szociálpolitikai kormányzatnak a „segélyezési rendszer reformjával” kapcsolatos elképzelései is. Mintegy 200 ezer munkaképes korú segélyezettéről beszélnek, akiknek körülbelül a fele „képes lenne dolgozni”. Nem egyszerűen ezen adatokat, hanem az adatokhoz vezető gondolkodásmódot, segélyezetteknek „önhibájuk következtében” és „önhibájukon kívüli okok miatt” munkanélkülivé váltak két, egymástól egyértelműen elhatárolható csoportra való felosztásának logikáját és az elhatárolás emberséges és gazdasági szempontból is racionális lebonyolításának a lehetőségét vitatom. Ki fogja ezt a felosztást elvégezni? A szükséges szakértelemmel nem rendelkező, gyakran ellenérdekelt önkormányzatok, vagy a mind

ez idáig méregdrágán, viszont igen mérsékelt hatékonysággal működő területi munkaügyi központok? És egyáltalán, nem arról van-e itt szó, hogy a kormányzat - ki tudja ma már, hogy milyen mértékben azért, hogy „kifogja a jobboldal vitorlájából a szelet”, vagy hogy kerülje az egyébként gyakran baloldali települési önkormányzatokkal a konfliktusokat - nem tesz mást, mint asszisztál ahhoz a kampányhoz, amelynek célja a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb népesség megbélyegzése, bűnbakká nyilvánítása és további kiszorítása az ország „fejlődni képes” településeiről?

Mindez komoly problémát jelent az ország fenntartható gazdasági növekedésének szempontjából. Megállapítható ugyanis, hogy Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában a leghátrányosabb helyzetű népesség nem a számottevő munkaerő-kínálatot felmutató, sőt helyenként ma már munkaerőhiánnyal küzdő települések felé, hanem - részben az egyre gyorsuló lakáspiaci szegmentáció, részben a „spontán folyamatokat” felerősítő kirekesztési taktikák következtében - azzal éppen ellenkező irányba mozgott és mozog még ma is. A probléma kezelésére kialakított rendszer pedig - mindenekelőtt a szociális segélyezésnek és a szociálislakás-támogatásnak szorosan a lakóhelyhez való kötése és a munkavállalás céljából történő áttelepülés támogatásának hiánya, a leghátrányosabb helyzetű települések és településrészek katasztrofálisan alacsony színvonalú és Európában szokatlan mértékben szegregált iskolái és az utóbbi időben újra felerősödött körzetesítési kampány miatt - mintegy röghöz köti a legszegényebbeket.

A „segélyért munkát!” kampány tehát létező és súlyos társadalmi problémákat érint, ráadásul olyan kérdéseket, amelyeknek a kezelése idáig egyáltalán nem vagy nem megfelelő módon történt. Nemcsak a rendszerváltás óta hivatalban levő kormányoknak a probléma szőnyeg alá söprését nagyvonalú osztogatással váltogató „kezelési technikái” voltak teljesen hatástalanok, de tarthatatlan a vitában megszólaló szociálpolitikai szakemberek többségének az az érvelése is, aminek lényege körülbelül úgy összegezhető, hogy mindent úgy kell hagyni, ahogy eddig volt, esetleg még a jelenleginél is több személyt, még a jelenleginél is több címen kellene segíteni. Ez az álláspont nemcsak azért tarthatatlan, mert „nincs rá pénz”, hanem - sokkal inkább - azért, mert - mint láttuk - teljesen rossz struktúra fennmaradását, illetve bővített újratermelődését eredményezi.

Ennyire súlyos és ennyire éles társadalmi konfliktusokat generáló probléma politikai kezelésével kapcsolatban alapvetően kétféle hibát lehet elkövetni. Az első típusú hiba, amire eddig számtalan példát láthattunk az, hogy gyakorlatilag nem csinálnak semmit, látszatprogramokkal kezelgetik a problémát. Ezek általában semmilyen eredményre nem vezetnek, mert - még akkor is, ha e programok egyik vagy másik eleme vagy akár az egész program értelmes is - elszigeteltek lévén, képtelenek áttörni területi, szociális és etnikai hátrányok szélsőséges koncentrációjának és bővített újratermelődésének a kialakult mechanizmusait.

A második típusú hiba véleményem szerint az, amikor súlyos, csak hosszú évek szisztematikus és kitartó munkájával megoldható problémákat egyik napról a másikra akarnak megoldani. Ehhez általában az kell, hogy egyik vagy másik helyi politikai csoport, illetve annak befolyásos körei, valamilyen országos szintű támogatást is élvezve, politikai programként tudják megfogalmazni a valóban súlyos szociális helyzetből és a valóban éles etnikai konfliktusból „egyedül következő, hatékony megoldást”. Ezen általában valamilyen, a „cigányoknak” vagy legalább a meglehetősen esetlegesen definiált „rossz cigányoknak”, esetleg „más deviáns elemeknek” a települési perifériájára való kiszorítására vagy - egyre gyakrabban - a településről való elűzésére irányuló terv értendő.

A „segélyért munkát!” heckkampány éppen ezt a célt szolgálja. Nyilvánvaló ugyanis, hogy elképzelhetetlen olyan segélyezési rendszer, olyan közmunkaszervezési program, amely önmagában képes lenne megoldani a több százezerre tehető, tanulatlan, többszörösen kirekesztett, többgenerációs munkanélküli páriánépesség munka világába való visszavezetését, vagy akár csak számottevően javítani tudná ennek az esélyeit. Ehhez hatékony kormányzati esélyteremtő programokra lenne szükség. A szélsőségesen kirekesztődött csoportok társadalomba való visszavezetése ugyanis nemcsak az esélyegyenlőség absztrakt követelményének való megfelelést jelenti, hanem azt is, hogy létre kell hozni azokat az intézményeket és biztosítani a működésükhöz szükséges forrásokat, amelyek lehetővé tehetik azt, hogy a leszakadók valóban élni is tudjanak az elvileg rendelkezésre álló esélyekkel elsősorban a humántőke, az infrastruktúra, a környezetvédelem, a közlekedés, a hírközlés és az informatika terén szükséges állami beruházásokat támogatni, mert ezek azok a területek, ahol ezt a piaci mechanizmusok - különösen a leszakadó térségekben - nem képesek automatikusan biztosítani. Igen valószínűnek tartom, hogy már a közlekedési feltételek valamelyes javításával - például a közlekedési vállalatoknak nyújtott állami szubvenciók valamivel értelmesebb felhasználásával, azok magánvállalkozók és falugondnokok körében való megpályáztatásával, integrált menetrendek elkészítésével - jobban csökkenne a segélyre szoruló, tartósan munkanélküliek száma, mint ez a mostani heckkampány eredményétől várható.

A leghátrányosabb helyzetű térségek hanyatlásának megállítása pedig nem valósulhat meg az általánosan érvényes szabályok szerint, hiszen éppen az országban általánosan érvényes mechanizmusok eredményezték e térségek gyorsuló ütemű leszakadását. „Reintegrációs körzetek” létrehozására lenne szükség, ahol az általánostól a szükséges mértékben eltérő szabályozók tennék lehetővé az e térségek felzárkóztatását szolgáló munkát. Mindehhez a jelenlegi „hátrányos helyzetű kistérségek” nem biztosítanak megfelelő intézményi keretet, hiszen még a leghátrányosabb helyzetű kistérség is meglehetősen heterogén, kedvezőtlen és kevésbé kedvezőtlen helyzetű településekből áll. A támogatásokat pedig rendre a kistérségi központ és a jobb érdekérvényesítési lehetőségekkel rendelkező önkormányzatok fölőzik le, míg végül a legrosszabb helyzetű településeknek jóformán semmi sem jut.

A reintegrációs körzetekben megvalósításra kerülő, esélyteremtő programoktól azonban ma messzebb vagyunk, mint valaha. A realitás most az, hogy a kormányzati „reformötletelések” és az önkormányzati „modelljavaslatok” nyomán példátlan intenzitású erőszakhullám fenyegeti az ország leghátrányosabb helyzetű, romák által legmagasabb arányban lakott településeit, illetve az ilyen térségek peremvidékén elhelyezkedő városokat és falvakat. Rendszeressé váltak a szélsőjobboldali erődemonstrációk, a Molotov-koktélos támadások és más fizikai atrocitások. A helyi hatóságok egyre provokatívabban lépnek fel a romákkal szemben, az sem ritka, hogy a polgármester vagy egyik-másik önkormányzati képviselő a „Gárdát” kéri fel a probléma rendezésére. Ennek az erőszakhullámnak pedig nem lehet más következménye, mint hogy a megbélyegzett romák egyre távolabb szorulnak a társadalmi - és a munkaerő-piaci - integrálódást egyáltalán lehetővé tevő településektől, az ország pedig egyre távolabb kerül az európai trendekhez és normákhoz való felzárkózástól.

Egyfelől tehát örvendetes, hogy a leszakadó térségek és társadalmi csoportok problémája több évtizedes „közmegegyezéssel hallgatás” után a figyelem középpontjába került, másfelől azonban rendkívül szomorú, hogy mindez a vágyelvárással, a felelősségelhárítással, a hamis realizmus, „a hagyományos magyar önsorsrontás” forgatókönyve szerint történik. Korunk helyi és országos politikai vezetőinek kisebbségpolitikai vaksága legfeljebb a Trianon előtti és a két világháború közötti magyar uralkodó osztályok realitásérzékéhez hasonlítható!

Egymásra torlódó válságok

Ladányi, János

2008. december 13.

A jelenlegi már a negyedik válság, ami 1990 óta elérte az országot. A rendszerváltást követő - Magyarország békebeli történetében példátlan méretű - gazdasági visszaesés esetében ugyanis két válság időbeni egybeeséséről beszélhetünk. Az államszocialista gazdasági-társadalmi rendszer összeomlását követő krízis elfedte azt a másik, mindenhol hatalmas megrázkódtatásokkal járó változást, amit posztindusztriális átalakulásnak neveznek. Az államszocialista rendszer a hetvenes években természetesen nem volt képes feltartóztatni ezt a gyökeres gazdaság- és társadalomszerkezeti átstrukturálódást, legfeljebb késleltette és valamiféle „szocialista mederbe” terelte azt. Ez óriási áldozatokkal járt, az ország nagymértékű eladósodásának kezdete erre az időszakra tehető. A rendszerváltást követően azután ennek az erősen eladósodott országnak egyszerre kellett szembenéznie a *posztindusztriális* és a *posztkommunista válságok* következményeivel.

Napjainkban is két válság egymásra torlódásával van dolgunk. Ma a *világméretű krízis* hazai következményei fedik el a *második tranzíciós válság* súlyos megrázkódtatásait. Ez utóbbit úgy szokták magyarázni, hogy míg a gazdaságban a piac kikényszerítette a hatékony működéshez szükséges átalakulásokat, a gazdaságon kívüli szférában ez nem ment végbe, mert a rendszer kedvezményezettjei görcsösen ragaszkodnak privilégiumaikhoz. Gyakorlatilag érintetlenül maradtak olyan hatalmas ellátó rendszerek, mint az egészségügy, a nyugdíjrendszer, az oktatásügy a szociálpolitika, az önkormányzati rendszer. Ráadásul Magyarországon a piac által kikényszerített gazdasági átalakulások - a privatizáció sajátos módjától kezdve egészen a bankcsődök kezelésének hazai gyakorlatáig - olyan gazdaság- és társadalomszerkezetet hoztak létre, amely önmagában is aláássa a tartós és gyors gazdasági növekedés feltételeit. A jelenlegi világméretű válság így egy már elkezdődött - és hideg polgárháborús körülmények között, „nagykoalícióban” elmélyített - krízis időszakában érte el az országot, amelynek így ismét két válsággal kell egyszerre megküzdenie.

Egyáltalán nem biztos, hogy a jelenlegi válságok kisebb társadalmi megrázkódtatással fognak járni, mint a rendszerváltáskoriak. Az 1990-es évek közepén beindult gyors gazdasági növekedés ugyanis a magyar társadalom és településrendszer tekintélyes részét szinte meg sem érintette. Miközben óriási pénzeket költöttek szociális és foglalkoztatási programokra, sem a magyarországi foglalkoztatás Európában egyik legalacsonyabb arányát, sem a rendszerváltás időszakában a társadalomból tartósan kihullott mintegy 700 ezer magyar állampolgár számát nem sikerült számottevően csökkenteni. A tartósan kirekesztett családok viszont ma sokkal rosszabb mentális és fizikai állapotban vannak, mint a rendszerváltás idején. Kialakult a tartós munkanélküliségben és tartós kirekesztettségben élők második és harmadik generációja, ami a problémát különösen nehezen kezelhetővé teszi.

A hazai társadalmpolitika annyira belefeledkezett az univerzális szociális ellátás dogmájába, hogy még az 1990-es évek elejének rendkívül súlyos gazdasági válsága közepette sem volt képes a legrászorultabbak gondjain enyhíteni. Ez most sincs nagyon másként - legalábbis erről árulkodik az illetékes miniszternek az a „megnyugtató” nyilatkozata, mely szerint „a gazdasági válság nem olyan mély, hogy a létezés tömeges ellehetetlenülésétől kellene tartani.” Úgy gondolom, hogy az elmélyülő válság mindenképpen szükségessé teszi a tömeges éhezés, a tömeges eladósodás, a tömeges hajléktalanság kezelését szolgáló intézményrendszerek kiépítését. Egyetértek azzal, hogy kiemelten fontos cél a munkahellyel rendelkezők minél nagyobb részének munkában tartása”, mert ez nyilván „olcsóbb és hatékonyabb, mint a szociális szférában”. Emellett azonban mindent meg kellene tenni annak érdekében is, hogy minél kevesebb további munkanélkülivé váló, illetve lakhatásában ellehetetlenülő család szoruljon ki a városokból és a potenciális munkahelyekhez közeli falvakból. A tartós munkanélküliség kezelése ugyanis így módon ugyancsak olcsóbb és hatékonyabb, mint „a szociális szférában” - különösen akkor, ha az még mindig a „segélyért munkát!” hecckampánnyal közelít a problémához.

Mindehhez egyebek mellett korszerű adósságkezelési programok és szociális bérlakások kellene. Az elmúlt két évtizedben ugyanis eladták és lebontották az ország szociális bérlakás-állományának túlnyomó többségét. Így ma az ilyen lakások magyarországi aránya a legalacsonyabbak között van Európában, ami lehetetlenné teszi a legtöbb égető szociális gond megoldását.

A területfejlesztésre elköltött EU-s pénzek legnagyobb része eddig klientúraépítésre, mitöbb egy már évtizedekkel ezelőtt zsákutcásnak bizonyult, félfeudális területigazgatási modell rekonstrukciójára lett elkölve. Haladéktalanul be kellene

szüntetni a jelenlegi szociális válság kialakulásáért nagymértékben felelős szociális és térségfejlesztési programokat, és az így felszabaduló forrásokat a válság szociális hatásainak mérséklésére kellene fordítani.

Az antiszociális szociálpolitika formáinak átalakulásai

Ladányi, János

2009. január 16.

2009 első hetében, egy olyan téli héten, amikor még igazán hideg sem volt, 35 olyan haláleset vált ismeretessé, amikor többnyire szegény, ellátatlan emberek megfagytak az utcán vagy fűtetlen lakásukban. Az ilyen jellegű halálesetek tényleges száma nyilvánvalóan jóval magasabb a médiaeseménnyé válnál, és a szociális ellátórendszerből való kihullás problémája is jóval szélesebb annál, mint amit a kihűléses halálesetek számának alakulása mutat. Ennek ellenére ezek a tragédiák - hogy stílszerűek legyünk, mintegy a jéghegy csúcsaként - egyértelműen rávilágítanak arra, hogy a rendszerváltás óta eltelt csaknem húsz év alatt nem sikerült olyan szociális ellátórendszert kialakítanunk, ami alkalmas lenne akár a legalapvetőbb szociális problémák kezelésére.

Míndez azt bizonyítja, hogy - ellentétben azzal, ahogyan a legtöbb közgazdász gondolja - a magyar jóléti állam nem koraszülött, hanem még meg sem született. A rendszerváltás előtt is inkább túlméretezett kollektív fogyasztás, mint korszerű szociálpolitikai rendszer volt, hiszen - mint ezt az 1960-as évek végéről, az 1970-es évek elejétől származó adatok annak idején általam elvégzett másodelemzése bizonyította, mind az árrendszerbe beépített adók és szubvenciók, mind a pénzbeli és természetbeni szociális juttatások rendszerén keresztül megvalósuló, rejtett jövedelem-újraelosztás elsősorban a magasabb státusú és magasabb jövedelmű társadalmi csoportoknak kedvezett. Ráadásul az 1980-as évek végének szociálpolitikáját teljesen felkészületlenül érték az olyan nagy szociális kihívások, mint amit például a tömeges munkanélküliség, a tömeges szegénység, a lakhatás biztonságának tömeges ellehetetlenülése, vagy a tömeges hajléktalanság megjelenése jelentettek.

Milyen lett?

A rendszerváltás óta eltelt két évtizedben nem került sor a magyar szociálpolitikai rendszer átfogó reformjára. Míg a szűken értelmezett gazdasági szférában a piac úgy-ahogy kikényszerítette a piackonform működéshez szükséges átalakulásokat, a hatékony piaccgazdasági működéshez elengedhetetlen reformok a gazdaságon kívüli területeken rendre elbuktak vagy vakvágányra sodródtak a rendszer kedvezményezetteinek privilégiumaikhoz való görcsös ragaszkodása miatt. Ezen kívül elmondható még az is, hogy a rendszerváltás óta regnáló kormányok és szociálpolitikai szakapparátusok jóval találekonyabbnak bizonyultak a megörökölt szociálpolitikai rendszer erodálása, mint megújítása terén.

A rendszerváltást követő gazdasági válság Magyarország békebeli történetének legmélyebb, legkiterjedtebb és - most már tudjuk ezt is - leghosszabban tartó válsága volt. Akármilyen fontos gazdasági mutatót nézünk, az összehasonlítás azt mutatja, hogy a válság jóval súlyosabb volt, mint az 1929-32-es „Nagy Válság”. Az utóbbival ellentétben nemcsak azoknak a családoknak az életszínvonala esett vissza, amelyekben egy vagy több fő munkanélkülivé vált, hanem a társadalom túlnyomó többsége lett szegényebb. Nemcsak az a békeidőben példátlan mértékű munkahelyvesztés ment végbe, hogy az 1990-es évek elején, három év alatt elveszett a magyarországi munkahelyek egyharmada, hanem a helyzet még azzal is súlyosbodott, hogy a munkahelyek száma az 1990-es évek második felének gyors gazdasági növekedésének hatására sem haladta meg számottevően az 1993-as mélyponton mért számot. Az 1995 és 2002 közötti gazdasági növekedés következtében ugyan mind a szegények száma, mind pedig a szegénység mértéke csökkent az országban - ezért is fulladt ki 2002-ben az egyaránt a „szegényebbek vagyunk, mint korábban” lözunggal érvelő jobboldali, ellenzéki és dogmatikus baloldali propaganda -, azonban a gazdasági növekedés jótékony hatása nem „csorgott le” mindenhová. Szinte meg sem érintette a magyar társadalom igen jelentős szeletét, és érintetlenül hagyta a magyar településrendszer igen jelentős részét.

Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a piaccgazdasági átmenet során alapvetően megváltozott a magyarországi szegénység jellege. Az államszocialista rendszer összeomlását követő válság ugyanis együtt járt azzal a másikkal, nálunk sokkal fejlettebb és gazdagabb országokban is hatalmas társadalmi megrázkódtatást okozó válsággal, amit posztindusztriális átalakulásnak neveznek. Az államszocialista rendszer a hetvenes években természetesen nem volt képes feltartóztatni ezt

a gyökeres gazdaság- és társadalomszerkezeti átstrukturálódást, legfeljebb késleltette és valamiféle „szocialista mederbe” terelte azt. Ez óriási áldozatokkal járt.

Magyarországon ugyan nem voltak olyan súlyos ellátási problémák, mint azokban az országokban, amelyek ideológiai okokból nem vettek fel külföldi hiteleket, vagy amelyek, szintén ideológiai okokból, mindenáron gyorsan vissza akarták fizetni azokat, de az ország nagymértékű eladósodásának kezdete erre az időszakra tehető. A rendszerváltást követően azután ennek az erősen eladósodott országnak egyszerre kellett szembenéznie a posztkommunista és a posztindusztriális válságok következményeivel.

A posztindusztriális válság hatására drámaian leértékelődött, mintegy a munkamegosztás új rendszere számára „feleslegessé vált” az a szocialista nagyiparban foglalkoztatott, alacsonyan iskolázott, kvalifikálatlan, magas arányban vidékről ingázó, cigányok által erősen felülreprezentált munkaerő, amely az államszocializmus utolsó két évtizedében a magyarországi munkaerő-állomány legutolsó tartalékait jelentette. Ők - a megszűnő szakmák, sőt egész gazdasági ágazatok más, korábban jól fizetett, megbecsült munkát végző feleslegessé váltjaival együtt - nem egyszerűen munkanélkülivé, hanem tartósan kirekesztett „feleslegessé” váltak.

Nem igaz, hogy a rendszerváltás előtt nem voltak szegények és kirekesztettek Magyarországon. Míg azonban az államszocialista periódus szegénysége jellemzően „életciklushoz köthető”, mert - ha megtorpanásokkal és lelassulásokkal terhelt is - fokozatosan csökkenő mértékű és leginkább demográfiai mutatókkal (életkor, gyermekszám, kereső/eltartott arány) magyarázható szegénység volt, az újkapitalista korszak szegénysége alapvetően strukturális jellegű. Leginkább olyan változók magyarázzák, mint amilyen a szakképzettség és az iskolai végzettség, a lakóhely jellege és annak munkahelyektől való távolsága, és - egyre inkább - a cigány etnikumhoz való tartozás. Ezek pedig az életciklussal párhuzamosan egyáltalán nem, vagy nem automatikusan változó tényezők - sőt olyanok, amelyeket a leghátrányosabb helyzetűek nagy valószínűséggel átörökítenek a következő generációkra.

Az államszocialista rendszer szociálpolitikája természetesen nem lehetett felkészülve a rendszerváltás után jelentkező új típusú szociális problémák kezelésére. A rendszerváltás utáni szociálpolitika potentájtjai azonban annyira belefeledkeztek az univerzális szociális ellátás dogmájába, hogy még az 1990-es évek elejének rendkívül mély válsága közepette sem tettek semmiféle komolyan vehető kísérletet arra, hogy legalább enyhítsenek a leginkább rászoruló szociális problémáin. Az ide vonatkozó ideológia úgy szólt, hogy a rászorultság elvű szociálpolitika - azzal, hogy párhuzamos ellátórendszereket hoz létre - a társadalom szétszakadását eredményezi. Ez igen megfontolandó érv egy olyan országban, ahol a társadalom részekre szakadása még nem történt meg. Olyan országban azonban, mint amilyen már az 1990-es évek Magyarországa volt, ahol mély és alig átjárható szakadék keletkezett a társadalom legalján, szegények és nagyon szegények között, ez az ideológia azt eredményezi, hogy - miközben a szociálpolitika „az egész társadalomról”, de legrosszabb esetben is annak legalább egyharmadáról „kíván gondoskodni” - a legszegényebbek a legalapvetőbb szociális ellátásból is kiszorultak. Nagyfokú képmutatás a különböző okokból, különböző intézmények által nyilvántartott, munkanélküli és szociális segélyért, gázár-támogatásért és lakbér-kiegészítésért, közgyógyellátásért és ki tudja még miért kuncsorogni kényszerítettek pont attól félteni, hogy igazolni kelljen rászorultságukat ahhoz, hogy hozzájussanak a számukra legfontosabb szociális ellátáshoz! Ez az ideológia - amelyet bal- és jobboldalon egyaránt nagy előszereettel hangoztattak és hangoztatnak - valójában semmi másra nem alkalmas, mint arra, hogy az „antiszociális szociálpolitika” által kedvezményezett privilegiumait védje.

Így aztán a posztkommunista válság időszakában - miközben mindegyik munkaügyi miniszter a teljes foglalkoztatás megteremtését ígérte és sok-sok milliárdot költöttek a munkaügyi hálózatok kiépítésére, különböző „remek” átképzési, szociális foglalkoztatási és más fantázianevű programokra - a munkaerő-politika gyakorlatilag feltett kézzel szemlélte, hogy a magyar munkaerő-állomány, olyan áron korszerűsödik, hogy leselejteződik az egyharmada. Így aztán az oktatáspolitikai - miközben 2003-ban azt ígérte, hogy öt éven belül teljesen felszámolják a magyar közoktatási rendszerben a roma tanulók szegregációját, és hihetetlen pénzeket költött különböző lila integrációs programokra - nagy meglepetéssel szemlélte, hogy a magyar oktatási rendszer ma sokkal szegregáltabb, mint valaha volt (bár hozzá kell tennem, hogy amikor éppen ezeket a sorokat írom, a különböző integrációs programok potentájtjainak még mindig van pontosan két hetük a roma tanulók iskolai szegregációjának „teljes felszámolására”).

Mindent összevetve: a magyar szociálpolitika, hatalmas állami pénzek felhasználásával még ma is a túlságosan is kiterjedt kollektív fogyasztást támogatja, miközben nem sokat foglalkozik a leginkább rászorultak problémáinak kezelésével. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a ténylegesen foglalkoztatottak aránya - mint említettük - egyetlen évben sem

haladta számottevően meg az 1993-as szintet, amikor pedig a magyar gazdaság a válság mélypontján volt, és hogy a társadalomból a rendszerváltás után kihullott mintegy hétszázezer fő számát szintén nem sikerült számottevően csökkenteni. Sőt, szegény közösségekben járva ma már tömegesen lehet találkozni második generációs munkanélküliekkel, nagyon szegény közösségekben harmadik, sőt negyedik generációsokkal is.

Tévednek azok a közgazdászok, akik azt gondolják, hogy a magyar szociálpolitikai rendszernek az a legnagyobb baja, hogy nagyon sok pénzbe kerül, ugyanis sok olyan ország van, amelyik a gazdaság fejlettségi szintjéhez viszonyítva legalább annyit költ szociálpolitikára, mint Magyarország. Tévednek azok a szociálpolitikusok, akik a magyarországi jövedelmi egyenlőtlenségek mértékével és a szegények számával riogatva még több pénzt szeretnének szociális célokra elkölteni, ugyanis sok olyan ország van, ahol legalább olyan nagyok a jövedelmi egyenlőtlenségek és legalább olyan sok szegény él, mint Magyarországon, mégsem költenek többet szociálpolitikára. Olyan ország azonban csak egy van a világon, ahol olyan rengeteget költenek szociálpolitikára és mégis olyan sok tartósan kirekesztett pária él, mint nálunk - ez az egyik szomorú hungaricum.

A jóléti állam szerepe az új válságban

Értelmezésünk szerint a jelenlegi már a negyedik válság, ami a rendszerváltás óta sújtja az országot. Mint korábban említettük, az 1990-es évek elejének békeidőben példátlan mértékű gazdasági visszaesése esetében voltaképpen két válság, a *posztindusztriális átalakulással járó krízis* és a *posztkommunista válság* egymásra torlódásáról beszélhetünk.

Ma ismét két válság egymásra torlódásával van dolgunk. Ez a kettős válság jóval a *világgazdasági pénzügyi válság* kirobbanása előtt, már valamikor 2002 táján elkezdődött nálunk. Ezzel magyarázható az, hogy már évekkel ezelőtt lelassult a gazdaság növekedésének üteme, növekedett az állami költségvetés és a lakosság eladósodásának mértéke és már akkor súlyos egyensúlyhiány és egyéb szerkezeti problémák léptek fel.

A *második tranzíciós válság* okai szorosan kapcsolódnak mindahhoz, amit a magyar szociálpolitikai rendszer hiányosságairól korábban elmondtunk. Ezt az alapvetően a hazai viszonyokban gyökerező válságot, némi leegyszerűsítéssel azzal szokták magyarázni, hogy mind ez ideig gyakorlatilag érintetlenül maradtak az olyan nagy ellátó rendszerek, mint az egészségügy, az oktatás, a nyugdíjrendszer és a szociálpolitikai újraelosztás egyéb területei vagy az önkormányzati rendszer. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy mindez olyan gazdaság- és társadalomszerkezeti torzulásokat hozott létre, ami aláássa a tartós és gyors gazdasági növekedés feltételeit. Az apartheidszerűen szegregált magyar közoktatás, a szélsőségesen szegregált magyar településrendszer, a tényleges foglalkoztatottság egyik legalacsonyabb európai mértéke, a szociális bérlakásoknak a fejlett világban az egyik legalacsonyabb aránya, a katasztrofálisan magas morbiditási adatok, a várható életkor harmadik világbeli szintje nemcsak szociális problémákat jelentenek. Ilyen tömegű rossz fizikai és mentális állapotban lévő, a munkaerőpiacról kiszorult, a társadalomból tartósan kirekesztett embert ugyanis - többé-kevésbé demokratikus és többé-kevésbé európai feltételek mellett - legalább valamilyen minimális szinten el kell valahogy tartani, és ez rettenetesen sok pénzbe kerül. Mindez jelentősen megemeli az adók és járulékok szintjét, végső soron megnöveli a munkabérek járulékos terheit, ami előbb-utóbb azzal jár, hogy kevesebb munkahely létesül az országban. És a kör itt bezárul, hiszen a kevesebb munkahely alacsonyabb foglalkoztatottságot eredményez.

2004 után fokozatosan megváltoztak a tartós kirekesztettség igen súlyos társadalmi kérdésének a problémák szőnyeg alá söprését nagy osztogatásokkal váltogató kormányzati kezelési technikái. Először csak azt lehetett észlelni, hogy - bár a szövegek még nagyon is a régié maradtak, sőt éppen akkor hirdették meg az újabb, ezúttal éppen a „gyermekszegénység felszámolására” hivatott, grandiózus programot - egyre kevesebb pénz és energia jutott a különböző szociálpolitikai osztogatásokra. Később azonban a kormányzat - észelve azt, hogy a probléma a korábbi módon nem kezelhető - nekilátott a leghátrányosabb helyzetűek által legmagasabb arányban lakott települések, illetve önkormányzatok helyzetének szisztematikus ellehetetlenítéséhez.

A magyar településrendszer túlzott szétaprózottságával kapcsolatos dogma felelevenítése és a kistelepülések önkormányzatainak különféle társulásokba való bekényszerítése semmilyen számottevő megtakarítással vagy szolgáltatás-javulással nem járt, csak azzal, hogy mára a kistelepülések önkormányzatainak többsége fizetésképtelenné vált és így legalapvetőbb feladatait sem tudja ellátni.

A leghátrányosabb helyzetűek településeinek ellehetetlenítését a legkiszolgáltatottabbak megbélyegzését célzó kampány követte. Ez a „segélyért munkát” szlogennel indult kormányzati és önkormányzati hecckampány a 2008-as év elején kezdődött, és nyomában az ország legújabb kori történetében példátlan intenzitású, hosszúságú és kiterjedésű, napjainkban is tartó erőszakhullám bontakozott ki. Rendszeressé váltak a szélsőjobboldali erődemonstrációk, a romák házai elleni Molotov-koktélos támadások, a fegyveres atrocitások, amelyeknek eddig már hat halottja, rengeteg fizikai és lelki sérültje van. Mindennek következtében a megbélyegzett romák egyre távolabb szorulnak a társadalmi és munkaerő-piaci beilleszkedést egyáltalán lehetővé tevő településektől, az ország pedig egyre közelebb kerül az európai felzárkózást nagymértékben megnehezítő etnikai megosztottság elmélyüléséhez és az etnikai összeütközések rendszeressé válásához.

Mindez visszatérést jelent az ország legrosszabb történelmi hagyományaihoz. Az aprófalvak kistelepülési társulásokba való belekényszerítése körülbelül úgy viszonyul egy, a lehetséges előnyök és hátrányok kölcsönös mérlegelésén alapuló, önkéntes társuláshoz, mint mondjuk az első éjszaka joga egy kölcsönös vonzalmon alapuló együttéléshez. Különösen szomorú, hogy a területfejlesztésre fordított első EU-s pénzek legnagyobb része Magyarországon eddig nagykoalícióban elkövetett klientúra-építésre, mi több, egy már évtizedekkel ezelőtt zsákutcának bizonyult, félfedális területigazgatási modell újraélesztésére lett elkölve.

Nem sokkal jobb a helyzet a „segélyért munkát” szlogennel indult kormányzati és önkormányzati hecckampánnyal kapcsolatban sem. Ez a program sok feleslegesen elköltendő állami pénzre épül és - igen súlyos gazdasági és szociális válsághelyzetben, amikor minden felelős kormány az állampolgárok közötti szolidaritás megerősítésén fáradozik - semmi másra nem alkalmas, mint a legnyomorultabbak egzecíroztatására és megszégyenítésére. Körülbelül annyi köze van a munkaerőpiacról tartósan kihullottak munkába való visszavezetéséhez, mint az egykor súlyosan kiszolgáltatott és megalázott emberek „sáncásásra” vagy „málenkij robotra” kényszerítésének az embereket szabadabbá tevő munkához.

Az állami közmunkaprogramok persze mindig és mindenhol fontos eszközt képezték a munkanélküliek válságidőszakokban való foglalkoztatásának. Ezért különösen elgondolkodtató, hogy mind ez idáig egyetlen félig-meddig komolyan vehető állami közmunkaprogramot sem sikerült kidolgozni. A közmunkák megszervezését a szociális kormányzat most azoktól a helyi önkormányzatoktól várja, amelyeknek jelentős részét nemrég még a legalapvetőbb helyi feladatok elvégzésére is alkalmatlannak tartott, és ezért pénzügyileg teljesen ellehetetlenítette őket. Arról már nem is beszélve, hogy a tartósan munkanélküliek által magas arányban lakott települések és önkormányzataik egy ilyen programhoz a legszükségesebb feltételekkel sem rendelkeznek: se megfelelő számú munkaalkalom, se a minimális szakértelem és pénz, de még a társadalomból kihullottak visszaintegrálására irányuló szándék sincs jelen ezen önkormányzatok túlnyomó többségének esetében.

Fontos tudni, hogy a térbeli és társadalmi folyamatoknak sokkal nagyobb a tehetetlenségük, mint a gazdasági ciklusoknak. Erre a gazdasági válságra - akármekkora megrázkódtatással is fog járni - már csak a nagyon öregek fognak, egészen haloványan emlékezni, amikor a kistérségi társulások vagy a segélyért munkát program „ügyes” kormányzati trükkje még mindig éreztetni fogja pusztító hatását. Mint ahogyan annak a butaságnak még ma is - sőt, ma igazán! - látjuk a kárát, hogy csaknem négy évtizeddel ezelőtt valakik úgy gondolták, hogy „túlzottan elaprózódott a magyar településrendszer”, jobb lenne azt - a dolgokat valahol a központban, „szakszerűen” eldöntve - egy kicsit körzetesíteni. Soha senki sem tudta még kimutatni azt, hogy az ily módon megtakarított pénzt milyen korszerű célokra fordították - mint ahogyan azt sem, hogy milyen megtakarítások jártak a mostani újrakörzetesítési kampánnyal -, az azonban már ma is elég pontosan látható, hogy a kistelepüléseken rekedt, illetve oda kirekesztett páriák milyen szociális és politikai terhet jelentenek, és fognak még hosszú évtizedekig jelenteni az országnak.

Hatékony szociálpolitika ma elképzelhetetlen anélkül, hogy legalább a kormányon belül létrejöjjön a konszenzus arról, hogy kiemelt szociális prioritás a rendszerváltás utáni válság következtében a társadalomból kihullott mintegy hétszáz ezer fő lehető legnagyobb részének a társadalomba való visszaillesztése, és a most kibontakozó válság szociális hatásainak a minimalizálása. Az utóbbi mindenekeelőtt azt jelenti, hogy - akár a munkahelyek egy részének dotálásával, továbbá értelmes közmunka-programok szervezésével - minden lehetségest meg kellene tenni annak az érdekében, hogy minél kevesebben szoruljanak ki a munka világából. Minden lehetségest meg kellene tenni annak az érdekében is, hogy a lehető legkevesebb lakhatásban ellehetetlenülő család szoruljon ki a nagyvárosokból és a munkahelyekhez közeli településekről. Mindkét említett preferencia mögött ugyanaz a logika húzódik meg: a szociális problémák kezelése sokkal olcsóbb és hatékonyabb a munka világában, illetve a rokoni, szomszédosági, baráti kapcsolatokba beágyazottan, mint a szélsőséges munkahelyi, lakóhelyi, és iskolai szegregáció körülményei között. Az elmélyülő válság tehát megköveteli a tömeges munkanélküliség,

a tömeges eladósodás és lakóhelyvesztés, a tömeges éhezés és a tömeges hajléktalanság hatékony kezelését szolgáló intézményrendszer megteremtését.

A magyarországi modern jóléti állam tehát nemcsak, hogy nem született még meg, de még azt se lehet mondani, hogy napjainkban bármelyik számottevő politikai tényező annak megszületése érdekében fáradozna. Nem mondhatunk mást: talán a válság és az európai környezet majd kikényszeríti ezt is.

Paramilitáris válságkezelés

Ladányi, János

2009. július 13.

Mint ismeretes, az MSZP csúnyán elbukta a legutóbbi választásokat, és választási esélyei azóta még tovább romlottak. Ennél is nagyobb baj a számukra, hogy számos körzetben még a Jobbik is megelőzte őket. Azt lehetne gondolni, és szóltak is erről egyes hírek, hogy mindez korábbi politikájuk gyökeres újragondolására készíti őket.

Szembetűnő, hogy a Jobbik általában az ún. leszakadó térségek egy részében előzte meg az MSZP-t. A szocialista nagyipar egykori fellegrái közül olyan városokban, ahol kiugróan magas a munkanélküliség, mindenki elköltözött, aki tehetett, és csak azok maradtak, akiknek nem nagyon volt más választásuk. Az elköltözöttek helyét pedig a korábbinál is hátrányosabb helyzetű népesség - köztük magas arányban cigányok - foglalták el. Lényegében ugyanez igaz a leszakadó, többnyire aprófalvas térségekre is, amelyekben az egyrészt cigányok által egyáltalán nem, vagy csak alacsony arányban lakott, továbbra is fogyó népességű, előrecedő falvak, másrészt a ma már stagnáló vagy növekvő lakosságszámú, fiatal cigány népesség által magas arányban lakott, gettósodó falvak dominálnak. A gettósodó aprófalvak, különösen az ország északkeleti, keleti peremén már egyre inkább összeérnek, így az ország történetében először, gettósodó térségek kezdenek kialakulni. A Jobbik éppen az ilyen körzetek jelentős részében szerepelt igen sikeresen.

Meg is születtek a „kézenfekvő” magyarázatok: a szélsőjobboldali párt előretörése a magyar emberek rasszista, cigányellenes beállítottságával magyarázható, továbbá azzal, hogy „végre kimondja azokat a problémákat, amelyekre a cigánykérdéssel kapcsolatban mindenki gondol”. Az emberek félnek a cigányoktól, és „kézenfekvő”, hogy annál inkább félnek, minél több cigány lakik egy településen.

Az ilyen okoskodások a település, vagy a térség egyik jellemzőjével - tehát egy csoportjellemzővel - kívánnak egyéni választói döntéseket megindokolni, ami a legkülönfélébb áll összefüggésekre szolgálhat bizonyítékkal. Komoly formában elhangzott már az is, hogy a Jobbik sikeréről is a cigányok tehetnek, mert a magas arányban általuk lakott körzetekben ők nem mentek el szavazni. Ilyen alapon persze azt is bizonyítottnak láthatnánk, hogy a romák a Jobbikra szavaztak, azért kapott a Jobbik sok szavazatot ott, ahol sok roma él...

Addig még nincs nagy baj, amíg csak az elemzők követnek el hibákat. Sokkal rosszabb a helyzet, ha a biztonságunkért felelős politikusok vonnak le téves következtetéseket, miután mindig azoknak az elemzőknek a tanácsát igyekeznek megfogadni, akik azt mondják, amit ők hallani szeretnének. Valami ilyesmi történhetett most is, amikor a szocialisták egy újabb paramilitáris alakulat, a települési őrségek felállítását javasolják, hátha azok is úgy hozzák majd nekik a szavazatokat, mint a Magyar Gárda meg a Gójs Motorosok a Jobbiknak.

A leszakadó térségekkel, különösen az aprófalvakkal kapcsolatban persze az összes magyar politikai pártnak általában, és a szocialistáknak különösen lenne mit újragondolni. Nem ártana megérteni egyebek mellett, hogy ezek nem azért „rossz helyek”, mert ott sok cigány lakik, hanem az összefüggés pontosan fordított: a romák azokban a térségekben élnek különösen magas arányban, amelyek valamikor, ilyen vagy olyan okokból rossz helyekké váltak. Ez az ok lehetett az, hogy a trianoni döntés miatt a település egyszer csak az ország szélére került, hagyományos kapcsolataitól elszakadt, lehetett ilyen ok például a zsidók kiirtása, a svábok deportálása, a kulákok elüldözése eredményeként hirtelen keletkezett népességvákuum, vagy az 1970-es évek körzetesítési és az utóbbi néhány év újrakörzetesítési kampányainak következtében a magasabb státuszú népesség elvándorlása. Az említett intézkedésekben a közös az, hogy a következményükként keletkezett népességvákuumot nem azok töltötték ki és nem úgy, akik és ahogy az intézkedéseket elrendelők kigondolták, hanem általában a leghátrányosabb helyzetű népesség, igen magas arányban a már egzisztenciálisan ellehetetlenült, a városokból kiszorított romák. Ettől ezek a helyek egy idő után persze - és ez a világon mindig, mindenhol így van - még rettenetesebbekké váltak. A Jobbik előretörése ezekben a körzetekben azzal magyarázható, hogy a parlamenti pártok, élükön a hét éve kormányzó szocialistákkal meg sem kíséreltek megoldást kínálni az ott élők problémáira, az uniós fejlesztések meg sem érintették a településeiket, ráadásul - etnikai hovatartozástól függően - időről-időre leingyenélőzték, vagy lerasszistázták őket.

Mindenekelőtt tehát a „lopakodó körzetesítést”, az aprófalvak iskoláinak, önkormányzatainak, (végső soron az ott lakók életének) ellehetetlenítését eredményező, a legrövidebb távú gazdasági és szociális érvekkel sem indokolható kampányt, illetve az ahhoz kapcsolódó pénzosztogatásokat és forráselvonásokat kellene sürgősen leállítani. A szóban forgó településekről ugyanis az állam már gyakorlatilag teljesen kivonult, így nemcsak a rendőrség, hanem az önkormányzat, az iskola, az egészségügy, a család- és idősgondozás sem működik már egész térségekben. Értelmetlen és álságos dolog például a leghátrányosabb helyzetű tanulók iskolai hátrányainak ellensúlyozására hatalmas pénzeszközöket úgy elkölteni, hogy közben éppen azokat a településeket lehetetlenítik el, ahol ezek a gyerekek a legmagasabb arányban élnek. Ezt az álságosságot az érintettek is érzékelik. Nincs olyan iskolaszervezési technika és nem ismeretes olyan pedagógiai módszer, amelynek segítségével a gettósodó falvakban, még a cigánytelepinél is elszigeteltebb körülmények között élő gyerekek integrációját meg lehetne valósítani.

Minden településen szükség van hatékony és folyamatos rendőri jelenlétre - továbbá az önkormányzatok, az iskolák, az egészségügyi ellátás, a család- és idősgondozás és hasonló minimális szolgáltatások biztosítására. Ezt az egyre súlyosbodó problémát nem lehet a régi reflexekkel pusztán rendészeti kérdésként kezelni. És különösen nem lehet ezeket a térségeket fegyveresen parádézó, paramilitáris alakulatoknak, vagy mondjuk „a borsodi cigányvajdának” gebinbe kiadni. Ugyanis ez azt jelentené, hogy az ország lemond népességének csaknem egytizedéről és területének ennél is nagyobb részéről, aminél ostobább kollektív önsorsrontást elképzelni sem lehet.

Kompország az Európai Unióban

Ladányi, János

2009. szeptember.

A 2004-es EU csatlakozásunk alkalmából elhangzott elmélkedések legfontosabb közös gondolata az volt, hogy „Magyarország végre révbe ért”, és többé nem kompország módjára hanykolódik Kelet és Nyugat között. „A mai naptól Magyarország az Európai Unió tagja. Ezzel hazánk - a „kompország”, ahogyan Ady nevezte -, végképp kiköt a nyugati parton” - mondta Mádl Ferenc köztársasági elnök a csatlakozás tiszteletére tartott ünnepségen. Ezt a képet használta Medgyessy Péter miniszterelnök az egyik vele készült interjújában, és Vizi E. Szilveszter, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke is az MTA ünnepi közgyűlését megnyitó beszédében: „Május 1-jén ezeréves történelmünk egyik legfontosabb eseményének lettünk tanúi, sőt részesei. Ezzel megszűnik Ady Endre-i értelemben vett „kompország” jellegünk, amely a Kelet és Nyugat közötti hanyódást jelentette, akaratunk ellenére. Most a Nyugathoz, mégpedig egy új Európához fogunk tartozni, saját elhatározásunkból.”

Azóta már több mint fél évtized telt el, és - mint oly sokszor a magyar történelemben - az öröm és bizakodás mélységes kiábrándultságba és beletörődésbe csapott át. Mi történt tehát? Hol tart most Kompország?

Magyarországon a rendszerváltáskor - a később realistának vagy inkább mérsékelt optimistának bizonyuló igen kevesektől eltekintve - mindenki rövid és fájdalommentes átmenetre számított. Ez az illúzió abból a tényből táplálkozott, hogy nálunk a piaci reformok már évtizedekkel korábban megkezdődtek és a reformfolyamat jóval kevesebb megtorpanással terhelt volt, mint a többi államszocialista országban.

A rendszerváltást követő rendkívül súlyos válság persze kijózanító erejű volt, és „a reformfolyamat élharcosaként”, „a berlini fal lerombolójaként” vitézkedett „regionális középhatalomnak” a „hálás nyugati világ” általi megjutalmazásához fűződő illúziók is foszladozni kezdtek akkor, amikor előbb a NATO, majd az Európai Unió is sorra vett fel a tagjai közé olyan országokat, amelyeket - mi legalábbis úgy hittük - évtizedekkel kellett volna megelőznünk, hiszen hozzánk hasonló eredményekkel nem büszkélkedhettek, sőt még a „nyugati kereszténység védőbástyájaként” sem „hullatták vérüket”.

2004-ben, Magyarország Európai Unióhoz történt csatlakozásakor már mindenki tudta, hogy az átmenet nehezebb és hosszabb lesz a vártnál. Arra azonban még senki sem számított, hogy a nyugati típusú demokráciába és piacgazdaságba való átmenet „magyar útja” zsákutcának bizonyulhat.

Pedig az intő jelek már több mint tíz évvel korábban elkezdtek sokasodni. A Bokros-csomag után még viszonylag rövid idő alatt felgyorsult a gazdaság növekedése, és mindenki azt hitte, hogy ha újabb áldozatok árán is, de az ország végre ráatalált a felzárkózáshoz vezető pályára. 1998-ban ugyan a balliberális koalíció - legnagyobb meglepetésére - elveszítette a választásokat, de a Fidesznek esze ágában sem volt a választási kampányban tett, olykor képtelen ígéreteit betartani. „A választási program nem azonos a kormányprogrammal” - mondták, és még mintegy két évig meglehetősen szigorú fiskális fegyelmet betartva kormányoztak. Semmilyen bonyolultabb strukturális reformra sem vállalkoztak ugyan, de nagyszabású pénzköltekezésekbe sem bonyolódtak. Sokan még ma is úgy gondolják, hogy a bajok csak a választási ciklus második felében kezdődtek el, és csak a 2002-es választási kampányhoz közeledve kezdtek elmélyülni.

Tény, hogy a két nagy párt a 2002-es választási kampányban olyan ígéretési licitbe bonyolódott, ami minden korábbit felülmúlt, és amiről minden többé-kevésbé józan tényező már akkor tudta, hogy a kampány hevében tett ígéretet lehetetlen lesz betartani.

A politikusok azonban a világ minden táján kisebb-nagyobb mértékben füllenteni szoktak a választási kampányokban. Ha pedig - szerintem jogosan - azt gondoljuk, hogy Magyarországon ez gyakrabban vagy nagyobb mértékben történik, mint a legtöbb többé-kevésbé demokratikus országban, akkor arra kell magyarázatot keresnünk, hogy ez nálunk miért van így.

Nincs sok értelme a magyar „politikai elit” megátalkodottságára hivatkozni, ugyanis igen nagy bajok vannak abban az országban, ahol a választó nem reménykedhet másban, mint abban, hogy azért nem vezetik félre, mert kifogástalan jellemű politikusok vezetik az országot. Boldogabb országokban a választók kényszerítik rá politikusaikra, hogy minél kevesebbet füllentsenek nekik, és hogy a választási kampány az ország számára legfontosabb kérdések körül folyjon.

Ezzel szemben Magyarországon a rendszerváltás óta - legfeljebb az SZDSZ kivételével, akik nem utolsó sorban e miatt, elvesztették szavazóik túlnyomó többségét - mindegyik párt folyamatosan hazudozik, mindenekelőtt azért, mert a választók pontosan ezt várják el tőlük, és nem azt büntetik, aki hazudik, hanem, aki nem hajlandó elég szép álmodni nekik. Bal- és jobboldali populista ígéretés nálunk olyannyira kiegészítik egymást, hogy gyakran már csak a szereplők pártállásából lehet következtetni arra, hogy éppen „baloldali”, vagy „jobboldali” hazudozást hallunk.

Mivel magyarázható tehát, hogy a magyarországi politika mára már szinte teljes mértékben a populista ígéretések foglyává vált? Mivel magyarázható, hogy mindez egy olyan országban történhetett meg, amelyik éppen a pragmatikus, piacorientált reformok bevezetésének útján betöltött „élenjáró szerepével” szokott - nem minden alap nélkül - büszkélkedni?

Úgy gondolom, hogy ez a nem csupán politikai eszközként, hanem politikát vezérlő elvként alkalmazott populista ígéretés, az ilyen ígéretes eszkalációja, gazdaság- és társadalompolitikát meghatározó volta, már évtizedekkel a rendszerváltás előtt, a sokak által gyűlölt, még többek által irigyelt és megcsodált „magyar modell” egyik legfőbb jellemzője volt. Ez az igencsak tartós, a rendszerváltást máig túlélő modell a késő kádárizmus időszakában, ortodox kommunisták, reform-kommunisták és harmadikutas, népnemzeti populisták kompromisszumaként jött létre. Azon a pánikszerű félelmen alapult, hogy - mint Hegedűs András írta - a magyar kommunisták legalább egyszer, 1956-ban megtapasztalták, hogy „megindul a nép”, és azon a kádári felismerésre épült, hogy ennek sokkal hatékonyabban lehet „gulyáskommunizmussal”, mint tankokkal elejét venni.

A késő kádárizmus vége felé azután már az ortodox kommunisták jelentős része - rádöbbenve a „ha már megakadályozni nem tudjuk, legalább álljunk az élére” típusú politikai bölcsesség gyümölcsöző voltára - a reformok nagy hívévé, akár hithű neoliberalissá vált. A „nemzetben és szocializmusban gondolkodók” viszont egy idő után felfedezték „népnemzeti gyökereiket”, ministránsfíui múltukkal kezdtek kérkedni, és meghatározhatatlan előjelű, zavaros, „sajátosan magyar” harmadikutas ideológiák hirdetésébe bonyolódtak. Azok, akik megmaradtak ortodox kommunistának igen kevesen voltak, többnyire az idősek és a perifériára sodródottak közül kerültek ki, és saját pártjukban sem lelték helyüket, mert már az is mindenféle alkalmi szövetségeket kötött a legkülönbözőbb populistákkal.

A késő kádárizmus időszakában igen sikeres volt a reformerek és népnemzeti populisták együttműködése, és - mivel ebben az időben még mindkét erő a „moszkovita ortodoxokkal” szemben határozta meg magát - konfliktusaik sem voltak különösen élesek. Némi túlzással azt lehet mondani, hogy a késő kádári korszak magyarországi reformjai, az adott keretek között, a lehető legjobb, vagy ahhoz igen közeli kompromisszumok eredményei voltak. Hogy csak egy teljesen kézenfekvő példát említsek, az, hogy Magyarországon a népesség túlnyomó többsége nem alapvető élelmiszerekért és egyéb fogyasztási cikkekért való sorban állással töltötte el életének számottevő részét, mint ahogyan ez más államszocialista országokban történt, semmiképpen sem lebecsülendő teljesítmény.

Témánk szempontjából a lényeg azonban mégiscsak az, hogy a késő kádári korszak reformjai egy, akkor még mindenki által megváltozhatatlannak hitt rendszer megreformálására kidolgozott intézkedések voltak. Amikor pedig az államszocialista rendszer, mindenki nagy meglepetésére, egyszer csak összeomlott, a korábban megkötött kompromisszumok jelentős része nemcsak feleslegesnek, hanem egyenesen károsnak bizonyult. Olyan intézményi megoldásoknak, amelyekre demokratikus és piaccgazdasági feltételek mellett már nincsen szükség, sőt egyre gyakrabban olyanoknak, amelyek a további fejlődés és az európai integrációba való betagozódás komoly akadályává váltak. Ráadásul, mivel itt nemcsak intézményes megoldásokról, hanem az ezekhez kapcsolódó egyének és társadalmi csoportok érdekeiről, értékeiről, mentalitásáról és magatartásáról is szó van, a késő kádári „vívmányokhoz” való ragaszkodás, illetve ennek különböző bal- és jobboldali populizmusok általi meglovagolása, a teljesíthetetlen ígéretes, a fenntarthatatlan osztogatások és az ezeket törvényszerűen követő költségvetési megszorítási periódusok közötti rángásokkal jellemezhető „magyar modell”, mára már az ország európai felzárkózásának legfőbb akadályát képezi.

Bármilyen jelentős teljesítménynek is tartjuk például azt, hogy a késő kádári korszak Magyarországon már szinte korlátlanul lehetett húst, zöldséget, gyümölcsöt vásárolni, azt azért józanul senki sem gondolhatta, hogy az ország nemzetközi agrárpiaci betagozódása mondjuk a télesztől „szerzett” takarmány, fóliasátor és növényvédő szer, no meg az „ideiglenesen hazánkban állomásozó” szovjet katonák által elcsent, és tőlük jutányos áron vásárolt gázolajjal fűtött fóliasátrak bázisán fog kibontakozni. Nem feltétlenül a legprogresszívebb vállalkozói magatartás az, hogy az államtól lehetőleg minél többet kell lopni, de az sem, hogy vállalatot, kórházat, egyetemet, akadémiai intézetet úgy kell működtetni, hogy minden gazdaságtalan tevékenységet az állammal fizettetünk meg, és mindent, ami pénzt hoz valamilyen magánvállalkozásba mentünk ki. Nincs sok köze a modern jóléti államhoz annak, ha a szabad iskolaválasztást az jelenti, hogy a botrányos színvonalú és csak

elvileg „általános” iskolai rendszeren belül a magasabb státusúak gyermekei számára - anélkül, hogy szüleik ezért egy fillért is fizetnének - kedvező feltételek mellett működő, viszonylag színvonalas, ingyenes „magániskolákat” tartanak fenn, de annak sem, ha a jóléti rendszer „univerzalitása” abban nyilvánul meg, hogy egy sor társadalmi juttatáshoz a leginkább rászorulóknak csak ugyanakkora, vagy még annál is kisebb eséllyel jutnak hozzá, mint a legmagasabb jövedelműek, vagy ha a „magas színvonalú és ingyenes” egészségügyi ellátás fejében úgy kell orvosok zsebébe pénzt csúsztatnunk, hogy azt egy önérzetesebb prostituált is kikérné magának.

Nem többet, de nem is kevesebbet állítok tehát arról, hogy ezek az intézmények és magatartások, amelyeket a késő kádári „reformkor” körülményei között akár meglehetősen jó kompromisszumok eredményének is lehet értékelni, piaci-gazdasági feltételek mellett már gyakran feleslegesnek, sőt sokszor egyenesen károsnak bizonyultak. Megváltoztatásuk pedig azért nem volt lehetséges Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt húsz évben, mert az ilyen törekvések rendre elbuktak a késő kádári rendszer kedvezményezettjeinek privilégiumaikhoz való görcsös ragaszkodásán, illetve azon, hogy a magyarországi pártok politikája jelentős mértékben éppen az ezeknek a privilégiumoknak a megőrzésén, sőt kiterjesztésén alapuló illúziókra épült fel.

Azt állítom tehát, hogy a késő kádári - voltaképpen különböző jobb- és baloldali populizmusok bonyolult összjátékát jelentő - „közmegegyezés”, és az azon alapuló 1990-es „bársonyos rendszerváltás” nem nyugatias típusú, modern demokrácia, és hatékony szociális piacgazdaság felé jelentett átmenetet, hanem zsákutcás társadalmi és gazdasági fejlődést eredményezett. Következésképpen a reformoknak nem arra kellene irányulniuk, hogy még gyorsabban és még következetesebben haladjunk tovább „az eddig követett jó úton”, hanem arra, hogy végre kikerüljünk a „se nem kommunista, se nem kapitalista, hanem sajátosan magyar” harmadikutas fejlődés zsákutcajából. Azon ugyanis, hogy a „permanens reformerek” által eddig követett út zsákutca, mit sem változtat az, hogy a másik szekértábor által követelt út sehova sem, legfeljebb vissza a magyar történelem legsötétebb korszakaiba, vagy Európából kifelé vezet.

De nem indokolatlan-e zsákutcás magyar fejlődésről beszélni ma, amikor az egész világban válság van, és amikor Kelet-Európa rendszerváltó országainak gazdasági-társadalmi válsága különösen mélynek és elhúzódónak ígérkezik? A térségben mindenhol ugyanazokkal a problémákkal küzdenek, mint Magyarországon, mondják sokan, és általában azzal érvelnek, hogy a posztkommunista országokra ugrásszerű gazdasági fejlődés jellemző: ott és akkor gyorsabb a növekedés, ahol, és amikor a nemzetközi tőke beruházási hajlandósága intenzívebb, és amint - mint, amikor a tehenek már lelegették a legelőt - a tőke új területekre vonul át, visszaesik a gazdasági növekedés. Azzal is szoktak érvelni, hogy ez az ugrásszerűség abban is megnyilvánul, hogy bizonyos reformok, piacliberalizációs intézkedések kritikus tömegének meglépése esetén meglódul a gazdaság, majd a fejlődés üteme egészen addig lecsökken, amíg el nem érkezik a következő „reformkor”.

Ezekben az érvelésekben persze igen sok igazság van, de véleményem szerint figyelmünket elsősorban mégsem arra a - nem nagyon meglepő - tényre érdemes koncentrálnunk, hogy meglehetősen hasonló történelmi múltú és jelenleg is igen hasonló gazdasági és politikai környezetben tevékenykedő országok szükségszerűen igen hasonló problémákkal kerülnek szembe. Akkor lenne érdemes ezzel foglalkoznunk, ha mindez történetesen nem így működne.

Azzal azért mégis érdemes lenne egyszer komolyan szembenéznünk, hogy a piacorientált reformok bevezetésének terén élvezett több évtizedes előnyünk, történelmileg viszonylag rövid idő alatt, mintha elveszett volna, és úgy tűnik, hogy számos kelet-európai ország megelőzött, de legalábbis utolért bennünket. Vajon nem azért is ugrásszerű - pontosabban egyenlőtlen - a kelet-európai országok fejlődése, mert a reformkommunizmus és az azzal hol szövetséges, hol pedig versengő jobb- és baloldali populizmus zsákutcás helyzetek egész sorát eredményezte? Elgondolkoztató, hogy ma sokszor olyan országban, például Szlovákiában, vagy Romániában is könnyebb eredményt elérni, ahol a rendszerváltás előtt semmilyen reformok sem voltak, hiszen mondjuk az alapélelmiszerekért való sorban állást senki sem sírja vissza, a háztáji által megtermelt, olcsó élelmiszerből való bőséges ellátást viszont igen. Különösen akkor, ha egyetlen számottevő politikai erő sem hajlandó bevallani, hogy azokat a „szép időköt” már se agrárszubszenciákkal, se a külföldi áruk, vagy a nemzetközi monopóliumok kitiltásával nem lehet visszahozni.

Miért állítom azt, hogy a jelenlegi magyarországi válság nem egyszerűen a hagyományos recept alapján, további megszorításokkal és reformokkal kezelhető, átmeneti probléma, hanem zsákutcás fejlődésünk eredménye, a további reformok pedig - bár az összeomlást talán elkerülhetővé, az életet pedig valamivel elviselhetőbbé teszik - végső soron egy megreformálhatatlan struktúra megreformálására irányulnak (aminek a terén egyébként a magyar gazdasági és politikai elit valószínűleg a világon egyedülállóan gazdag tapasztalatokkal rendelkezik)?

Először talán azt kell kiemelnünk, hogy nálunk a bajok már jóval a globális válság kirobbanása előtt, már valamikor 2002 táján elkezdődtek. Már ekkor megtorpant a gazdasági növekedés és megugrott az államadósság. A globális válság erre a „második tranzíciós válságra” rakódott rá, ami az országot különösen kiszolgáltatottá tette a világválság következményeivel szemben. A bajok azonban ennél is sokkal korábban kezdődtek. A magyarországi privatizáció nem egyszerűen igazságtalan volt - mindenhol az volt, és el sem lehet nagyon képzelni „igazságos” (re)privatizációt és „igazságos” eredeti tőkefelhalmozást -, hanem a fenntarthatató gazdasági növekedés biztosítására alkalmatlan struktúrákat hozott létre. Ennek a privatizációnak az eredményeként ugyanis Magyarországon, mindenféle releváns nemzetközi összevetés szerint, igen magas a nemzetközi tőke súlya, ami kiváltképp igaz a dinamikus gazdasági ágazatokban, amelyekből a megtermelt nyereség túlnyomó többségét kiviszik az országból. Ez egyébként nem csak a termelő ágazatokra igaz: például a lakásprivatizáció során követett módszerek eredményeként Európában nálunk a legalacsonyabb a bérlakás-szektor aránya, és az ún. fejlett világ országaival összevetve példátlanul csekély a szociális bérlakás-állomány súlya. Ettől a magyar lakásrendszer különösen rugalmatlan, és teljesen alkalmatlan mindenféle olyan kihívás kezelésére, amilyen például a globális válság szociális következményeinek enyhítése lenne.

A válság szociális kezelésére pedig igencsak nagy szükség lenne, hiszen Magyarországon az elmúlt évtizedekben olyan társadalom- és térszerkezeti átalakulások mentek végbe, amelyek az országot az Európához való felzárkózásra alkalmatlanná teszik. Az 1990-es évek elején elveszett a hazai munkahelyek egyharmada, és kihullott a társadalomból a népesség mintegy hét százaléka. A magyar társadalmi és gazdasági fejlődés zsákutcás voltát talán semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az azóta eltelt több mint másfél évtizedben egyetlen olyan év sem volt, amikor a munkahelyek száma számottevően meghaladta volna az 1993-as, tehát a posztkommunista válság mélypontján mért számot, és hogy a társadalomból kihullottak arányát sem sikerült csökkenteni. Azóta viszont felnőtt a tartósan munkanélküliek és a tartósan kirekesztettek második és harmadik generációja is. A magyar településrendszer mindig is erősen felerősítette a társadalmi hátrányokat. A piacgazdasági átmenet időszakában rendkívül erősen megnőtt a gettósodó településrészekben és településeken élő cigány és nem cigány, tartósan kirekesztett népesség aránya, sőt az ország történetében először, mindenekelőtt az ország északi, keleti és délnyugati, aprófalvas peremén, gettósodó térségek kezdenek kialakulni. Ezt a késő kádári korszak körzetesítése által nagymértékben felerősített folyamatot az ezredforduló utáni első évtized újrakörzetesítési politikája a végletekig erősítette fel. Mindezek következtében a városokból és a kedvezőbb adottságú falvakból kiszoruló, alacsonyán kvalifikált, magas arányban munkanélküli népesség, ahelyett, hogy a létrejövő munkahelyek irányába mozdult volna el, éppen ellenkező irányú migrációra kényszerült, és egyre inkább a zömében tartósan munkanélküliek által lakott, falusi etnikai gettóban reked meg.

A magyarországi szociálpolitika pedig mintegy röghöz köti a falusi gettók legszegényebbjeit, és különböző címeken osztogatott segélyektől és a helyi önkormányzatok kegyétől függővé teszi őket. A magyar jóléti állam ugyanis még mindig alig különbözik a késő kádárizmusban kialakult, paternalista, túlméretezett kollektív fogyasztáson alapuló rendszertől. Nincs felkészülve olyan alapvető szociális problémák kezelésére, mint amilyen például a tömeges munkanélküliség, tömeges hajléktalanság, vagy a családok biztonságának tömeges megingása válságidőszakokban. Ugyanakkor még mindig a magas státusúaknak kedvező újraelosztási politikát folytat, ami mára már nemcsak a magas jövedelműeknek bőkezűen nyújtott szociális juttatásokban, hanem például méregdrága lakások megvásárlásához folyósított kedvezményes hitelekben, és a főleg devizában nyújtott hitelek megdrágulásának - a nemzeti valuta mesterségesen magas árfolyamon tartása, és így az ország exportképességének csökkenése árán történő - megakadályozásában is megnyilvánul. Zsákutcás fejlődésünk terméke a magyar jóléti állam, ami igazi hungaricum, hiszen sok olyan ország van, amelyik hozzánk hasonlóan sokat költ jóléti kiadásokra, és olyan ország is sok van, ahol olyan több szegény van, mint nálunk, de olyan országot, ahol ilyen magasak a jóléti kiadások és ilyen sok tartósan szegény, tartósan kirekesztett ember él, sehol máshol nem találunk.

A magyarországi fejlődés zsákutcás voltán az európai uniós csatlakozás óriási lehetősége sem tudott változtatni. Minden jobb sorsra érdemes szándék az ellenkezőjébe fordult: a permanens reformok és az elköltött hatalmas pénzeszközök ellenére a gazdasági és társadalmi feszültségek egyre növekedtek, a szociálpolitika pedig egyre antiszociálisabb, az iskolarendszer egyre szegregáltabb, a településrendszer egyre egyenlőtlenebb lett.

A történelmi esély elszalasztását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy minden, amit elmondtunk fokozottan igaz minden európai uniós pénz magyarországi elköltésére. Ezek a pénzek ugyanis nagyrészt a központi, a régiós, a megyei és a kistérségi lebonyolító szervezetek eltartására, illetve az ilyen ügyekben nagykoalícióként működő pártklientúrák étvágyának kielégítésére lettek elköltve, csak morzsák jutottak a kedvezőbb helyzetű települések presztízs-beruházásaira, és szinte meg sem érintették a leghátrányosabb helyzetű térségeket és társadalmi csoportokat. Nyilván nem független mindez attól, ahogyan, mondjuk, a pályázati rendszert az Unió működteti, de az is biztos, hogy voltak és vannak országok, amelyek

ezt nálunk mégis sokkal jobban csinálják, mert tudják, hogy a rosszul elköltött, vagy le sem hívott pénzek elsősorban nekünk és nem az Európai Uniónak jelentenek elszalasztott lehetőséget. Olyan soha vissza nem térő alkalom elszalasztását, mintha az annak idején Marshall-segélyben részesült országok a pénz jelentős részét pártklientúrák kiépítésére, eltartására és mindenféle ostobaságra költötték volna el.

Történelmi sorsfordulókkor, különösen akkor, amikor ilyen nagy a baj, nálunk szinte törvényszerű a különböző nemzetkarakterológiai magyarázatok megjelenése. Mint Csepeli György kiváló cikkében írja, már Széchenyi lelki és fizikai restségről, Babits pedig a körülményekkel adekvát választás állandó halasztásáról beszél. Karácsony Sándor Ázsiából magunkkal hozott időfelfogással, amelyben nincs cselekvő, csak szenvedő, sült galambra várással és széthúzásra való hajlammal, a kooperativitás és a bizalom hiányával érvel. Koestler „egzotikus Magyarországról” ír, „kis népről.., amelynek Európában egyedül nincs faj- és nyelvrokona, amely így a legmagányosabb ezen a földrészen”, majd levonja következtetést: „Magyarnak lenni kollektív neurózis”. Ki ne ismerné a „sírva vigadó” magyar pesszimizmus, a „panasz kultúrában” egészen kiváló alkotó nemzet sztereotípiáját, a kivagyiság és az önfeladás között vergődő nép képét, vagy Bibó „eltorzult nemzeti alkattal”, „zsákutcás történelmi fejlődésünkkel” kapcsolatos fejtegetéseit? Müller Péter egyenesen azt állítja, hogy „A magyar nép tudattalanját gyönyörűen fejezi ki a Himnusz szövege: Istent okolja mindenért. Mi már a jövőt is megbűnhődtük - s Ő mégis büntet bennünket. Népét és önmagát a szerző mindenben vétlennek tartja. Egy igazságtalan Istenhez könyörög - s ezt könnyezve énekeljük, úgymond 'hívó lélekkel'. Ilyet egy Shakespeare-hős, mondjuk egy Lear király, csak akkor érez s mond ki, amikor már téboly előszelét érzi. Bele is örül - az önismeret teljes hiányába.”

A nemzetkarakterológiai magyarázatokkal kapcsolatban persze nem lehet eléggé óvatosnak lenni. Szalai Erzsébetnek igaza van, amikor - egyébként Bibóra hivatkozva - azt állítja, hogy elsősorban a nemzeti alkatot „kiváló társadalmi tényezők azok, amelyek szisztematikusan ismétlődnek”. De, tehetjük fel a kérdést, nem azt tanítjuk már a gyerekeknek is, hogy minket is felelősség terhel azért, ha „véletlenül” mindig rossz szituációba keveredünk. Sőt, szól tovább a szülői dörgedelem, az okos ember éppen arra kíváncsi, hogy mit csinál ő rosszul, hogy folyton ilyen helyzetekbe keveredik, és az egészségből éppen azt igyekszik megtanulni, hogy mit kellene tennie annak érdekében, hogy az ilyen helyzeteket el tudja kerülni.

Nemzeti karakter tehát nincsen, de vannak tipikusan ismétlődő, meglehetősen hasonló társadalmi szituációk, és ezekre a szituációkra adott, meglehetősen hasonló társadalmi válaszok. Ez a tanulmány éppen az ilyen kihívásokról, és az ezekre a kihívásokra adott rossz válaszokról szól.

Ilyen rossz válaszok újabb sorozatával fenyeget a magyarországi közélet radikalizálódása, a cigányok elleni támadások és embervadászatok rendszeressé válása, paramilitáris alakulatok egész sorának létrejötte és a pártstruktúra jobbrtolódása is. Ez is olyan dolog persze, ami manapság Európa számos országában előfordul, és ami az elmúlt évek hazai történései ismeretében részben még érthető is. A szélsőjobb előretörésének mértéke, és az, hogy nálunk még mindig nem húzódik éles határvonal jobb és szélsőjobb, konzervatívok és (nem is olyan nagyon új-) fasiszták között, mégis a legrosszabb magyar történelmi reflexekre emlékeztet. Miként az is, hogy mára - nyilván nem teljesen a mi hibánkból - szimbolikus kérdések miatti, sehová sem vezető viták, és az Európai Unió keretei között minden nacionalista hóbörgésnél hatékonyabban kezelhető „kárpát-medencei sorsproblémák” miatt, meglehetősen megromlott a kapcsolatunk a környező országokkal, és nemzetközi hírünk ma olyan rossz, mint már nagyon régen volt.

Nem kedvelem a hamis aktualizálást, a régi szövegek mögüli olcsó kikacsintgatást. Soha sem éltem ilyesmivel. Most azonban mégsem tudom megállni, hogy ennek a tanulmánynak a végére oda ne illesszem Ady híres újságcikkének egy hosszabb részletét. Mert Ady zsenialitásán kívül talán más oka is lehet annak, hogy ezek a szavak - belegondolni is szörnyű, hogy több mint egy évszázad után! - ma megint ennyire aktuálisak.

ISMERETLEN KORVIN-KÓDEX MARGÓJÁRA

Komp-ország, Komp-ország, Komp-ország: legképessebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.

Miért hazudták, hogy a komp - híd, - óh Potemkin, te kenetes kezű szent ember, te csak Katalin cárnőt csaltad meg.

Ideálisták és gonosztevők összeálltak, álság levegő-köveiből várakat csináltak, teleujjongták a világot, hogy a Kárpátok alatt kiépült Európa.

A Nyugattal szórványosan már régen elmátkázódtak itt lelkek, Magyarország durva ember-matériájából már kicsillan egy sereg differenciálódásra érett és alkalmas molekula. A nagy Humbug nem Európának ártott meg, a hazugságot itthon hitték el. Miért hazudtak már az apáinknak, és miért adták a hazugságot tovább? Mi nekünk váltig azt mondták, hogy itt Európa van, kultúréletre készültünk, s megfeszített idegekkel rángattuk magunkat egyre előbbre.

Közben zuhanások történtek, a Grünwald Bélák és a Péterfy Jenők menekültek, mihelyst tisztán láttak. Ki tudja, hányan és kik voltak ők, ki tudja, hányan jártak még rosszabbul, a többsége a szerencsétlen kiváltaknak csak vergődött. A nagy Humbugot meg nem ismerte, a nagy valóságba bele nem borzadt.

Bulgária nem csinál Ripeket a fiaiból, nem hiteti el velük, hogy ő kultúrállam. A plojesti oláh az ő nagylángú fiát elküldi szépen franciának, a szerb iskola nem tanítja, hogy a szerb géniusz ormain jár a kultúrának.

Minket kergettek előre, nem volt szabad hátranézni, meglátni, honnan megyünk robogva. Meglátni, hogy néhány Fáraóé ez az ország, hogy szennyes állati életben tartják a milliókat. A Fáraók azt akarták, hogy legyenek itt gúlák és piramisok. Vérért és idegét hordja össze néhány vak bolond: hivalkodjanak majd vele ők.

Tízezer ember előreszaladt, Európaivá vált idegben, vérben, gondolatban, kínban, szomjúságban. Egy túlfejlődött embertípus termett itt, mely előttefut a magyar társadalomnak száz esztendővel legalább. Ezek a szent kengyelfutók nem is álmodták, hogy sarkukban százezrek nincsenek.

Íme egyszerre zúgás, a kendőzött Ázsia lemossa az arcát, szája bugyborékol, s kiárasztja folyóit, melyeknek áradata szörnyűséges, mint a Jankcekiáנגé.

Turulok kerengnek a levegőbe, nyilzáport lőnek a Nap felé, támadásra készülnek a magyarok. Hányadikra, mióta a betűtanító olasz papokat koncolták?

Nagy vagy én népem, nagy vagy én népem: ezer éve élsz folytonos harcban Európával, csapatokat gyűjtöttél közben, holott véreztél. De a gondolatot nem engedted győzedelmeskedni gyermekeid koponyáin, úgy élsz Európa közepén, mint eleven tiltakozás az állati élet megszüntetésére ellen. És hogy most utolsó dátuma járt le az Időnek, hatalmasabban kelsz fel, mint valaha: zajlik a tatárság a Kárpátok alatt.

Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra: egy kis sarka leszakadt a kompnak, ott maradt a nyugati partok táján vagy tízezer emberrel, mi lesz ezekkel? Aranyas felét nem bánjuk, aranyuk partra veti őket valahol Nyugaton, nem kénytelenek érezni, hogy nincs hova menni. Hogy elnyeli őket a magyar társaság, a valóság, melyre íme ma ébrednek szegény magyar Ripek, hogy ez elnyeli őket.

Morituri te salutant: új magyar társadalom, az elámítottak, a becsapottak, az előreszaladtok, a kijátszottak, a túlfejlődött magyar lelkek, a vértanúságra kiválasztott magyarok.

Kiki úgy oldja meg a maga nagy problémáját, ahogy tudja. Száz évvel előbbreélni nem lehet, bolygani az űrben nem lehet. Komp-ország Keletnek indul, kérekedjék fel reá a gyenge.

Es látom az új áldozatot Hadúrnak, az új Gellért-papokat. Elén az új magyar társadalomnak állnak az ordító táltosok. Szomorú embereket vonultatnak el. Akinek a homlokán ott vigyázatlankodik a Gondolat, akinek a szemeiből új érzések máglyája világít, akire rábizonyul, hogy szívesen áldozott az Eszme idegen és ékes isteneinek: az elveszett. Azt belesüllyeszti a mélységes, a piszkos, az örvénylő árba.

(Figyelő, 1905)

—ADY ENDRE

No, ennek újbóli bekövetkezését kellene megpróbálni most valahogy elkerülni..!